

В сборник вошли статьи международной научно-практической конференции «Токтомаматовские чтения - IV», посвященной 75-летию академика РАМ, д.э.н., профессора Канторо Шариповича Токтомаматова и 30-летию со дня образования МНУ им. К.Ш. Токтомаматова

К.Ш. Токтомаматов атындагы
Эл аралык университеттин
ЖАРЧЫСЫ
Илимий-популярдык мезгил-мезгили
менен чыгуучу журнал

II

2023

ВЕСТНИК

МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ К.Ш. ТОКТОМАМАТОВА
НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ ПЕРИОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 1694-5913

HERALD
OF INTERNATIONAL UNIVERSITY
NAMED AFTER K. SH. TOKTOMAMATOV
POPULAR SCIENCE PERIODICAL JOURNAL

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF KYRGYZ REPUBLIC

Сапаттуу билим – келечекке айкын жол!
Качественное образование – гарантия будущего!
Qualitative education - guarantee of the future!

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТТИН
ЖАРЧЫСЫ
илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

Научно-популярный периодический журнал
ВЕСТНИК
МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

HERALD
OF INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER
K.SH.TOKTOMAMATOV
popular science periodical journal

ISSN 1694-5913

2

Жалал-Абад, 2023

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТ

*окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин***ЖАРЧЫСЫ***илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал*

2023-жыл, №2

Негиздөөчү: К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университет ОИӨК. 2008-жылдан баштап басылууда.Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад ш., “Спутник” кичи району, Жеңи-Жок көчөсү, 30.Байланыш үчүн телефондор: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.Веб-сайты: www.mnu.kg; электрондук дареги: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.comБашкы редактор: С.А.Өмүрзаков – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун ректору, э.и.д., профессор;Башкы редактордун орун басарлары: А.К.Кантороева – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун I проректору, э.и.д., профессор; Т.Т.Омошев - К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, эл аралык байланыштар жана инновациялык билим берүү боюнча проректору, п.и.к., профессор.Жооптуу катчы: Д.К.Сулайманова – э.и.к., доцент.

Редакциялык коллегия:

э.и.д., проф. Г.К.Кантороева

э.и.д., проф. А.З.Зулпукаров

э.и.д., проф. Ж.С.Джаилов

э.и.д., проф. А.А.Арзыбаев

э.и.д., проф. Стефан Дырка

э.и.д., проф. А.М.Маткеримова

э.и.д., проф. М.Ж.Абдиев

ф-м.и.д., проф. К.О.Осмоналиев

ф-м.и.д., проф. К.С.Алыбаев

филол.и.д., проф. К.З.Зулпукаров

филол.и.д., проф. М.В.Пименова

п.и.д., проф. С.С.Сакиева

т.и.д., проф. А.А.Асанканов

филос.и.д., проф. К.А.Исаков

б.и.д., проф. Б.А.Токторалиев

м.и.к., доц. М.Р.Ниёзметов

филол.и.к., проф. А.С.Жолдошбаев

т.и.к., проф. Ж.А.Дуйшеев

э.и.к., доц. Н.К.Токтомаматова

э.и.к., доц. Чагры Эргезер

*Научно популярный периодический журнал***ВЕСТНИК***учебно-научно-производственного комплекса*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

2023 год №2

Учредитель: УНПК Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова. Издается с 2008 года.Адрес: 715613, Кыргызская Республика, г.Жалал-Абад ш., микрорайон “Спутник”, ул.Жеңи-Жок, 30.Контактные телефоны: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.Веб-сайт: www.mnu.kg; электронная почта: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.comГлавный редактор: С.А.Омурзаков – ректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., профессор;Заместители главного редактора: А.К.Кантороева – I проректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., профессор; Т.Т.Омошев – проректор по науке, международным связям и инновационно-образовательным технологиям МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.п.н., профессор.Ответственный секретарь: Д.К.Сулайманова – к.э.н., доцент.

Редакционная коллегия

д.э.н., проф. Г.К.Кантороева

д.э.н., проф. А.З.Зулпукаров

д.э.н., проф. Ж.С.Джаилов

д.э.н., проф. А.А.Арзыбаев

д.э.н., проф. Стефан Дырка

д.э.н., проф. А.М.Маткеримова

д.э.н., проф. М.Ж.Абдиев

д.ф-м.н., проф. К.О.Осмоналиев

д.ф-м.н., проф. К.С.Алыбаев

д.филол.н., проф. К.З.Зулпукаров

д.филол.н., проф. М.В.Пименова

д.п.н., проф. С.С.Сакиева

д.и.н., проф. А.А.Асанканов

д.филос.н., проф. К.А.Исаков

д.б.н., проф. Б.А.Токторалиев

к.м.н., доц. М.Р.Ниёзметов

к.филол.н., проф. А.С.Жолдошбаев

к.и.н., проф. Ж.А.Дуйшеев

к.э.н., доц. Н.К.Токтомаматова

к.э.н., доц. Чагры Эргезер

HERALD

education-research and industrial complex

INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV

popular science periodical journal

Founder: ERIC International university named after K.SH.Toktomamatov. Publisher 2008 year.

Address: 30 Jeni-Jok St., Jalal-Abad, 715613, Kyrgyz Republic. Tel.: +996(3722)50705, 51811, 52128;

fax: +996(3722) 50705. Web-site: www.mnu.kg; E-mail: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

К.Ш. ТОКТОМАМАТОВ ЖАНА
ЭГЕМЕН КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КЕСИПТИК БИЛИМДЕР
(Илимий-публицистикалык ой-толгоо)

Адамдын аң-сезиминдеги билим жана илим бири-бирине эриш-аркак көрүнүштөр болуп саналат. **Билим** – өзүбүздүн сөзүбүз, ал **бил** (билип ал) деген уңгудан жаралып, адамзат төрөлгөндөн баштап эле анын акыл-сезимине билимдер топтоло баштайт. Эмчек эмген, жылган, баскан, сүйлөгөн, ата, апа, ага, эже, ал, бер, кел, ойно, карма деген сыяктуу толуп жаткан билимдер адамдын аң-сезиминде жаш чагынан эле орноп калыптана баштайт. Кийнчерээк мектеп, китеп, окуу, иш, шаар, учак, троллейбус деген сыяктуу миңдеген, миллиондогон билимдер өздөштүрүлүп, адамдын дүйнө таанымы, дйнөгө болгон көз караштары калыптанат. Ошентип адамдын жаратылыштан, адам коомунан көргөндөрү, байкагандары, уккандары, окугандары боюнча билип алгандарында чек жок болуп уламдан улам билими арта берет.

Ал эми **илим** кыргыз тилине араб тилинен келип өздөштүрүлгөн сөз болуп эсептелет. Ал жаратылыштагы, коомдогу али адамзат тарабынан таанып-билинип өздөштүрүлө электердин таанып-билиниши болуп саналат да, илим адамдын акыл-эс, чыгармачылык ишмердүүлүгү тарабынан ачылып, белгилүү болуп, таанып-билине баштайт. Мисалы, байыркы замандарда эле киши оор жүктөрдү оордук борборго таянып рычаг менен көтөргөндү өздөштүргөн, башкача айтканда, кандай жол менен оор жүктөрдү, оор нерселерди көтөрүш керек экендик акыйкаты ачылып, ошол билимдерди адамзат кылымдар бою турмуш-тиричилигинде пайдаланып келет. XIX-XX кылымдардан бери адамзат тарабынан, атактуу окумуштуулар тарабынан, болуп көрбөгөндөй илимий ачылыштар ишке ашып, биз буу кыймылдаткычынын, ичинен күйүүчү кыймылдаткычтын, реактивдүү кыймылдаткычтын, атмосферадагы көрүнбөс нурлардын кишиге кызмат кылган касиеттерин билип, толгон-токой ачылыштар боюнча билимбиз артып келе жатабыз. Ошентип илимдин натыйжасында, башкача айтканда, илимий ачылыштардын натыйжасында адамзат улам жаңы-жаңы билимдерге ээ болуп келе жатат.

Ошол адамзат өздөштүргөн жаңы билимдер системасы тиешелүү кесипти жаратат да, адам баласы түрдүү кесиптерди өздөштүрүп эмгектенип, турмуш-тиричилигин улам жогорку деңгээлге көтөрө жашоосун улантып алдыга жылдыра эмгектенип жүрүп отурат. Падышалык Орусиянын тутумунда колониялык абалда болгон кыргыздар XX кылымдын биринчи чейрегинде падыша кулатылып, жаңы бийликтин – Совет бийлигинин тушунда туташ көчмөндүк турмуштан отурукташкан жашоого өтүп, мал чарбачылыгы, айыл чарбачылыгы, башкача айтканда, дыйканчылык менен алектенип, шаарларда ар түрдүү өнөр жайларда иштеп жашап келди. Элдин жашоо шарттарындагы мына ушундай өзгөрүүлөр жаңы-жаңы билимдерди, кесиптерди өздөштүрүү зарылчылыгын жараткан. Мына ошол зарылчылыктардан улам Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын түштүк аймактарында түрдүү кесиптик окуу жайлар ачылган. Ошолордун арасынан Жалал-Абад шаарында ачылган Педагогикалык окуу жай менен Зооветеринардык техникум миңдеген жаштарга тиешелүү кесиптик билим берип, кыргыз элинин турмуш тиричилигинин жогорку деңгээлге көтөрүлүшүнө чоң салым кошкон. Ал кездеги Совет өкмөтү уюштурган эл чарбасына, колхоздорго, совхоздорго, метептерге жана башка мекемелерге кесиптик мыкты билимге ээ болгон кадрларды чыгарып жөнөтүп турган. Азыр да элдин оозунда Жалал-Абад Зооветеринардык техникумун бүтүргөн адис кесипкөйлөр башкарма болбогон мекеме калган эмес, деп айтылып келет. Кыргыз элинин мал чарбачылыгындагы, айыл чарбачылыгындагы, башкаруу, уюштуруу иштериндеги ийгиликтеринин дээрлик бардыгы мына ушул окуу жайлардан ар түрдүү илимдерди өздөштүрүп, тиешелүү кесиптик билимдерди алып чыккан кадрлардын эмгеги болуп саналат. Ошентип, негизинен, Кыргыз ССРинин түштүк аймактарынын чарбачылык бийик деңгээлге көтүлүшүнө Жалал-Абаддагы кесиптик атайын орто билим берген окуу жайлардын салымы чоң болгон.

XX кылымдын аягында дүйнөнү дүңгүрөткөн державалардын бири болгон СССР ыдырап, анын тутумундагы Кыргыз ССРи эгемен мамлекет болду. Натыйжада бир канча эгемен мамлекеттер пайда болуп, ар кимиси өз алдынча өнүгүү жолуна түшүп, СССР кезиндеги саясий-социалдык жана экономикалык байланыштар үзүлүп, жаңыдан пайда болгон мамлекеттерде, анын ичинде Кыргыз Республикасында да бир топ кыйынчылыктар жаралган. Мамлекеттик жана коомдук менчикке негизделген Советтер Союзу кыйрап, жеке чарбалар, жеке менчик ээлери пайда болуп, Кыргыз Республикасынын маданий-экономикалык гана эмес, социалдык-саясий түзүлүшүндө да чоң өзгөрүүлөр болду. Мына ошол башаламандыктар билим берүүдө да, анын ичинде кесиптик билим берүүдө да өкүм сүргөн. Өнөр жайларда гана эмес, айыл жана мал чарбасында да эмгектенген жогорку билимдүү кадрлардын жумушсуздуктун айынан Кыргызстандан кетип жаткан учурлары болду. Мына ушундай шарттарда калктын көпчүлүгүнүн түштүк аймактарда жашагандыгын эске алып, Кыргыз Республикасы Жалал-Абаддагы А. С. Пушкин атындагы педагогикалык окуу жай менен Зооветеринардык техникумдун базасында Жалал-Абад мамлекеттик университетин уюштурган чакта, элдин турмуш-тиричилиги СССРдегидей болбой калган шарттарда кесиптик билимдердин жаңы, жаңы түрлөрүнүн зарылдыгын сезген ары чоң илимпоз, ары тажрыйбалуу мамлекеттик ишмер Кантөрө Шарипович Токтомаматов мына ушул, азыр биз илимий-практикалык конференцияда пикир алышып жаткан окуу жайды уюштурган. Билими, тажрыйбасы мол инсан элдин турмуш-тиричиликтериндеги муктаждыктарын, жаңыча жашоого зарыл адистиктердин кыргыздар үчүн керек экендигин көрө билген. Ошентип, Кыргыз Республикасынын түштүгүндө Жалал-Абад шаарында Коммерциялык институтту Кантөрө Шарипович Токтомаматов Жалал-Абад мамлекеттик университети менен катар эле уюштуруп ачкан. Окуу жайдын аты да ал кездеги элдин аң-сезимине бекем орногон Советтер Союзунун окуу жайларынын аттарындай болбой, ошол кездеги элге жат термин менен аталып, кандайдыр бизнес жумуштарына тиешелүү аталыш менен **“Коммерциялык”** деп аталган. Кантөрө Шариповичтин көрөрмандыгы мына ушундай аталышты ойлоп тапкан. СССР учурундагы ири чарбалардын муктаждыктары үчүн жогорку билимдүү адис кадрларды даярдай турган окуу жайлардын келечек замандарга пайдасы аз экенин алдын ала сезип, жеке менчик чарбаларга керектүү адис кадрларды, өз алдынча ой жүгүртө алган кадрларды даярдоонун камын көргөн. Чынында эле Советтер Союзу учурунда адистиктерге ээ болгон кесиптик жогорку билимдүү кадрлардын мугалимдер менен врачтардан башкалары туташ ишсиз калып, кээ бирөөлөрү мугалимдикке кайра даярданып өтүп да кетишкенин көрүп жүрбөдүкпү.

Эгемендик мамлекет болгону эл чарбасындагы мына ушундай баш аламандыктардын боло турганын алдын-ала билген, коомдун өзгөрүп өсүп бара жатканын терең анализден өткөргөн инсан К. Ш. Токтомаматов жаңыча кесиптик жогорку билим бере турган окуу жайды уюштуруп, жаңы адистиктерди ачып, жогорку билимдүү кадрларды даярдоого багыт алган. Адегендеги **Жалал-Абад Коммерциялык институтун** негиздеп, тиешелүү адис кадрлар менен камсыз кылып алып, кийин аны **Жалал-Абад Экономика жана ишкердик университетине** айландырган. Университеттин атын эле өзгөртүүнүн да зарыл эмес экенин билген Кантөрө Шарипович жөндөн-жөн эле ишкердик окуу жайга айландырган эмес. Чет өлкөлүк, болгондо да, капиталисттик мамлекет деп эсептелген өлкөлөрдүн кесиптик билим берүү тармактарын көрүп, алардын тажрыйбаларын өздөштүрүп чыгып, окуу жайдын багытын биротоло экономикалык билимдерге, ишкердик адистиктерге бурган. Советтер өлкөсүндө **ишкердик** деген адистик эмес, терминдин өзү болгон эмес.

Элдин баары колхоздо, совхоздо, заводдо, фабрикада, окуу жайда, саламаттык сактоо тармактарында жана башка мекемелерде иштеген. Кимдир-бирөөлөрдүн жогорудагы мекемелерде иштебей, өз алдынча бир чыгармачылык менен иштегендиги коомго жат көрүнүп, ал эч жерде иштебеген болуп эсептелчү да, сот жоопкерчилигине тартылчу. Жыл сайын орто мектептерди бүтүргөн жаштардын бир бөлүгү кайсы бир окууга өтүп, жашы жеткендри болсо Советтик армиянын катарына кызматка чакырылып, калгандары болсо, иштейби-иштебейби, жумуш менен камсыз болбобу-болбойбу колхоздун же совхоздун

жумушчусу деген буйрук менен кызматка алынып, СССРде жумушсуздук деген болчу эмес. Советтер Союзу учурунда кишинин мамлекеттик мекемелерде эмес, өз алдынча кандайдыр бир чыгармачылык менен иштеп турмуш-тиричилигин жогорку деңгээлге көтөрө эмгектенүүсүнө, башкача айтканда, чыгармачылык менен жекече иштөөгө тыюу салынган сыяктуудай болчу. Советтер Союзунда кишинин өз алдынча, өзүнүн мүмкүнчүлүгү, өз чыгармачылык эргүүсү менен бирдемелерди өзү ойлоп таап иштеп көнгөндүк өндүү жумуштарды аткаруусу коомго жат болуп эсептелчү да андайларга эркиндик берилчү эмес.

Кыргыз Республикасы эгемен мамлекет болгону ар кимдин өз алдынча кандайдыр бир чыгармачылык менен иштеп, башкача айтканда, ишкердик менен аракеттенип өз турмуш шарттарын жакшыртып жашоосуна жол ачылганын К. Ш. Токтомаматов биринчилерден болуп байкап, жалпы элге менеджмент, брокер, маркетинг, каржы, туризм, программист, тигүүчү-конструктор сыяктуу жеке ишкердикке, бизнеске тиешелүү адистиктерди ачып, жаштарга мына ушундай жаңы адистиктер боюнча кесиптик билим берүүнү колго алган.

Мына, азыр бул окуу жай Эл аралык университет аталып, анда эки институт, бир нече колледждерде миңдеген жаштар окуп, ар түрдүү кесиптик билим алып чыгып жатышат. Кыргызстандыктар гана эмес, чет өлкөлүктөр да келип окуп билим алып жатышат. Ошентип, Эл аралык университет деп аталып, материалдык базасы гана эмес, тиешелүү окумуштуу даражаларга ээ болгон кесипкөй адистер менен жогорку деңгээлде камсыз боло алган бул жогорку окуу жайга тиешелүү баасын берип, Түркия мамлекетинин билим берүү тармактары, жогорку билимдүү адистери бул университет менен чыгармачылык тыгыз биримдикте иштешип келишет. Университетти бүтүрүп чыккан адистердин көпчүлүгү Кыргыз Республикасынын борбордон алыс райондорунда эмгектенишип, эл чарбасын, калктын турмуш деңгээлинин жогорулашына салым кошуп келе жатышат. Бул университеттин бүтүрүүчүлөрү өлкөнүн башка аймактарында да, ал гана эмес бир нече чет өлкөлөрдө да эмгектенишет.

Советтер Союзу мезгилинде Кыргыз ССРинин айрыкча түштүк райондорунда калкты кесиптик билимдер менен Жалал-Абаддагы советтик окуу жайлар кандай эмгек сиңирген болсо, Кантөрө Шарипович Токтомаматов эгемендүү Кыргыз Республикасынын борбордон алыскы аймактарда жашаган калкына кесиптик билим берүүдө так мына ошондой эмгек сиңрип келе жатат десек жаңылышпайбыз.

*Ибраим Абдувалиев,
филология илимдеринин доктору, профессор,
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад
мамлекеттик университети*

ТЕРИТОРИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗЛИЧНЫЕ ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Аннотация

В научной статье рассматриваются вопросы территориальных факторов влияющие на различные формы организации сельскохозяйственного производства.

Аннотация

Илимий макалада айыл чарба өндүрүшүнүн түрдүү формаларына территориялык факторлордун тийгизген таасири каралат.

Территория как хозяйственная подсистема более сложное образование, чем отрасль, обычно объединяющая совокупность предприятий и производств, однородных в технологическом отношении.

Территориальный фактор помимо всего характеризуется также наличием системы экономических интересов, которые формируются под влиянием условий проживания жителей конкретной территории, особенностями ведения хозяйственной деятельности, сложившимся традициями, уклада жизни.

Ещё одна особенность территории заключается в том, что новая из них граничит с другой территорией, а это означает, что территория имеет общие границы, инфраструктурные коммуникации, общие ирригационные сооружения и т.д. Кроме этого любая территория, находящаяся в составе страны, имеет общие черты приёмов и методов хозяйствования, построения стратегии развития, общность целей и задач и другие. Все это даёт основание считать, что административно – территориальное образование также имеет между собой тесные экономические, социальные инфраструктурные и другие связи.

Территориальный фактор, ярко выраженный характер имеет по отношению к сельскому хозяйству, поскольку его предприятия размещаются определенных местностях, имеющих размерность, особое климатическое условия, а также экономический потенциал, во многом заданный природой.

На формирования организационных форм хозяйствования, в том числе на базе частной формы собственности могут оказать такие факторы как неравенство регионов. Дело в том, что каждая территория может располагать разными по величине и виду ресурсами, которые на экономическое развитие территорий оказывают неоднозначные влияние. Так те регионы, где наблюдаются, трудоизбыточность не всегда повышает экономический потенциал территории. Наоборот, в ряду случаев трудоизбыточность порождает нежелательный отток наиболее квалифицированной рабочей силы в поисках лучшей жизни.

Сточки зрения организации производства, в том числе на базе частной собственности большое значение имеет конкурентоспособность территорий. Применительно к сельскому хозяйству это означает выпуск качественно экологической чистой продукции с сравнительно низкими издержками производства для выгодной реализации продукции на внутренних и внешних рынках. Понятно, что совокупное конкурентоспособность сельскохозяйственной продукции обеспечиваются в первую очередь при максимальной заинтересованности производителей, что может быть обеспечена лучше при частной форме собственности.

Безусловно, к территориальным факторам организации производства относится инвестиционная привлекательность по выпуску сельскохозяйственной продукции. В свою очередь инвестиционная привлекательность дело комплексное. Это не только наличие соответствующих ресурсов и рабочей силы способный производить продукцию, но и умение специалистов составлять конкурентоспособные проекты на получение инвестиций, умение правильно использовать инвестиции, а также реализовать выпущенные продукции по выгодным для инвестора и для производителя условиям.

Необходимо сказать, что любая территория не существует в изоляции, то есть в островке от других территорий. Это ставит проблему эффективной координации деятельности по рациональному использованию дорог, ирригационных каналов и других инфраструктурных объектов, принадлежащих к разным административно территориальным делением. Кроме того, существуют такие интересы как республиканские, зональные интересы учёт которых также влияет на формирование хозяйств частной формы собственности.

Как известно на социально – экономическое развитие региона в первую очередь оказывают влияние природно – климатические условия. Однако человек может изменить эти условия ради достижения каких-то целей, как правило, для того чтобы удовлетворить растущие потребности материальных и духовных благ, но нанося ущерб охране окружающей среды или ущерб жизнедеятельности людей. Необходимо также особо выделить роль той или иной формы собственности для организации сельскохозяйственного производства в современных условиях для экономики сельского хозяйства Таджикистана, развитие частного сектора является одной из ключевых проблем рыночной экономики.

Особая острота присуща такой стороне исследуемой проблеме как становление различных форм частного сектора в сельском хозяйстве исходя из особенностей как самой республики, так и мирового опыта развития этого сектора. Возможности государственного воздействия на развитие негосударственных форм труда и производства в условиях рынка изучены и отработаны пока недостаточно. Видимо, предстоит освоить целый комплекс таких мер, которые довольно широко применяются в других странах, ибо переход к рыночным отношениям принципиально меняет политику развития негосударственных форм предпринимательства в экономической жизни, повышает меру их воздействия на решение не только продовольственной, но и вопросов занятости, смягчения сельской безработицы даже малыми группами людей или же целых семей.

Развитие различных форм частного сектора в экономике и в том числе сельском хозяйстве свидетельствует о том, что роль частной собственности и других подобных ему форм хозяйствования, прежде всего, вызвано переходом к рыночной системе отношений. Если эти формы собственности в условиях «социалистической системы хозяйствования» были менее мобильными, то в условиях независимости и рыночной экономики они становятся мобильными факторами экономики и в совокупности могут играть важную роль в развитии страны, чему открыла дорогу развитие, как к открытой экономике, так и к смешанно–многоукладный процесс приватизации госсобственности после приобретения республики независимости и перехода к рыночным отношениям.

Важно признать, что роль приватизации в создании базовых основ для становления и развития различных форм частного сектора, как в сельском хозяйстве, так и в национальной экономике в целом продолжает оставаться мало разработанной и мало изученной проблемой. Вместе с тем, фундаментальных разработок с показом роли приватизации в становлении различных форм собственности, словом экономики рыночного типа требует больших исследовательских усилий, как ученых, так и практиков. Особой темой может стать проблема нахождения путей и форм недопущения безработицы, для чего потребуются поощрения альтернативных (негосударственных) форм занятости, развитие общественных работ и надомничества. Эта проблема остаются достаточно актуально и сегодня. В этом, кстати, нет ничего удивительного. Мировой опыт, отраженный в исследованиях многих зарубежных и отечественных специалистов в области приватизации и влияния последней на становление и развитие предпринимательской деятельности, вполне убедительно объясняет данный феномен. Не вдаваясь, в подробности по мере возможности рассмотрим некоторые важные моменты приватизации госсобственности и её влияния на становлении негосударственных форм хозяйствования.

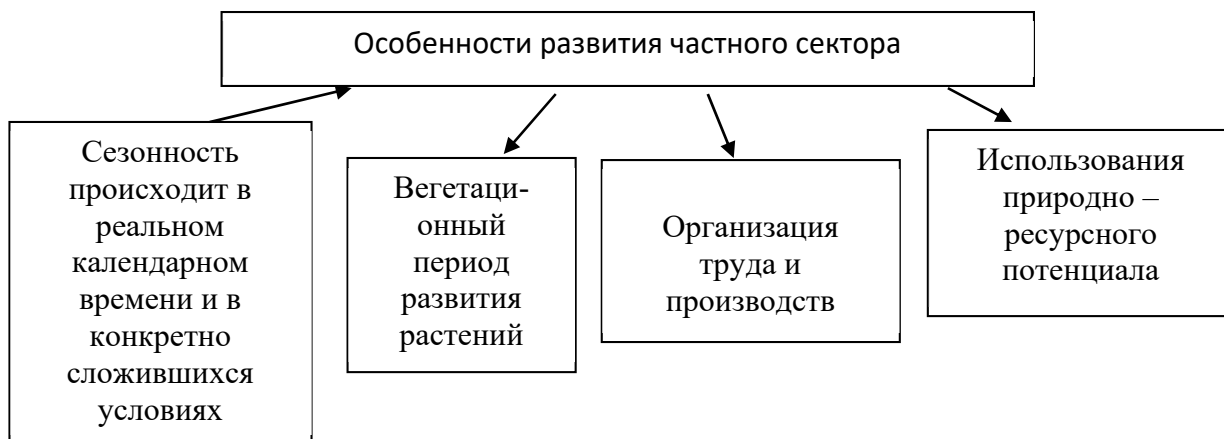
Мы солидарны с известным ученым юристом С.И. Камарицким, который дал наиболее ясное и развернутое определение понятия приватизации. Он пишет: «Под приватизацией обычно понимается правовой институт, относящийся к сфере правового регулирования права собственности и означающий прекращение права государственной собственности на

определенное имущество и возникновение права частной собственности на это же имущество».

Отсюда следует, что приватизация и рождение негосударственных институтов является мощными факторами открытости экономики.

становление и развитие частного сектора в сельском хозяйстве в большей степени зависит, от общего положения самой страны и её регионов включая особенностей полезной территории. Особенности развития частного сектора приводится в схеме 1. (Рисунок 1.)

Рис . 1. Особенности развития частного сектора в сельском хозяйстве

Данная схема свидетельствует о том, что особенностям развития частного сектора в сельском хозяйстве является сезонность, вегетационный период развитие растений, организация труда и производств и использования природно-трудовых ресурсов и т.д. Совершенствуется внутривладельческий механизм в сельскохозяйственных кооперативах, выводятся убыточных и низко рентабельных хозяйств, в результате чего часть убыточных хозяйств расформируются и создаются самостоятельные дехканские (фермерские) хозяйства, рассматривается вопрос выделения земель дехканским хозяйствам для производства продукции. Создается и совершенствуется рыночная инфраструктура на сельской местности, развитие сети сервисных структур. Одной из основных задач в организационном аспекте является формирование у крестьянина чувства хозяина к собственности, повышения его заинтересованности в конечном результате труда.

Для развития частного сектора в республике необходимо обратить внимание на пройденные этапы реформы, которые определяются в четырех аспектах.

Первый правовые аспекты, второй - организационные аспекты, третий - экономические аспекты и четвертый - технолого-экологические аспекты.

По правовым аспектам, как было сказано выше, приняты более 20 законов. То есть, создана институциональная основа проведения реформ.

Организационные аспекты, охватывают проблемы форм хозяйствования и собственности, вопросы формирования класса собственников на сельской местности. Как было сказано выше, перспективными определены три формы хозяйствования: дехканские (фермерские) хозяйства, ассоциаций дехканских (фермерских) хозяйств и сельскохозяйственные кооперативы. Настоящее время они функционируют на конкурсной основе. Большое предпочтение отдается самостоятельным дехканским (фермерским) хозяйствам.

Экономические аспекты, охватывают вопросы совершенствования экономических отношений между субъектами. Вопросы совершенствования финансово-кредитных отношений, ценообразования, налогообложения, таможенных процедур. Построение взаимоотношений на договорах.

Технологические аспекты. Это вопросы эффективного использования земельных, водных ресурсов, внедрение новых технологий, новых высокоурожайных сортов растений и

высокопродуктивных пород скота, вопросы селекции и семеноводства. Развитие механизации и химизации отрасли, вопросы повышения производительности труда и т.д.

Учитывая особенность современного этапа развития общества в условиях глобализации экономики и всемирного внедрение информационной технологии на наш взгляд, необходимо особо выделить еще одну тенденцию – это управление развитием АПК на базе информационной технологии на пути перехода к цифровой экономики. Нам представляется, что истечением времени традиционные методы управления, в том числе принятие решений доведение этих решений до исполнителей контроль над исполнением и других управленческие функции будут осуществлены исключительно на базе электронных носителей, что делает управление прозрачным и понятным для всех участников агропромышленной сферы. Необходимо сказать, что для обеспечения эффективности реформ необходимо комплексное решение вопросов всех четырех аспектов. Решение проблем каждого аспекта в отдельности не дает желаемого результата.

Литература

1. Абдымаликов К. А. Экономика Кыргызстана. г. Бишкек - 2010.
2. Омурзаков С.А. Чарба жүргүзүүнүн жаңы шарттарында агрардык өнндүрүштү башкаруу. “Бийиктик”, Бишкек ш., 2012. – 343 б.
3. Улуттук Статистикалык Комитет, 2016 - ж.

*Омурзаков С.А., д.э.н., профессор
МНУ им. К.Ш.Токтомаматова,
Ашымова А.С., аспирант
МНУ им. К.Ш.Токтомаматова*

СИСТЕМЫ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ И АУДИТА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИИ

Аннотация

В научной статье рассматриваются вопросы системы внутреннего контроля и аудита деятельности коммерческих организации в современных условиях.

КОММЕРЦИЯЛЫК УЮМДАРДЫН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНДӨГҮ ИЧКИ КОНТРОЛДУН ЖАНА АУДИТТИН СИСТЕМАЛАРЫ

Аннотация

Илимий макалада учурдагы коммерциялык ишканалардын ички көзөмөлдөө жана аудит системасынын маселелери каралат.

Контроль является объективно необходимым слагаемым хозяйственного механизма при любом способе производства. От эффективности внутреннего контроля зависит эффективность функционирования хозяйствующих субъектов (экономических единиц), а эффективность функционирования хозяйствующих субъектов в совокупности является одним из условий эффективности всего общественного производства, так как хозяйствующие субъекты как сложные социальные системы являются элементом (или подсистемой определенного уровня структурной организации) производительных сил, г.е. личных и вещественных (средства производства) факторов общественного производства в их взаимодействии.

В условиях рынка перед отечественной наукой стоит задача разработки новых концепций систем внутреннего контроля, ориентированных на рыночную систему хозяйствования сегодняшнего мирового уровня и учитывающих кыргызскую специфику.

При рыночной системе хозяйствования коммерческая организация, являющаяся самоорганизующейся социально ориентированной системой, функционирует в жестких условиях конкурентной среды и имеет полную хозяйственную самостоятельность. Следовательно, ее деятельность должна быть направлена на завоевание и удержание предпочтительной доли рынка, на достижение превосходства над конкурентами. В соответствии с этим, система внутреннего контроля коммерческой организации должна быть ориентирована главным образом на обеспечение следующих основных показателей эффективности функционирования в современных условиях: устойчивое положение организации на рынках (среди конкурентов), признание организации субъектами рынка и общественностью, своевременная адаптация систем производства и управления организации к перманентно меняющейся внешней среде (рыночной конъюнктуре). В рыночных условиях, в силу усиления конкурентных отношений на мировых и отечественных рынках, стремительного развития и смены технологий, растущей диверсификации бизнеса и усложнения бизнес-проектов управление коммерческой организацией существенно усложняется, что обуславливает усложнение ее системы внутреннего контроля. В современных условиях внутренний контроль в организациях должен приобрести характер основы, присутствующей на всех уровнях управления. В более широком смысле в конкурентной среде рыночных отношений эффективная СВК, при прочих равных условиях, является гарантией успешной деятельности коммерческой организации.

Проведенные исследования свидетельствуют о том, что аудиторско-консалтинговые организации Кыргызской Республики должны не только учитывать достижения науки и практики зарубежных стран, но и максимально применять их в своей практике, ведь в условиях цифровой экономики и развития технологии, отставание в деле по использованию

наиболее современных методик означает выход с рынка. Для проверки финансово-хозяйственной деятельности экономических субъектов аудитором необходимо достоверные, надежные и надежные информации по выполнению поставленных задач перед аудиторами. В общем, этапы аудиторской проверки включает следующие процессы:

- сбор необходимой информации о деятельности аудируемых лиц;
- составление плана и программы проведения аудита;
- выражение независимого мнения аудитора, т.е., составление заключения аудитора.

Вышеуказанные процессы аудита требуют досконального и четкого подхода при проведении аудита. В соответствии с МСА аудиторы на этапах планирования определяют подходы к проведению аудита деятельности экономических субъектов. В современных условиях ученые выделяют следующие подходы, которые проводятся аудит. К этим подходам относятся:

- пообъектный подход;
- дезагрегация финансовой отчетности;
- циклический подход.

Как было отмечено в предыдущем параграфе при по объектному подходу аудиторская проверка, проводится в основном в финансовой деятельности аудируемого лица. Следовательно, аудиторы проверяют все элементы финансовой отчетности клиента, такие как активы, обязательства, собственный капитал, а также доходы и расходы. Аудиторы на основе МСА применяют выборку при проведении аудита, а также проверяют финансовые результаты экономического субъекта (такое выделение, по нашему мнению, относится к дезагрегации). Исходя из этого, сущность и содержание этого подхода заключается в простоте и ясности его использования в ходе аудита для каждого аудитора. По нашему убеждению, упрощенность данного подхода во многом связано с тем, что конкретные объекты финансового и налогового учета подвергаются тестированию обособленно. Главным преимуществом указанного подхода является то, что общий план проверки и программа аудита формируется по важным и существенным статьям, и аудиторы, собирая веские доказательства об отсутствии серьезных ошибок и искажений, формулируют свои выводы в кратчайшие сроки. Однако данное преимущество имеет свои проблемы, связанные с игнорированием несущественных статей. Известно, что агрегирование нескольких несущественных статей может составлять одну существенную, и мелкие ошибки в сумме могут составлять значительные цифры. В этой связи, последующий аудит или последующие события могут полностью опровергать уже выраженное мнение аудиторов, использовавших подход аудита.

Еще важным недостатком рассматриваемого подхода является то, что его использование приводит к дублированию некоторых аудиторских процедур и цель, задача аудиторов, когда они обращаются к одним и тем же источникам информации. Мы считаем, что это истинно так, если не принимать во внимание процесс составления аудиторской программы проведения аудита деятельности экономического субъекта. Этот недостаток не может быть существенным, так как руководителю аудиторской группы исходя из профессионального суждения, необходимо поручить проведение одной и той же процедуры одному аудитору, для того чтобы сэкономить выделенное время.

И так подход дезагрегации финансовой отчетности экономического субъекта имеет следующие этапы аудиторской проверки:

Следует отметить, что подход дезагрегации статей конкретных форм бухгалтерской отчетности позволяет с наименьшими затратами труда подтверждать достоверность и надежность каждого показателя. Однако, детализированное рассмотрение статей одной из форм отчетности, без анализа их взаимосвязи с другими формами может привести к неверному заключению, так как игнорируется информация нефинансового характера. Исходя из этого, важным составляющим данного подхода является определение взаимосвязей между различными статьями разных форм отчетности, их детализация по конкретным признакам и финансовым характеристикам.

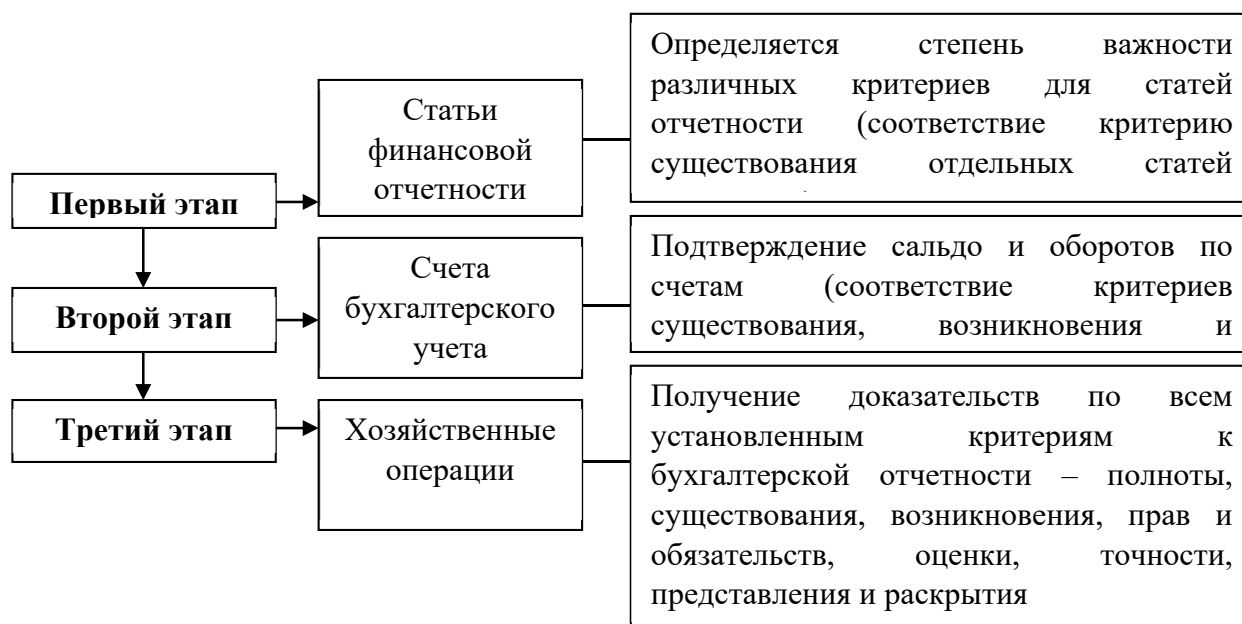

Рис. 2.1 Основные этапы дезагрегирования финансовой отчетности экономического субъекта

В качестве важного преимущества рассматриваемого подхода можно считать возможность оперативного реагирования на выявленные искажения, уточнение величины и с учетом ранее определенного уровня материальности ошибок, формулирование обоснованных выводов и рекомендаций. Главным вопросом результативности проверки, при этом, является качество и количество полученной информации от клиента. Как показывает практика, аудиторы не могут с уверенностью полагаться на достоверность и надежность полученных данных от проверяемых субъектов. Недостатком данного подхода это дублирование нескольких аудиторских процедур и опасности пропустить некоторые статьи учета, которые не отражаются в финансовой отчетности аудируемого лица.

Сущность и содержание циклического подхода заключается в том, что аудиторы не должны возвращаться к одним и тем же источникам информации, т.е., дублированием некоторых аудиторских процедур и устранения возникших вопросов при проведении аудита. Мы считаем, что использование данного подхода существенно сокращает объем выполненных работ аудиторами, с максимальным эффектом определения финансовых искажений, так как этот подход разрешает аудиторам сориентировать не на остатки по счетам бухгалтерского учета, а на обороты конкретных синтетических и аналитических счетов клиента. Исходя из этого, можно выделить основные характеристики данного подхода, которые заключаются в:

- упрощении процедур аудита, связанные с работой аудиторской команды по конкретным видам взаимосвязанных операций;
- увеличении возможностей по определению существенных искажений по конкретным видам взаимосвязанных операций и их общего влияния на финансовую отчетность;
- наличии высокого уровня профессиональной компетенции, знаний и опыта у каждого члена аудиторской команды, ведь каждый аудитор должен иметь полное представление о взаимосвязях между конкретными операциями, циклами и бизнес-сегментах в условиях получения зачастую противоречивой информации с различных источников об одной и той же хозяйственной операции.

Несмотря на перечисленные преимущества и недостатки, именно циклический подход является наиболее прогрессивным, так как, при данном подходе решающим фактором выступает профессиональное суждение аудитора при должном уровне профессионального скептицизма.

Таблица. Информация о совокупности пакета циклов применяемые в ходе аудита

№	Автор (ы)	Циклы проверки
1.	Суворова С.П. [96, с. 236]	Цикл приобретения: • аудит учета операций (поступление, продажа и выбытие ТМЦ); • аудит расходов по заготовлению и приобретению ТМЦ; • аудит торговых наценок; • аудит НДС по операциям с ТМЦ. Цикл оплаты: • аудит учета кассовых операций, денежных средств в пути и операций на расчетных счетах; • аудит расчетов с поставщиками и покупателями; • аудит выручки по ТМЦ
2.	Аренс Э.А., Лоббек Дж.К. [9, с. 354]	1. Цикл реализации и получение выручки. 2. Цикл товарных и расчетных операций. 3. Цикл организации и оплаты труда. 4. Цикл операции с ТМЦ. 5. Цикл формирование капитала и его доходность
3.	Дефлиз Д.Ф., Дженик Г.Р., Рейли В.М., Хирш М.Б. [28, с. 220]	1. Цикл получения дохода. 2. Цикл покупки. 3. Цикл производства. 4. Цикл аудит кассовой наличности, имущества и оборудования предприятия. 5. Цикл аудит инвестиций, предварительных выплат и начислений, подоходного налога, дебиторов и счетов капитала
4.	Ю.А., Шапигузов С.М., Ремизов Н.А., Старовойтова Е.В. [25, с. 385]	2. Цикл производства. 3. Цикл реализации, получения доходов и формирования финансовых результатов. 4. Цикл оплаты. 5. Цикл использования прибыли и формирования капитала.
5.	Мерзликina Е.М., Никольская Ю.П. [63, с. 212]	1. Цикл получения доходов. 2. Цикл приобретения и расходования. 3. Цикл производства. 4. Финансово-инвестиционный цикл

Многие ученые и специалисты в области бухгалтерского учета и аудита разделяют пакет циклов, применяемые в ходе аудиторской проверки.

К общепринятым наборам основных циклов можно отнести:

- цикл покупки (приобретения);
- цикл производства (переработки, оказания услуг);
- цикл получения доходов;
- цикл обязательств (цикл оплаты по обязательствам);
- цикл использования прибыли и формирования капитала;
- цикл инвестирования» [5, с. 4].

По нашему убеждению, приведенные разными авторами количество и названия циклов не являются исчерпывающими и обоснованными. К примеру, цикл приобретения (покупок) может включать в себя не только получение товарно-материальных ценностей (сырья и материалов, полуфабрикатов, товаров для перепродажи), но и приобретение недвижимости и нематериальных активов. Если предприятие закупает франшизу на производство, то амортизация франшизы касается производственного цикла, а сама франшиза относится к

циклу инвестирования. Другой пример, цикл производства, выступая как связующий звено между циклами закупок и формирования доходов, в то же время, предусматривает рассмотрение производственных затрат по износу и амортизации недвижимости (цикл инвестирования), капитализации затрат по займам (цикл обязательств). Цикл получения доходов явно не характеризует реальность осуществляемых предприятиями, операции по продаже. Если продажа товарно-материальных запасов связаны с покупкой пакета ценных бумаг эмитента, с обменом на объекты основных средств, то какой цикл затрагивается, авторы не уточняют. В этой связи, циклический подход к аудиту не выступает как процесс проверки по конкретным группам взаимосвязанных операций, а является процессом сегментирования деятельности проверяемых предприятий.

Литература

1. Закон Кыргызской Республики «Об аудиторской деятельности» в редакции от 30 июля 2002 года № 134
2. Суйц В.П. Аудит. – М.: Финансы и статистика, 2018. – 290 с.
3. Воронина Л.И. Основы современного бухгалтерского учета и аудита: Учеб. пособие: в 2 ч. Основы аудита. М., 1999. Ч. 2.
4. Арзыбаев А.А. Организация учета и документального контроля капитала в соответствии с МСФО, Бишкекский полиграфкомбинат, Бишкек, 2018, 113с.,

*Омурзаков С.А., д.э.н., профессор
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Калбаева Р.Д., ст.преподаватель
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается современное состояние развития туризма в Кыргызской Республике. В настоящее время находится на стадии активного развития. Страна предлагает потенциальным туристам множество возможностей для посещения горных районов, озер, национальных парков, достопримечательностей и исторических мест. Кыргызстан становится привлекательным местом для туристов по многим причинам, в том числе своим уникальным географическим положением, национальной культурой и традициями, а также благоприятным климатом.

Аннотация

Бул макалада Кыргыз Республикасындагы туризмди өнүктүрүүнүн учурдагы абалы талкууланат. Учурда ал активдүү иштеп чыгууда. Өлкө потенциалдуу туристтерге тоолуу аймактарды, көлдөрдү, улуттук парктарды, аттракциондорду жана тарыхый жерлерди зырат кылуу үчүн көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт. Кыргызстан көптөгөн себептерден улам, анын уникалдуу географиялык жайгашуусу, улуттук маданияты жана каада-салты, жагымдуу климаты боюнча жагымдуу туристтик жерге айланууда.

Annotation

This article discusses the current state of tourism development in the Kyrgyz Republic. It is currently under active development. The country offers potential tourists many opportunities to visit mountainous areas, lakes, national parks, attractions and historical sites. Kyrgyzstan is becoming an attractive tourist destination for many reasons, including its unique geographic location, national culture and traditions, and favorable climate.

Туризм - это сфера деятельности, связанная с поездками людей в другие регионы или страны для отдыха, развлечений, культурного обмена, спортивных мероприятий, деловых встреч и тому подобное. Туризм включает в себя множество отраслей, таких как гостиничный бизнес, транспорт, ресторанный бизнес, экскурсионный и развлекательный бизнес, а также многие другие. Туризм является важным источником дохода для многих стран и регионов, а также содействует межкультурному обмену и позитивному восприятию различных культур и обычаев.

Современном этапе туризм в Кыргызстане - это популярное направление, которое привлекает множество туристов со всего мира. Эта страна находится в Средней Азии и обладает обширными горными массивами, захватывающими пейзажами, местами культурного интереса и уникальной экосистемой. Одной из главных магнитов для туристов является живописный Тянь-Шань, который простирается на территории Кыргызстана. В Кыргызстане существует разнообразная форма туризма, от экологических туров до конного туризма и экстремальных видов спорта, таких как альпинизм и скалолазание. Благодаря своей разнообразной культуре, Кыргызстан также предлагает множество возможностей для ознакомления с национальными традициями и историческими достопримечательностями, такими как Башня Бурана, комплекс Таш-Рабат и Лейлек Абад. Кыргызстан также популярен среди конных туристов, которые желают насладиться спокойной природой, путешествовать по живописным тропам и наслаждаться красотой горных пейзажей. Все это и многое другое придает Кыргызстану яркую индивидуальность как туристическому направлению.

в последние годы туристические отрасли в Кыргызстане активно развиваются. Кыргызстан входит в список стран Центральной Азии, которые привлекают значительное количество туристов, и предлагает множество видов туризма: горный туризм, экотуризм, культурный туризм, конный туризм и т.д.

В Кыргызстане есть множество горных озер, великолепных горных пейзажей, уникальных природных объектов, которые привлекают внимание туристов. Также

популярны туры на лошадях, пешие и горные прогулки, а также путешествия к уникальным историческим достопримечательностям.

Кыргызстан также является недорогой страной для путешествий, что привлекает туристов из разных стран мира. Развиваются инфраструктура туризма, гостиничное дело и транспортная сеть, что создает дополнительные условия для комфортного и безопасного пребывания туристов в стране.

Туристы посещают различные страны в зависимости от своих интересов и целей поездки. Но в целом, наиболее популярными странами для туристов являются:

Франция - одна из самых популярных стран для туристов, благодаря своей богатой культуре, красивым пейзажам, историческим достопримечательностям и множеству других привлекательных мест.

США - туристы едут в США, чтобы посетить знаменитые города, национальные парки, а также для шопинга и общения с различными культурами.

Италия – страна прекрасной еды, прекрасного вина и красивых пейзажей.

Испания - туристы идут в Испанию за солнцем, морем, историческими и культурными достопримечательностями, а также за ее кухней.

Китай - туристы много времени проводят в Китае, чтобы исследовать его богатую историю, традиционную культуру, увидеть китайские символы и природные достопримечательности.

Германия - туристы посещают Германию, чтобы увидеть ее красивые замки и пейзажи, а также посетить музеи и выставки.

Великобритания - туристы едут на выставки, посещают города и знаменитости Великобритании, а также наслаждаются прекрасным пейзажем и местной культурой.

Таиланд – известен своими пляжами, традиционной пищей и храмами.

Япония — туристы идут в Японию, чтобы посетить ее замки, храмы и парки, а также попробовать местную кухню и познакомиться с японской культурой.

Турция - множество туристов приезжают в Турцию для отдыха на море, посещения исторических достопримечательностей и погружения в культуру страны.

В Кыргызстане - это популярное направление, которое привлекает множество туристов со всего мира. Эта страна находится в Средней Азии и обладает обширными горными массивами, захватывающими пейзажами, местами культурного интереса и уникальной экосистемой. Одной из главных магнитов для туристов является живописный Тянь-Шань, который простирается на территории Кыргызстана. В Кыргызстане существует разнообразная форма туризма, от экологических туров до конного туризма и экстремальных видов спорта, таких как альпинизм и скалолазание. Благодаря своей разнообразной культуре, Кыргызстан также предлагает множество возможностей для ознакомления с национальными традициями и историческими достопримечательностями, такими как Башня Бурана, комплекс Таш-Рабат и Лейлек Абад. Кыргызстан также популярен среди конных туристов, которые желают насладиться спокойной природой, путешествовать по живописным тропам и наслаждаться красотой горных пейзажей. Все это и многое другое придает Кыргызстану яркую индивидуальность как туристическому направлению.

В Кыргызстане существует множество видов туризма. Некоторые из них включают в себя:

Горный туризм - популярный вид туризма, благодаря красивым горным пейзажам и уникальной экологии. В горах Кыргызстана находятся несколько горных вершин, альпинисты со всего мира приезжают добывать их.

Экотуризм - это туризм, в котором уделяется большое внимание сохранению природы. Этот вид туризма популярен в Кыргызстане благодаря его уникальной природе и дикой флоре и фауне.

Культурный туризм - Кыргызстан имеет богатую культуру, и поэтому культурный туризм очень популярен среди туристов, которые интересуются традициями и обычаями кыргызов.

Конный туризм - езда верхом на лошадях является традицией Кыргызстана, поэтому это один из самых популярных видов туризма в этой стране. Туристы могут прогуливаться на лошадях, осматривать горные пейзажи, а также посещать различные культурные достопримечательности.

Авантюрный туризм - такие виды туризма как: скалолазание, парапланеризм, каякинг и другие авантюрные виды туризма уже начинают привлекать туристов в Кыргызстане.

Ледниковый туризм — любители экстремального туризма предпочитают ледниковый туризм, катание на ледниках и лыжный туризм в зимнее время.

Базовый и комфортный туризм — это прекрасная возможность отдохнуть от большого города в комфорте и тишине на берегу горных озер и прекрасных загородных домах.

Таким образом, Кыргызстан является уникальной страной с богатым разнообразным туристическим потенциалом.

Кыргызстан привлекает туристов своей красивой природой и многообразной культурой. Вот некоторые из главных привлекательных моментов:

Горы и природные достопримечательности. Кыргызстан находится на высокогорном плато, в центральной части Азии, и его территория на 93% занята горами. Это означает, что в Кыргызстане множество живописных горных пейзажей, водопадов, озер и рек.

Культурные достопримечательности. Кыргызстан имеет богатую историю, а его народ традиционно уважает свои корни и традиции. Туристы в Кыргызстане могут ознакомиться с различными культурными достопримечательностями, такими как кочевая жизнь, национальные праздники, народное искусство, а также исторические и архитектурные памятники.

Конный туризм. В Кыргызстане культура кочевых народов вызвала развитие своеобразной традиции конного туризма. Поэтому в Кыргызстане развит маршрутизированный и индивидуальный конный туризм, на котором туристы могут наслаждаться красотами гор и озер на лошади.

Экотуризм. Кыргызстан славится своей уникальной экосистемой и многообразием флоры и фауны. Это привлекает многих туристов, которые хотят наслаждаться спокойной природой, путешествовать по живописным тропинкам и наслаждаться красотой горных пейзажей.

Авантюрный туризм. В Кыргызстане есть возможность заняться множеством различных видов экстремального туризма, например, альпинизм, скалолазание, джип-туризм, параход, а также другие предоставляемые услуги.

Кроме того, цены в Кыргызстане являются относительно низкими по сравнению с другими странами Центральной Азии.

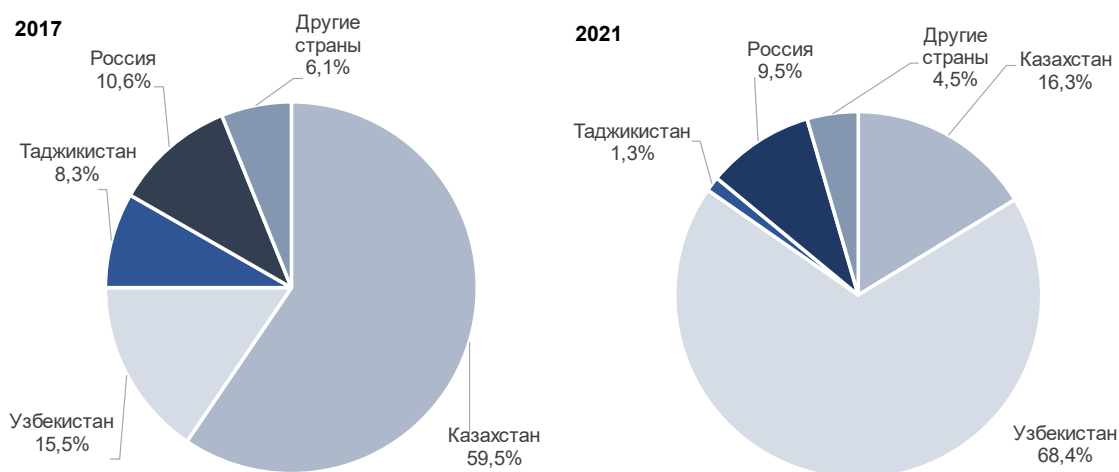
Таблица 1. Основные индикаторы развития туризма в КР в 2022 г.

2021	2022	
118, 3	121, 1	Количество зарегистрированных хозяйствующих субъектов, связанных со сферой туризма ² тыс. единиц
14, 6	15, 5	из них, оказывающих услуги в области рекреации и отдыха
25 668, 0	35 447, 4	Валовая добавленная стоимость в сфере туристической деятельности: млн.сомов
3, 5	3, 9	в процентах к ВВП
1 026, 6	1 160, 4	Производство промышленной продукции, способствующей развитию туристического бизнеса, млн. сомов
12 914, 9	19 989, 3	Инвестиции в основной капитал в сфере туризма, млн. сомов
9 809, 0	12 128, 4	Доходы, полученные от перевозок туристов всеми видами транспорта, млн. сомов
26 674, 0	33 848, 4	Оборот розничной торговли в сфере туризма, млн. сомов
7 801, 3	10 245, 7	Оборот ресторанов, баров, столовых и др. предприятий по поставке готовой пищи, млн. сомов

2021	2022	
		Рыночные услуги населению, млн. сомов:
2 144, 7	2 204, 1	услуги деятельности туристических агентств
732, 9	1 128, 8	Услуги санаторно-курортной деятельности
1 812, 5	3 950, 6	предоставление услуг гостиницам и услуг для туристического проживания
142, 4	696, 4	Экспорт туристических услуг (доходы от приема иностранных граждан), млн. долларов США
60, 7	195, 3	Импорт туристических услуг (расходы граждан Кыргызстана за границей), млн. долларов США

По данным Государственной Пограничной службы Кыргызской Республики, в 2021г. число пересечений границы Кыргызской Республики иностранными гражданами (по стране гражданства), составило более 3, 4 млн. Основное число пересечений (прибытий) пришлось на граждан Узбекистана, Казахстана, России и Таджикистана.

Число пересечений границы Кыргызской Республики иностранными гражданами, по стране гражданства (прибытия)
(в процентах к итогу)

Кроме того, современное общество предлагает огромный выбор различных видов туризма, начиная от культурного и экскурсионного туризма и заканчивая спортивным и экстремальным, тематическим и гастрономическим туризмом. Например, любители горных лыж, сноуборда, водного спорта, подводного плавания, пеших прогулок, велосипедных и автомобильных поездок, путешествий на яхте или круизных лайнерах - все они могут найти свой отдых в современном обществе.

Все это делает туризм одной из самых важных отраслей современной экономики, которая способствует развитию регионального, национального и мирового туризмоведения, а также создает новые рабочие места и генерирует доходы. Поэтому, привлекая туристов, мы не только способствуем развитию нашего общества, но и показываем всему миру, какие богатства и возможности кроются в современном мире.

Также среди туристов были граждане Китая, Турции, Ирана, Индии и других стран.

Этот рекордный прилив иностранных туристов свидетельствует о растущей популярности Кыргызстана как туристического направления. Путешественники привлекаются разнообразием природных красот, историческими и культурными достопримечательностями, а также гостеприимством местного населения.

Как отмечают эксперты, туризм может стать важным источником доходов для экономики Кыргызстана, способствуя развитию малого и среднего бизнеса и стимулируя рост занятости в регионах. Однако для этого необходимо развивать инфраструктуру и сервис

туристической отрасли, улучшать качество услуг и обеспечивать безопасность и комфортность пребывания туристов в стране.

2022 год стал для нашего государства в отношении восстановления и развития туризма одним из успешных - мы можем заявить об этом смело. По нашим подсчетам, в республике отдохнули с начала года более шести миллионов человек. 4 миллиона 993 тысячи из них - иностранные граждане. Около миллиона - внутренние туристы.

Это свидетельствует о том, что Кыргызстан остается привлекательным туристическим направлением, несмотря на пандемию COVID-19. В этом году мы разработали и реализовали ряд мероприятий по поддержке туризма в стране, таких как создание туристических зон и развитие инфраструктуры, проведение международных мероприятий, разработка новых программ и маршрутов. Мы будем продолжать работать над развитием туризма в Кыргызстане и приглашаем всех желающих посетить нашу страну и насладиться ее красотами.

Отметим, что Кыргызстан последние годы активно развивает свой туристический сектор и старается привлечь больше иностранных гостей. В стране существует множество интересных мест для посещения: горные озера, курорты, культурные достопримечательности, национальные парки и многое другое. Кроме того, кыргызы считаются гостеприимным народом, что также способствует привлечению туристов.

Согласно данным департамента, первое место среди стран, откуда чаще всего приезжали отдыхающие, принадлежит Узбекистану. Из этой республики позагорать на пляжах Иссык-Куля и посетить другие достопримечательности Кыргызстана в 2022 году приехало почти три миллиона человек. На втором месте расположился Казахстан (чуть более 1, 2 миллиона туристов). Лидерскую тройку замыкает Россия. В этом году Кыргызстан посетил чуть менее полумиллиона отпускников из РФ.

Развитие туристической отрасли представляет собой множество мероприятий, направленных на привлечение туристов, создание условий для их комфорта и безопасности, а также увеличение экономической выгоды для страны или региона.

Одним из основных способов развития туристической отрасли является улучшение инфраструктуры. Это может включать в себя строительство отелей, ресторанов, туристических центров, развитие транспортной сети, а также создание новых туристических маршрутов.

Еще одним важным аспектом развития туризма является обеспечение безопасности туристов. Для этого необходимо проводить работу по улучшению инфраструктуры безопасности, обучать персонал в отелях и ресторанах, проводить информационные кампании по безопасности, а также создавать системы мониторинга и контроля.

Для привлечения туристов также необходимо проводить маркетинговые кампании, включающие в себя рекламу, продвижение туристических маршрутов и достопримечательностей, участие в выставках и конференциях.

Одним из инновационных подходов к развитию туризма является экологически устойчивый туризм, который призван сохранять природу и местные культуры при проведении туристических мероприятий. В Кыргызстане существует широкий спектр туристических услуг и услуг гостиничного обслуживания, которые предлагаются в различных регионах страны. Кроме того, правительство Кыргызстана активно развивает инфраструктуру для туризма, включая аэропорты, магистральные и региональные дороги, гостиницы и туристические объекты.

Недавно правительство Кыргызстана приняло ряд мер для привлечения международных туристов в страну. Так, была введена безвизовая система для граждан некоторых стран, чтобы упростить процесс получения визы. Также было создано многоязычное приложение, которое предлагает туристам информацию о стране, достопримечательностях, культуре и т.д. Однако, несмотря на общий позитивный тренд развития туризма в Кыргызской Республике, остаются некоторые проблемы, которые могут затруднять посещение страны туристам из-за недостаточно развитой инфраструктуры,

отсутствия большого количества качественных гостиниц и ресторанов, а также проблем по безопасности. Однако правительство стремится решить эти проблемы и создать условия для полноценного развития отрасли туризма.

В целях эффективной организации обеспечить добросовестность организаций (юридических и физических лиц), осуществляющих хозяйственную деятельность в сфере туризма, расположенных на территории Иссык-Кульской области с 6 по 16 августа 2021 года, и эффективно организовать работу по статистике туризма. Национальная статистическая комиссия Кыргызстана совместно с Иссык-Кульским областным бюро статистики провела их сплошное разовое обследование.

Всего было обследовано 146 санаторно-курортных учреждений, оздоровительных учреждений и специализированных средств размещения, 820 частных гостевых домов, расположенных на территории оздоровительных учреждений, и 629 частных гостевых домов, расположенных вне территории оздоровительных учреждений.

Кроме того, Нацстаткомом на ежегодной основе проводится выборочное обследование домашних хозяйств, принимающих неорганизованных туристов в рекреационных зонах Иссык-Кульской области в период летнего туристического сезона. Туристический сезон 2021г. характеризовался увеличением числа туристов, в том числе пользующихся услугами домашних хозяйств области, предоставляющих места для проживания и занимающихся организацией их питания. Одновременно, отмечалось увеличение средней продолжительности отдыха одного человека с 2 дней в 2020г. до 3 дней в 2021г. В 2021г. в неорганизованном секторе туризма области отдохнуло 420, 5 тыс. человек, из которых 25, 2 тыс. человек - иностранные граждане.

Использованная литература:

1. Адамс Гордон Туризм в Кыргызской Республике. Стратегия развития,, Б.: Прагма май 2001г.
2. Алмакучуков О. М. Обзор ситуации в туристической отрасли Кыргызстана Б.: 2002
3. Камчыбеков Т.К. Туризм в Кыргызстане: проблемы, пути решения, перспективы развития. - Б.: БГИЭК, 2001
4. Койчуманов Т. Отчет о функциональном анализе в Государственном комитете Кыргызской Республики по туризму, спорту и молодежной политике, Б.: январь 2003г.
5. Комисаров В. Проблемы туристической отрасли КР, Реформа №3/2003, ст 18-20
6. Лэссер Кристиан, Вера Магистр Стратегия Туризма для Кыргызстана, отчет Б.: ноябрь 2002г.
7. Маринин М. Впервые в России принят закон, регулирующий сферу туризма: Комментарий к закону//Экономика и жизнь. - 1997. -№ 2.
8. Ослунд Андерс, Кыргызская Республика: Необходимость улучшения государственного управления и расширения экспорта, Вашингтон, Округ Колумбия, 8 мая 2003 года.
9. Рустамбек Ибрагим Стране необходим качественный прорыв в экономике, Аргументы и факты Кыргызстан (13) 31 марта 2004 год.

*Маткеримова А.М., э.и.д., профессор
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Карабекова Э., магистрант
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

СТРАТЕГИЯНЫ ИШТЕП ЧЫГУУНУН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ЫКМАЛАРЫ

Аннотация

Макалада стратегиялык методологиялык ыкмалары чагылдырылып, терминдин концепциялары өзгөрүүлөрү белгиленет. Стратегияны иштеп чыгуу ар кандай ыкмаларды колдонуу менен жүргүзүлүшү мүмкүн. Ар кандай ыкмаларды тандоо стратегияны иштеп чыгууга катышкан адамдардын курамына жараша болот, ошондой эле уюм учурда жайгашкан кырдаалга жараша болот. Макалада төрт негизги стратегия бар, алардын ар бири белгилүү шарттарда жана ички жана тышкы чөйрөнүн абалында натыйжалуугу белгилеген.

Ачкыч сөздөр: стратегия, стратегиялык концепция, стратегиялык мамиле, комбинацияланган стратегия, интегралдык өсүү стратегиялары.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ РАЗРАБОТКИ СТРАТЕГИИ

Аннотация

В статье отражены стратегические методологические приемы, отмечены изменения в понятиях термина. Разработка стратегии может осуществляться различными методами. Выбор тех или иных методов зависит от состава людей, участвующих в разработке стратегии, а также от ситуации, в которой находится организация. В статье представлены четыре основные стратегии, каждая из которых эффективна при определенных условиях и состоянии внутренней и внешней среды.

Ключевые слова: стратегия, стратегическая концепция, стратегический подход, комбинированная стратегия, интегрированные стратегии роста.

METHODOLOGICAL METHODS OF STRATEGY DEVELOPMENT

Annotation

Strategic methodological methods are reflected in the article, and changes in the concepts of the term are noted. Strategy development can be done using a variety of methods. The choice of different methods depends on the composition of the people involved in the development of the strategy, as well as on the situation in which the organization is located. There are four main strategies in the article, each of which is effective under certain conditions and the state of the internal and external environment.

Keywords: strategy, strategic concept, strategic approach, combined strategy, integrated growth strategies.

Стратегия сыяктуу терминди так айтуу өтө кыйын, анткени ага карата көптөгөн көз караштар бар, бул терминге ар кандай аныктамаларды берүүгө мүмкүндүк берет. Бул концепциянын маңызын эң айкын ачып берген бирөөнү бөлүп көрсөтүүгө болот: стратегия – бул ишкананын максаттарына жетүү үчүн багытталган иш-аракеттердин модели, бул моделге чечимдердин жана иш-аракеттердин жыйындысы кирет, бул кырдаал концепциядагы өзгөрүүлөргө ыкчам жооп кайтаруу.

Жалпы мааниде стратегия – бул фирманы башкаруунун деталдуу комплекстүү комплекстүү планы, ал узак мөөнөттүү келечекте анын позициясын бекемдөөгө, уюмдун миссиясын ишке ашырууга жана згөмаксаттарга жетишүүгө багытталган.

Убакыттын өтүшү менен өнүгүп келе жаткан стратегия концепциясынын көптөгөн формулировкаларын эске алуу менен, алар стратегияны түзүүнүн жана ишке ашыруунун негизги принциптерин, ыкмаларын жана ыкмаларын ачып, анын натыйжалуу иштешин жана туруктуулугун камсыз кылган ишкананы башкаруунун технологиясы тынымсыз өзгөрүп турган тышкы бизнес чөйрөдө жана ички уюмдарда өнүгүү катары айта алабыз.

Стратегияны иштеп чыгуу ар кандай ыкмаларды колдонуу менен жүргүзүлүшү мүмкүн. Ар кандай ыкмаларды тандоо стратегияны иштеп чыгууга катышкан адамдардын курамына жараша болот, ошондой эле уюм учурда жайгашкан кырдаалга жараша болот.

Стратегияны иштеп чыгуунун төрт негизги ыкмасы бар: стратегиялык, ыйгарым укуктарды берүү, катышуучулук, демилгелүү.

Негизги стратегиялык мамиле – бул менеджер стратегияларды өз алдынча иштеп чыгуучу ыкма. Бул учурда башкы менеджер башкы стратегдин милдетин аткарат. Эгерде ал стратегияны иштеп чыгуунун бардык функцияларын аткарбаса, ал дагы эле бул иштеп чыгуунун башчысы болуп саналат.

Бийликти берүү мамилеси менеджер стратегияны иштеп чыгууну башка кызматкерлерге өткөрүп бергендигине негизделет, мында иерархия принциби көрүнөт. Менеджер иштеп чыгуу процессин көзөмөлдөйт жана билип турат. Бул ыкманын артыкчылыгы стратегияны иштеп чыгууга ар кандай деңгээлдеги менеджерлерди тартууда.

Бул ыкманын кемчиликтери, биринчиден, башкаруунун өнүгүү процессинен бөлүнгөндүгүнө байланыштуу «биринчи менеджер» принцибинин аткарылбай калышы, стратегиялык пландаштырууну кадрлардын көз алдында экинчи планга койгондугунда. Жыйынтыгында стратегиялык лидерликтин, негизинен узак мөөнөттүү эмес, учурдагы максаттарга, күнүмдүк маселелерди чечүүгө багыт алуу реалдуу жетишсиз.

Биргелешкен ыкма стратегияны иштеп чыгуунун негизги жолдорунун ортосундагы аралык вариант болуп саналат. Бул менеджер стратегияны иштеп чыгуу үчүн өзүнүн түз отчетторун тартууда. Бул учурда стратегиялык чечимдерди координациялоонун даражасы жогорулайт.

Демилгелүү ыкма кол алдындагылар стратегияны өздөрү иштеп чыгышы жана ишке ашыруусу менен айырмаланат, бул ыкма төмөнкү деңгээлдеги жетекчилерди демилгени колго алууга үндөйт. Бул ыкманын артыкчылыгы стратегияны иштеп чыгуу процессинде мурда колдонулбаган жаңы чечимдер пайда болушу мүмкүн.

Төрт негизги стратегия бар, алардын ар бири белгилүү шарттарда жана ички жана тышкы чөйрөнүн абалында натыйжалуу:

1.Чектелген өсүш - туруктуу технология менен белгиленген тармактарда көпчүлүк уюмдар тарабынан колдонулат. Максаттар "жетилген нерседен" белгиленет жана өзгөргөн шарттардын негизинде оңдолот. Эгерде жетекчилик уюмдун позициясына канааттанса, узак мөөнөттүү келечекте ал ошол эле стратегияны минималдуу тобокелдик менен кармашы мүмкүн;

2.Технологиялык жактан колдоого алынган өсүш, адатта, тез өзгөрүп жаткан технология менен динамикалык тармактарда мүмкүн. Ал өнүгүүнүн деңгээлдик көрсөткүчтөрүн системалуу (жыл сайын) жогорулатуунун алдын алуу милдети менен мүнөздөлөт;

3.нөлдүк өсүш (өсүүнүн жетишсиздиги), мында ресурстарды үнөмдөө жана бизнес системасынын өзөгүн сактоо максатында эталондор өндүрүштүк иштин «кысылуу» вектору боюнча жылдырылат. Бул жагдай адабиятта “кыскартуу же акыркы чара стратегиясы” деп аталат, анын мүнөздүү белгиси болуп өткөн мезгилдин деңгээлинен төмөн пландаштыруу мезгилине сандык көрсөткүчтөрдү коюу саналат. Натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрү туруктуу төмөндөө тенденциясына ээ болгондо колдонулат жана эч кандай чаралар аны өзгөртпөйт;

4.Комбинацияланган стратегия - иши диверсификацияланган ишканалар тарабынан колдонулган мурунку стратегиялардын элементтеринин ар кандай айкалышы.

Бул негизги стратегиялар илимпоздор тарабынан шилтеме стратегияларынын төрт тобуна бириктирилген.

Азыркы рыноктук шарттарда ишканаларда ишке ашыруу үчүн актуалдуу болгон стратегиялардын төрт негизги түрүн иштеп чыгууга жана ишке ашырууга болот:

Концентрацияланган өсүү стратегиялары - рыноктук позицияларды бекемдөө стратегиясы, рынокту өнүктүрүү стратегиясы, продукцияны өнүктүрүү стратегиясы.

5.Диверсификациянын өсүү стратегиялары – борборлоштурулган диверсификациянын стратегиясы, горизонталдуу диверсификациянын стратегиясы.

6.Кыскартуу стратегиялары - жоюу стратегиясы, түшүм жыйноо стратегиясы, кыскартуу стратегиясы, чыгымдарды азайтуу стратегиясы [2].

Концентрацияланган (чектелген) өсүү стратегиялары продукт жана/же рыноктун өзгөрүшү менен байланышкан стратегиялар. Мисалы, фирма өзүнүн товарын өркүндөтүүгө, тармакты өзгөртпөстөн аны өзгөртүүгө аракет кылууда же фирма иштеп жаткан рынокто өзүнүн абалын жакшыртуу же жаңы рынокко өтүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү издеп жатат.

Концентрацияланган рыноктук стратегиялардын спецификалык түрлөрү – рынокту басып алуу (рыноктогу позицияны бекемдөө), рынокту өнүктүрүү жана продукцияны өнүктүрүү.

Бул стратегиялар чарба жүргүзүүчү субъекттердин чектелген өсүшү менен мүнөздөлөт, ал жетишкендиктен максаттарды коюу менен мүнөздөлөт. Алар статикалык технология менен жетилген тармактарда колдонулат, фирмалар өз позициясына жалпысынан канааттанганда. Бул стратегиялар жагымдуу, анткени алар эң ыңгайлуу жана эң аз коркунучтуу иш-аракеттерди камтыйт.

Мындай стратегияларды өзгөрүүнү жактырбаган менеджерлер колдонушат.

Өсүштүн комплекстүү стратегиялары өткөн мезгилге салыштырмалуу өсүү темптерин жыл сайын бир кыйла жогорулатуунун эсебинен ишке ашырылууда. Бул стратегиялар тез өзгөрүп жаткан технология менен динамикалык тармактарда тандалат. Ошол эле учурда жаңы структураларды кошуу менен ишкананы кеңейтүү пландалууда. Фирма, эгерде ал күчтүү бизнесте болсо жана концентрацияланган өсүү стратегияларын колдоно албаса, мындай стратегияларга кайрылышы мүмкүн.

Фирма интегралдык өсүштү менчикке ээ болуу жолу менен да, ичинен кеңейтүү аркылуу да ишке ашыра алат. Бул учурда тармактын ичиндеги фирманын абалынын өзгөрүшү байкалат.

Интегралдык өсүү стратегияларынын үч түрү бар:

- түз вертикалдык интеграция;
- тескери вертикалдык интеграция;
- горизонталдуу интеграция.

Диверсификацияланган өсүштүн стратегиялары, эгерде фирмалар тигил же бул рынокто тигил же бул продукт жана белгилүү тармак менен өнүгүп кете албаса ишке ашырылат. Бул типтеги стратегиялар концентрдик диверсификация, горизонталдык диверсификация, конгломераттык диверсификация жана биргелешкен ишкананын стратегиялары болуп саналат.

Узак мөөнөттүү өсүш мезгилинен кийин структуралаштыруу зарыл болгондо же рецессия мезгилинде эффективдүүлүктү жогорулатуу зарылдыгына байланыштуу компания кыскартуу стратегияларына кайрылат. Мындай учурларда максаттуу жана системалуу кыскартуу зарыл.

Кээде бул узак мөөнөттүү келечекте бизнесте сактап калуунун жана өнүктүрүүнүн жалгыз жолу.

Типтүү кыскартуу стратегиялары чыгымдарды азайтуу стратегиялары, четке кагуу стратегиясы жана жоюу стратегиясы.

Иш жүзүндө фирма бир эле учурда бир нече стратегияны ишке ашыра алат же аларды белгилүү бир ырааттуулукта ишке ашыра алат, б.а., бириккен стратегияны колдоно алат. Ар бир стратегиянын маңызы 1-таблицада келтирилген.

Таблица 1 - Типтүү стратегиялардын максаты

Стратегия	Мазмуну
Түздөн-түз интеграциялоо	Менчик укугун алуу же бөлүштүрүүчү тармакка толук көзөмөлдү орнотуу
Тескери интеграция	Чийки зат берүүчүлөргө ээлик кылууга же аларга толук көзөмөл орнотууга умтулуу
Горизонталдык интеграция	атаандаштарга ээлик кылуу же башкаруу каалоосу

Рынокту басып алуу	Сиздин товарыңыздын салттуу рыноктордогу үлүшүн көбөйтүү каалоосу
Рынокту өнүктүрүү	Сиздин продуктуну жаңы географиялык аймактарда рынокко алып чыгуу
Продукцияны иштеп чыгуу	Өз продукциясынын модификациясын жакшыртуу аркылуу сатуунун көлөмүн көбөйтүүгө умтулуу
Концентрдик диверсификация	Уюмдун профилине дал келген жаңы тармактарды түзүү
Конгломераттарды диверсификациялоо	Уюмдун профилине туура келбеген жаңы продукцияларды чыгарууну өздөштүрүү
Горизонталдык диверсификация	Жаңы негизги эмес продукцияларды чыгарууну өздөштүрүү, бирок салттуу керектөөчүлөр үчүн
Биргелешкен ишкана	Долбоор боюнча биргелешип иштөө үчүн башка компания менен биригүү
Кыскартуу	Сатуу көлөмүнүн төмөндөшүн токтотуу үчүн чыгымдарды азайтуу үчүн реструктуризациялоо
Баш тартуу	Филиалды же бүтүндөй уюмду сатуу
Жоюу	Уюмдун бардык активдерин сатуу
Комбинация	Уюм бир эле учурда жок дегенде эки түрдүү бизнес стратегияларын жүргүзүүдө

Ар кандай стратегия жалпы принциптерди камтыйт, алардын негизинде уюмдун жетекчилери узак мөөнөттүү келечекте максаттарга макулдашылган жана ирээттүү жетишүүнү камсыз кылуу үчүн өз ара байланышкан чечимдерди кабыл ала алышат. Мындай принциптердин (эрежелердин) төрт түрдүү тобу бар:

1.Фирманын учурдагы жана келечектеги ишинин натыйжалуулугун баалоодо колдонулган эрежелер. Баалоо критерийлеринин сапаттык жагы адатта эталон деп аталат, ал эми сандык мазмуну тапшырма болуп саналат.

2.Компаниянын өзүнүн тышкы чөйрөсү менен болгон мамилелери түзүлө турган эрежелер: ал продукциянын жана технологиялардын кандай түрлөрүн өнүктүрө тургандыгын, өз продукциясын кайда жана кимге сатууну, атаандаштарынан кандайча артыкчылыкка жетүү керектигин аныктайт. Бул эрежелер топтому продукт-рынок стратегиясы же бизнес стратегиясы деп аталат.

3.Уюмдун ичинде мамилелер жана жол-жоболор белгиленүүчү эрежелер. Алар көбүнчө уюштуруу концепциясы деп аталат.

4.Негизги операциялык процедуралар деп аталган фирма өзүнүн күнүмдүк ишин жүргүзгөн эрежелер.

Стратегияны иштеп чыгуу процесси кандайдыр бир конкреттүү иш-аракет же бир жол менен бүтүшү мүмкүн эмес, анын артыкчылыгы – ал багыттарды белгилейт, андан кийин компания иштеп чыгат жана максаттарына жетет.

Стратегияны түзүү стадиясында конкреттүү иш-аракеттердин жүрүшүндө уюм үчүн ачыла турган бардык мүмкүнчүлүктөрдү алдын ала көрүү мүмкүн эмес, ошондуктан ар кандай альтернативалар жөнүндө көбүрөөк жалпыланган маалыматты колдонуу зарыл.

Компанияда стратегия стратегиялык башкаруунун бардык деңгээлдеринде иштелип чыгат жана ишке ашырылат:

1.Биринчи деңгээл (корпоративдик) - бир нече бизнес чөйрөсүндө иштеген компанияларда бар. Бул деңгээлде сатуу, камсыздоочулардан сатып алуулар, бизнестин ар кандай чөйрөлөрүндөгү ар кандай өзгөрүүлөр жана финансылык ресурстарды дүйнөлүк башкаруу боюнча маанилүү чечимдер кабыл алынат.

2.Экинчи деңгээл (бизнес багыттары) - стратегияны иштеп чыгуу жана ишке ашыруу үчүн жооптуу уюмдардын жетекчилеринин деңгээли. Бул деңгээлде корпоративдик стратегиялык пландын негизинде стратегия иштелип чыгат жана ишке ашырылат, анын

негизги максаты уюмдун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана анын атаандаштык потенциалын жогорулатуу болуп саналат.

3. Үчүнчү деңгээл (функционалдык) - менеджерлердин деңгээли функционалдык багыттары: финансы, маркетинг, R&D, өндүрүш, персоналды башкаруу ж.б.

4. Төртүнчү деңгээл (сызыктуу) - уюмдун же анын географиялык жактан алыскы бөлүктөрүнүн, мисалы, өкүлчүлүктөрдүн, филиалдардын жетекчилеринин деңгээли [4].

Стратегиялык башкарууда колдонулган стратегиялардын ар түрдүүлүгү аларды классификациялоону абдан кыйындатат. Классификациялоонун өзгөчөлүктөрүнүн ичинен эң маанилүүсү болуп төмөнкүлөр саналат:

- чечимдерди кабыл алуу деңгээли;
- атаандаштык артыкчылыктарга жетишүүнүн негизги концепциясы;
- тармактын жашоо циклинин этабы;
- уюмдун тармактык позициясынын салыштырмалуу бекемдиги;
- мелдеште уюмдун жүрүм-турумунун "агрессивдүүлүгүнүн" даражасы.

Мисалы, чечим кабыл алуу деңгээлине жараша ишкананын стратегияларынын классификациясы төмөнкүдөй:

- корпоративдик;
- бизнес;
- функционалдык;
- оперативдүү (функцияга кирүүгө болот).

Стратегияны тандоо уюмду өнүктүрүүнүн альтернативдүү багыттарын изилдөөнү, аларды баалоону жана ишке ашыруу үчүн эң мыкты стратегиялык альтернативаны тандоону камтыйт. Мында атайын инструменттер колдонулат, анын ичинде сандык болжолдоо ыкмалары, келечектеги өнүгүүнүн сценарийлерин иштеп чыгуу, портфельди талдоо жана башкалар.

Колдонулган адабияттар:

1. Арзыбаев А.А., Маткеримова А.М. Управленческий анализ, Учебное пособие, Жалал-Абад 2021г., 245 стр.
2. Вергилес Э.В. Стратегическое управление организацией /Э.В. Вергилес. — М.: Московский международный институт эконометрики, информатики, финансов и права, 2013. — 26 с.
3. Грант Р.М. Современный стратегический анализ. — 5-е изд. / Р.М. Грант. — СПб.: Питер, 2013. — 560 с. (Серия «Классика МВА»).
4. Зайцев Л.Г. Стратегический менеджмент: Учебник / Л.Г. Зайцев, М.И. Соколова. - 2-е изд., перераб. и доп., - М.: Магистр, 2015. - 213 с.
5. Жемчугов А.М. Сильная стратегия предприятия. Разработка и реализация / А.М. Жемчугов, М.К. Жемчугов // Стратегический менеджмент. — 2014. — №4. — с. 304-314

*Маткеримова А.М., э.и.д., профессор
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Жолдошева М., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ИШКАНАДАГЫ ФУНКЦИОНАЛДЫК ЧЫГЫМДАРДЫН ТАЛДООНУН УЮШТУРУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация

Бул макалада ишканадагы чыгымдардын талдоолорун арасындагы чыгымдардын бирдигин пайдалуу эффектисин жогорулатуу ыкмасы катары, биздин ата мекендик уюмдарда колдонуу үчүн сунуш кылынат. Ошол максатта функционалдык чыгымдарды талдоодо догму милдеттер, принциптер жана уюштуруу этаптары каралган.

Ачык сөздөр: чыгымдар, функционалдык чыгымдар, талдоо объектилери, сунуш этабы, креативдик (чыгармачылык) этап.

Аннотация

В статье рассматривается необходимость применения функционального анализа на отечественных предприятиях как эффективно и экономно использование ресурсов. Определены субъекты и объекты анализа. Дана классификация субъектов анализа. Для этого предусмотрены задачи, принципы и организационные этапы анализа функциональных затрат.

Ключевые слова: Ключевые слова: затраты, функциональные затраты, объекты анализа, этап предложения, творческий этап.

Annotation

The article discusses the need for functional cost analysis as an integrated approach to solving the problem of saving resources, improving the quality and competitiveness of products. Subjects and objects of a functional-cost analysis are defined. The classification of subjects of a functional-cost analysis is provided. **Keywords:** costs, functional costs, objects of analysis, proposal stage, creative stage.

Функционалдык чыгымдарды талдоо (ФЧТ) объектинин жалпы чыгымдардын бирдигине пайдалуу эффекттин жогорулатуу ыкмасы катары, анын уюмдун жашоо цикли үчүн азыркы учурда өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдө кеңири колдонулат. Колдонуу чөйрөлөрү: машиналардын жана жабдуулардын дизайнын, технологияларды, ишканалардын жана алардын бөлүмдөрүнүн уюштуруу түзүмдөрүн, өндүрүштү уюштуруу ыкмаларын оптималдаштыруу. ФЧТнын эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнө токтололу.

ФЧТнын милдеттери:

-объектин пайдалуу таасири менен анын жашоо цикли үчүн жалпы чыгымдардын ортосундагы оптималдуу тең салмактуулукка жетишүү;

-функционалдык ыкманы колдонуу менен таптакыр жаңы техникалык чечимдерди табуу;

-объектинин көмөкчү жана зыяндуу (керексиз) функцияларын жокко чыгаруу же азайтуу жолу менен объектинин жашоо циклинин баскычтары боюнча ресурстардын ар кандай түрлөрүн керектөөнү азайтуу.

ФЧТ принциптери:

-Функционалдык мамиленин принциби, б.а. изилдөө объектисин ал түзгөн функциялардын позициясынан карап чыгуу;

-пайда болуп жаткан техникалык чечимдерди туруктуу экономикалык баалоодон турган баалоо принциби;

-ФЧТ объектисине системалуу мамиле кылуу принциби;

-интегралдык мамиленин принциби;

-динамикалык ыкма принциби;

-информатика жана эвристика жетишкендиктерин толук пайдалануу принциби жана башка өзгөчөлүктөрү.

ФЧТ талдоосунун жүргүзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү:

-талдоонун объектиси - ар кандай тутум (каалаган сандагы элементтери жана байланыштары менен), анын подсистемалары же элементтери, ага ылайык алардын иштешинин пайдалуу таасирин сандык түрдө билдирүүгө жол берилет;

-ФЧТнын глобалдык критерийи - объектинин анын жашоо цикли үчүн ресурстардын жалпы чыгымдарынын бирдигине максималдуу пайдалуу таасири;

-бир эле учурда жана бирдей деталдаштыруу менен пайдалуу эффект элементтеринин оптималдуулугу жана объектинин жалпы чыгымдары талданат;

-ФЧТ өткөрүүдө, биринчи кезекте, долбоорлонгон объекттин белгилүү бир шарттарда аткарышы керек болгон функциялардын максатка ылайыктуулугу же иштеп жаткан объектинин ишинин максатка ылайыктуулугу, жетиштүүлүгү жана ашыкча болушу аныкталат. Функциялар объект үчүн түзүлбөйт же көрсөтүлбөйт, тескерисинче, объект тандалып алынат же анын иштөө циклинин ичинде минималдуу чыгымдар менен керектүү функцияларды аткарат.

ФЧТ боюнча ишти уюштуруу - бул ФЧТда иштерди жүргүзүү үчүн шарттарды түзүүгө жана белгилүү бир объектилердин ФЧТны түздөн-түз жүзөгө ашырууга багытталган өз ара байланышкан иш-чаралардын жыйындысы жана төмөнкүлөрдү камтыйт:

-методду ишке ашырууга даярдануу, өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн анын мүмкүнчүлүктөрүн илгерилетүү;

-методдун негиздери боюнча менеджерлерди жана адистерди окутуу;

-ФЧТны ишке ашыруу боюнча координациялык топто иштөө үчүн адистерди даярдоо;

-ФЧТ боюнча ишти ченемдик-методикалык документтер менен камсыз кылуу;

-ишкананын иштеп жаткан кызматтары менен интеграцияланган ФЧТ нын жумушчу органдарынын түзүлүшү жана иштеши;

ФЧТ боюнча иштерди жүргүзүү жана аларды пландаштыруунун, каржылоонун жана стимулдаштыруунун негизинде ФЧТ нын сунуштарын ишке ашыруу үчүн экономикалык шарттарды түзүү.

ФЧТда ишти уюштуруу жана координациялоо үчүн ишкана башкы адистерден турган ФЧТ боюнча координациялык кеңешти уюштурат. Координациялык кеңешти ишкананын биринчи жетекчиси (директору) же өзгөчө учурларда анын орун басары башкарат.

Даярдык этабы: негизги милдет - анализ жүргүзүү объектисин тандоо, аткаруучулардын убактысын жана дайындалышын аныктоо, керектүү материалдардын тизмесин даярдоо. Бул этап өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт:

-ФЧТ негиздери боюнча адистерди окутуу;

-Тийиштүү техникалык-экономикалык негиздөө менен талдоо объектисин тандоо;

-Талдоонун конкреттүү милдеттерин жана максаттарын аныктоо;

-Объект жөнүндө маалыматтык материалдардын тизмесин жана аларды алуу үчүн тапшырмаларды даярдоо;

-Белгилүү бир объектини анализдөө планын түзүү жана талкуулоо;

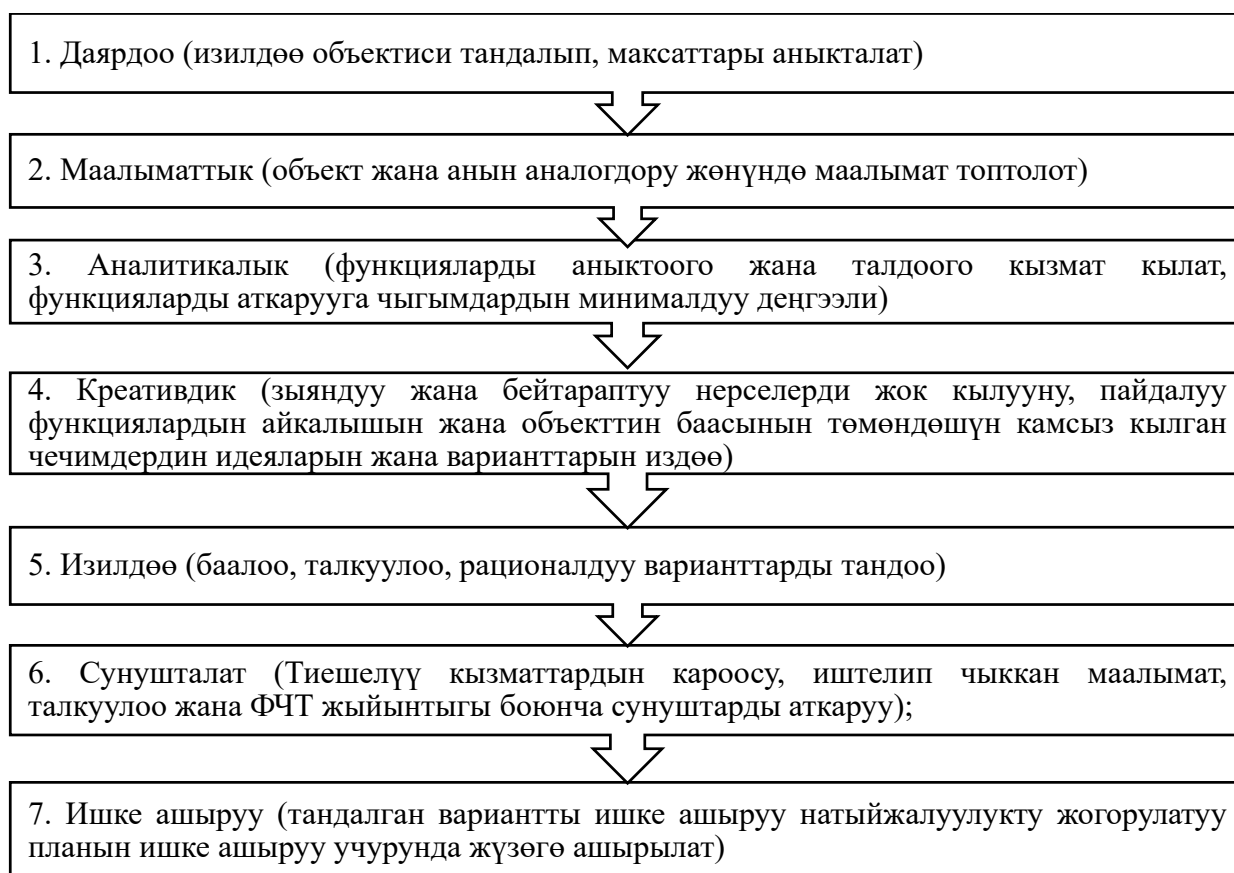
-ФЧТ жүргүзүү боюнча иш планын, иштөө убактысын, аткаруучулардын курамын бекиткен буйрук чыгаруу.

Бул этаптагы иштер эки этапта жүргүзүлүшү керек.

Биринчи этапта команданын ФЧТны колдонууга даярдыгы камсыз кылынат, ушул ишкананын адистеринен турган убактылуу жумушчу топ түзүлөт жана ушул конкреттүү иштин максаты түзүлөт.

Экинчи этапта, анализдин конкреттүү объектилери тандалып алынып, ФЧТнын жалпы негиздери жана методологиясы белгилүү бир көйгөйлөрдү чечүү менен байланыштырылып, ишкананын чарбалык жана каржылык иш-аракеттерине кылдат талдоо жүргүзүлөт.

ФЧТнын негизги этаптары: (1-сүрөт).

Сүрөт. 1 Функционалдык чыгымды талдоо стадиялары

ФЧТ объектисин тандоо эки жол менен жүрүшү мүмкүн. Биринчиси, ишкананын жетекчилиги үчүн ачык-айкын көрүнүп турган жана бардык эсептер боюнча өндүрүштүн жогорку натыйжаларын алууга тоскоол болгон курч маселелерди чечүү үчүн ыкманы колдонуу. Экинчи жол - ФЧТнын түзүлүшүнүн жана кыймылынын жаңы схемасын иштеп чыгууда ыкманы колдонуп, ФЧТ объектисин тандоодо тереңирээк изилдөө.

Маалыматтык этап изилденип жаткан объект боюнча маалыматтарды чогултууга, тутумдаштырууга жана ар тараптуу изилдөөгө багытталган; ага төмөнкү чыгармалардын тизмеси кирет:

-Талдоо объектисин жана анын аналогдорун түзүү процесстери жана каражаттары жөнүндө маалыматтын оптималдуу көлөмүн топтоо жана тутумдаштыруу;

-Анализдөө объекттерин, анын аналогдорун жана алардын түзүлүшүнө жана иштешине кеткен чыгымдарды изилдөө;

-Талдоо объектисинин структуралык моделин түзүү, анын элементтеринин өз ара байланышын ачуу, ФЧТ объектисин иштеп чыгуу, өндүрүү жана пайдалануу баскычтарында чыгымдарды жана алардын түзүмүн аныктоо.

ФЧТ жүргүзүү үчүн керектүү маалыматтын курамы изилдөө жана оптимизациялоо объектисинин сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрүн изилдөөнү камтыйт.

Кийинки, аналитикалык, этаптын милдети жалпы ФЧТ объектиси үчүн да, анын курамдык элементтери үчүн да, аларды жүзөгө ашыруу үчүн функцияларды жана чыгымдарды талдоо. Бул этап өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт:

-Анализдөө объектисинин жана анын курамдык бөлүктөрүнүн мүмкүн болгон бардык функцияларын түзүү;

-Функциялардын негизги, жардамчы, керексиз деп топтоштурулушу, объектинин функционалдык моделин түзүү, функциялардын маанисин баалоо;

-Аныкталган функцияларды ишке ашыруу менен байланышкан чыгымдарды баалоо, функциялардын маанисин жана аларды жүзөгө ашырууга кеткен чыгымдарды салыштыруу, функционалдык багыттарды бөлүштүрүү.

Аналитикалык этаптын негизги максаты - анын функцияларына жана аларды жүзөгө ашырууга кеткен чыгымдардын негизинде, изилденип жаткан объектини өркүндөтүү боюнча идеяларды жана чечимдерди алга жылдыруу боюнча эң маанилүү милдеттерди аныктоо. Бул учурда, изилдөө, адатта, түздөн-түз бүтүндөй ФЧТ объектисин талдоо менен башталат. Объектти тереңирээк изилдөө, аны чечүү аны оптималдаштырууга байланышкан көйгөйлөрдүн ичинен эң чоң экономикалык натыйжа бере турган нерселерди бөлүп көрсөтүү максатында жүргүзүлөт. Бул үчүн ушул этаптагы иш төмөнкү ырааттуулукта жүргүзүлөт:

- ФЧТ объектинин структуралык диаграммасы түзүлгөн;
- Функциялар талданат жана объектинин функционалдык структурасы курулат;
- Объекттин функциясы бааланат жана VFA ырааттуулугу негизделет;

-Объекттин функцияларынын маанилүүлүгүнүн жана аларды жүзөгө ашырууга кеткен чыгымдардын функционалдык-чыгым диаграммасы түзүлгөн.

Креативдик (чыгармачылык) этап: негизги милдет - ФЧТнын объектисин жөнөкөйлөтүүнүн, өркүндөтүүнүн варианттарын иштеп чыгуу, бул боюнча ар кандай сунуштарды талкуулоо жана алардын арасынан үнөмдүү жана реалдуу сунуштарды тандоо. Иштердин тизмеси: жаңы чечимдерди издөөнүн багытын жана милдеттерин тактоо, объектти жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу, ишке ашыруу үчүн сунуштарды талдоо жана алдын-ала тандоо, аларды системалаштыруу.

Чыгармачылык этаптын негизги максаты - эң оптималдуу чечимдерди табууга мүмкүндүк берген билим менен тажрыйбанын айкалышын камсыз кылуу. Бул өтө кыйын. Чанда гана айкалышкан эквиваленттин айрым элементтери. Көпчүлүк учурларда, чечим бир нече эритменин айкалышынан көз каранды, ал эми калган элементтер пайда болгон айкалыштан сөзсүз чыгат. ФЧТ белгилүү бир функцияны аткаруу көбүнчө ондон ашык ар кандай жолдор менен мүмкүн экендигин көрсөтөт. Анын үстүнө, алардын жарымы оптималдуу чечимди камсыз кыла албайт. Инновациялардын пайда болушу көбүнчө жаңы илимий билимдерге байланыштуу эмес, бирок көпчүлүк учурда белгилүү чечимдердин жаңы айкалышы. Бул этап жаңы чечимдерди издөөнүн багытын көрсөтүүдөн башталат, натыйжада керектүү функциялардын учурдагы аткарылышынан айырмаланган бир нече варианттар иштелип чыгат.

Кийинки, изилдөө этабынын жыйынтыгында, чыгармачыл этапта сунушталган варианттардын ичинен эң рационалдуу варианттар тандалып алынат. Бул этаптын негизги милдеттери болуп төмөнкүлөр саналат: ылайыксыз варианттарды алып салуу максатында сунуштардын сунуш кылынган варианттарын алдын-ала баалоо, кызыкдар кызматтардын адистери менен биргеликте варианттарды кароо, кийинки этапта кароонун эң рационалдуу варианттарын тандоо жана тандоо.

Сунуш этабы - ФЧТ объектисин өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу жана аларды ишке ашыруу боюнча негиздүү чечимдерди кабыл алуу - төмөнкүлөрдү камтыйт: тиешелүү кызматтар тарабынан мурунку этапта тандалып алынган сунуштарга экспертиза жүргүзүү, жетекчиликке жана башкарууга талкуулоо үчүн сунуштарды берүү техникалык-экономикалык эсептөөлөр менен акыркы чечим боюнча сунуштарды иштеп чыгуу, сунуштарды жүзөгө ашыруунун план-графигин түзүү жана бекитүү боюнча ФЧТнын органдары.

Ишке ашыруу баскычы: ишке ашыруу графигин жетекчиликтин бекитүүсү. Тиешелүү иш кагаздарын иштеп чыгуу жана иштеп чыгуу. Алынган натыйжаларды ишке ашыруу. Алынган натыйжаларды баалоо.

Ошентип, ФЧТ иштерди ырааттуу, этаптуу жүзөгө ашыруу менен мүнөздөлөт, анализдөө объектисин тандап алуу жана колдо болгон маалыматты чогултуу жана чыгымдарды азайтууга багытталган изилденип жаткан объектини өзгөртүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

ФЧТны өткөрүү чыгармачыл топко, анын ичинде ФЧТнын негиздерин билген адистерге (туруктуу изилдөө тобу), бөлүмдөрдүн жана кызматтардын жетекчилерине, ошондой эле алдыңкы жумушчу-рационализаторлорго жана ишканалардын алдыңкы

адистерине (убактылуу изилдөө тобу) жүктөлгөн. Туруктуу жана убактылуу топтордун ишин координациялоону ФЧТнын борбордук тобу жүргүзөт, ал кабыл алынган чечимдерди бекитет жана аларды аткарууга сунуштайт.

Колдонулган адабияттар

1. Арзыбаев А.А., Маткеримова А.М. Управленческий анализ, учебное пособие, Жалал-Абад, 2021г. 245 стр.
2. Кузнецова В.Б. Формирование подхода к проведению функциональностоимостного анализа на основе оценки структуры и динамики затрат и расходов на производство изделия / В.Б. Кузнецова // ВЕСТНИК ОГУ №2 (108), февраль, 2010. – С. 104- 110.
3. Пивиков Д.В. Функционально-стоимостной анализа (ФСА) на основе процессного подхода как инструмент управления промышленным предприятием / Д.В. Пивиков, К.И. Колесов // Экономика и предпринимательство. – 2014. – № 4-1 (45-1). – С. 782-787

*Убайдуллаев М.Б., д.э.н., профессор
Ошский Государственный Университет
Кенжеева М.А., к.э.н., доцент
Ошский Государственный Университет
Кылычбек кызы М., преподаватель
Ошский Государственный Университет*

ПРОБЛЕМЫ ЭФФЕКТИВНОГО ОРОШЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ КЫРГЫЗСТАНА: РЕАЛИИ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается современное состояние использования водных ресурсов Кыргызской Республики и ее влияние на сельскохозяйственный сектор через орошение. В процессе исследования выявлены существующие проблемы в орошении и причины их возникновения. Особое внимание уделено состоянию рек и озер Кыргызстана как основному источнику пресных водных ресурсов, используемых в орошении для сельскохозяйственного сектора. Были проанализированы виды, способы и механизмы, которые применяются в орошении на современном этапе. В процессе анализа рассматриваемых вопросов были предложены необходимые рекомендации по реализации соответствующих программ на основе которого можно будет решить вопросы в орошении, соответственно которое может положительно повлиять на повышение урожайности сельскохозяйственных культур. Кроме этого, предлагается в перспективе применение новых методов орошения, а так же решение проблем в самой системе орошения через реконструкцию оросительных сетей по стране.

Ключевые слова: орошение, виды орошения, экономическая эффективность орошения, рациональное использование, орошаемое земледелие, аграрный сектор, водные ресурсы, инвестиции в орошение, пресная вода, ирригационные сети, потери воды, оптимизация использования воды.

PROBLEMS OF EFFICIENT IRRIGATION OF AGRICULTURAL LANDS IN KYRGYZSTAN: REALITIES AND SOLUTIONS

Abstract

This article examines the current state of the use of water resources in the Kyrgyz Republic and its impact on the agricultural sector through irrigation. In the course of the study, the existing problems in irrigation and the causes of their occurrence were identified. Particular attention is paid to the condition of the rivers and lakes of Kyrgyzstan as the main source of fresh water resources used in irrigation for the agricultural sector. The types, methods and mechanisms that are used in irrigation at the present stage were analyzed. In the process of analyzing the issues under consideration, the necessary recommendations were proposed for the implementation of relevant programs on the basis of which it will be possible to solve issues in irrigation, respectively, which can positively affect the increase in crop yields. In addition, it is proposed in the future to use new irrigation methods, as well as solving problems in the irrigation system itself through the reconstruction of irrigation networks throughout the country.

Key words: irrigation, types of irrigation, economic efficiency of irrigation, rational use, irrigated agriculture, agricultural sector, water resources, investment in irrigation, fresh water, irrigation networks, water losses, optimization of water use.

Кыргызстан – страна в Центральной Азии, не имеющая выхода к морю, общей площадью 198 500 квадратных километров. Граничит с Республикой Казахстан на севере, Китаем на востоке, с Республикой Узбекистаном на юге и с Республикой Таджикистан на западе. Страна имеет высокогорный рельеф, через центр которого проходят горы Тянь-Шаня. Крупнейшие реки Кыргызстана — Нарын, Чу и Талас. Водные ресурсы являются дефицитным ресурсом в Кыргызстане для пользования, хотя сама вода находится в избытке.

В стране среднегодовое количество осадков составляет 400-500 миллиметров, но большая часть этой воды теряется в результате испарения и стока. Общий объем используемой воды в Кыргызстане оценивается в 10-12 миллиардов кубометров в год. Около 90 % этой воды используется для орошаемого земледелия, 6 % — для промышленности и 3 % — для хозяйственно-бытовых нужд.

Основным источником в использовании водных ресурсов Кыргызстана для орошения земель сельскохозяйственного назначения есть и являются крупные реки, озера и высокогорные ледники страны (Таб. 1.).

Таблица 1. Основные реки и озера Кыргызстана, выступающие источником в орошении сельскохозяйственных земель [4]

№	Реки и озера	Длина (км)	Средний расход (м ³ /с)	Объем (км ³)
1.	Нарын	807	1700	1540
2.	Чу	1091	410	640
3.	Талас	661	210	240
4.	Иссык-Куль	6236	2000	1700
5.	Сон-Куль	236	100	20
6.	Чатыр-Куль	182	100	15

Источник: составлено авторами на основе данных журнала "Сельское хозяйство Кыргызской Республики" Б. 2022 г.

Кыргызстан как аграрная страна огромное внимание старается уделять орошаемому земледелию, которая является наиболее важным сектором водопользования в республике. В стране орошается около 1, 6 млн га земель, что составляет около 80% сельскохозяйственных угодий. Орошаемое земледелие используется для выращивания различных культур, в том числе пшеницы, кукурузы, риса, хлопка, табака, свеклы, овощей и иных культур.

Сельское хозяйство Кыргызстана является основным занятием для многих жителей страны и является одним из ключевых секторов экономики. Использование водных ресурсов имеет большое значение для развития сельского хозяйства в Кыргызстане. Основным источником водных ресурсов в стране являются горные реки, озера, ледники и подземные воды. Во многих районах Кыргызстана, сухие зоны и выпадение осадков неравномерно распределены, что является причиной необходимости использования водных ресурсов для орошения полей [1].

Использование водных ресурсов в сельском хозяйстве Кыргызстана осуществляется различными способами. Ниже приведены основные типы использования водных ресурсов в сельском хозяйстве Кыргызстана:

1. эффективное и правильное орошение полей, что необходимо применять в сельскохозяйственной деятельности страны. В свою очередь это позволяет увеличивать урожайность и качество выпускаемой сельскохозяйственной продукции как на местах, так и по стране в целом.

2. применение питьевой воды в животноводстве. Водные ресурсы должны эффективно использоваться для обеспечения животных чистой питьевой водой, что является необходимым условием для их выносливости и дальнейшей продуктивности крупнорогатого и мелко рогатого скота.

3. использование водных ресурсов в выработке и производстве электроэнергии. Водные ресурсы используются для производства электроэнергии на гидроэлектростанциях, что является важным элементом не только в сельском хозяйстве, но и для всего народного хозяйства Кыргызстана и особенно для ее промышленного сектора экономики.

4. развитие и дальнейшее совершенствование рыболовства. В последнее время по Кыргызстану наблюдаются активные попытки развития рыбных хозяйств. Да, не секрет, что водные ресурсы используются для развития рыболовства, что является важным источником дохода для многих жителей страны.

Кроме того, стоит отметить, что в Кыргызстане проводятся мероприятия по сохранению водных ресурсов и улучшению системы их использования. Введение современных технологий орошения, улучшение системы орошения и искусственное увеличение запасов воды являются основными направлениями развития использования водных ресурсов в сельском хозяйстве Кыргызстана [2].

На сегодня однозначно ясно, что водные ресурсы играют очень важную роль в сельском хозяйстве Кыргызстана, так как сельское хозяйство занимает большую часть земли в стране и зависит от водного ресурса для различных видов земледелия. В Кыргызстане более 90% пресной воды используется в сельском хозяйстве, преимущественно для орошения

сельскохозяйственных полей. Для этого на сегодня используются как поверхностные, так и подземные источники воды.

Орошение - это процесс, при котором вода самотеком или с помощью системы каналов, трубопроводов распределяется по полю, что позволяет выращивать культуры в том числе и в засушливых районах страны. На сегодня в Кыргызстане существуют два вида орошения — это капельное и поточное орошение. Капельное орошение - это процесс, при котором вода поступает к корням растений капля за каплей через трубки и диффузоры. Поточное орошение — это процесс, при котором вода поступает в поле через открытые каналы, барабанную технику и поливочные машины.

Водные ресурсы также используются для питьевого и хозяйственного водоснабжения, а также для животноводства и промышленности. Однако использование воды в этих секторах затруднено из-за конкуренции за доступ к водным ресурсам.

В целом, использование водных ресурсов в сельском хозяйстве Кыргызстана очень важно для обеспечения продовольственной безопасности страны. Однако, управление водными ресурсами должно основываться на устойчивом использовании ресурсов и защите экосистем от негативного воздействия человеческой деятельности и изменения климата [3].

Необходимо отметить, что при использовании водных ресурсов Кыргызстан сталкивается с определенными проблемами управления водными ресурсами различного характера. Эти проблемы в силу специфических особенностей регионов страны включают в себя:

1.Отсутствие во многих районах страны необходимой инфраструктуры для системного орошения, приводящей в свою очередь к неэффективному и к ограниченному доступу в использовании водных ресурсов;

2.Ограниченность соответствующих исследований состояния почвы, климата, механизмов использования, которые в свою очередь негативно сказываются в организации долгосрочных мероприятий и планирования необходимых эффективных действий в орошении;

3.Отсутствие необходимого финансирования действий, связанных с улучшением инфраструктуры, приобретения средств для производства и обслуживания систем орошения, которая возможно будет решена путем привлечения прямых инвестиционных средств;

4.Проблемы Экологического характера, иными словами, чрезмерное и бесконтрольное использование водных ресурсов может в последующем привести к необратимым экологическим последствиям, таким как понижение уровня грунтовых вод и загрязнение почвы, особенно необходимой для сельскохозяйственных нужд;

5.Отсутствие эффективной системы управления орошением, иными словами в управлении орошением в сельскохозяйственном секторе экономики страны важным является системность, постоянность и контролируемость процесса орошения на местах, которая сводится к квалифицированности персонала в данной сфере.

Необходимо отметить о том, что, когда речь идет о проблемах в управлении водными ресурсами стоит обратить внимание и на проблемы самой системы орошения, которых на сегодняшний день по стране накопилось немало и соответственно эта негативная ситуация может отрицательно сказаться на достижении конечного результата для лиц задействованных в процессе использования как воды с одной стороны, так и земельных ресурсов с другой. В Кыргызстане на сегодня к проблемам орошения сельскохозяйственных земель можно в обобщенном виде отнести следующие негативные явления;

-отсутствие общей и системной координации (управление и контроль) действий как на государственном, так и на территориальных уровнях орошения сельскохозяйственных земель,

-недоработанность программ и схематических направлений по распределению воды для орошения сельскохозяйственных земель по территориям в зависимости от их специфических особенностей и соответствующих потребностей, что в свою очередь может негативно сказаться на получении урожая и достижения конечного результата земледельцами,

-износ и несоответствие как самой техники и технических характеристик инфраструктурного состояния в обслуживании как орошения, так и системы полива. Данная проблема не дает реализовать возможности для использования современных технологий и продвинутых методов в орошении сельскохозяйственных земель в целом,

-отсутствие современных механизмов для распределения сельскохозяйственных земель для орошения, что в свою очередь приводит к вводу в оборот новых и предназначенных для иных нужд земельных территорий, что необоснованно с точки зрения экономической эффективности в использовании земельных ресурсов,

-нехватка в достаточном количестве специализированных кадров и низкий уровень образования лиц, имеющих непосредственное отношение этой среде. В свою очередь такая нехватка специалистов с агротехническими навыками негативно сказывается в качественной обработке земельных ресурсов и соответственно в повышении урожайности сельскохозяйственных культур,

-негативные проблемы, связанные с изменением климата связанных с использованием воды (засуха или наоборот наводнения и т. д), которая напрямую влияет на урожайность сельскохозяйственных культур на местах, а также на сам процесс орошения.

Исходя из вышеизложенного считаем, что одним из необходимых путей в решении проблем орошения сельскохозяйственных земель Кыргызстана на современном этапе является реконструкция и реорганизация ирригационных сетей страны, непосредственно имеющих влияние в процессе водопользования аграриями. В этом направлении нами предлагаются следующие (Таб. 2.).

Таблица 2. Некоторые предложения по решению проблем ирригации в сельском хозяйстве Кыргызстана:[5]

№	Перечень примерных предложений	Исполнительный орган	период реализации
1.	Восстановление и модернизация ирригационной инфраструктуры.	Министерство сельского хозяйства	2023-2025 гг.
2.	Разработка водосберегающих технологии орошения.	Министерство науки и образования	2023-2027 гг.
3.	Совершенствование методов управления водными ресурсами.	Министерство сельского хозяйства	2023-2029 гг.
4.	Повышение осведомленности граждан о важности сохранения водных ресурсов.	Министерство сельского хозяйства	2023-2031 гг.
5.	Создание водного фонда для финансирования ирригационных проектов.	Министерство финансов	2023-2033 гг.

Источник: предложения составлены авторами на основе данных Организации Объединенных Наций по торговле и развитию

Указанные в таблице № 2 предложения носят лишь значение рекомендательного характера в решении общих проблем орошения сельскохозяйственных земель через обновление и реконструкцию ирригационных сетей. В дальнейшем Кыргызстану в лице всех участников данного процесса необходимо разработать системную программу и проделать огромную работу в данном направлении. В свою очередь предложенные нами пункты дадут возможность достижения определенных положений в данной отрасли экономики страны.

Опираясь на вышеизложенное, а также по итогам исследования необходимо сделать вывод о том, что, выяснив причины и устранив проблемы в данном направлении Кыргызстан в определенной мере может в перспективе полагаться на себя по обязательствам в решении проблем орошения земель сельскохозяйственного назначения.

Литературы:

1. Алимова Г. Б. «проблемы развития предпринимательства в Кыргызстане». Общество и экономика № 11, 2017. С. 108–115
2. Жусупалиева А.Т. “Управление потребительского рынка в условиях рыночной экономики” Вестник ОшГУ 2020 ISSN 1694-7452стр-240
3. Кулуева Ч. Р. «Задачи сельских трудовых ресурсов в вопросах эффективного использования земельных ресурсов в регионах Кыргызстана». Известия ВУЗов, №8, 2012. С.131 - 133
4. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики., "Сельское хозяйство Кыргызской Республики" Б. 2022г. С. 77
5. UN Comtrade - база данных Организации Объединенных Наций по торговле и развитию

*Кочкорбаева М.Д., к.э.н., доцент
Кыргызский экономический научно-исследовательский университет
имени М.Рыскулбекова*

СЕЛЬСКИЙ ТУРИЗМ: ПОЧЕМУ НЕОБХОДИМО РАЗВИВАТЬ В КЫРГЫЗСТАНЕ?

Аннотация

В статье обоснована необходимость развития туристского предпринимательства в сельских территориях Кыргызстана. Автор обратила особое внимание на нужды и потребности высокогорных сёл республики. По мнению автора, развитие сельского туризма будет способствовать улучшению качества жизни как сельских жителей, путём увеличения их семейных доходов, так и горожан, путём организации условий для их отдыха, улучшения состояния здоровья в более чистых с экологической точки зрения условиях. Автор отмечает важную роль органов государственной власти, групп СВТ (туризм, основанный на сообществах) и местных сообществ в развитии туристской предпринимательской деятельности в сёлах республики.

Ключевые слова: сельская территория, туристские ресурсы, сельский туризм, сельские сообщества, трудоустройство, доходы семей, демографические показатели, городское население, сельское население, качество жизни, транспортная и дорожная инфраструктура.

RURAL TOURISM: WHY IT IS NECESSARY TO DEVELOP IN KYRGYZSTAN?

Annotation

The author of this article substantiated the need to develop tourism entrepreneurship in rural areas of Kyrgyzstan. She focused on the needs and requirements of the highland villages of the republic. The author believes that the development of rural tourism will improve the life quality of rural residents by increasing their family income. Rural tourism will benefit urban residents by providing conditions for their recreation and improving their health status through temporary living in environmentally friendly conditions. The author notes the important role of the state, CBT groups (community-based tourism) and local communities in the development of tourism business activities in the villages of the republic.

Keywords: rural area, tourism resources, rural tourism, rural communities, employment, family income, demographic indicators, urban population, rural population, life quality, transport and road infrastructure.

В последнем десятилетии популярность сельского туризма во многих странах возросла, так как внешние факторы, такие как, пандемия COVID-19, мировые экономические кризисы, ухудшение политической ситуации в мире, в отдельных регионах и странах вызвали у горожан необходимость отдыха от городской суеты на лоне природы, от ежедневных стрессов, с целью восстановления здоровья с помощью чистого сельского воздуха и потребления экологически чистых продуктов и др.

Сельский туризм сегодня находится в центре научного интереса. Сельский туризм (или агротуризм) - это вид туризма, который предполагает временное пребывание туристов в сельской местности с целью отдыха и/или участия в сельскохозяйственных работах; сектор туристской отрасли, ориентированный на использование природных, культурно-исторических и иных ресурсов сельской местности и ее специфики для создания комплексного туристского продукта [1].

Некоторые специалисты рассматривают сельский туризм как аграрный туризм, а другие утверждают, что между ними есть различие. Мы считаем, что понятие сельский туризм имеет более широкое значение, нежели аграрный туризм. Хотя между этими понятиями много общего, на наш взгляд, они не являются абсолютными синонимами. Однако относительно того, что сельский туризм способствует развитию территории и может создать условия для решения ряда социальных и экономических задач, мнения учёных и специалистов не расходятся. Полезность сельского туризма заключается в следующем:

Во-первых, создаются дополнительные рабочие места. При этом, в семейном туристском бизнесе могут быть заняты женщины, пожилые люди, инвалиды и даже дети во время летних каникул.

Во-вторых, он увеличивает доходы сельских домохозяйств, этим сокращая объёмы внутренней и внешней трудовой миграции. Особенно это важно для приграничных сёл, из которых население уезжает в другие регионы, города и страны.

В-третьих, снижается уровень бедности сельских жителей, повышается качество жизни сельчан. Сёла становятся привлекательным местом для постоянного проживания, как, например, в Норвегии.

В-четвёртых, увеличивается сумма налоговых поступлений;

В-пятых, он способствует сохранению народных ремесел, традиций, обрядов, местной культуры, возрождению традиционных знаний.

Перечисленное выше обосновывает необходимость развития сельского туризма в Кыргызстане, являющейся аграрной страной. Большая часть, точнее, 64, 6 % населения страны проживают в сельских территориях [2, С.48]. Анализ изменения основных демографических показателей, оказывающих влияние на сельский туризм, также показал, что в Кыргызстане необходимо развивать данный вид туристской деятельности (табл.1).

Таблица 1. Основные демографические показатели Кыргызской Республики

Показатели	по годам					2022 г. в % к 2018 г.
	2018	2019	2020	2021	2022	
Численность постоянного населения, тыс. чел.	6 256, 7	6 389, 5	6 523, 5	6 636, 8	6 747, 3	107, 8
Городское население, тыс. чел.	2 121, 0	2 173, 6	2 231, 0	2 282, 6	2 389, 9	112, 7
Темп прироста, %	2, 3	2, 5	2, 6	2, 3	4, 7	-
Удельный вес, в %	33, 9	34, 0	34, 2	34, 4	35, 4	-
Сельское население, тыс. чел.	4 135, 7	4 215, 9	4 292, 5	4 354, 2	4 357, 4	105, 3
Темп прироста, %	1, 7	1, 9	1, 8	1, 4	0, 1	-
Удельный вес, в %	66, 1	66, 0	65, 8	65, 6	64, 6	-

Таблица составлена автором. Источник: Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Кыргызстан в цифрах. Статистический сборник. –Б. 2022, С.47-48

Из табл. 1 видно, что численность постоянного населения в республике в 2018-2022 гг. выросла на 7, 8 %. Удельный вес трудовых ресурсов в численности населения снизился с 58, 8 % в 2018 г. до 58, 7 % в 2021 г. [Там же, С. 59].

Рост численности населения следует рассматривать как положительный факт, так как сюда входят как люди, которые могут заниматься туристской предпринимательской деятельностью в сельских местностях, также и те, кто формирует потенциальный спрос, то есть жители городов. Их численность увеличилась в анализируемом периоде на 12, 7 %. Самый высокий темп прироста наблюдается в 2022 г. - 4, 7 %. По нашим расчётам, среднегодовой прирост численности городских жителей в анализируемом периоде составил 2, 9 %. Если данная тенденция сохранится, то, при прочих равных условиях, через пять лет численность городских жителей составит 2706, 4 тыс. чел. При позитивном развитии событий, это означает увеличение потенциальных потребителей услуг сельского туризма, так как люди живущие и работающие в городах желают отдохнуть от городского шума, стрессов, хотят подышать чистым воздухом, потреблять экологически чистые овощи, фрукты, пообщаться с домашними животными и т.п. Если рассмотреть негативный сценарий развития событий, то в первую очередь, обращает на себя внимание рост уровня бедности в городах. Если в 2019 г. уровень бедности в городах республики был ниже, чем в сёлах на 8, 5 %, то после пандемии COVID-19 показатель стал одинаковым в городах и сёлах Кыргызстана, достигнув уровня 33, 3 % к началу 2022 г. [3, С.163]. Многие сельчане, приехавшие в город в надежде на хорошие заработки, оказались без работы. Это острая проблема, которая может быть в определённой степени решена путём развития сельского туризма и создания условий для занятости сельских жителей.

Вместе с тем, пик пандемийного кризиса, как считают специалисты, миновал, предприятия стали восстанавливаться, в городах появилась возможность трудоустроиться. Вероятно, по этой причине сельчане снова отправились в города на заработки, и темп прироста численности сельских жителей снизился с 1,4 % в 2021 г. до 0,1 % в 2022 г.. Здесь мы видим яркое проявление проблемы внутренней и внешней миграции в Кыргызстане. Развитие сельского туристского предпринимательства, как дополнительного вида экономической деятельности в сельских территориях следует рассматривать как одну из лучших перспектив занятости сельских жителей.

Численность сельских жителей увеличилась в анализируемом периоде на 5,3 % и составила к началу 2022 г. 4 357,4 тыс. чел. (табл.2). При этом численность женщин преобладает в общей численности сельских жителей. Мужчины, в основном, занимаются сельскохозяйственным трудом, а большинство женщин заняты домашним хозяйством. Между тем, труд женщин достаточно востребован в сельском туризме.

Проанализированные данные позволяют заключить, что для развития сельского туризма в Кыргызстане есть хороший трудовой потенциал. Проблема заключается в том, что сельчане не имеют знаний, умений и навыков. Поэтому их необходимо этому обучить, используя международный опыт.

Ещё одним аргументом в пользу необходимости развития сельского туризма в Кыргызстане является то, что «микроэкономическая модель сельского туризма является эффективной, так как производство данного турпродукта по сравнению с другими секторами туристской индустрии выглядит крайне малозатратным, а значит, сельский туризм может конкурировать по показателю "цена-качество" с другими турпродуктами» [4]. Здесь следует подчеркнуть, что сельское туристское предпринимательство не требует больших капиталовложений и отличается быстрой окупаемостью. Многие из того, что необходимо для организации данного вида экономической деятельности у сельских домохозяйств есть в собственности. Такие элементы основных производственных фондов, как помещение, мебель, постельные принадлежности, посуда, холодильник, стиральная машина, телевизор, рабочий и продуктивный скот, многолетние насаждения и др. многие сельские семьи имеют. Выгодным представляется объединение возможностей нескольких семей, проживающих в селе, для ведения совместного сельского туристского предпринимательства. Для формирования оборотных средств они могут использовать финансовые услуги микрофинансовых организаций, целью деятельности которых «является предоставление населению доступных услуг по микрофинансированию для содействия в преодолении бедности, повышения уровня занятости, содействия развитию предпринимательства и социальной мобилизации населения Кыргызской Республики» [5].

Ко всему рассмотренному выше следует добавить, что Кыргызстан обладает хорошим природным и культурно-историческим потенциалом для развития сельского туризма. Существует множество классификаций туристских ресурсов. На наш взгляд, в зависимости от свойств и характеристик туристские ресурсы можно условно разделить на четыре вида (рис. 1).

Каждый из видов туристских ресурсов, отражённых на рис. 1, имеет большое значение для развития сельского туризма, и делится на подвиды: первый вид- «природные туристские ресурсы» делятся на три подвида: [6, С.76] *географический ландшафт, флора и фауна, рекреационные туристские ресурсы*; второй вид – «культурные и исторические туристские ресурсы» делятся на четыре подвида: *археологические памятники, исторические памятники, художественные объекты; этнографические ресурсы*; третий вид – «материальные туристские ресурсы» включают в себя два подвида: *инфраструктура туристская, социальная, бытовая и туристская материально-техническая база*; четвёртый вид- «социальные и экономические туристские ресурсы» делятся на три подвида: *человеческие ресурсы, финансовые ресурсы, ресурсы смежных и связанных с туризмом отраслей*.

Рис.1 Классификация туристских ресурсов
(рисунок и классификация автора, источник фото: Интернет)

Имеющиеся в регионах Кыргызстана природные и культурно-исторические ресурсы по качеству и количеству могут составить хорошую основу для развития сельского туризма. Однако многие элементы материальных туристских ресурсов и социально-экономических туристских ресурсов, необходимые для развития сельского туризма в Кыргызстане, не соответствуют современным требованиям по качеству и не покрывают сегодняшние потребности по количеству. Особую роль в развитии сельского туризма играет транспортная и дорожная инфраструктура, которая находится в плохом состоянии. В наиболее сложном положении находятся горные сельские территории, которые дислоцированы в менее комфортных для постоянного проживания условиях.

Зоны комфорта распределены неравномерно на территории Кыргызстана. Из всей комфортной в географическом и природно-климатическом плане территории (менее 1500 метров над уровнем моря) 32 % находится в Джалал-Абадской области, 25 % в Чуйской области, 17 % в Баткенской и 14 % в Ошской области. Оставшиеся 10 % приходится на Таласскую область, а территории Нарынской и Иссык-Кульской областей целиком лежат на высоте более 1500 метров над уровнем моря [7, С.3].

Практически в каждой области Кыргызстана есть высокогорные сёла, отличающиеся сложными условиями доступа, неразвитой транспортной инфраструктурой и очень плохим состоянием дорог. В табл. 2 приведены некоторые из таких сёл.

Таблица 2. Некоторые высокогорные сёла Кыргызской Республики [6, С.107]

Названия областей	Названия районов	Названия сёл (населённых пунктов)	Высота над уровнем моря, м.
Баткенская	Баткенский	1. Догмон	1950
		2. Зардалы	1800
		3. Коргон-таш	1800
		4. Таштумшук	1950
	...		
	Кадамжайский	5. Кетерме	1815

		6.Тескей	1838
		7 Эшме	1805

Иссык-Кульская	Ак-Суйский	1. Лесное	1885
		2. Пионер	1850
		3. Ичке-Джергез	1850

Нарынская	Джумгалский	1. Ак-Чий	1810
		2. Кол-Арык	1828
		3. Кызыл-эмгек	2100
	Нарынский	4. Орнок	2400
		5. Тошбулак	2400
...	
Ошская	Алайский	1. Арча-Булак	3000
		2. Кек-Булак	3050
		3. Кургак	3050

В табл. 2 показаны характеристики некоторых айылов (сёл), где есть хорошие природные условия и культурно-исторические (этнографические) ресурсы для отдыха городских жителей. Здесь можно было бы развивать сельский туризм. Как видим, эти сёла находятся на высоте более 1800 м. над уровнем моря. Жители этих сёл имеют гораздо большие расходы, связанные с приобретением теплой одежды, обогревом жилищ, оплатой транспортных расходов, связанных с поездкой за товарами первой необходимости, с транспортировкой товаров длительного пользования и т.д. Жители высокогорных айылов, в основном, занимаются скотоводством – видом сельского хозяйства, который очень хорошо сочетается с сельским туризмом. Местные семьи могут предложить горожанам широкий спектр услуг: от кумысолечения и езды на лошадях до мини зоопарков для городских детей. В городе есть немало детей, которые видели лошадей, ослов, баранов, коз, куриц, индеек только по телевизору или в Интернете.

Согласно данным, опубликованным Национальным статистическим комитетом Кыргызской Республики, жители сельских территорий имеют менее удобный доступ к общественному транспорту (рис. 2).

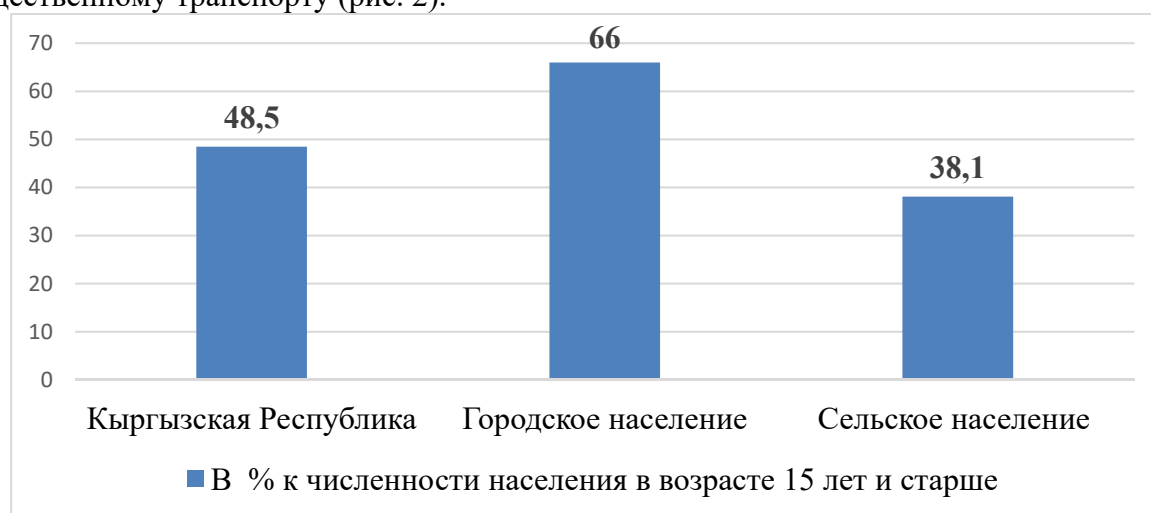

Рис.2. Доля населения, имеющего удобный доступ к общественному транспорту

Рис. 2 демонстрирует низкую долю сельского населения, имеющего удобный доступ к общественному транспорту. Как видим из рис. 2, данный показатель ниже республиканского на 10, 4 %, ниже показателя города на 27, 9 %. Между тем, обеспеченность общественным транспортом сельских жителей играет важную роль в жизни сельчан, так как не каждая семья

имеет личный транспорт для того, чтобы посещать рынки с целью покупки необходимых товаров. Развитие сельского туризма может способствовать тому, что туристы, пользующиеся услугами сельского туризма, увеличили бы спрос на услуги общественного транспорта, тем самым, увеличивая их доходы и повышая выгодность автобусных рейсов: крупные населённые пункты - отдалённые сёла.

Резюмируя всё, что было сказано выше, следует подчеркнуть, что в Кыргызстане необходимо развивать сельский туризм, который представляет собой одну из лучших перспектив будущей занятости сельских жителей, снижения уровня бедности в сельских территориях, повышения качества жизни постоянных жителей этих территорий. Успешное решение задачи развития сельского туризма во всех регионах страны будет способствовать достижению следующих Целей устойчивого развития в Кыргызской Республике:

-Цель 1. Повсеместная ликвидация бедности во всех её формах;

-Цель 2. Ликвидация голода, обеспечение продовольственной безопасности и улучшение питания и содействие развитию сельского хозяйства (*авт.* в особенности животноводства);

-Цель 3. Обеспечение здорового образа жизни и содействие благополучию для всех в любом возрасте;

-Цель 8. Содействие поступательному, всеохватному и устойчивому экономическому росту, полной и производительной занятости и достойной работе для всех;

-Цель 11. Обеспечение открытости, безопасности, жизнестойкости и экологической устойчивости городов и населённых пунктов [8].

Однако развитию сельского туризма препятствует низкий уровень транспортной и дорожной инфраструктуры, низкий уровень знаний местного населения о сельском туризме и об искусстве предпринимательского дела, связанного с туристской деятельностью.

Для развития сельского туризма в Кыргызской Республике необходимо:

1.Повышение уровня знаний сельских жителей о выгодах и преимуществах для сельских сообществ туристского предпринимательства. Решению этой задачи будет способствовать проведение ежегодных региональных, республиканских Фестивалей сельского туристского предпринимательства, где успешные в этом деле предприниматели могут обмениваться и делиться своим опытом и достижениями.

2.Местным органам государственной власти пропагандировать, продвигать и всесторонне поддерживать предпринимательскую инициативу, направленную на развитие сельского туризма, в особенности, в высокогорных сёлах.

3.Совершенствовать нормативно-правовую базу, регулирующую предпринимательскую деятельность в сфере туризма, в том числе сельского.

4.Расширить географические границы туризма, основанного на сообществах (СВТ) во всех регионах Кыргызстана, привлекать к сотрудничеству и вовлекать в туристский бизнес всё новые и новые семьи, а не довольствоваться тем, что достигнуто на сегодняшний день.

Итак, сельский туризм следует рассматривать как важный для сельской местности вид предпринимательской деятельности, который играет важную роль в развитии сельских территорий Кыргызстана, как показывает международный опыт, и даёт много преимуществ местным сообществам. Сельские туристы, оплачивая услуги или принимая участие в сельскохозяйственных работах, поддерживают местную экономику. Сельский туризм в некоторых странах, например, в Норвегии приносит больше доходов, чем само сельское хозяйство, ради развития которого он организуется и активно поддерживается со стороны государства.

Как заключение, следует подчеркнуть, что вопросы развития сельского туризма в Кыргызской Республике изучены недостаточно, поэтому представляют собой огромный научный интерес.

Список использованной литературы:

1. Сельский и экологический туризм как фактор устойчивого развития территории. URL: https://tourlib.net/books_green/siet01.htm (Дата обращения: 20.04.2023)
2. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Кыргызстан в цифрах. Статистический сборник. –Б. 2022
3. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. 2017 2021. Статистический ежегодник Кыргызской Республики. –Бишкек, 2022
4. Вовк Е.Б., Ахматов С.В., Зарубежный опыт развития сельского туризма как пример для Алтайского края//Сборник материалов XVII Международной научно-практической конференции «Возможности развития краеведения и туризма Сибирского региона и сопредельных территорий», -Томск, 2018.
5. Закон Кыргызской Республики №124 «О микрофинансовых организациях в Кыргызской Республике», г. Бишкек, от 23 июля 2002 года. URL: <https://www.nbkr.kg/index1.jsp?item=50&lang=RUS> (Дата обращения: 21.04.2023)
6. Основы сельского туризма в Кыргызской Республике: Учебное пособие/Под общей ред. д.э.н., проф. Ж. Т. Чубуровой, к.э.н., доц. М. Д. Кочкорбаевой - Бишкек, 2022. – 246 с.
7. Авдеев А. Анализ демографической ситуации в Кыргызстане: обновление 2020. Демографические вызовы в развитии Кыргызской Республики. Аналитическая записка. - ЮНФПА, 2021. Режим доступа: https://kyrgyzstan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/rus_1.pdf (дата обращения: 6.04.2023)
8. Мониторинг показателей Целей устойчивого развития в Кыргызской Республике. Статистический сборник Национальный статистический комитет Кыргызской Республики - Бишкек, 2020 – 164 с.

Кочкорбаева М.Д., к.э.н., доцент
 Кыргызский экономический научно-исследовательский университет
 имени М.Рыскулбекова
Альмова А.У., студентка
 Кыргызский экономический научно-исследовательский университет
 имени М.Рыскулбекова

ТУРИСТСКАЯ ИНДУСТРИЯ КАК СИСТЕМНЫЙ ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация

Статья посвящена изучению и анализу туристской индустрии как системного объекта исследования. Туризм изучен как единая система взаимосвязанных и взаимозависимых элементов- предприятий, оказывающих туристские услуги, организаторов туристских путешествий, предприятий развлечений, посетителей (туристов). Проведён анализ современного состояния туристской индустрии Кыргызской Республики.

Ключевые слова: система, туристская индустрия, общественно-экономическое явление, транспортные предприятия, предприятия размещения и питания, предприятия развлечения, посетители (туристы), экономическая роль, валовая добавленная стоимость, доля в ВВП.

TOURISM INDUSTRY AS A SYSTEM OBJECT OF RESEARCH

Annotation

The authors of the article analyzed the tourism industry as a systematic object of research. Tourism is studied by the authors as a system of interrelated and interdependent elements - enterprises that provide tourist services, travel companies, entertainment enterprises, visitors (tourists) and etc. The authors analyzed the current state of the tourism industry in the Kyrgyz Republic.

Keywords: system, tourism industry, socio-economic phenomenon, transport enterprises, accommodation and catering enterprises, entertainment enterprises, visitors (tourists), economic role, gross value added, share in GDP.

Исследование туристской индустрии как системы даёт возможность изучить её в целостном виде, а не как набор отдельных видов деятельности, ограниченных узкоотраслевыми рамками. Это позволяет исследователям оценить влияние различных факторов на функционирование туристской индустрии и раскрыть всё многообразие внутренних и внешних связей этого сложного общественно-экономического явления. Система представляет собой совокупность взаимосвязанных элементов, образующих единое целое, которое имеет определенную структуру и функционирование. Она может быть материальной или абстрактной, например, экономической, социальной или технической [1, С. 243].

Для туристской индустрии, исследуемой системно, характерны некоторые черты, которые отражены в табл. 1

Таблица 1. Основные характеристики туристской индустрии как системного объекта исследования

Характеристика	Описание
Наличие совокупности элементов	Туристская индустрия включает в себя множество взаимосвязанных и взаимозависимых элементов (потребители туристских товаров и услуг, туристские фирмы (туроператоры и турагенты), транспортные компании, предприятия размещения и питания, предприятия индустрии развлечений, предприятия, производящие туристские товары, сувениры и многие другие.
Взаимодействие элементов системы	Предприятия туристской индустрии взаимодействуют между собой для достижения главной цели – получение экономической выгоды от предоставления туристских услуг. Туристы, в свою очередь, пользуются услугами предприятий туристской индустрии, чтобы получить потребительскую

	выгоду -максимальную полезность от потребления и достичь цели своего путешествия.
Иерархическая структура	Для отдельных элементов туристской индустрии характерна иерархическая структура, состоящая из множества уровней: от мелких предприятий до крупных транснациональных корпораций (ТНК). Например, гостиничные цепи мира. Одна из них - Marriott International, которой принадлежат более 7000 объектов недвижимости в 131 стране и 30 гостиничных брендов, таких как Ritz-Carlton, W Hotels, St. Regis, Bulgari Hotels, Edition Hotels, Luxury Collection и Sheraton.

Таблица составлена авторами.

Рассмотренные в табл.1 характеристики и комплексность туристской индустрии должны быть учтены при проведении исследований в туристской сфере. Важной особенностью современного этапа развития туризма и изменения его организационных форм является проникновение в туристский бизнес транспортных, торговых, промышленных, банковских и других компаний [2].

С помощью показателей, публикуемых Национальным статистическим комитетом Кыргызской Республики, исследователь имеет возможность провести анализ и дать оценку состояния отдельных элементов индустрии туризма. В табл. 2 дана информация, позволяющая оценить состояние таких элементов этой системы, как предприятия размещения и питания, предприятия туризма и учреждения отдыха, туристские агентства и туроператоры, санаторно-курортные учреждения, природные парки и заповедники.

Таблица 2. Хозяйствующие субъекты, осуществляющие деятельность в сфере туризма, по типам (на 1 января) [3, С.24]

Хозяйствующие субъекты	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2022 г.	Изменение в %, 2022 г к 2018 г.
Гостиницы	1 220	1 287	1 361	1 403	1 439	117, 9
Удельный вес, в % к итогу	5, 2	5, 2	5, 4	5, 4	5, 4	+ 0, 2
Предприятия туризма и учреждения отдыха	967	1 047	1 084	1 123	1 151	119, 0
Удельный вес, в % к итогу	7, 0	6, 9	6, 8	7, 0	6, 9	- 0, 1
Рестораны	5 438	5 858	6 248	6 497	6 876	126, 4
Удельный вес, в % к итогу	13, 1	13, 3	13, 6	13, 7	14, 3	
Туристские агентства и туроператоры	3 968	4 298	4 648	4 742	5 000	126, 0
Удельный вес, в % к итогу	71, 8	71, 9	72, 0	71, 5	71, 1	- 0, 7
Санаторно-курортные учреждения	100	103	92	99	98	98, 0
Удельный вес, в % к итогу	2, 3	2, 1	1, 8	1, 8	1, 7	-0, 6
Природные парки и заповедники	23	23	23	23	23	-
Удельный вес, в % к итогу	0, 6	0, 6	0, 6	0, 6	0, 5	-0, 1
ВСЕГО	11716	12616	13456	13 887	14 587	124, 5

Таблица составлена авторами.

Из табл.2 видно, что число хозяйствующих субъектов, являющихся элементами системы туристской индустрии в Кыргызстане, увеличилось за пять лет на 24, 5 %. При этом, самое большое увеличение – на 26, 4 % наблюдается в сфере ресторанного бизнеса. Это можно объяснить тем, что услугами этих предприятий в Кыргызстане больше пользуются местные жители, чем туристы. В ресторанах проводятся все мероприятия – свадьбы и другие торжества. Они прибыльные, поэтому в этой сфере открываются новые и новые предприятия.

Число санаторно-курортных учреждений уменьшилось, так как многие из них принадлежат государству и нерентабельны. Число природных парков и заповедников не изменилось.

Как показывает табл. 2, в 2022 г. 71, 1% от общего числа предприятий, предоставляющих туристские услуги, приходится на туристские агентства и туроператоры. При этом, мы видим значительное увеличение их числа в анализируемом периоде (+ 26 %). Турагентские и туроператорские услуги являются непосредственно туристскими услугами. Следовательно, в Кыргызстане сформировался рынок туристских услуг.

В табл. 2 не отражены данные о таком важном элементе системы туристской индустрии, как транспортные предприятия, которые предоставляют туристам услуги перевозки их самих и багажа. Туристские перевозки представляют собой важный вид услуг, без которых туризм невозможен. Всеми видами пассажирского транспорта в Кыргызстане в 2021г. перевезено 5, 1 млн. туристов, что по сравнению с предыдущим годом в 5, 8 раза больше, а по сравнению с 2017г. - на 26, 4 % меньше. Доходы, полученные от перевозок туристов (в текущих ценах), по сравнению с 2017 г. уменьшились на 31, 7 %.

Следует подчеркнуть, что Кыргызстан не имеет выхода к морям, железнодорожные сообщения находятся на низком уровне. Туристы из дальнего зарубежья используют услуги авиакомпаний. Основной удельный вес в транспортных перевозках туристов отводится автомобильному транспорту, причём большую часть перевозок составляют внутренние перевозки (рис. 1).

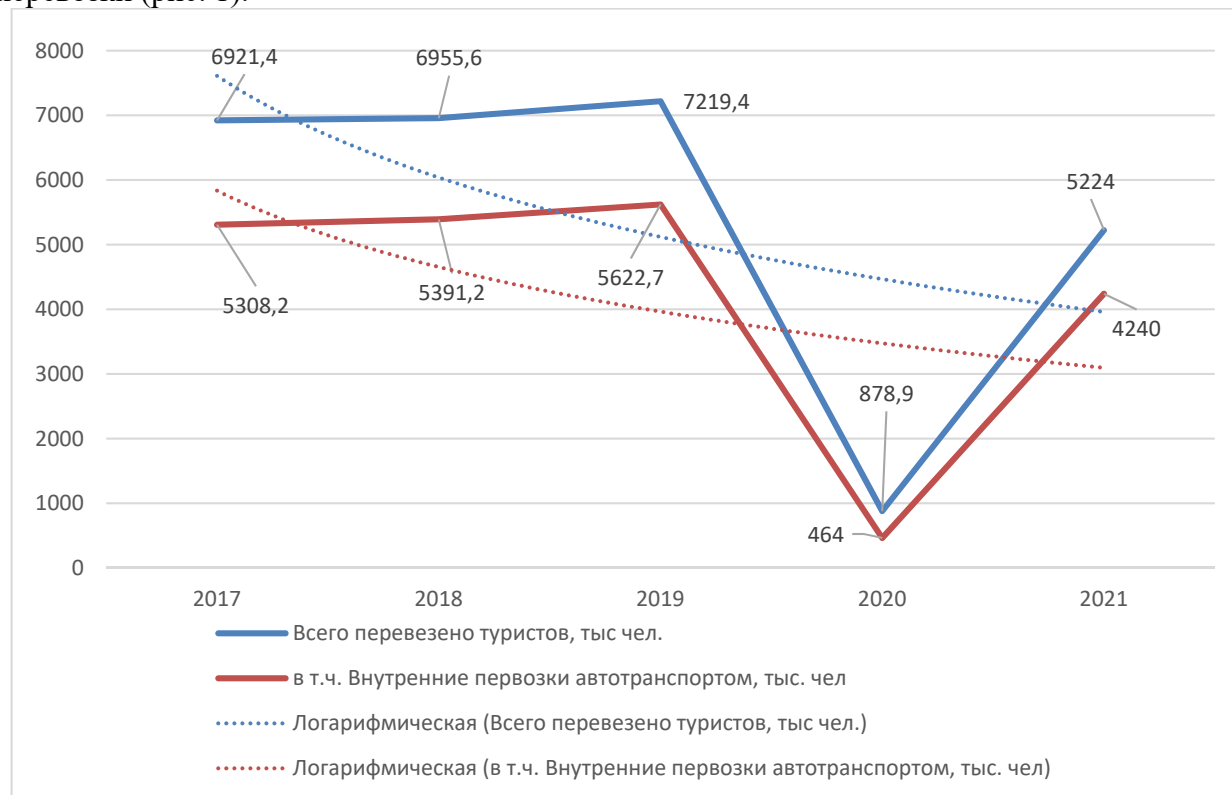

Рис.1 Транспортные услуги, предоставленные туристам в Кыргызской Республике

(рисунок авторов) Источник информации: [3, С.38]

Рис. 1 демонстрирует преобладание предоставления туристам автомобильных транспортных услуг. Если в 2017 г. внутренние автотранспортные перевозки составляли 76, 7% в общем объеме перевозок туристов, то в 2021 г. данный показатель составил 81, 2%. Это говорит о том, что другие виды транспортных услуг в Кыргызстане не развиты. На рис. 1 видно, что в 2020 г. было сильное снижение показателя из-за пандемии COVID-19. Линии трендов по автоперевозкам в целом, и по внутренним перевозкам, в частности, отражают снижение объёмов автотранспортных перевозок туристов в анализируемом периоде.

Важным элементом системы - индустрия туризма, являются потребители туристских услуг и товаров, то есть туристы. Влияние данного элемента на состояние исследуемой

системы определяется страной, из которой они приезжают. Так, среди всех туристов, посетивших Кыргызстан в 2021 году, большинство (около 75%) составляют туристы из СНГ, в основном из России, Казахстана и Узбекистана. Около 20% туристов приезжают из других стран мира, в основном из Европы, Америки и Азии. Оставшиеся 5% - это местные туристы. Структура туристских потоков по странам оказывает значительное влияние на выгоды, которые получают каждый из элементов данной системы, а также на вклад туристской индустрии в экономику страны. Экономический вклад туризма выражается в показателе валовой добавленной стоимости в процентах к ВВП страны (рис.2).

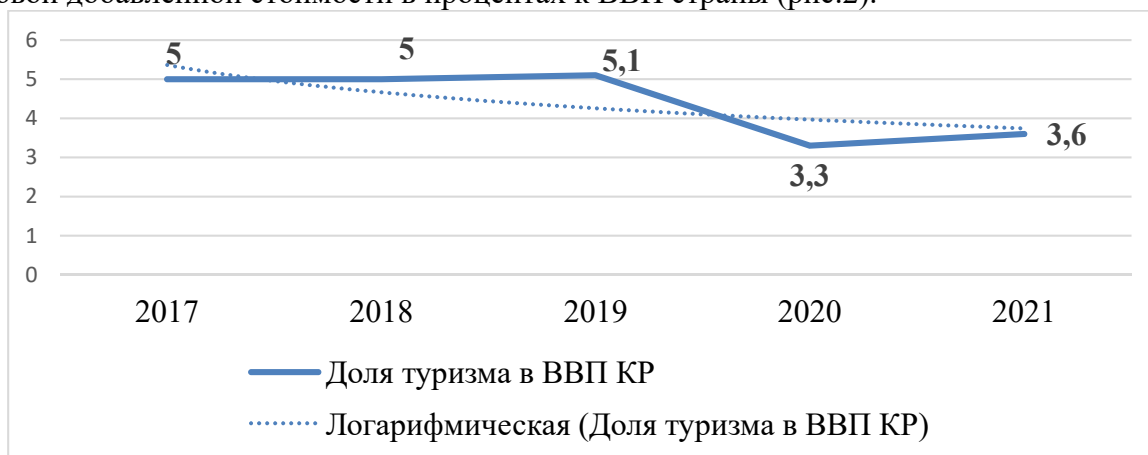

Рис. 2. Доля туризма в ВВП Кыргызской Республики, в % (рисунок авторов) Источник информации: [3, С. 16]

Рис. 2 демонстрирует влияние пандемии COVID-19. Мы видим, что в 2017 и 2018 гг. доля туризма в ВВП республики составляла 5 %, а в 2019 г. - 5, 2 %. Это означает, что по методологии, принятой UNWTO, туристская отрасль стала играть среднюю роль в экономике республики. Однако влияние такого внешнего фактора, как пандемия способствовала тому, что туристская отрасль Кыргызстана стала играть незначительную экономическую роль, составив всего лишь 3, 3 % в ВВП страны. Однако, в 2021 г. мы видим незначительное увеличение показателя – на 0, 3%. Следовательно, ситуация очень медленно, но всё же улучшается.

Важным показателем является доля организованного туризма (рис.3).

Рис.2.2 Туристы, отдохнувшие в организованном и неорганизованном секторе туризма, в % (рисунок автора. Источник информации: [3, С. 11]

Из рис. 3 видно, что доля туристов в организованном секторе в 2021 г. уменьшилась. Это говорит о том, что потенциальных потребителей туристских услуг что-то не устраивает. Это может быть несоответствие качества цене. Слишком высокие цены при невысоком качестве. Возможно это узкий ассортимент услуг, неинтересные для потребителей маршруты и др.

Проведённый нами анализ туристской индустрии позволил выявить, что она в действительности представляет собой сложную систему взаимосвязанных элементов.

Каждый из этих элементов может выступать как отдельная отрасль. Поэтому одни учёные рассматривают туризм не как одну отрасль, а «как группу связанных отраслей: совокупность гостиниц и иных средств размещения; средств транспорта; объектов общественного питания; объектов и средств развлечения; объектов познавательного, делового, оздоровительного, спортивного и иного назначения; организаций, осуществляющих туроператорскую и турагентскую деятельность, а также организаций, предоставляющих экскурсионные услуги и услуги гидов-переводчиков» [4, С.4].

Другие ученые считают, что «туризм представляет собой комплексную систему взаимосвязанных элементов, которую следует исследовать и как отрасль, и как межотраслевой комплекс, то есть рынок, на котором важную роль играют туроператоры, которые планируют и формируют туры, затем реализуют их, как правило, через сеть туристских агентств» [5].

Анализируя состояние туристской индустрии необходимо отметить некоторые проблемы, среди которых следует особо подчеркнуть низкий уровень конкурентоспособности субъектов туристской деятельности и отрасли в целом. Решение проблемы требует обеспечения качества всех услуг, предоставляемых туристам в каждом звене производственно-сбытовой цепочки туристской отрасли [6].

Как результат низкой конкурентоспособности элементов системы следует рассматривать снижение экономической роли туристской отрасли, выражающееся в уменьшении доли туризма в ВВП Кыргызской Республики. Международный рынок туристских услуг сегодня отличается высоким уровнем неопределённости. Странам в такой ситуации выживать очень сложно. В этой связи, большое значение имеет участие в экономических интеграциях. Повышение конкурентоспособности и экономической роли туристской индустрии в республике возможно в рамках сотрудничества со странами ЕАЭС в сфере туризма. Одним из путей повышения экономической роли туристской отрасли является углубление интеграционных процессов в сфере туризма стран ЕАЭС. Для этого необходимо изучение особенностей правового регулирования туризма в странах интеграции, проведение сравнительно-правового анализа действующих законодательств и правоприменительной практики [Там же].

Низкий уровень конкурентоспособности туристской индустрии Кыргызской Республики и слабая экономическая роль данной отрасли в определённой степени можно объяснить следующими причинами:

- Низкий уровень государственной поддержки туристской отрасли;
- Слабая связь между системой подготовки кадров для туристской отрасли и предприятиями индустрии туризма, отсутствие учёта потребностей рынка труда в процессе подготовки туристских специальностей;
- Слабая маркетинговая деятельность предприятий индустрии туризма;
- Политическая нестабильность в стране, влияющая отрицательно на внешний имидж Кыргызстана;
- Низкий уровень обеспечения безопасности туристов и др.

Для динамичного развития индустрии туризма, повышения конкурентоспособности предприятий и отрасли, увеличения вклада туризма в ВВП Кыргызстана необходимо следующее:

- Эффективная маркетинговая стратегия, нацеленная на конкретные целевые рынки.
- Продвижение туристских продуктов республики в социальных сетях.
- Повышение качества подготовки специалистов для сферы туризма. Проведение обучающих программ для работников предприятий туристской индустрии.
- Улучшение системы оценки качества сервиса, повышение требований к работникам сферы туризма.
- Создание туристских информационных центров, обеспечение иностранных туристов путеводителями и картами, увеличение информированности туристов о достопримечательностях каждой туристской дестинации.

-Принятие мер для обеспечения безопасности иностранных туристов на территории Кыргызстана, повышение ответственности туристских фирм за безопасность туристов. Информировать интуристов о возможных рисках и мерах безопасности при посещении тех или иных регионов республики.

-Развитие всех видов и направлений туризма с учётом принципов устойчивого развития и др.

Список использованной литературы:

1. Биржаков М. Б. Введение в туризм. - М: СПб., 2011
2. Туризм как специфический объект исследования. URL: https://tourlib.net/books_tourism/lojko1-1.htm (Дата обращения: 29.04.2023)
3. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Туризм в Кыргызстане.2017 – 2021. -Бишкек. 2022
4. Лойко О.Т. Туризм и гостиничное хозяйство Учебное пособие. – Томск: Издательство ТПУ, 2005
5. Кочкорбаева М.Д. Туризм: отрасль экономики или межотраслевой комплекс?// Научный журнал “Реформа”, № 4, 2021
6. Кочкорбаева М.Д. Некоторые проблемы развития сферы туризма в странах ЕАЭС и пути их решения// Большая Евразия: Развитие, безопасность, сотрудничество: материалы Пятой международной научно-практической конференции «Большая Евразия: национальные и цивилизационные аспекты развития и сотрудничества». Ч.2. Ежегодник: Вып.6.Ч.2// РАН ИНИОН. Отд. Науч. Сотрудничества. Отв. ред. В. И. Герасимов. -М., 2023.- 369 с., С. 128-133

*Атаканов Б.К., к.э.н., доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Исмаилов Б., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ЗЕМЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ И ПРЕДМЕТЫ СОХРАННОСТИ ПРОДУКЦИИ КАК ОСНОВА ЭКОЛОГИЧЕСКИ БЕЗОПАСНОГО ПРОИЗВОДСТВА ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ

Аннотация

В данной научной статье даётся детальный разбор проблем касаемых сельскохозяйственных ресурсов, земляных покровов и выпускаемых продуктов питания. Приводятся примеры результатов наблюдения за земляными покровами его состоянием и качеством. Приводятся детальные пояснения вреда применения химических пестицидов, удобрений и новые методы использования сельскохозяйственных продуктов в области удобрения культур.

Ключевые слова: Наблюдения, рекуперация, новые методы, рациональность, ядохимикаты, рацион, плодовые культуры.

ЖЕР РЕСУРСТАРЫ ЖАНА ПРОДУКЦИЯНЫН КООПСУЗДУГУНУН ОБЪЕКТТЕРИ ЭКОЛОГИЯЛЫК ЖАКТАН ТАЗА ТАМАК-АШ ӨНДҮРҮШҮНҮН НЕГИЗИ КАТАРЫ

Аннотация

Бул илимий макалада айыл чарба ресурстары, жер катмары жана тамак-аш азыктары менен байланышкан көйгөйлөр кеңири талдоого алынган. Жер катмарларын, анын абалын жана сапатын байкоонун натыйжаларына мисалдар келтирилген. Химиялык пестициддерди, жер семирткичтерди колдонуунун зыяны жана айыл чарба азык-түлүктөрүн жер семирткич менен колдонуунун жаңы ыкмалары жөнүндө кеңири түшүндүрмөлөр берилген.

Негизги сөздөр: Байкоо, калыбына, рекуперация, жаңы ыкмалар, рационалдуулук, пестициддер, мөмө-жемиш өсүмдүктөрү.

LAND RESOURCES AND ITEMS OF PRODUCT SAFETY AS THE BASIS FOR ENVIRONMENTALLY FRIENDLY FOOD PRODUCTION

Annotation

This scientific article provides a detailed analysis of the problems related to agricultural resources, land cover and food products. Examples of the results of observation of ground covers, its condition and quality are given. Detailed explanations of the harm of using chemical pesticides, fertilizers and new methods of using agricultural products in the field of crop fertilization are given.

Key words: Observations, recovery, new methods, rationality, pesticides, diet, fruit crops.

В современной экономике немаловажную роль играют рациональные и качественное использование земельных ресурсов в процессе добычи сырья и материалов для производства единиц продуктов питания что сегодня составляет ежедневный рацион населения.

По изучению считается, что человек в своем ежедневном существовании, сталкивается с различными в роде ядовитыми элементами. Что в процентном соотношении 70% которых занимает химические загрязнители в приёме пищи, 20% из воздуха и более 10% из воды. Но этот фактор меняется в зависимости от расположения региона, мест расположения источников заражения продуктов питания и питьевой воды.

В практике есть место быть случаев превышение этих процентных соотношений что приводило к летальным исходам потребителей. Для предотвращения подобных случаев необходимо решить ряд задач, первым из которых является рациональное и качественное использование земельных ресурсов для добычи, экологически безопасных и чистых материалов, сырья и продуктов питания, что в свою очередь обеспечит безопасный рацион населения и уменьшит число летальных случаев как и заболеваний.

И в одно же время необходимостью будет решение второй задачи а именно, обеспечение предметов сохранности продукции от окружающей среды или же другими словами, использование упаковок и тар, состав которых не входит применение нефтепродуктов и ядохимикатов, что существенно в свою очередь увеличит чистоту продукции ее питательность и качество в ежедневном рационе клиентской структуры или же населения. При соблюдении всех условий останется последняя задача, а именно добыча необходимых объемов продуктов питания и сырья для обеспечения и удовлетворения спроса потребителей.

При детальном изучении первой задачи, были проведены полевые изучение нескольких точек, земляных ресурсов находящихся в Российской Федерации, Красноярском крае Иркутской области и нескольких точек находящихся в Кыргызской республики, Сузакском, Ноокенских районах Жалал-Абадской области. При изучении земляных покровов находящихся в Иркутской области, на территории производителей сельскохозяйственных культур а именно овощных культур.

Параллельно были изучены качество земляных покровов парниковых строений и виды используемых удобрений. В обеих объектах использовались удобрения жизнедеятельности птица фермерских объектов. Но при этом вместе с удобрением смешивалась каменно угольная или же антрацитовая пыль, что играла большую роль для производства и выращивания качественных и питательных плодовых культур.

Биологические удобрения в свою очередь обеспечивали растения питательными элементами фосфором, аммиаком в то же время когда угольная пыль, действовала как основной источник углерода, необходимых в процессе роста растения и момента образование плода.

Но в одном же моменте, для ускорения процесса созревания плода использовались разного рода химикаты и пестициды, на что указывала, качественный земляной покров под овощным насаждением покрытое пленочным материалом и абсолютно без жизненный земляной покров, на точках незащищённых пленочным материалом. Качество второго земляного покрова кардинально отличалось от первого, цветом, консистенцией И отсутствие питательных элементов.

Продуктами овощных культур от таких точек, снабжались рынки, продуктовые точки и точки общественного питания находящиеся в Иркутской области. Заключение в изучении земляных покровов, являлась результативная и положительное использование экологических удобрений что в свою очередь помогало земляному покрову что создает дальнейшие перспективы для добычи экологически чистых плодовых культур, но в одном же времени изучение выявило недостаток, а именно злоупотребление пестицидами и химикатами, повлекла отравлению окружающих земляных покровов и вымиранию полезных элементов и микрофлоры земляного покрова.

Использование пестицидов и химикатов отражалось на качестве выращенной продукции, делая её опасный для употребления для употребления и заметно Раннее созревание и за влияние пестицидов отражалось на вкусовых свойствах плодов, заметно уступая плодам выращенных в естественной среде без применения пестицидов и химикатов.

В изучении земляных покровов следующим являлось, сельскохозяйственные точки Сузакских и Ноокенских районов, при изучении земляных покровов Сузакского района, была выявлено использование химических удобрений а именно азотного типа, что в свою очередь указывало текстура и плотность земли. Но параллельно с этим были изучены другие территории где использовались, биологические удобрения на основе жизнедеятельности скотоводческих ферм. Поскольку наблюдения, в обеих точках проводились в длительных периодах времени.

Первым результатом и отличием являлась, количество и впитываемость влаги в весенние и орошаемые периоды времени. В эти периоды времени на территориях где использовались, химические удобрения земляной покров более быстрее теряла влагу в то же время когда земляной покров где использовались биологические удобрения, более

результативнее и качественно держала влагу. На начало периода наблюдения, плодоносимость культур выращенных на химических удобрениях, было заметно больше чем плодоносимость культур на биологических удобрениях.

Но после прохождения нескольких лет наблюдения, плодоносимость культур на химических удобрениях резко снизилась, в то время когда культуры на биологических удобрениях не теряли качество и плодоносимость.

В ходе наблюдения были выявлены еще ряд отличий, ими являлись изменения консистенции земляного покрова, с момента наблюдения и до ее завершения, земляной покров на котором применялись химические удобрения, потеряла свою первозданную консистенцию в то время когда земляной покров на биологических удобрениях не потерпела изменений сохранив своё качество.

Наблюдения произведённые в Ноокенском районе, были ли аналогичны наблюдениям произведенные в Сузакском районе. Но с заметным отличием, культуры которые были посажены на земляном покрове где использовались химические удобрения в 1 году наблюдения дали малый урожай, другая культура посаженная на аналогичной земле подверглась заболеванию что повлекло за собой полностью потерю урожая. Когда в свою очередь земляные территории где использовались биологические удобрения продолжали давать хороший урожай.

И еще в ходе наблюдений земляных покровов были проведены наблюдения, земляных покровов Тоскол-Атинского заповедника, в ходе наблюдения качества земли были изучены земельные территории заповедника а именно рост лесных культур и качество плодородности земли.

В ходе изучения результатом являлось самый лучший результат среди всех изученных в ходе наблюдения, земля была обогащена биологическим удобрением растительного характера, что в свое время превращало земляной покров так называемый чернозем, этот земляной покров было обогащён фосфором, аммиаком, углеродом, цинком и железом.

Параллельно земляной покров был обогащен разной микрофлорой, и деятельностью разных природных организмов как и влияние гниения растительных элементов, что наилучшим образом влияло на рост растений и содержанию влаги в грунте как и в самом лесу. Заключением в ходе наблюдения являлось неотъемлемость экологически чистых биоудобрения, для активного и качественного земледелия и ухода за земляными покровами, для производства экологически безопасных плодов, здоровых культур и сырья с помощью которых можно производить экологически безопасные продукты питания.

И немаловажную роль играет их применение для окружающей среды что в свою очередь затрагивает выше указанную задачу существенно способствуя уменьшению выбросов ядохимикатов в грунтовой воды.

Для решения первой и в одно же время третьей задачи является ведение гибридного производства продукции. В наше время является не редкостью использование подобного метода, где совмещается фермерство, скотоводство, земледелие, переработка продуктов и отходов, с применением автономных экологических энергетических источников, таких как солнечная энергия, ветровая и геотермальная. Целесообразнее будут использовать парниковые строения, для выращивания плодоносных, овощных и других культур.

Используя естественные геотермальные источники тепла земли, как источник тепла в неблагоприятные периоды времени года для плодовых культур. Принципами идеи являются уменьшение расходов на электроэнергию с помощью использования геотермального тепла земли, опираясь на данные (Eco-Towns), зимой на 3, 5 метровой глубине земли в среднем сохраняется от 5 до +7°C тепла. В то же время когда летом там сохраняется температура от 10 до +15°C.

Если отталкиваться от норматива что в зимний период при поступлении воздуха -5°C 300 м³ в час, и нагреваемый температурой если будет являться +20°C, То при нагреве такого количество воздуха без её дальнейших утечек будет необходимо 2.55 кВт в час. Но при использовании геотермальной системы, воздух поступает в объект уже нагретым до +5°C

которого уже предстоит подогреть до $+20^{\circ}\text{C}$ в подсчёте на это уходит 1.02°C . При добавлении рекуперационной системы можно снизить показатели траты электро энергии до 0, 714 кВт в час в течении 80 дней сумма составит 2448 кВт в час тепловой энергии.

А перерабатывая биологические отходы скотоводчество и земледелия, можно производить экологически чистые виды удобрения и в одно же время добывать биогаз, используя перерабатывающие системы можно производить до 5 видов разных продуктов. С внедрением подвесных грядок можно экономить до 50% водных ресурсов для орошения. И в области добычи биологически чистых удобрений можно использовать методику которая была представлена в 2021-году.

Методика была представлена со стороны ученых Египта и Аравии, основой методики является переработка молочных продуктов для создания чистых биологических удобрений. Согласно статистике в 2020 году мировое производство молока произвело более 906 миллионов тонн молочной продукции.

И большая часть молочной продукции приходит в негодность из за истечения срока годности и в большинстве случаев молочную продукцию утилизирует путём сдачи продукции в специализированные ведомства. А именно в полигоны бытовых отходов. Или же в специальные станции твёрдых и жидких отходов. Создание биологических удобрений в этом методе являлась, смешивание всех видов молочных продуктов с истекшим сроком в резервуаре с водой температурой $+25^{\circ}\text{C}$ в соотношении 1 к 5. После смешивания смеси оставляли на 10 часов, при котором использовалось закон гравитации, после истечения 10 часов смесь разделялась на три компонента на самой поверхности молочные жиры в середине вода на самом дне белки и питательные элементы.

Верхний слой молочных жиров извлекался из за снижения эффективности применения соединения, самым необходимым компонентом являлся белок, белок экстрагировался путем фильтрации через ткань и высушивалась в печи при температуре $+60^{\circ}\text{C}$, после которого размалывалась в порошок. Основные химические характеристики продукта были следующим, Водородный показатель (рН) 4, 50, органический углерод 450г/кг. Азот (N) 50г/кг, Фосфор(P) 15г/кг, Калий(K) 10г/кг.

Применение этой смеси в зерновых культурах а именно в пшеничный, увеличил урожайность от 16 до 29%, в одно же время увеличив удержание воды и влаги в почве. При детальном изучения подобную методику широко используют некоторые фермеры, Из за факта о содержании в молочных продуктах большого количества кальция, фито и лакто бактерий, что помогают трансформировать некоторые виды витаминов.

И одно из последних задач является обеспечение безопасности сохранности продукции, путем улучшения качества упаковочных материалов. При решении вышеуказанных задач остается остро вопрос на качестве упаковывания продукции я качестве тар, что в свою очередь при использовании упаковочных материалов на основе нефтепродуктов и химикатов, будет создавать риск приема в пищу токсинов и ядовитых элементов занесенных в продукт питания через упаковочные материалы и тары. Для разрешения этой задачи подойдет набравший оборот, упаковочные материалы, ткани на основе органических материалы.

Для производства таких тканей широко используется кукуруза и водоросли, которые в свою очередь являются чистым элементом не содержащих в составе ядохимикатов. Преимуществом этих упаковочных материалов является не только отсутствие ядохимических элементов но и свободное утилизация в окружающей среде, тем самым не принеся вред земельным покровов предназначенных для сельскохозяйственных видов деятельности и исключаящим фактор сброса ядохимикатов в грунтовые воды.

При обильном использовании гибридной фермерской деятельности Является возможным вырастить необходимое количество культур для максимального производства необходимого количества упаковочных материалов. И в этой области важнейшую роль играют культуры водорослей, поскольку в одном же времени для выращивания этой культуры приоритетом не будете являться использование земельных ресурсов, поскольку для

выращивания морской капусты или же ламинариев хорошо подходит морские широты и океаническая вода, которая занимает самую большую часть на планете земля.

Морская капуста является одним времени же одним из самых эффективных материалов для производства экологически чистых упаковочных материалов и тары, как ценный материал фармакологии, из-за питательности морской капусты его широко употребляют в пищу. И в одном же моменте он является одним из самых ценных видов биологических удобрений, который широко по сей день используется как удобрение сельскохозяйственных территорий, в странах прибрежных к океану, полуостровных и в островных государствах. примером которых служат страны Восточной Азии как Япония. которая славится своими корнеплодами выращенных на удобрениях из морской капусты.

За время наблюдения можно сказать, что активное использование активных химических удобрений и химических пестицидов и гербицидов в области сельскохозяйственной деятельности, земляные ресурсы теряют свою пригодность приходя в мёртвое состояние. Это состояние обусловлена вымиранием микро органической флоры что в свою очередь помогает корневой системе растений в плане метаболизма или же обменом веществ. И далее с применением активных химических удобрений риск прихода в не пригодность земельных ресурсов велик. Но вместе с этим идёт и политика экологических биоудобрений которая в свою очередь помогает восстановиться земельному покрову.

В свою очередь для продвижения идеи экологического земледелия необходимы поставки большого объёма биоудобрений что возможно с внедрением гибридной системы фермерства, в сельскохозяйственные объединения и частные фермерские хозяйства. А использование альтернативных источников энергии уменьшит издержки на электро энергию, что в свою очередь существенно повлияет на ценообразование продуктов агропромышленности и сельскохозяйственной деятельности. С внедрением новых технологий в области переработки можно производить вместе с переработкой и побочные виды продуктов, которые добываются в процессе переработки.

Список литературы

1. Журнал « Agropomy 2021».
2. Шурхно, Р.А. Свойства штаммов молочнокислых бактерий, используемых для ферментации высокобелковой растительной массы Р.А. Шурхно, А.С. Сироткин // Вестник Казанского технологического университета, 18, 10. 227-232 (2015).
3. WWW. Cyberleninka.ru
4. WWW. Recyclemag.ru

*Ганыбаева У.Г., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Назаров Д.А., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кочконбаева К.З., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ФИНАНСЫЛЫК ОТЧЕТТУУЛУКТУН АУДИТИНИН САПАТЫН КОНТРОЛДОО (АЭС 220)

Аннотация

Бул макалада Финансылык отчеттуулуктун аудитинин сапатын контролдоо (АЭС 220), аудит процессиндеги бардык маанилүү пункттардын аудиттин корутундуларында чагылдырылышын текшерүү, максаттары жана компаниянын ички стандартынын милдеттери каралган.

Ачкыч сөздөр: ички аудит, АЭС, аудитордук ишмердуулук, финансылык отчеттуулук, аудиттин сапаты, аудитордук фирма, персонал, аудиттин жардамчылары.

Аннотация

В данной статье речь идет о контроле качества аудита финансовой отчетности (МСА 220), проверке отражения всех важных моментов аудиторского процесса в выводах аудита, целей и задач внутреннего стандарта компании.

Ключевые слова: внутренний аудит, АЭС, аудиторская деятельность, финансовая отчетность, качество аудита, аудиторская фирма, персонал, помощники аудитора.

Annotation

In this article we are talking about quality control of the audit of financial statements (ISA 220), checking the reflection of all important points of the audit process in the audit findings, the goals and objectives of the company's internal standard.

Keywords: internal audit, NPP, audit activity, financial reporting, audit quality; audit firm, staff, auditor's assistants.

Профессионалдык стандарттардын жогорку деңгээлин колдоо үчүн аудитордун ишинин сапатын контролдоо зарылдыгы АЭС 220 «Финансылык отчеттуулуктун аудитинин сапатын контролдоодо» талкууланат.

Бул стандарт төмөнкүлөргө колдонулат:

-аудитордук иш боюнча жалпысынан аудитордук фирманын саясаты жана жол-жоболору;

-өзүнчө аудит жүргүзүүдө аудитордун жардамчыларынын ишине тиешелүү жол-жоболор.

Бул аудиттин сапатын контролдоо аудитордук фирманын жана жеке аудиттин деңгээлинде жүргүзүлүшү керек дегенди билдирет.

Эл аралык эрежелерге ылайык, аудитор аудит үчүн жооптуу адам болуп саналат.

Аудитордук фирма - аудитордук кызмат көрсөтүүчү фирманын бардык өнөктөштөрүнүн жыйындысы же аудитордук кызмат көрсөтүүчү өзүнчө практикалык ишкер.

Персонал - фирманын аудитордук иш-аракетине катышкан бардык өнөктөштөрдүн жана адистердин жыйындысы.

Аудиттин жардамчылары - бул белгилүү бир аудитке катышкан кызматкерлер.

Аудиттик фирма бөлүмү бардык аудиттердин аткарылышын камсыз кылуу үчүн сапатты көзөмөлдөө саясатын жана жол-жоболорун сактоонун маанилүүлүгүн баса белгилейт.

АЭСга, колдонулуучу улуттук стандарттарга же практикаларга ылайык Сапатты контролдоо жаатында аудитордук фирманын саясатынын максаты төмөнкү түшүнүктөр аркылуу ачылат:

-кесиштик талаптар, көндүмдөр жана компетенциялар;

-тапшырмаларды берүү;

-ыйгарым укуктарды берүү;

- консалтинг;
- кардарларды кабыл алуу жана кармап туруу;
- мониторинг.

Саясаттын мүнөзү, аудитордук фирманын сапатты көзөмөлдөө процедураларынын мөөнөтү жана көлөмү төмөнкүлөрдөн көз каранды:

- Аудитордук фирманын өлчөмүнөн;
- Иштин мүнөзү;
- уюштуруу структурасы;
- Географиялык жайгашуусу;
- Чыгым-пайда катышы ж.б.

Компаниянын аудиторлорунун назарына жалпы саясатты жана сапатты көзөмөлдөө жол-жоболорун жеткирүү зарылчылыгы көрсөтүлгөн.

Жеке аудиттер бөлүмүндө конкреттүү аудиттердин сапатын контролдоо менен аудитордук фирманын кызмат көрсөтүүлөрүнүн жалпы сапатын көзөмөлдөөнүн ортосундагы айырмачылыктар талкууланат. Жалпы сапатты контролдоо конкреттүү аудиттин сапатын контролдоону толуктайт жана аны алмаштырбаса да, ага салым кошот деп баса белгиленет.

Ар бир конкреттүү аудиттин сапатын контролдоо саясаты жана жол-жоболору аудитордук фирманын жалпы саясатына шайкеш келиши керек.

Аудитор жана анын жардамчылары көзөмөлдүк функцияларды аткарып, аудитордук текшерүүлөрдү жүргүзгөн жардамчылардын кесиптик компетенттүүлүгүнө талдоо жүргүзүшөт. Текшерүүлөр кесиптик компетенттүү адамдар тарабынан кылдаттык менен жүргүзүлүүгө тийиш.

Аудиторлор ишти көзөмөлдөп, жардамчылардын ишин текшерешет. Журуп жаткан ишти компаниянын жетекчиси козомолго алат:

- жардамчыларга алардын милдеттери жана аудитордук процедуралардын максаттары жөнүндө маалымат берүү;
- кардардын бизнеси менен таанышуу;
- бухгалтердик эсептин жана аудиттин мүмкүн болуучу көйгөйлөрү жөнүндө маалымат берүү.

Жардамчылардын иштерине жетекчилик кылуунун маанилуу каражаты — бул текшеруунун жалпы планы жана программасы. Алар жардамчылардын назарына аудит жүргүзүү үчүн керектүү нускамаларды жеткирүүгө мүмкүндүк берет.

Жардамчылардын ишине жетекчилик кылуу бул ишке жетекчилик кылуу менен тыгыз байланыштуу. Аудит процессинин жүрүшүндө көзөмөлдүк милдеттерди аткаруучу персонал төмөнкү функцияларды аткарышы керек:

- аудит процессин контролдоо;
- берилген тапшырмаларды аткарууда аудитордун жардамчыларынын көндүмдөрүн жана компетенттүүлүгүн баалоо;
- аудитордун жардамчыларынын көрсөтмөлөрүн түшүнүүсүнө мониторинг жүргүзүү;
- жалпы планга жана аудиттин программасына ылайык иштердин аткарылышын текшерүү;
- аудиттин жүрүшүндө келип чыккан маселелерди баалоо жана аудиттин жалпы планына жана программасына тиешелүү түзөтүүлөрдү киргизүү;
- Кызматкерлердин профессионалдык баалоолорундагы карама-каршылыктарды жоюу жана кеңеш берүү.

Жардамчылардын иши аудитордук фирманын тиешелүү компетенцияга ээ кызматкерлери тарабынан текшерилет.

Аудитордун жардамчысынын ишин текшерүү төмөнкү процедураларды камтыйт:

- аудиттин программасына ылайык аудитти контролдоо;
- аудиттин алкагында аткарылган иштердин документтерине жана алынган натыйжаларга баа берүү;

-аудит процессиндеги бардык маанилүү пункттардын аудиттин корутундуларында чагылдырылышын текшерүү;

-аудиттин максаттарына жетүүнү текшерүү;

-аткарылган иштин натыйжалары менен чыгарылган корутундулардын шайкештигин талдоо.

Бул учурда, томонкулорду өз убагында текшерүү зарыл:

-башкы план жана аудит программасы;

-контролдук сыноолордун натыйжаларын кошо алганда, контролдук системанын мүнөздүү тобокелдигин баалоо;

-тобокелдикти баалоонун натыйжасында жалпы планга жана аудит программасына киргизилген оңдоолор;

-аудитордук далилдерди документтештирүү;

-финансылык отчеттуулук, сунушталган аудитордук оңдоолор жана аудитордун корутундусу.

Мамлекеттик сектордун аудиторлору үчүн кошумча саясаттын мүмкүнчүлүгү Мамлекеттик сектордун келечеги бөлүмүндө талкууланат.

Чет элдик практика көрсөткөндөй, аудитордук кызмат көрсөтүүлөр рыногунда таанылууга ээ болуу үчүн аудитордук фирмалардан алардын ишин жөнгө салуучу документтер талап кылынат, б.а. конкреттүү аудитордук фирманын өзгөчөлүктөрүн эске алган стандарттар (ички аудит стандарттары).

Компаниянын ички стандартынын милдеттери төмөнкүлөрдү камтыйт:

-текшерүүнүн жүрүшүндө конкреттүү аудитордук уюмдун кызматкерлеринин функцияларын бөлүштүрүү;

-ички контроль системасынын сапатын жогорулатуу;

-аудиттин сапатын көзөмөлдөөнүн негизги жол-жоболорун түзүү.

Эреже катары, аудит учурунда аткарылуучу функциялар боюнча кесипкөй кызматкерлер төмөнкү категорияларга бөлүнөт: - аудитордук уюмдун жетекчиси;

-аудиттин жетекчиси (аткаруучу директор);

-жетектөөчү аудиторлор (топтун жетекчилери);

-текшерүү топторунун катардагы мүчөлөрү;

-аудитор-консультант.

Аудиттик документтер (АЭС 230) башкача айтканда аудитордун жумушчу документи

АЭС 230, Аудиттик Документтер, стандарттарды белгилөө жана финансылык отчеттуулуктун аудитинде иш кагаздарын жүргүзүү боюнча көрсөтмөлөрдү берүү үчүн арналган. Анда аудитор аудитордук корутундуну колдоо үчүн далилдерди түзүү жагынан маанилүү болгон маалыматты, ошондой эле аудит АЭСке ылайык жүргүзүлгөндүгүн далилдеген маалыматтарды толтурууга тийиш деген талапты камтыйт.

"Документтештирүү" термини 230 АЭСта аудиторлор жана аудитор үчүн түзүлгөн же аудиторлор тарабынан аудитке байланыштуу алынган жана сакталган материалдар (жумуштук документтер) катары чечмеленет.

Аудитордун иш кагаздарынын негизги максаты болуп төмөнкүлөр саналат:

-аудитти пландаштырууга жана өткөрүүгө жардам берүү;

-аудитордук иштердин сапатын жакшыртуу жана контролдоого көмөк көрсөтүү;

-аудитордун корутундусун ырастоо үчүн аткарылган аудитордук иштин натыйжасында алынган аудитордук далилдерди камтыйт.

Аудитор аудиттин жалпы түшүнүгүн камсыз кылуу үчүн жумушчу документтерди жетиштүү деталдуу түрдө даярдоосу керек.

-аудитордук иштерди пландаштыруу жөнүндө;

-аткарылган аудитордук процедуралардын мүнөзү, мөөнөттөрү жана көлөмү, алардын натыйжалары;

- аудитордук далилдерден алынган корутундулар.

Ошол эле учурда, аудитор тарабынан каралып жаткан ар бир маселени документтештирүү практикалык эмес даярдоо жана сактоо үчүн зарыл болгон жумушчу документтердин көлөмүн чечүүдө мурда катышпаган башка аудитор эмнени талап кылышы мүмкүн экенин эске алуу керек.

Ушуга ылайык, АЭС 230 жумушчу документтер аудиттин деталдары жөнүндө эмес, аткарылган иштер, саясий чечимдерди кабыл алуунун себептери жөнүндө түшүнүк ала тургандай кылып түзүлүшүн сунуштайт.

Ушул стандартка ылайык жумушчу документтердин формасына жана мазмунуна таасир этүүчү негизги факторлор төмөнкүлөрдү камтыйт:

-аудитордук тапшырманын мүнөзү;

-аудитордук отчеттун формасы;

-бизнес өзгөчөлүктөрү;

-субъекттин бухгалтердик эсептин жана ички контролдук системасынын абалын мүнөздөйт

-жардамчылардын ишине көзөмөл жүргүзүү зарылчылыгы;

-аудит процессинде колдонулган конкреттүү методдор жана ыкмалар.

АЭС 230 стандартташтырылган жумушчу документтерди, графиктерди, аналитикалык жана кардар тарабынан даярдалган башка документтерди колдонуу аркылуу жумушчу документтерди даярдоонун жана карап чыгуунун натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча сунуштарды камтыйт.

Иш кагаздары, адатта, төмөнкүлөрдү камтыйт:

-текшерилип жаткан субъекттин укуктук формасы жана уюштуруу түзүмү жөнүндө маалымат;

-зарыл болгон юридикалык документтердин, макулдашуулардын жана протоколдордун көчүрмөлөрү;

-аудит объектиси иштеген тармак, экономикалык жана укуктук чөйрө жөнүндө маалымат;

-пландоо процессин чагылдырган маалымат, анын ичинде аудит программасын жана ага өзгөртүүлөрдү киргизүү;

-аудитордун бухгалтердик эсеп жана ички контроль системаларын түшүнгөндүгүнүн далили;

-Туура эмес тобокелдикти, контролдукту колдонуудагы тобокелдиктин деңгээлин жана ошол баалоого ар кандай оңдоолорду баалоону колдогон далилдер;

-ички аудит боюнча чарба жүргүзүүчү субъекттин ишине аудитор тарабынан талдоо жүргүзүү фактысын ырастоочу далилдер жана аудитор тарабынан чыгарылган корутундулар; жана финансылык-чарбалык операцияларды жана эсеп баланстарын талдоо;

-эң маанилүү экономикалык көрсөткүчтөрдү жана алардын өзгөрүү тенденцияларын талдоо;

-аудитордук процедуралардын мүнөзү, мөөнөттөрү, көлөмү жана аларды ишке ашыруунун натыйжалары жөнүндө маалымат;

-аудитордун кызматкерлери тарабынан аткарылган иш квалификациялуу адистердин көзөмөлү астында аткарылгандыгын жана текшерилгендигин тастыктаган далилдер;

-аларды ишке ашыруу убактысын көрсөтүү менен аудитордук жол-жоболорду ким аткаргандыгы жөнүндө маалымат;

-башка аудитор тарабынан текшерилген бөлүмдөрдүн жана (же) туунду компаниялардын финансылык (бухгалтердик) отчетуна карата колдонулуучу жол-жоболор жөнүндө толук маалымат;

-башка аудиторлорго, эксперттерге жана үчүнчү жактарга жөнөтүлгөн жана алардан алынган билдирүүлөрдүн көчүрмөлөрү;

-аудит объектисинин жетекчилерине же алар менен курчоого алынган аудит маселелери боюнча каттардын жана телеграммалардын көчүрмөлөрү, анын ичинде аудит жөнүндө

макулдашуунун шарттары жана ички контролдук системасында аныкталган олуттуу кемчиликтер;

-Аудит объектисинен алынган жазуу жүзүндөгү арыздар;

-аудитордун эң маанилүү аудит маселелери боюнча корутундулары, анын ичинде аудитор аудитордук жол-жоболорду аткаруунун жүрүшүндө аныкталган каталар жана адаттан тышкаркы жагдайлар, ошондой эле бул аудиторго байланыштуу жасалган аракеттер жөнүндө маалымат;

-Финансылык (бухгалтердик) отчеттун жана аудитордук отчеттун көчүрмөлөрү.

Аудитордук фирманын ар бир кардары үчүн төмөндөгүлөр түзүлөт:

-туруктуу аудитордук файл (папка) - аудиттин жумушчу документтери, жаңы маалыматтар пайда болгондо жаңыртылат, бирок дагы эле маанилүү бойдон калууда;

-учурдагы аудит файлы (папка) - ар бир конкреттүү финансылык жылдын жыйынтыгы боюнча учурдагы аудиттин жумушчу документтери.

Айрыкча аудитордук корутунду чыгарылган күндөн кийин аудиттин акыркы файлын түзүүгө жана аудитордук документацияга өзгөртүүлөрдү киргизүү тартибине карата талаптар өзгөчө кызыгууну туудурат.

Колдонулган адабияттар:

1. «Аудитордук ишмердүүлүгү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы 2021-ж. 3-декабрь.
2. Кыргыз Республикасындагы Ички аудиттин СТАНДАРТТАРЫ 2021-ж. 25-август
3. Бабаев, Ю.А., Петров, Ю.М. Международные стандарты финансовой отчетности МСФО: учебник / Ю.А. Бабаев, Ю.М. Петров. ИНФРА – М, 2012. – 398.
4. Государственная программа перехода на международные стандарты бухгалтерского учета в Республике Беларусь: постановление Совета Министров Респ. Беларусь, 4 сент. 1998г., № 694 // Эталон-Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2007.
5. Панков, Д.А. Методика трансформации бухгалтерской отчетности в формат МСФО / Д.А. Панков, Ю.Ю. Кухто. – Минск: Изд-во. Гревцова, 2008. – 120 с.
6. Панкова, С.В. Международные стандарты аудита: Учебное пособие. / С.В. Панкова – М.: Экономист, 2003. – 158 с.
7. Соколова, Е.С. Международные стандарты аудита / Е.С. Соколова, А.А. Ситнов. – М.: Московская финансово-промышленная академия, 2004. – 54 с.
8. Международные стандарты финансовой отчетности: учеб./под ред. Гетьмана В.В.- М.: - Финансы и статистика, 2009.

*Ганыбаева У.Г., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Сыдыкова У.А.
Борбор Азия эл аралык медициналык университети
Карабаева М.А., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

АУДИТТИН ЭЛ АРАЛЫК СТАНДАРТТАРЫНЫН МАҢЫЗЫ ЖАНА АЛАРДЫ КЛАССИФИКАЦИЯЛООНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация

Бул макалада аудиттин эл аралык стандарттарынын (АЭС) маңызы, максаттары, аудиттин эл аралык стандарттарынын өнүгүшүнө тышкы жана ички факторлордун тийгизген таасири жана АЭСнын классификацияланышы каралган.

Ачкыч сөздөр: ички аудит, АЭС, аудитордук ишмердуулук, финансылык отчеттуулук, консалтинг, аудиттин сапаты; чарбалык иштин экономикалык натыйжалары.

Аннотация

В данной статье рассматриваются значение и цели международных стандартов аудита (МСА), влияние внешних и внутренних факторов на развитие международных стандартов аудита, а также классификация МСА.

Ключевые слова: внутренний аудит, АЭС, аудиторская деятельность, финансовая отчетность, консалтинг, качество аудита; экономические результаты хозяйственной деятельности.

Annotation

This article discusses the meaning and purpose of International Standards on Auditing (ISA), the influence of external and internal factors on the development of International Standards on Auditing, as well as the classification of International Auditing Standards.

Keywords: internal audit, ISA, audit activity, financial reporting, consulting, audit quality; economic results of economic activity.

"Стандарт" деген сөз (англис тилинен Standard) башка окшош объектилерди алар менен салыштыруу үчүн баштапкы катары алынган үлгү, эталон, моделди билдирет. Аудитордук иш-чараларды жүргүзүүгө карата бул аудитордун ишине жалпы кабыл алынган талаптардын жыйындысы. Кесиптик техникалык жана этикалык стандарттар күтүлгөн натыйжалуулуктун жана сапаттын минималдуу деңгээлин белгилейт.

Аудит процедураларынан айырмаланып, кайсы этап-этабы менен ишке ашырылат жана кардардын өндүрүшүнүн масштабына, адистигине, эсепке алуу тутумуна жана башка жагдайларга жараша өзгөрүп турат, стандарттар иштин сапатынын көрсөткүчү болуп саналат.

Аудиттин эл аралык стандарттары (АЭС) бардык аудиторлор өздөрүнүн кесиптик ишмердүүлүгүнүн жүрүшүндө карманууга тийиш болгон бирдиктүү негизги принциптер болуп саналат жана аларга ылайык аудиттин жана ага тиешелүү кызматтардын сапатынын тиешелүү деңгээли камсыз кылынат.

Аудиттин эл аралык стандарттарынын негизги максаттары болуп төмөнкүлөр саналат:

1. профессионалдык деңгээли дүйнөлүк деңгээлден төмөн болгон өлкөлөрдө аудитти өнүктүрүү;

2. эл аралык масштабда аудитке болгон мамилени унификациялоо.

Аудиттердин методологиясын унификациялоо зарылдыгы бир катар объективдүү себептер менен түшүндүрүлөт: биринчиден, аудиттин стандарттарынын эволюциясына финансылык эсептин эл аралык стандарттарын иштеп чыгуу негизинен таасир этет;

экинчиден, жалпы таанылган стандарттарды иштеп чыгууга аудит жана консалтингдик кызмат көрсөтүү чөйрөсүндөгү монополиянын өсүшү шарт түзөт (азыркы учурда рыноктун эң чоң үлүшү ондон ашпаган ири компанияларга жана ассоциацияларга таандык);

үчүнчүдөн, аудитордук стандарттар "начар аудит" жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарат, анткени аларды жетекчиликке алуу менен аудитор жок дегенде аудитордук процедуралардын минималдуу талап кылынган комплексин аткарышы керек.

Аудиттин стандарттары аудитордук кызмат көрсөтүүлөрдү аныктоонун критерийи болуп, финансылык маалыматты пайдалануучуларга бухгалтердик (финансылык) отчеттуулуктун ишенимдүүлүгүнө кандайдыр бир ишенимге ээ болууга мүмкүндүк берет.

Демек, аудиттин эл аралык стандарттарынын өнүгүшүнө тышкы жана ички факторлор таасир этет. Тышкы өнүгүү факторлору төмөнкүлөрдү камтыйт:

-бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун принциптерин унификациялоого алып келген дүйнөлүк экономикалык байланыштарды өнүктүрүү жана тереңдетүү, трансулуттук компанияларды түзүү;

-баалуу кагаздар рыногунун динамикалык өнүгүүсү;

-салттуу түрдө эл аралык кызмат катары өнүккөн тейлөө секторуна таандык аудит.

Аудиттин эл аралык стандарттарын иштеп чыгуудагы ички факторлор аудитордук уюмдардын өздөрүнүн керектөөлөрү менен аныкталат:

-аудит жана консалтинг чөйрөсүндө капиталдын концентрациялануу процесси, мында көбүрөөк рыноктун 90% 10-12 алдыңкы фирмаларга таандык,

-бухгалтердик эсеп жана аудит тармагында ар кандай эл аралык уюмдарды түзүү, өнүктүрүү жана иштөө.

Ошентип, аудиттин стандарттары аудиттин сапатына жана ишенимдүүлүгүнө карата бирдиктүү негизги ченемдик талаптарды түзөт, алар аудиттин натыйжаларына кепилдиктин белгилүү бир деңгээлин камсыз кылат. Экономикалык кырдаал өзгөргөн сайын аудиттин стандарттары өлкөдө мезгил-мезгили менен каралып турат.

Аудиттин стандарттарынын негизинде аудиторлорду даярдоо боюнча окуу программалары жана аудитордук иш менен алектенүү укугуна сынактарды өткөрүүгө бирдиктүү талаптар түзүлөт.

Стандарттар аудитке жалпы мамилени, аудиттин көлөмүн, аудиторлордун отчетторунун түрлөрүн, методикалык маселелерди, текшерүү жүргүзүүнүн шарттары ушул кесиптин бардык өкүлдөрү карманууга тийиш болгон негизги принциптерди аныктайт.

Стандарттардын мааниси алар:

-аудиттин алгылыктуу сапатын камсыз кылуу;

-жаңы илимий жетишкендиктерди аудитордук практикага киргизүүгө салым кошуу;

-колдонуучуларга аудит процессин түшүнүүгө жардам берүү;

-кесиптин кадыр-баркын жогорулатуу;

-аудиторлорго кардарлар менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүнү жеңилдетүү;

-аудит процессинин айрым элементтеринин өз ара байланышын камсыз кылуу.

Стандарттардын негизги өзгөчөлүгү, жоопкерчиликтин бир бөлүгү аларды түзүүчүлөрдүн айтымында, эгерде аудитордун стандарттарды ырааттуу колдонгону сотто далилденсе, ага (аудиторго) олуттуу айып салынышы мүмкүн

Бул факт биринчи жолу англис жана америкалык соттордун практикасында чагылдырылган, алар эреже катары, эгерде аудиторлор өз ишинде жалпы кабыл алынган стандарттарды так сакташкандыгын далилдей алышса, кардарлардын дооматтарын четке кагышкан.

70-жылдары Бухгалтерлердин Эл аралык федерациясынын жетекчилиги астында аудиттин сапатын жогорулатуу жана бир түргө келтирүү максатында дүйнө жүзү боюнча эл аралык аудит стандарттарын иштеп чыгуу башталды. АЭС Эл аралык аудит жана сапатты кепилдөө стандарттары кеңеши тарабынан чыгарылган. Аудит боюнча Эл аралык колдонмолор эки максатты көздөйт: кесиптин өнүгүшүнө көмөк көрсөтүү.

мүмкүн болушунча профессионалдуулук деңгээли дүйнөлүк деңгээлге туура келбейт жана ошого эл аралык масштабдагы аудитке жараша биригет.

Аудиттин стандарттары аудиттин сапаты жана ишенимдүүлүгү үчүн стандарттарды аныктаган бирдиктүү эл аралык фундаменталдык көрсөтмөлөрдү түзөт жана алар сакталган учурда аудиттин натыйжаларына белгилүү кепилдиктерди берет.

Аудиттик практика боюнча эл аралык комитет эл аралык стандарттардан жана тиешелүү кызматтарды көрсөтүү стандарттарынан турган аудиттин стандарттарыништеп чыккан.

Эл аралык аудиттин стандарттарынын классификациясы

АЭС үч орундуу номерден турат жана аудит стандарттарынын жети чакан тобун камтыйт.

-**Биринчи топ АЭС 100-199**га чейинки стандарттар «Киришуу»;

-**Экинчи топ АЭС 200-299**га чейинки стандарттар «Жалпы принциптери жана милдеттери» аталышында;

-**Учунчу топ АЭС 300-499**га чейинки стандарттар «Финансылык отчеттуулуктун аудитин пландаштыруу» аталышында;

-**Тортунчу топ АЭС 500-599**га чейинки стандарттар «Аудитордук тастыктоолор (далилдоо)» аталышында;

-**Бешинчи топ АЭС 600-699**га чейинки стандарттар ««Үчүнчү жактардын эмгегин пайдалануу» аталышында;

-**Алтынчы топ АЭС 700-799**га чейинки стандарттар «Аудитордук корутундулар» аталышында;

-**Жетинчи топ АЭС 800-899**га чейинки стандарттар «Аудиттин өзгөчө багыттары» аталышында болуп болуот.

Бул стандарттар финансылык отчеттуулуктун аудитин жүргүзүү үчүн талаптарды белгилейт.

Колдонулган адабияттар:

1. «Аудитордук ишмердүүлүгү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы 2021-ж. 3-апрель.
2. Кыргыз Республикасындагы Ички аудиттин СТАНДАРТТАРЫ 2021-ж. 25-август
3. Гетокова, М, Скородумов, В.А., Чепик, Н.А. Аудит и сопутствующие услуги: учебное пособие / М. Гетокова, В.А, Скородумов, Н.А. Чепик. Изд-во:СПГУЭФ, г. СанктПетербург, 2010. - 208 с.
4. Грачева, М. Международные стандарты аудита: учебное пособие/ М. Грачева.- 2 изд. перераб. и доп.: Инфра – М, 2012. - 144 с.
5. Международные стандарты аудита и контроля качества. Ч.1: сборник: в 3 т. / Международная Федерация Бухгалтеров (МФБ). — Киров: ООО «Кировская типография», 2012.-1616с.
6. Панкова, С.В., Панкова, Н.И. Международные стандарты аудита: учебник./ С.В Панкова, Н.И. Панкова - 2-изд., перераб. И доп. - М.: Магистр, 2008.
7. Суворова, С.П., Парушина, Н.В., Галкина, Е.В. Международные стандарты аудита: учебное пособие/С.П. Суворова, Н.В. Парушина, Е.В. Галкина. М.: ИД «Форум»:ИНФРА-М, 2007. – 320 с.

*Жороева А.М., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Максатбекова Г.М., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙЫЛ ЧАРБАСЫН БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫН ӨРКҮНДӨТҮҮ ФАКТОРЛОРУ

Аннотация

Көптөгөн региондордо жашылча өстүрүү кеңири диапазондо түзүлүшү мүмкүн, ал эми айыл чарба продукциясын сактоо жана кайра иштетүү аларды өстүрүү менен такыр алектенбеген ишкерлер үчүн абдан пайдалуу жана эң кирешелүү болушу керек. Продукцияларга, жөнөкөй өндүрүш технологияларына, жеткиликтүү сырьелорго болгон суроо-талаптын өсүшү жашылчаларды жана башка айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү үчүн жаңы ишкерлерди тарта алат. Демек, бул макала Айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү маселелерине жана Кыргызстандын кайра иштетүү тармагын андан ары өнүктүрүү келечегине арналган.

Ачык сөздөр: Айыл чарба, кайра иштетүү өнөр жайы, методдору, башкаруу механизмдери, көбөйтүү, экономика, инновация, талдоо, киреше.

ФАКТОРЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

Во многих регионах в широком ассортименте может быть налажено выращивание овощей, а хранение и переработка сельскохозяйственной продукции должна стать довольно выгодной и самой прибыльной для тех предпринимателей, которые совсем не занимаются их выращиванием. Возрастающий постоянно спрос на продукты, простые технологии производства, доступное сырье, могут привлечь новых предпринимателей для переработки овощей и другой сельхозпродукции. Отсюда, данная статья посвящена вопросам переработки продукции сельского хозяйства и перспективой дальнейшего развития перерабатывающей отрасли Кыргызстана.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, перерабатывающая промышленность, методы, механизмы управления, воспроизводство, экономика, инновация, анализ, доход.

FACTORS OF IMPROVEMENT OF THE AGRICULTURAL MANAGEMENT SYSTEM OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Summary

In many regions, the cultivation of vegetables can be organized in a wide range, and the storage and processing of agricultural products should be very profitable and most profitable for enterprises that do not grow them at all. The growing demand for products, simple production technologies, and affordable raw materials can attract new entrepreneurs to process vegetables and other agricultural products. Thus, this article is devoted to the processing of agricultural products and the prospects for further development of the processing industry of Kyrgyzstan.

Keywords: agriculture, processing industry, methods, management mechanisms, reproduction, economy, innovation, analysis, profit.

Биз изилдөөлөрдү жүргүзүзгөндүн жыйынтыгында акыр 30-жылда өлкөнүн көз карандысыздыгынын калыптануу мезгилинде жүргүзүлгөн жер жана агрардык реформалар сезилерлик натыйжаларды берген жок жана жер ресурстарын жана өндүрүштү башка каражаттарын натыйжасыз пайдаланууга алып келди. Жылдан жылга продукциянын негизги түрлөрүн өндүрүү жана айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү төмөндөп, айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү жана маркетинг маселелери жетиштүү чечилбей жатат. Дүйнөлүк экономиканын интеграция процесстеринде Кыргызстандагы улуттук экономиканын агрардык секторунда алдыңкы технологиялардын трансферинин механизмдерин колдонуу менен алдыңкы ата мекендик жана чет өлкөлүк жогорку технологиялык инновациялар дээрлик киргизилген жок.

Айыл чарба тармагында, заманбап технологияларды, ошондой эле импорттолуучу илимий-техникалык жетишкендиктерди актуалдуу жана рационалдуу колдонуу айыл чарба

продукциясын өндүрүүнүн өсүшүн гана камсыз кылбастан, анын сапаттык жактан жогорку деңгээлге чыгышына да өбөлгө түзөт.

Акыркы жылдары республиканын айыл чарбасында өлкөнүн экономикасына алдыңкы эл аралык технологияларды трансформациялоо боюнча иштер башталды, мисалы, күнөскана чарбаларын жана тамчылатып сугаруу системаларын түзүү жана өнүктүрүү. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүүгө багытталган программалар анын ичинен өзгөчө “жашыл” экономиканы жана туруктуу өнүгүү концепциянын принциптеринде өнүгүү багыттталышы. Агрардык сектордун тармактарын, атап айтканда, жакынкы жана алыскы чет өлкөлөр менен катуу атаандаштык шартында дыйканчылыкты өнүктүрүү үчүн биринчи планга органикалык дыйканчылык жана айыл чарба продуктыларын кайра иштетүү системасын түзүү кирет. Өндүрүштүн бул багыты экономиканын агрардык секторуна инновациялык технологияларды киргизүүнүн дагы бир мисалы боло алат, ал органикалык айыл чарбасынын Кыргыз моделин туруктуу комплекстүү өнүктүрүүнүн негиз салуучу критерийи болууга тийиш.

Органикалык жана экологиялык таза продукцияны өндүрүүнү өнүктүрүү үчүн экологиялык жактан коопсуз Айыл чарба өндүрүшүнүн жаңы стандарттарын иштеп чыгуу, органикалык айыл чарба өндүрүүчүлөрүн сертификаттоону жүргүзүү, органикалык өндүрүш чөйрөсүндө азык-түлүк чийки заттарын жана тамак-аш азыктарын сертифицикташтыруу системасын өркүндөтүү, ошондой эле экологиялык жактан таза продукцияны өндүрүүнү финансылык колдоо чараларын көрүү болжолдонууда. Ошентип, Айыл чарба өндүрүшүнүн методдору жана каражаттары, ошондой эле чийки затты кайра иштетүү, тамак-аш азыктарын даярдоо жана аларды керектөөчүгө жеткирүү органикалык сертификациядан өтүүгө тийиш.

Ишкананын иши жана кайра иштетүү көбүнчө ишканалардын кубаттуулугуна же айыл чарба азыктардын болушуна гана эмес, ошондой эле чийки зат берүүчүлөр менен келишимдерди түзүүнүн уюштуруучулук факторлоруна да көз каранды, тилекке каршы, талдоо көрсөткөндөй, продукцияны сатуу гана эмес, чийки затты сатып алуу боюнча да начар жүргүзүлөт. Ошондой эле инфраструктуралык тейлөө боюнча тиешелүү шарттар түзүлгөн эмес, атап айтканда, кайра иштетүү продукциясына Айыл чарба азыктарын да, ошондой эле даяр продукцияны алардан керектөөчүлөргө чейин ташууну мыкты уюштурууну каалайт. Буга дагы кошумчаласак, объектилер, сактоо, айыл чарба сырьесу жана даяр продукция, продукцияны сорттоочу жана керектөөгө даярдоочу жайлар, кирүүчү жолдор, жолдор, жүктөөчү жайлар өтө канааттандырылгыч эмес абалда – уюштуруу механизмдери тамак – аш азыктарына сапатка өзгөчө талап коюлганын белгилеп кетүү зарыл, айрыкча алардын адамдын ден соолугуна тийгизген таасири жагынан дүйнөдө керектөөчүлөр тарабынан жеткирүүчүлөргө карата жыл сайын тамак-аш азыктарынын сапатына көптөгөн дооматтар коюлат, эгерде бул иштин айрым саясий түзүүчүлөрүн таштасак, анда бүгүнкү күндө тамак-аш азыктарын эл аралык соодада санкциялардын коюлушу көп кездешет-бул тамак-аш азыктарына сапаттык мүнөздөмөлөрү боюнча да, сактоо ыкмасы жана мөөнөтү боюнча да канча чектөөлөр коюлганы түшүнүктүү. Кыргыз Республикасынын азык-түлүктөрүнө да дооматтар коюлат, ал тургай соода кылууга тыюу салынат, бул тармактын экономикасына ортомчулук кылбайт.

Алсак, 2021-жылдын октябрь айынын башынан тартып Казакстан тарабынан Кыргызстандан сүт азыктарын алып келүүгө санкция берилген, бул – чет өлкөлөргө жеткирилгендердин дээрлик 80% түзөт. Бул продукт категориялары, дооматтар, негизинен, ошол менен байланыштуу. кыргыз тарап өз ара макулдашуулар тууралуу мурда белгиленген кемчиликтерди өз убагында жойбогондугу, дан жана ун азыктарына да ушундай дооматтарды коюуга болот.

Тамеки буюмдарына карата бир нече башка мүнөздөгү дооматтарды коюуга болот, бул дүйнө жүзү боюнча тамеки тартууга каршы күрөш жүрүп жатат, ошондуктан кээ бир жандануу тамеки чийки затын өндүрүү 2016-жылдан баштап тамеки заводдорунун талаптарына ылайык чийки заттын сапатын жакшыртуу аракети катары кабыл алынышы керек.

Албетте, кайра иштетүүгө кандайдыр бир бекитилген стандарттар менен киргизүүгө болот республикада аталган буюмдарды терең кайра иштетүү жүргүзүлбөйт, пахта жана жүн өндүрүүнүн масштабы төмөн, азыраак, олуттуу. (таблица 1)

Таблицада 1. Кыргыз Республикасында пахтаны жана жүндү кайра иштетүүнүн көрсөткүчтөрү, миң тонна

Аталышы	1990 г.	1997 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
жүн, миң. т.	39, 0	11, 4	11, 7	10, 6	10, 9	10, 5
пахта, миң. т.	80, 9	62, 4	87, 9	118, 1	95, 1	96, 7

Таблица, Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистикалык комитетинин маалыматтарына таянып түзүлдү.

Азыркы учурда Кыргызстанда тамак-аш тармагына азыркы учурда олуттуу ресурстар топтолгон. Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайын өндүрүүгө жана кайра иштетүүгө 9377 ири, орто жана чакан ишканалар тартылган. Алардын ичинен облустар боюнча:

Жалал-Абад -1088, Чүй-1635, Ысык-Көл-530, Баткен -548, Бишкек -2075 жана Ош-438. ж. б. Тармактар боюнча сүттү кайра иштетүү чөйрөсүндө-428, эт-465, балык-56, тамеки-109, пахта-140, жашылча-жемиш продукциясын өндүрүү-389, кант -8, алкогольсуз -389, ун-3045, нан-булочка-2335, макарон-358, май-910, кондитердик азыктар - 428, башка тамак-аш азыктары -128 ж.б. тамак-ашты кайра иштетүүчү ишканалардын көрсөтүлгөн санынан (9388) ири жана орто болуп 381 саналат, анын ичинде: сүттү кайра иштетүү боюнча-52, эт-33, жашылча-жемиш продукциясын өндүрүү боюнча -39, кондитердик азыктар-21, спирт -2, шарап жана пиво -33, тооксуз-35, мукамолдук-73, нан-62, макарон азыктары -11. Чакан ишканалардын саны - 9027 (96, 7%).

Республиканын сүт ишканаларынын белгиленген кубаттуулугу суткасына 1667 тоннаны түзөт, атап айтканда: "Бишкексүт" суткасына 400 тонна, "Елимай" ЖЧКнын Чүй филиалы суткасына 100 тонна, О "Ошмолкомбинат"АО суткасына 100 тонна, "Ак-Жалга" суткасына 80 тонна, "Ак-Булак" суткасына 100 тонна, "Ысык-Көл-Сүт" суткасына 30 тонна, "Талас Сүт" - күнүнө 140 тонна ж. б..

Ал эми, 15, 5% салыштырма салмагы менен ун өндүрүү кубаттуулугу 22 ири комбинат тарабынан суткасына 80 тоннадан 240 тоннага чейин дан көрсөтүлгөн: Бишкек шаарындагы "Акун" Жак суткасына -140 тонна, "Балыкчы КХП" АК-суткасына -240 тонна, "Яшар" ЖЧК-суткасына 160 тонна, "Буудай кара-Балта" ААК-суткасына 240 тонна, ошондой эле 10-орто майда комбинаттар тарабынан суткасына 30дан 80 тоннага чейин дан, ошондой эле болжол менен 2900 чакан тегирмендер кубаттуулугу күнүнө 1 тоннадан 30 тоннага чейин дан" [1, 94-95 с.].

"Республиканын калкынын данга кайра эсептегенде нан азыктарына болгон орточо жылдык эсептик муктаждыгы бекитилген ченемдердин негизинде жылына бир адамга 115, 7 кг түзөт, иш жүзүндө тармак республиканын унга болгон муктаждыгын толук көлөмдө камсыз кылат. Алсак, 2016-жылы буудайдын дүң жыйымы 755, 3 миң тоннаны, 2017-жылы - 1054, 8 миң тоннаны түздү, бул өлкөнүн жан башына 141 кг (+22 кг) жана 199, 7 кг (+81, 4 кг) түзөт" [1, 81 с.].

Ундун жалпы көлөмүнөн импорттук буудайдын үлүшү 70-80% ды түзөт, анткени ата мекендик дандын сапаттык көрсөткүчтөрү нан бышыруу касиеттери боюнча жооп бербейт (клейковина 20% дан төмөн). Ата мекендик буудай менен айыл жергесинде жайгашкан тегирмендер гана иштешет, ошол эле учурда бир сорттуу нан сапаты төмөн ун өндүрүшөт, дан өсүмдүктөрүнүн үрөн фондун жакшыртуу жана өндүрүлгөн буудайдын сапаттык көрсөткүчтөрүн жогорулатуу зарыл" [3, 82 б.].

Биринчи кезекте тамак-аш өнөр жайы негизинен жергиликтүү чийки затты пайдаланууга негизделет, демек айыл чарба чийки затын өндүрүү боюнча республиканын атаандаштык артыкчылыктарын пайдалануу мүмкүнчүлүгү бар жана андан тамак – аш азыктарын өндүрүү, алар сөзсүз бар - бул айыл чарба чийки затын өндүрүүнүн жагымдуу жаратылыш-климаттык шарттары салыштырмалуу бакубат экологиялык чөйрө, ошондой эле

арзан жумушчу күч, мындан тышкары көптөгөн жылдар бою республикада тамак-аш азыктарын жана айыл чарба чийки затын өндүрүү боюнча белгилүү тажрыйба топтолгон.

Органикалык жана айыл чарба өндүрүшүнүн артыкчылыктуу багыттары болуп: Ченемдик укуктук актыларды өркүндөтүү аркылуу республикада органикалык айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча жагымдуу шарттарды түзүү, укуктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү, калктын органикалык айыл чарба өндүрүшү жөнүндө маалыматка ээ болушу жана билимге жетүүсүн камсыз кылуу, органикалык айыл чарба өндүрүшү үчүн жагымдуу экономикалык шарттарды түзүү жана кошумча нарк чынжырчасын өнүктүрүү саналат, органикалык айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүү үчүн ишенимди бекемдөө жана кепилдик системасы.

Алсак, 2017-жылдын октябрь айынын башынан тартып Казакстан тарабынан Кыргызстандан сүт азыктарын алып келүүгө санкция берилген, бул – чет өлкөлөргө жеткирилгендердин дээрлик 80% түзөт. Бул продукт категориялары, дооматтар, негизинен, ошол менен байланыштуу. кыргыз тарап өз ара макулдашуулар тууралуу мурда белгиленген кемчиликтерди өз убагында жойбогондугу, дан жана ун азыктарына да ушундай дооматтарды коюуга болот.

Тамеки буюмдарына карата бир нече башка мүнөздөгү дооматтарды коюуга болот, бул дүйнө жүзү боюнча тамеки тартууга каршы күрөш жүрүп жатат, ошондуктан кээ бир жандануу тамеки чийки затын өндүрүү 2016-жылдан баштап тамеки заводдорунун талаптарына ылайык чийки заттын сапатын жакшыртуу аракети катары кабыл алынышы керек.

Алдыга коюлган максатты ийгиликтүү ишке ашыруу көбүнчө конкреттүү чаралар менен ишке ашырылып жаткан милдеттердин туура коюлушунан көз каранды.

Органикалык айыл чарба өндүрүшүнүн милдеттери болуп төмөнкүлөр саналат:

-органикалык айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүү маселелерин жөнгө салуучу ченемдик базаны өркүндөтүү;

-мамлекеттик-жеке өнөктөштүктүн негизинде мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана органикалык айыл чарба өндүрүшүнүн субъекттеринин ортосунда өз ара аракеттенүүнү жүзөгө ашыруу боюнча шарттарды түзүү;

-органикалык айыл чарба өндүрүшүнүн артыкчылыктары жөнүндө түшүндүрүү иштерин жүргүзүү;

-органикалык өндүрүштүн субъекттерине өндүрүштүк ресурстарга жана өндүрүштүн башка каражаттарына жетүү үчүн шарттарды түзүү;

-органикалык айыл чарба продукциясын өндүрүүчү чарбакер субъекттердин кызыкчылыктарын коргоо;

-органикалык айыл чарба өндүрүшүнүн негизги көрсөткүчтөрүн эсепке алуу;

-пилоттук органикалык аймактарды түзүү;

-соода тармактарын жана органикалык продукцияны сактоо үчүн шарттарды түзүү;

-органикалык айыл чарба продукциясын өндүрүү жана кайра иштетүү стандарттарын иштеп чыгуу;

-ички сертификаттоо түзүмүн жана соода белгисин түзүү;

-органикалык айыл чарба өндүрүшүнө өндүрүүчүлөрдүн жана керектөөчүлөрдүн кепилдик катышуу системасын түзүү;

-сертификациялоо органын улуттук жана эл аралык аккредитациялоодон өткөрүү. [2, 4 б.].

Жыйынтыктар: айыл чарбасынын экономикалык өнүгүүсүнө жаңы вектор берүү, өлкөнүн органикалык (экологиялык) продукцияны өндүрүүчү катары имиджин жогорулатуу, ички жана тышкы рыноктордо сапаттуу атаандаштыкка жөндөмдүү органикалык продукциянын жана азык-түлүктүн туруктуу өндүрүшүн жогорулатуу, дүйнөлүк рынокторго органикалык продукциянын экспортунун көлөмүн көбөйтүү, органикалык продукцияны өндүрүү жана керектөө аркылуу элдин ден соолугун жакшыртуу, айлана-чөйрөнүн булганышын азайтуу, өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун жогорулатуу.

Колдонулган адабияттар:

1. Арынбаев Ж.Т. Стратегическое управление пространственного развития экономики Кыргыз Республикасы (Монография) г. Жалал-Абад 2022 г. 270 стр.
2. Концепция развития органического сельскохозяйственного производства в Кыргызской Республике на 2017-2022 годы, от 2 августа 2017 года № 459.
3. Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистикалык комитетинин отчету. Сборник Нацстаткома КР. Бишкек: 1990 – 2017 гг., 184 с.
4. Мусакожоев, Ш. Современные проблемы экономики [Текст]: Сборник научных трудов / Ш. Мусакожоев; Кыргызский экономический университет. - Бишкек: 2014. - 156 б.
5. Арзыбаев А.А. Организационные и методические аспекты учета и аудита капитала. Монография. Алматы 2011 г. 164 с.

*Ешпанова Д.Д., к.э.н., доцент
Алматинский гуманитарно-экономический университет
Бекжанова Т.К., к.э.н., доцент
Учреждения "Esil University". г. Астана*

ASSESSMENT OF INNOVATION ACTIVITY OF AGGLOMERATION ENTERPRISES IN KAZAKHSTAN

Annotation

The article is devoted to the study of the level of innovation activity of agglomerations and city centres in Kazakhstan for 2013-2021. Innovation is considered an important factor of economic and social development, and therefore assessing its level is a key task. The analysis is based on official data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. As a result, significant differences in the level of innovation activity between different agglomerations and city centres in Kazakhstan were identified. The method of hierarchy analysis was used for comparison, which allows ranking agglomerations and comparing alternatives based on weighted scores for each criterion. As a result of the analysis, conclusions were made about which agglomerations and city-centers lead in innovation activity and which are at a low level, and suggestions for improving the current situation were formulated. One possible way to improve the situation is to support and develop innovation projects in regions that have shown a low level of innovation activity.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14870814 - Influences of agglomeration externalities on the development of innovative entrepreneurship).

Keywords: innovations, innovative activity, agglomeration, agglomeration ranking, innovative potential.

ОЦЕНКА ИННОВАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ АГЛОМЕРАЦИЙ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Статья посвящена исследованию уровня инновационной активности агломераций и городов-центров в Казахстане за 2013-2021 годы. Инновации считаются важным фактором экономического и социального развития, и поэтому оценка их уровня является ключевой задачей. Анализ проведен на основе официальных данных Бюро национальной статистики Агентства стратегического планирования и реформ РК. В результате были выявлены значительные различия в уровне инновационной активности между различными агломерациями и городами-центрами в Казахстане. Для сравнения был использован метод анализа иерархий, позволяющий провести ранжирование агломераций и сравнение альтернатив на основе взвешенных оценок по каждому критерию. В результате проведенного анализа были сделаны выводы о том, какие агломерации и города-центры лидируют в инновационной активности, а какие находятся на низком уровне, сформулированы предложения по улучшению сложившейся ситуации. Одним из возможных направлений улучшения ситуации является поддержка и развитие инновационных проектов в регионах, которые показали низкий уровень инновационной активности.

Данное исследование финансировалось Комитетом по науке Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант № AP14870814 - Влияния агломерационных экстерналий на развитие инновационного предпринимательства).

Ключевые слова: инновации, инновационная активность, агломерация, ранжирование агломераций, инновационный потенциал.

In recent years, the concentration of the population in large cities has increased in Kazakhstan, with 61.8% of the population living in urban areas as at 1 March 2023, according to the National Statistics Bureau of the Agency for Statistics and Analysis of the Republic of Kazakhstan. This is due to the growth of the urban economy and the increasing number of jobs in large cities. In addition, internal rural to urban migration is also one of the reasons for the growth of the urban population. Together with large cities, urban agglomerations are also growing.

In Kazakhstan, agglomerations have been classified according to their level of development, and on this basis agglomerations of the first (Almaty, Astana and Shymkent) and second (Aktobe and Karaganda) levels with the centres of Almaty, Astana, Shymkent, Aktobe and Karaganda have been identified.

Agglomerations, as geographical regions with a high concentration of population and economic activity, have a huge potential for innovative development and contribute to the creation

of new ideas, technologies and business models. The key factor is the creation of a favorable environment for the development of innovations, including access to high-quality educational institutions and research centers, which promotes the exchange of knowledge and experience, increasing the scale and speed of their implementation in the market.

Innovation is the result of the joint efforts of many stakeholders, such as scientific and research organizations, business structures, government agencies and other participants in the innovation ecosystem. Without cooperation and interaction between these stakeholders, it is impossible to create and successfully commercialize innovative products and services. In this regard, the successful development of innovation-oriented agglomerations requires not only investments in scientific and technological progress, but also the presence of a favorable innovation ecosystem that will contribute to the creation, development and commercialization of new ideas and technologies.

According to statistical data, the level of innovation activity of agglomeration enterprises in the Republic of Kazakhstan increased from 2013 to 2020, but in 2021 the level returned to the indicators of 2018 (Table 1).

Agglomerations of the 1-st level, which include million-strong cities, have the highest level of innovation activity among all the considered agglomerations.

But, as we can see, significant differences in agglomerations and cities remain. For example, the highest level of innovation activity in 2021 was recorded in the Astana agglomeration (13.3%), and the lowest - in the Shymkent agglomeration (7.4%).

The level of innovation activity in the Almaty agglomeration fluctuated greatly throughout the analyzed period, but in 2019 and 2020 there was a significant improvement in this indicator (11.9% and 12.8%, respectively). At the same time, the level of innovation activity of enterprises of the Almaty agglomeration and Almaty in 2020 exceeded 12%, which is one of the highest indicators among all agglomerations of the country.

And in the Aktobe agglomeration there was a steady increase in the level of innovation activity, in 2013 it amounted to 6.7%, and in 2021 – 12.1%.

It can be noted that the level of innovation activity in the cores of agglomerations (cities) is higher than in agglomerations as a whole, with the exception of the cities of Shymkent and Aktobe agglomerations. Thus, the level of innovation activity in the city of Aktobe (the core of the agglomeration) in 2021 amounted to 11.8%, while in the Aktobe agglomeration as a whole – 12.1%.

Table 1. Level of innovation activity of the Republic of Kazakhstan agglomeration enterprises for all types of innovation, in %

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Republic of Kazakhstan	8, 0	8, 1	8, 1	9, 3	9, 6	10, 6	11, 3	11, 5	10, 5
Agglomerations of the 1st level:									
Astana agglomeration	10, 6	10, 5	13, 0	13, 4	14, 3	14, 4	14, 4	12, 4	13, 3
Astana city (the core of the agglomeration)	11, 1	10, 7	13, 2	13, 6	14, 4	14, 7	14, 8	12, 6	13, 5
Almaty agglomeration	8, 3	5, 6	4, 9	7, 6	7, 8	9, 5	11, 9	12, 8	11, 0
Almaty city (the core of the agglomeration)	8, 0	5, 0	4, 7	7, 6	7, 7	9, 6	12, 2	13	11, 4
Shymkent agglomeration	7, 5	7, 8	7, 0	7, 0	7, 1	7, 0	7, 2	7, 7	7, 4
Shymkent (the core of the agglomeration)	8, 6	8, 1	7, 5	6, 6	7, 2	7, 4	7, 3	7, 1	7, 0
Agglomerations of the 2nd level:									
Aktobe agglomeration	6, 7	7, 8	6, 7	9, 9	10, 2	10, 7	10, 4	11, 0	12, 1
Aktobe city (the core of the agglomeration)	6, 8	8, 0	7, 0	10, 2	9, 4	10, 0	9, 2	10, 1	11, 8
Karaganda agglomeration	8, 1	8, 7	8, 9	11, 2	10, 5	14, 1	12, 5	9, 9	11, 3
Karaganda city (the core of the agglomeration)	8	8, 7	10, 2	13	11, 1	14, 7	13, 5	10, 8	12, 5
Note: compiled by the authors based on the source [1-4]									

In general, the cities of Astana and Almaty, as centers of scientific and innovative developments, have a higher level of innovation activity than other cities.

Until 2019, the Karaganda region has the highest level of innovation activity among the agglomerations of the 2nd level, despite the decline in indicators in subsequent years.

An analysis of the indicators of innovation activity of agglomerations in 2021 shows that the Almaty agglomeration is the leader in the number of enterprises with innovations, as well as in the volume of innovative products (Table 2). At the same time, the Karaganda agglomeration has taken a leading position in terms of investment in research, including the cost of technological innovation (76 206.0 million tenge).

Table 2. Status of agglomeration innovation performance in 2021

	Number of enterprises having innovations, units.	Volume of innovative products (goods, services), total, million tenge	Volume of sold innovative products (goods, services), total, million tenge	Volume of sold innovation products, exported, million tenge	Costs for implementation of innovations, total, million tenge	Costs of technological (product and process) innovation, million tenge.	Including internal and external expenditure on R&D, million tenge
Astana agglomeration	505	42 238, 8	34 860	x	117 765, 0	117 543, 0	16 975, 9
Astana city (the core of the agglomeration)	494	41 456, 4	34 077, 6	x	116 582, 8	116 361, 0	16 609, 4
Almaty agglomeration	833	86 459, 7	68 471, 1	433, 9	95 543, 6	89 219, 0	27 129, 1
Almaty city (the core of the agglomeration)	747	62 846, 8	43 544, 2	208, 6	88 928, 8	83 215, 4	25 509, 9
Shymkent agglomeration	123	99 634, 0	97 376	x	6 399	6 369	900
Shymkent (the core of the agglomeration)	100	95 024, 9	95 083, 4	x	5 822, 2	5 792, 6	899, 3
Aktobe agglomeration	125	85 467, 6	71 645, 7	10 245, 8	101 488, 6	83 672, 6	3 227, 1
Aktobe city (the core of the agglomeration)	112	73 972, 1	71 645, 7	10 245, 8	83 702, 4	83 581, 2	3 227, 1
Karaganda agglomeration	195	209 979, 0	208 233	87 385	90 696, 0	89 301, 0	76 206, 0
Karaganda city (the core of the agglomeration)	169	179 800, 5	178 350, 8	57 540, 3	62 997, 0	62 054, 4	48 928, 3

Note: compiled by the authors based on the source [1-4]

The largest number of enterprises engaged in innovation is located in the Almaty agglomeration (833) and the smallest in the Shymkent agglomeration (123). However, the Shymkent agglomeration also has one of the highest volumes of innovative products produced (99, 634.0 million tenge). At the same time, the Shymkent agglomeration had no export supplies, which may be due to the lack of a developed economy in this region.

It can also be noted that in some agglomerations (for example, in Astana), the amount of innovation costs exceeds the volume of innovative products sold, which may indicate insufficient efficiency of using innovative technologies in business processes.

Kazakhstan has several promising clusters that could become centres of innovative development in various areas. For example, the Almaty agglomeration, which is a financial, educational, cultural, labour and commodity centre, has the potential to develop innovations in tourism and logistics, as well as in IT technology, financial services, engineering, construction and high-tech.

Shymkent agglomeration has potential to develop innovations in such areas as textile industry, agro-industry and transport. These clusters can become key points of growth and development in the region by attracting investments and talents in different sectors.

The development of innovation in Kazakhstan can contribute to the economic and social development of the country and improve the quality of life of the population. It is important to conduct analyses and assessments of innovation activity of different agglomerations and cities in

order to identify potential strengths and weaknesses, as well as to propose strategies to improve innovation activity.

From the above, we can conclude that in the Republic of Kazakhstan, in general, there is an increase in the level of innovation activity of enterprises in agglomerations, but the level may differ significantly depending on the specific agglomeration. At the same time, there are problems that hinder the development of innovative entrepreneurship in agglomerations.

Thus, according to statistical data from 2021, the main source of funding for innovation in agglomerations is entrepreneurs' own funds. Enterprises have difficulties in attracting funds from external sources of financing. This problem is most pronounced in the cities of Shymkent and Almaty. The national and local budgets finance innovation only to a limited extent, foreign funds for investment are limited and loans and credit on concessionary terms may not be available to many entrepreneurs. Most funds for investment and financing come from own resources, which is a serious limitation for the development of innovative entrepreneurship in agglomerations. In order to stimulate the development of innovative entrepreneurship in agglomerations, it is necessary to develop a system of state support, including grants, soft loans and guarantees, as well as improve access of entrepreneurs to foreign sources of financing.

To assess innovation activity, we will rank agglomerations by innovation activity using the hierarchy analysis method (HAM), which allows us to identify leaders among agglomerations and determine their strengths and weaknesses in the field of innovation.

HAM is one of the most common methods of multicriteria analysis, which allows structuring the task of ranking objects and assessing the relative importance of each parameter in a hierarchical structure, considering their interrelation [6].

Applying the hierarchy analysis method allows us to break down these criteria into smaller and more manageable sub-factors, determine the relative importance of each factor and sub-factor, and then compare alternatives based on weighted scores for each criterion. In this way, the hierarchy analysis method helps to make the ranking process more objective, precise and transparent.

A hierarchical structure comprising five levels was constructed to conduct the HAM:

1.Purpose of the analysis: ranking agglomerations according to the level of innovation development.

2.Criteria: number of enterprises with innovation; volume of innovative products (goods, services); volume of sold innovative products (goods, services); volume of sold innovative products delivered for export; costs of innovations implementation.

3.Alternatives: Astana agglomeration, Almaty agglomeration, Shymkent agglomeration, Aktobe agglomeration, Karaganda agglomeration.

4.Factors: expenditures on technological (product and process) innovation, including internal and external expenditures on R&D, acquisition of knowledge from external sources.

5.Sub-factors: product innovation costs; process innovation costs; R&D costs; knowledge acquisition costs from external sources.

6.Relative weights (importance coefficients) were calculated for each parameter and used to calculate the final agglomeration scores.

The results of the ranking are shown in Table 3.

Table 3. **Ranking results**

№	Agglomerations	Final score
1	Almaty agglomeration	0, 371
2	Karaganda agglomeration	0, 273
3	Astana Agglomeration	0, 193
4	Aktobe agglomeration	0, 087
5	Shymkent agglomeration	0, 076
Note: Calculated by the authors on the basis of sources [1-4].		

According to the ranking results, we see that the most developed agglomeration in terms of innovation activity is the Almaty agglomeration with a final score of 0.371. In second place -

Karaganda agglomeration with a final score of 0.273, in third - Astana agglomeration with a final score of 0.193. Aktobe and Shymkent agglomerations took fourth and fifth places, respectively, with final scores of 0.087 and 0.076. According to the ranking results, it can be seen that the greatest weight in the development of innovation activity was the cost of implementing innovations, i.e. financing R&D and acquiring knowledge from external sources. The number of enterprises with innovations and the volume of innovative products also had a significant impact on the rating of agglomerations. The results of the assessment of the innovation activity of agglomeration enterprises make it possible to identify leaders in the field of innovation, help to make the right decision on the allocation of the research budget.

In conclusion, it should be noted that the concentration of the population in cities and the growth of urban agglomerations in Kazakhstan represent the potential for the development of innovation and economic growth of the country. The analysis of innovation activity and the ranking of agglomerations by the level of innovation activity makes it possible to identify leaders in this area and focus efforts on developing the innovative potential of less developed agglomerations. This can contribute to a more even development of the country's economy and the creation of jobs in the regions, which in turn can reduce the migration of the population to large cities and reduce the problems of overpopulation and social tension in them. Creating a favorable environment for the development of innovations in the regions can lead to the emergence of new technology companies, the growth of production and export of high-tech goods and services, increase the attractiveness of investments and improve the quality of life of the population.

Thus, the development of innovative activity of agglomerations is an important factor for the competitiveness of the economy and ensuring the sustainable development of society as a whole and requires support from the government, investors, the business community and research centers.

References:

1. Science and innovation activities in Kazakhstan. 2015-2019 / Statistical collection / in Kazakh and Russian languages/ 77 pages - Nur-Sultan, 2020. Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan Committee on Statistics. URL: [ҰЛТТЫҚ СТАТИСТИКА БЮРОСЫ \(stat.gov.kz\)](http://stat.gov.kz)
2. On innovation activities of enterprises in the Republic of Kazakhstan. Bulletin. Innovation statistics. 14 series. 2021 Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. 3. On creation of new goods and services in the Republic of Kazakhstan. Bulletin. Innovation statistics. 2013 г. Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan Committee on Statistics. URL: [ҰЛТТЫҚ СТАТИСТИКА БЮРОСЫ \(stat.gov.kz\)](http://stat.gov.kz).
4. Regions of Kazakhstan in 2021 / Statistical yearbook / in Kazakh and Russian / 464 pages. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. URL: <https://www.stat.gov.kz/edition/publication/collection>.
5. Zakharova E.V., Mityakova O.I. Evaluation of innovation potential of an enterprise taking into account the digitalization of the economy // *Voprosy innovatsionnoy ekonomika*. - 2020. - Vol. 10. - № 3. - P. 1653-1666. doi: 10.18334/vinec.10.3.110601.
6. Tsibizova T. Yu., Karpunin A. A. Application of the method of hierarchy analysis in assessing the quality of management processes // *Modern problems of science and education*. - 2015. - № 2. - C. 200-200.
7. Finogenko I.A., Djakovich M.P. Method of Hierarchy Analysis and Construction of Integral Indicators of Complex Systems // *Vestnik of Tambov University. Series Natural and Technical Sciences*. Tambov, 2017. T. 22. Vyp. 6. C. 1335-1340. DOI: 10.20310/1810-0198-2017-22-6-1335-1340.

Bolbekov E.A., Mirzaev F.R., Sultonova D.M.
Uzbek State University of Physical Culture and Sport
G. Chirchik, Uzbekistan

SCIENTIFIC APPROACH TO DEVELOPMENT OF MARKETING STRATEGY IN THE SPHERE OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS

Annotation

This article gives considerations on the need to deepen and expand scientific research in the field of marketing in order to effectively solve the problems of development and management of physical culture and sports.

Keywords: Physical culture and sports, economic, efficiency, marketing, manufacturer, consumer.

Аннотация

В данной статье приведены соображения о необходимости углубления и расширения научных исследований в области маркетинга для эффективного решения задач развития и управления физической культурой и спортом.

Ключевые слова: физическая культура и спорт, экономика, эффективность, маркетинг, производитель, потребитель.

Current in the day new in Uzbekistan _ ro ' y giving of society political, social and especially economic in systems bottom o ' changes physical education and sports development and manage problems efficient solution to do for scientific studies deepening and expand necessity requirement is doing Practical important have was _ absolutely new current scientific from directions _ one this physical education and sports in the field marketing problems It is learning _ while of management to himself _ special of types is one Scientific of research this direction _ present to the day until in our country enough level not studied . _ Physical education and sports in the field of marketing some _ problems see _ to exit dedicated _ separately affairs there is only _ That's it relationship with, we take going of research the first stage, no when not _ short, however systematic in form, physical education and sports in the field of marketing main problems, first in order, methodical problems present reach and them discussion to do necessary and to the goal according to that we know

Currently, marketing experts give more than a thousand definitions of marketing, which can be grouped into two large groups.

The first group of definitions, according to the description of classical representative manifestations, its essence is to consider marketing as a business activity that manages the promotion of goods and services from the producer to the consumer. It is worth mentioning the limitations of this approach for creative use in the development of marketing problems in the field of physical education and sports, at least focusing marketing only on goods and services, exaggerating the role of sales, neglecting non-commercial areas of activity, etc.

The second group of definitions representing the modern representation overcomes the shortcomings of the classical approach. In our opinion, the most complete and appropriate definition of physical education and sports marketing is the modern definition of marketing given by DJ. R. Evans and B. Berman: "marketing is goods, services, organizations, people, areas and g "anticipating, managing and meeting the demand for ideas through sharing".

There are specific reasons for using marketing as an initial general definition, among which, firstly, marketing problems in the field of physical education and sports in our country have just begun to be developed, and secondly, it is important that foreign marketers have a very clear and reasonable opinion on this matter. takes place., currently marketing in the field of physical education and sports is almost entirely based on the general concept of production and economic marketing, and therefore does not always take into account all the features of this area of society's life.

The difficulty of studying marketing problems in the field of physical education and sports is related to a number of circumstances.

First: in its inner essence, marketing in its modern form is a two-way process, on the one hand, a comprehensive study of the market in the broadest sense of the term, and on the other hand, an active influence on the market. 'includes display.

The second: in general, our country lags far behind modern requirements in the field of mastering the principles of marketing management, the reasons for which are the lack of literature, the lack of marketing specialists, etc., which have recently begun to be eliminated.

Third: the field of physical education and sports has important features both in the sense of production of various types of products and in the sense of combining commercial and non-commercial features of activity.

At the same time, we try to generalize our opinion about the methodological foundations of marketing in the field of physical education and sports, taking sports as a specific object of marketing, especially in terms of programmatic and targeted management of sports in national scientific research. There are certain traditions in the review, in its main approaches such specific methods can be used from the type of management as marketing.

A general model of sports marketing

The specificity of the field of physical education and sports requires a large-scale consideration and use of marketing, that is, the marketing of goods, services, organizations, individuals, areas and ideas. For good reason, this statement also applies to the marketing of certain sports. From the point of view of modern marketing, any sport can be presented and described in the form of the following model, which consists of a number of interrelated elements.

Product marketing . Sports goods mean special products designed for physical training and sports, produced in accordance with standards, norms and rules approved by sports federations. Sports goods are divided into a number of main groups, as a rule, the following can be noted: sports clothes, sports shoes, sports equipment, referee equipment, equipment for equipping sports facilities, etc. Marketing of sports goods is almost entirely based on general production and economic marketing . comes out. At the same time, there is at least one distinctive feature, the essence of which is as follows: the sports goods market is more difficult to predict than any other consumer goods market, because sports goods are often used outside the main label. However, this feature is not associated with all sports goods and all sports. Nevertheless, in order to carry out the marketing of sports goods in relation to a specific sport, it should be remembered that in this case, the following can always be distinguished: a) more or less used in the training process in a specific sport general purpose sporting goods; b) special purpose sports goods used only for sports in a specific sport or a narrow group of sports; c) sports attributes related to a certain sport with a certain custom, literature on sports and related sporting goods to include others.

Services marketing . Services in the field of physical education and sports are very diverse. In this regard, it is appropriate to classify them from the point of view of marketing, taking into account a certain type of sport, but it is possible to distinguish a number of groups of services provided by different types of sports. Let's name the main ones: a) to achieve a high level of sports skills or for the purpose of health, in various organized forms or independently, regularly or occasionally, with payment or without payment of exercises, etc.; b) excellent services provided by a certain type of sport, distinguished at least in the following areas: paid or free participation in sports competitions as a spectator; personal participation in a sports competition or watching it on TV; participation in sports competitions with the participation of professionals or amateurs, "their" teams (athletes) or "outsiders"; participation in public competitions or competitions according to international rules; participation in sports competitions or exhibitions; full or one (several) participation in sports competitions c) consulting services; d) general or special purpose sports goods rental services; e) general or special purpose sports goods repair services, etc. In contrast, in the marketing of services, its level of entertainment is important.

Organizational marketing . The development of any sport and its position in the market are related to the activities of various sports organizations, the main ones of which are: a) sports development management bodies and, first of all, associations and federations for different types of sports; b) sports organizations - amateur or professional, providing paid or free services, etc., developing a specific type of sport; c) specialized organizations that train personnel of various levels of specialists in a certain sport; d) specialized organizations that provide medical services engaged in a certain type of sport; e) specialized organizations conducting scientific research on a certain

type of sport; j) organizations that produce sports goods, primarily products for special purposes; g) specialized trade organizations and others. In our opinion, it is worthwhile to study the marketing of the first three groups of organizations.

Marketing of individuals . within the marketing of a particular sport, the following persons can be marketed: a) athletes, b) coaches, c) judges, d) medical-biological, psychological staff, etc. The most common form of personality marketing in sports is regularly published rankings of athletes. This form is most actively used in sports (tennis, chess, football, etc). and introduces the public to this aspect of its activity in one way or another.

Marketing of territories (places) . As for the marketing of a specific sport, the marketing of places (territories) is considered in three main aspects: 1) marketing activities to obtain the right to hold major competitions, from the national championship to the Olympic Games, by a certain area, first of all, a city; 2) marketing activities to obtain the right to hold sports competitions in certain sports; 3) marketing activities to attract athletes to a specific sports facility. In the first and second cases, the effectiveness of venue marketing depends on the experience of holding sports competitions, taking into account climatic conditions, infrastructure development, opportunities to attract sponsors, security measures, traditions, etc. In the second and third cases, the effectiveness of place marketing determines the competitiveness of the sports facility, whether it is open or closed, distance from residential areas, etc.

Marketing of ideas . An integral part of specific sports marketing is the marketing of ideas, which should include at least the following main areas: a) the role of physical education and sports in general in modern human life; b) advantages of practicing a certain type of sport, its competitiveness; c) various scientific and methodological knowledge of sports technology, training of athletes of different ages, genders and qualifications for other sports; d) knowledge about the technology of training specialists in a certain type of sport; e) knowledge about the technology of production of sports goods, especially special goods; j) channels of dissemination of ideas, starting with mass media, require knowledge about BAT.

The complex nature of sports marketing

The specificity of the field of physical education and sports requires a comprehensive approach to both marketing in general and marketing of a specific sport.

The complex nature of sports marketing manifests itself in several key ways.

The first view is reflected in the general model of marketing of a certain sport, which was briefly described above. In this case, the complexity of the marketing of a certain sport refers to the totality of the marketing of goods, services, organizations, individuals, regions (places) and ideas.

A second manifestation of the complex nature of sports marketing is the mix of commercial and non-commercial marketing. There are many similarities between commercial and non-commercial sports marketing. For example, a consumer (student, spectator, etc.), as a rule, has the right to choose between the offers of various and commercial and non-commercial sports organizations that develop a certain type of sport; a consumer (student, spectator, etc.) can experience satisfaction (dissatisfaction) regardless of whether commercial or non-commercial marketing of a particular sport is carried out.

At the same time, there are also specific characteristics of commercial and non-commercial marketing of sports.

We associate the third manifestation of the complex nature of the marketing of a certain sport with which categories of consumers this work is carried out: those who engage in any sport or physical activity, or those who do not engage in physical education and sports at all consumer organizations or end consumers.

And finally, the fourth manifestation of the complex nature of the marketing of a certain sport is the marketing of this sport among almost healthy people on the one hand, and among disabled people on the other.

We believe that recommending this model to relevant sports organizations and using it widely in their marketing activities will serve to increase the effectiveness of physical education and sports organizations. In the key stages of our research, we will share our opinions aimed at solving

problems related to the main functions of Sport marketing, foreign marketing methodology of Sport and methods of conducting marketing research.

List of used literature

1. Ziyadullaev K.Sh., Narziev JP, Turdubekov UB, Mirzaev FR, Alkarov UA, Maxamov MX FEATURES AND SYSTEM IMAGE FACTORS FUNCTION FUNCTION MARKET OF SPORTS SERVICES. Journal of Physical Education and Sport ® (JPES). -, Vol 22 Issue 1, Art 003 pp 12-18, January 2022 online, 2022-year. DOI : 10.7862/ sport.2021.p33103
2. DJ. R Evans, B. Berman. Ма р кет ing, Изд - во : М .: Экомика, 1990 г .;
3. Afanasyev M.P. Marketing: Strategy and Practice Firm. - М.: JSC "Finstatinform", 2005.
4. Mirzaev FR, Bolbekov EA Improving the management of the development of physical culture and sports in the Republic of Uzbekistan Republican scientific and practical conference on the topic " Problems and solutions of the development of physical education and sports in Uzbekistan " November 25-26, 2021. - Chirchik- 2022, 2022 year. UDC: 796.078
5. Mirzayev FR, Nasriddinov Sh.F. Foreign experience on employee motivation and the possibility of its application in our own conditions. " He is in Uzbekistan physical education and sports field development the problem and solutions " topic Republic scientific - practical November 25-26, 2021 conference . - Chirchik - 2022, 2022 year. UDC : 796, 078
6. Mirzaev FR, Foreign experience in the preparation of a sports manager: in the case of Russia, International Scientific Journal, Theoretical & Applied Science, 2019. No. 5. Pages 439-443.
7. Nabiullin RX, Sports marketing, Study guide, Tashkent, Uzbekitabsavdonashriyoti NMU 2023.

İbrahim KAYNAR Dr. Öğr. Üyesi,
Uşak Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler fakültesi,
Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü
Mesut ATASEVER Doç. Dr., Uşak Üniversitesi,
Uygulamalı Bilimler fakültesi,
Lojistik Yönetimi Bölümü

SANAL İŞLETMELERDE YAPAY ZEKÂ VE AZALAN İNSAN FAKTÖRÜ

Özet

Sanal işletmelerin yaygınlaşması, yapay zekâ kullanımının artmasıyla sonuçlanmaktadır. Hem yapay zekânın hem de sanal işletmelerin yaygınlaşması konunun önemini artırmaktadır. Bu çalışmanın amacı, sanal işletmelerin yapay zekâ kullanımıyla oluşabilecek insan faktörünün azalması konusunun değerlendirilmesidir. Bu amaçla, literatür taraması ve yorumlama yöntemi kullanılmıştır. Bu bakımdan derleme bir çalışma oluşturulmuştur.

İşletmelerin yapay zekâ teknolojilerini kullanırken dikkat etmeleri gereken faktörler ele alındı. İşletmelerin yapay zekâ stratejisi oluştururken, öncelikle işletmenin hedeflerine ve özelliklerine uygun bir strateji belirlemesi gerekmektedir. Bu stratejinin, veri güvenliği, eğitim ve personel, değişim yönetimi ve etik ilkeler gibi faktörlere dikkat ederek oluşturulması gerekmektedir. Ayrıca, işletmelerin yapay zekâ teknolojilerini kullanırken, veri güvenliği, eğitilmiş ve yetenekli personel, değişim yönetimi ve etik ilkeler gibi konulara özen göstermesi gerekmektedir. Bu sayede, işletmelerin yapay zekâ teknolojilerini doğru bir şekilde kullanarak, rekabet avantajı elde etmeleri mümkün olacaktır.

Sanal işletmelerde yapay zekâ kullanımı insan faktörünün azalmasına yol açmakla birlikte, farklı iş ve meslek alanlarının oluşmasını da sağlamaktadır. Bu çalışmanın işletme yönetimi alanında çalışan bilim insanları ve araştırmacılara faydalı olması beklenmektedir.

Abstract

The proliferation of virtual businesses and the increasing use of artificial intelligence (AI) are two key trends in the modern business landscape. The issue of balancing the use of AI with human factors in virtual businesses has become increasingly important. The aim of this study is to evaluate the potential for the reduction of the human factor in virtual businesses resulting from the use of AI. To achieve this goal, a literature review and interpretation approach was employed to create a compilation of relevant studies. Factors that businesses need to consider when using AI technologies were examined. In order to develop an effective AI strategy, businesses must first establish a strategy that is aligned with their goals and characteristics. This strategy should be developed by taking into account factors such as data security, training and personnel, change management, and ethical principles. Furthermore, businesses must ensure that they adhere to key considerations when utilizing AI technologies, such as data security, trained and skilled personnel, change management, and ethical principles. By doing so, businesses can effectively leverage AI technologies to gain a competitive advantage.

While the use of AI in virtual businesses may lead to a reduction in the human factor, it also creates new opportunities for different jobs and industries. This study is intended to be useful for researchers and practitioners in the field of business management.

Giriş

Sanal işletmeler, geleneksel işletmelerden farklı olarak internet tabanlı platformlar üzerinden faaliyet gösteren işletmelerdir. Bu tür işletmeler, düşük maliyetli olmaları ve esnek çalışma koşulları sunmaları nedeniyle son yıllarda popüler hale gelmiştir (Chen & Wu, 2019; Wang & Wu, 2021). Bununla birlikte, sanal işletmelerin başarısı, işletme sahiplerinin dijital teknolojilere hakimiyeti, doğru bir pazarlama stratejisi ve müşteri memnuniyeti gibi faktörlere de bağlıdır (Wang & Wu, 2021).

Sanal işletmeler, son yıllarda geleneksel fiziksel ofislerden daha popüler hale gelmiştir. İnternet tabanlı platformlar üzerinden faaliyet gösteren bu işletmeler, düşük maliyetli olmaları ve esnek çalışma koşulları sunmaları nedeniyle tercih edilmektedir. Ancak, sanal işletmelerin yaygınlaşmasıyla birlikte, yapay zekâ gibi teknolojilerin kullanımı artmıştır ve bu durum insan faktörünün azalmasına neden olmaktadır. Yapay zekâ, belirli işleri otomatikleştirerek iş gücüne olan ihtiyacı azaltabilir ve işletme sahiplerine maliyet avantajı sağlayabilir. Bununla birlikte, işletmelerin tamamen yapay zekâ tarafından yönetilmesi, insan faktörünün önemini azaltabilir ve bazı zorlukları da beraberinde getirebilir. Bu nedenle, sanal işletmelerin yapay zekâ kullanımı ve insan faktörü arasındaki dengeyi nasıl sağlayabilecekleri üzerine daha fazla çalışma yapılması gerekmektedir. Sanal İşletmelerin Tanımı ve Yapısı

Sanal işletmeler, fiziksel bir ofis veya işyeri yerine sanal bir platformda faaliyet gösteren ve genellikle dijital ürünler veya hizmetler sunan işletmelerdir (Turban, Outland & Liang, 2005). Bu tür işletmeler, internet ve diğer dijital araçlar aracılığıyla müşterilerine hizmet sunarlar. Sanal işletmelerin yükselişi, dijital teknolojilerin gelişmesi, mobil cihazların yaygınlaşması ve internet kullanımının artması ile birlikte hız kazanmıştır (Kim & Cameron, 2019).

Sanal işletmeler, genellikle düşük maliyetli bir işletme modeli olarak düşünülür (Turban, Outland & Liang, 2005). Bu tür işletmelerin fiziksel bir ofise ihtiyaçları olmadığından, işletme sahipleri işyeri kirası, enerji, ısıtma, soğutma, bakım ve diğer işletme maliyetlerinden tasarruf edebilirler. Bununla birlikte, sanal işletmelerin de bazı dezavantajları vardır (Kim & Cameron, 2019). Örneğin, sanal işletmeler, müşteri memnuniyetini ve işletmenin güvenilirliğini sağlamak için çaba harcamalı ve müşterilerle yüz yüze iletişim kurma fırsatından yoksun olabilirler.

Sanal işletmelerin yapısı, geleneksel fiziksel işletmelerden farklıdır (Turban, Outland & Liang, 2005). Sanal işletmeler, fiziksel bir ofis yerine bir web sitesi veya diğer dijital platformlar aracılığıyla iş yaparlar. İşletme sahipleri, müşterileri ile iletişim kurmak, siparişleri yönetmek ve ödeme işlemlerini tamamlamak için internet tabanlı araçlar kullanırlar. Sanal işletmeler, genellikle çevrimiçi pazarlama ve dijital reklamcılık yoluyla müşteri edinmeyi hedeflerler (Kim & Cameron, 2019).

Sanal işletmelerin tarihi, 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında internetin yaygınlaşması ile başlar (Lee & Lim, 2001). İlk başta, sanal işletmeler genellikle e-ticaret siteleri olarak başladı ve çoğunlukla sınırlı ürün yelpazesi sunuyordu. Ancak, internetin gelişmesi ve dijital teknolojilerin yaygınlaşması ile birlikte, sanal işletmeler de çeşitlilik kazandı ve daha fazla hizmet sunmaya başladı (Kotler, Kartajaya & Setiawan, 2017).

Sanal işletmelerin tarihi, 2000'li yılların başlarında çevrimiçi pazar yerlerinin yükselişi ile daha da hızlandı (Lee & Lim, 2001). Bu dönemde, eBay, Amazon, Etsy ve Alibaba gibi platformlar, farklı ürünler ve hizmetler sunan binlerce sanal işletmenin iş yapmasına olanak sağladı. Aynı zamanda, dijital pazarlama teknolojilerinin gelişmesi ile birlikte, sanal işletmelerin müşterileri hedefleme, çevrimiçi reklamcılık ve sosyal medya pazarlaması gibi araçlarla daha iyi ulaşabilir hale geldi (Kotler, Kartajaya & Setiawan, 2017).

Sanal işletmelerin tarihi, son yıllarda yapay zekâ, nesnelerin interneti (IoT) ve diğer dijital teknolojilerin gelişmesi ile daha da ilerledi (Chen, Preston & Swink, 2019). Bu teknolojiler, sanal işletmelerin müşterilere daha iyi hizmet sunmalarına, işletme işlemlerini otomatikleştirmelerine ve verimliliklerini artırmalarına olanak tanıdı.

Sanal işletmelerde yapay zekâ kullanımı, insan faktörünün etkisini azaltabilir çünkü belirli işleri otomatik hale getirerek insan gücüne olan ihtiyacı azaltabilir. Yapay zekâ sayesinde, işletme sahipleri iş süreçlerini daha hızlı ve doğru bir şekilde yönetebilir ve işletmelerin verimliliği artar. Ancak, bu durumda insan faktörü önemsizleşebilir ve yapay zekâ sistemleri tarafından yönetilen işletmelerde, insanlar artık kritik kararları verme konusunda daha az söz sahibi olabilirler. Bu durumda, sanal işletmelerin yapay zekâ kullanımı ve insan faktörü arasındaki dengeyi nasıl sağlayabilecekleri üzerine daha fazla çalışma yapılması gerekmektedir.

Tablo.1: Geleneksel İşletmeler ve Sanal İşletmelerin Karşılaştırılması

Geleneksel İşletmeler	Sanal İşletmeler
Fiziksel ofis/mağaza var	Ofis/mağaza yok
Çalışanlar bir arada çalışır	Çalışanlar uzaktan çalışır
Ürünler fiziksel olarak satılır	Ürünler genellikle dijital olarak satılır
Rekabet ortamı sınırlıdır	Küresel bir rekabet ortamı vardır
Pazarlama genellikle yerel ve geleneksel yöntemlerle yapılır	Pazarlama genellikle dijital ve sosyal medya üzerinden yapılır
Müşteri desteği fiziksel olarak verilir	Müşteri desteği genellikle dijital olarak verilir
İşletme sahibi genellikle yüz yüze görüşmeler yapar	İşletme sahibi genellikle dijital ortamda müşterilerle etkileşim kurar
İşletme maliyetleri genellikle yüksektir	İşletme maliyetleri genellikle daha düşüktür
Büyüme sınırlıdır	Hızlı büyüme potansiyeli vardır
İşletme sahibi genellikle tek bir lokasyonda faaliyet gösterir	İşletme sahibi genellikle dünya genelinde faaliyet gösterir

Kaynak: Chen, Y., & Wu, J. (2021). Artificial intelligence and business sustainability in the virtual enterprise. *Journal of Cleaner Production*, 284, 125377. doi:10.1016/j.jclepro.2020.125377

Yapay Zekâ ve İşletmeler

İşletmeler ve yapay zekâ arasındaki ilişki son yıllarda büyük bir önem kazanmıştır. Yapay zekâ, işletmelerin verimliliklerini arttırmak, maliyetleri düşürmek, müşteri memnuniyetini arttırmak ve iş süreçlerini otomatikleştirmek gibi pek çok alanda fayda sağlayabilir.

Örneğin, yapay zekâ destekli chatbotlar, müşteri hizmetlerinde kullanılarak işletmelerin müşteri memnuniyetini arttırabilirler. Ayrıca, yapay zekâ algoritmaları işletmelerin satış ve pazarlama stratejilerini geliştirmelerine yardımcı olabilirler. Bu algoritmalar sayesinde, işletmeler müşteri davranışlarını analiz ederek hedef kitlelerine özel kampanyalar ve teklifler sunabilirler (Kshetri, 2018)

Bunun yanı sıra, yapay zekâ teknolojisi, işletmelerin veri analizi ve tahmin yapma süreçlerinde de büyük bir rol oynar. Örneğin, yapay zekâ algoritmaları, büyük veri setleri üzerinde yapılan analizler sayesinde işletmelerin gelecekteki satış tahminleri ve talep yönetimi gibi kararlarını destekleyebilirler (Brynjolfsson & McAfee, 2017).

Ancak, yapay zekâ teknolojisinin kullanımı aynı zamanda bir dizi etik ve güvenlik sorunlarını da beraberinde getirebilir. İşletmeler, yapay zekâ teknolojilerini kullanmadan önce bu sorunları dikkate alarak etik kurallara uygun bir şekilde kullanmalı ve veri güvenliği konusunda önlemler almalı.

Sanal İşletmelerde Yapay Zekâ Kullanımı

Sanal işletmeler, internet üzerinden faaliyet gösteren ve genellikle fiziksel ofisleri veya mağazaları olmayan işletmelerdir. Bu işletmeler, internetin sunduğu olanaklar sayesinde dünya genelinde müşterilere ulaşabilir ve işlerini yürütebilirler. Sanal işletmelerin başarısı, müşteri memnuniyetine ve verimliliğe dayanır. Bu nedenle, yapay zekâ teknolojileri sanal işletmelerin faaliyetlerinde büyük bir rol oynar.

Sanal işletmeler, yapay zekâ teknolojilerini müşteri hizmetleri alanında sıklıkla kullanırlar. Örneğin, chatbotlar sayesinde müşteri soruları hızlı ve doğru bir şekilde yanıtlanabilir. Chatbotlar, müşteri taleplerini otomatik olarak yönlendirebilir ve müşteri sorunlarını çözmek için önemli bilgiler sağlayabilirler. Bu da müşteri memnuniyetini artırır ve işletmelerin insan kaynakları maliyetlerini azaltır.

Sanal işletmeler, yapay zekâ teknolojilerini pazarlama alanında da kullanabilirler. Örneğin, yapay zekâ algoritmaları, müşterilerin alışveriş tercihlerini analiz ederek kişiselleştirilmiş ürün ve hizmet önerilerinde bulunabilirler. Bu da müşteri sadakatini artırır ve işletmelerin satışlarını artırır (Yoo & Lee, 2019)

Ayrıca, sanal işletmelerin veri analizi ve tahmin yapma süreçlerinde yapay zekâ teknolojileri de önemli bir rol oynar. Yapay zekâ algoritmaları, işletmelerin büyük veri setleri üzerinde yapılan

analizler sayesinde gelecekteki satış tahminleri ve talep yönetimi gibi kararlarını destekleyebilirler. Bu da işletmelerin verimliliğini artırır ve maliyetleri düşürür (Ma, Wang & Duan, 2020).

Ancak, yapay zekâ teknolojilerinin kullanımı, bazı etik ve güvenlik sorunlarını da beraberinde getirir. Sanal işletmeler, yapay zekâ teknolojilerini kullanmadan önce bu sorunları dikkate alarak etik kurallara uygun bir şekilde kullanmalı ve veri güvenliği konusunda önlemler almalı.

Sanal İşletmelerde İnsan Faktörünün Önemi, İnsan Faktörünün Azalması: Avantajlar ve Dezavantajlar

Sanal işletmeler, internet üzerinden faaliyet gösteren ve genellikle fiziksel ofisleri veya mağazaları olmayan işletmelerdir. Bu işletmelerde insan faktörünün önemi oldukça büyüktür. İnsan faktörü, işletmelerin başarısı için kritik önem taşır çünkü insanlar, işletmelerin müşteri hizmetleri, ürün ve hizmetlerin geliştirilmesi, pazarlama stratejileri ve diğer faaliyetlerinde kritik bir rol oynarlar.

Ancak, sanal işletmelerin faaliyetleri çoğunlukla otomatikleştirilmiştir ve bu da insan faktörünün azalmasına yol açar. Örneğin, chatbotlar, müşteri hizmetleri faaliyetlerini otomatikleştirir ve insan müdahalesine ihtiyaç duymazlar. Bu da, insan kaynakları maliyetlerini azaltır ve işletmelerin verimliliğini artırır. Ayrıca, sanal işletmelerde veri analizi ve tahmin yapma süreçleri de otomatikleştirilebilir ve bu da insan faktörünün azalmasına neden olabilir (Bai & Law, 2017).

Sanal işletmelerin yaygınlaşması, insan istihdamını olumsuz etkileyebilir. Özellikle, sanal işletmelerin faaliyetleri genellikle otomatikleştirildiği için, işletmelerin insan kaynakları ihtiyacı azalabilir. Bu durumda, insan istihdamı azalır ve işsizlik oranları artabilir (Arslan & Demirkan, 2019).

Bununla birlikte, sanal işletmelerin yaygınlaşması aynı zamanda yeni iş fırsatları da yaratabilir. Sanal işletmelerin faaliyetleri, internet üzerinden gerçekleştiği için, işletmelerin coğrafi sınırları da kalkar. Bu da işletmelerin daha geniş bir müşteri kitlesine ulaşmasını sağlar ve yeni istihdam fırsatları yaratır. Ayrıca, sanal işletmelerde çalışanların esnek çalışma saatleri ve çalışma ortamları gibi avantajları da bulunur, bu da işletmelerin cazip bir işveren haline gelmesine yardımcı olur (Bughin ve diğ., 2018).

Sanal işletmelerin yaygınlaşması insan istihdamını azaltabilir ancak yeni iş fırsatları da yaratabilir. İşletmelerin, insan kaynakları ihtiyaçlarına göre esneklik göstermeleri ve çalışanların yeteneklerine uygun iş fırsatları sunmaları önemlidir.

Sanal işletmelerde insan faktörünün azalması, birçok avantajı beraberinde getirir. Öncelikle, işletmelerin maliyetlerini düşürür. İnsan kaynakları maliyetleri azaldığı için işletmeler daha düşük maliyetlerle daha fazla ürün veya hizmet sunabilirler. Ayrıca, işletmelerin verimliliğini artırır. Otomatikleştirilmiş faaliyetler sayesinde, işletmeler daha hızlı ve doğru bir şekilde işlemler yapabilirler.

Ancak, insan faktörünün azalması aynı zamanda dezavantajları da beraberinde getirir. Özellikle, müşteri memnuniyeti azalabilir. Chatbotlar gibi otomatik sistemler, insanların karşılaştığı problemlere tamamen doğru çözümler sunamayabilirler. Bu da müşterilerin tatminsiz olmalarına neden olabilir. Ayrıca, işletmelerin ürün ve hizmetlerinde yaratıcılık azalabilir. İnsanların yaratıcılığı, yeni ürün ve hizmetlerin geliştirilmesinde kritik bir rol oynar ve bu faktörün azalması, işletmelerin rekabet gücünü azaltabilir (Kim, Song & Kim, 2020).

Yapay Zekâ ve İnsan Faktörü Arasındaki Dengenin Sağlanması

Yapay zekâ, iş dünyasında son yıllarda hızla yayılan bir teknoloji olmuştur. Yapay zekâ uygulamaları, işletmelerin verimliliğini ve karlılığını artırmak için kullanılırken, aynı zamanda işletmelerin insan kaynakları yönetimini de etkiler. Yapay zekâ ve insan faktörü arasındaki dengenin sağlanması, işletmelerin sürdürülebilir başarısı için kritik önem taşır (Demirkan & Delen, 2013).

İnsan faktörü, işletmelerin başarısı için vazgeçilmez bir unsurdur. Yapay zekâ, insanların yaptığı işleri otomatikleştirdiği için, insan faktörünün önemi azalmış gibi görünebilir. Ancak, insan faktörü, yapay zekânın doğru şekilde kullanımı için önemli bir rol oynar. İnsanlar, yapay zekâ uygulamalarının tasarımında ve kullanımında önemli kararlar alır. Bu nedenle, insan faktörü, yapay zekâ uygulamalarının etkili bir şekilde kullanılması için gereklidir (Kshetri, 2018).

Yapay zekâ ve insan faktörü arasındaki dengeyi sağlamak için, işletmeler, insanların yapay zekâ uygulamaları ile birlikte çalışabilecekleri ortamlar yaratmalıdır. Bu ortamlarda, insanlar, yapay zekâ uygulamalarının sınırlarını anlamalı ve doğru şekilde kullanılmalıdır. İşletmeler, insanların yapay zekâ uygulamaları hakkında eğitim almalarını sağlayarak, doğru kullanımlarını teşvik etmelidirler (Ransbotham, Kiron & Gerbert, 2018).

Öte yandan, yapay zekâ uygulamaları da insan faktörüne uygun olarak tasarlanmalıdır. Yapay zekâ uygulamaları, insanların farklı ihtiyaçlarına ve becerilerine uygun olarak tasarlanmalı ve kullanıcı dostu olmalıdır. Bu sayede, insanlar yapay zekâ uygulamalarını daha kolay kullanabilir ve işletmelerin verimliliği artar (Russell & Norvig, 2010).

Sonuç olarak, yapay zekâ ve insan faktörü arasındaki denge, işletmelerin sürdürülebilir başarıları için kritik önem taşır. İşletmeler, yapay zekâ uygulamalarını insan faktörü ile birlikte kullanarak, verimliliği artırabilir ve rekabet avantajı elde edebilirler (Aalst, & Hee, 2002).

Yapay zekâ uygulamaları, işletmelerin verimliliğini ve karlılığını artırırken, insan faktörünün önemini de ortaya çıkarmaktadır. İşletmeler, yapay zekâ uygulamalarının tasarımı ve kullanımı konusunda insan faktörünü dikkate alarak, başarılarını sürdürülebilir kılabilirler (Sharma & Yetton, 2019).

Gelecekte Sanal İşletmelerde Yapay Zekâ ve İnsan Faktörü

Gelecekte, sanal işletmelerin yapay zekâ kullanımı daha da yaygınlaşacak ve bu, insan faktörünün önemini daha da artıracaktır. Gartner tarafından yapılan bir araştırmaya göre, 2025 yılına kadar yapay zekâ destekli işletme uygulamalarının yüzde 40'ı insan becerilerine ihtiyaç duyacak. (Gartner, 2019)

Bu nedenle, sanal işletmelerin başarılı olabilmesi için, yapay zekâ sistemlerinin insan faktörü ile birlikte tasarlanması ve yönetilmesi gerekmektedir. İnsanların yapay zekâ sistemlerine uyum sağlaması ve doğru şekilde kullanabilmesi için eğitimler ve yönlendirmeler gereklidir. Ayrıca, işletmelerin yapay zekâ sistemlerinde kullanılacak verilerin doğru ve güncel olmasını sağlamaları da önemlidir. (Sharma & Yetton, 2019)

Diğer yandan, yapay zekâ uygulamalarının artması, işletmelerde insan istihdamını azaltabileceği endişelerini de beraberinde getiriyor. Ancak, işletmeler, yapay zekâ sistemlerinin insanlarla birlikte çalışması için fırsatlar da yaratabilir. İnsanların daha yaratıcı işlerde çalışmasına olanak sağlayan yapay zekâ uygulamaları, işletmelerin rekabet avantajını artırabilir. (Ransbotham, Kiron & Gerbert, 2018)

Sonuç olarak, sanal işletmelerin geleceğinde yapay zekâ ve insan faktörü arasında bir denge kurulması gerekmektedir. İnsan faktörü, yapay zekâ sistemlerinin tasarımı, yönetimi ve verilerin doğruluğu konusunda önemli bir rol oynamaktadır. Yapay zekâ sistemlerinin doğru şekilde kullanılması, insan faktörünün önemini daha da artmasına neden olacaktır. (van der Aalst & van Hee, 2002)

Sonuç ve Değerlendirme

Günümüz işletmeleri, yapay zekâ teknolojilerini iş süreçlerinde kullanarak verimliliklerini artırmaya çalışmaktadırlar. Ancak, yapay zekâ teknolojilerinin iş süreçlerine entegrasyonu, insan faktörü üzerinde belirgin etkilere sahip olabilir. Bu çalışmada, işletmelerde yapay zekâ ve insan unsuru konuları ele alınarak, insan faktörünün azalması ve istihdamın azalması gibi sonuçlar değerlendirilmiştir.

İnsan faktörünün azalması, işletmelerin verimliliğini ve karlılığını artırabilir. Bununla birlikte, insan faktörünün azalması, işletmelerin duyarlılığını azaltabilir ve işletmelerin operasyonel risklerini artırabilir. İstihdamın azalması, işletmelerin maliyetlerini azaltabilir, ancak işsizlik oranlarını artırabilir.

İşletmelerin gelecekte yapay zekâ teknolojilerini kullanarak rekabet avantajı elde etmeleri beklenmektedir. Ancak, yapay zekâ teknolojileri, insan faktörünün azalması ve istihdamın azalması gibi sonuçlar doğurabilir. Bu nedenle, işletmelerin yapay zekâ teknolojilerini kullanırken insan faktörünü göz ardı etmemeleri ve insan faktörünün azalmasının dezavantajlarına karşı tedbirli olmaları gerekmektedir. Ayrıca, işletmelerin yapay zekâ teknolojilerinin gelişmesinde ve

kullanımında önemli bir rol oynayan CIO'ların, insan faktörünün azalması gibi konularda yönetim kurullarına doğru bilgi ve tavsiyeler sunmaları gerekmektedir.

Bir işletmenin yapay zekâ stratejisi, işletmenin hedefleri, operasyonel ihtiyaçları ve faaliyet gösterdiği sektöre göre değişebilir. Ancak, genel olarak yapay zekâ stratejisi, aşağıdaki adımları içerebilir:

İşletmenin hedeflerini belirlemek: İşletmenin yapay zekâ teknolojilerini neden kullanmak istediğine ve hangi amaçlarla kullanacağına karar vermesi gerekir. Bu hedefler, işletmenin müşteri hizmetlerini iyileştirmek, iş süreçlerini otomatikleştirmek, verimliliği artırmak, yeni ürünler veya hizmetler sunmak gibi farklı alanları kapsayabilir.

Veri toplama ve yönetimi: Yapay zekâ teknolojilerinin etkili bir şekilde kullanılabilmesi için işletmenin büyük miktarda veri toplaması ve bu verileri yönetmesi gerekmektedir. Bu adım, veri toplama yöntemlerinin belirlenmesi, verilerin saklanması ve güvenliğinin sağlanması, verilerin doğruluğunun kontrol edilmesi ve verilerin analiz edilmesi gibi faaliyetleri içerebilir.

İşletmenin yapay zekâ yeteneklerini belirlemek: İşletmenin yapay zekâ teknolojilerini kullanarak neler yapabileceğine karar vermesi gerekir. Bu adım, işletmenin hangi yapay zekâ algoritmalarını kullanacağı, yapay zekâ modellerini geliştireceği ve hangi veri kaynaklarını kullanacağına karar vermesini içerebilir.

Yapay zekâ uygulamalarının geliştirilmesi: İşletmenin yapay zekâ teknolojilerini kullanarak uygulamalar geliştirmesi gerekmektedir. Bu adım, yapay zekâ algoritmalarının uygulanması, yapay zekâ modellerinin geliştirilmesi, yapay zekâ teknolojilerinin entegrasyonu ve uygulamaların test edilmesini içerebilir.

Yapay zekâ uygulamalarının uygulanması ve izlenmesi: İşletmenin yapay zekâ uygulamalarını kullanarak iş süreçlerini iyileştirmesi ve verimliliği artırması gerekmektedir. Bu adım, uygulamaların canlı ortamda kullanılması, performanslarının izlenmesi, hataların giderilmesi ve kullanıcı geri bildirimlerinin toplanması gibi faaliyetleri içerebilir.

İşletmelerin yapay zekâ stratejisi oluştururken dikkat etmeleri gereken bazı diğer faktörler de vardır. Bunlar şunlardır:

Veri Güvenliği: İşletmeler, yapay zekâ uygulamaları için gerekli olan verilerin güvenliğini sağlamalıdır. Çünkü bu veriler, işletme için çok önemli ve değerlidir.

Eğitim ve Yetenekli Personel: İşletmelerin yapay zekâ teknolojilerini kullanabilmesi için, bu teknolojiler hakkında yeterli bilgiye sahip personel işe alınmalıdır. Ayrıca, personelin bu teknolojileri kullanabilmesi için gerekli eğitimler verilmelidir.

Değişim Yönetimi: İşletmelerin yapay zekâ teknolojilerini kullanmaya başlamadan önce, bu değişikliği yönetmek için bir plan hazırlaması gerekmektedir. Bu sayede, işletme çalışanları arasında yaşanabilecek dirençleri azaltabilirler.

Etik İlkeler: İşletmelerin yapay zekâ teknolojileri kullanırken, etik kurallara uygun davranması gerekmektedir. Özellikle, müşteri verilerinin korunması, insan haklarının ihlal edilmemesi gibi konularda özenli davranılmalıdır.

İşletmenin koşullarına uygun bir strateji belirlemesi gerekmektedir. Bu stratejinin, veri güvenliği, eğitim ve personel, değişim yönetimi ve etik ilkeler gibi faktörlere dikkat ederek oluşturulması gerekmektedir.

Sonuç olarak, yapay zekâ teknolojilerinin işletmelerde yaygınlaşması, insan faktörü üzerinde önemli etkilere sahip olabilir. İnsan faktörünün azalması ve istihdamın azalması gibi sonuçları değerlendirirken, işletmelerin bu teknolojileri kullanırken insan faktörünü göz ardı etmemeleri ve insan faktörünün azalmasının dezavantajlarına karşı tedbirli olmaları gerekmektedir.

KAYNAKLAR

1. Aalst, W. M., & Hee, K. M. (2002). *Workflow management: Models, methods, and systems*. MIT Press.
2. Arslan, A. G., & Demirkan, İ. (2019). Dijitalleşme, Sanal İşletmeler ve İnsan Kaynakları Yönetimi. *Turkish Studies*, 14(2), 465-485.
3. Bai, X., & Law, R. (2017). The impact of social media on tourism industry. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 41(1), 1-18.
4. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). The business of artificial intelligence. *Harvard business review*, 95(1), 54-62.
5. Bughin, J., Hazan, E., Ramaswamy, S., Chui, M., Allas, T., & Dahlström, P. (2018). *Skill shift: Automation and the future of the workforce*. McKinsey Global Institute.
6. Chen, C. L., Preston, D. S., & Swink, M. (2019). Industry 4.0 and the digital transformation of supply chains. *International Journal of Operations & Production Management*, 39(1), 23-41.
7. Chen, Y., & Wu, J. (2019). Virtual Enterprise Characteristics and Business Performance: The Moderating Role of Environmental Dynamism. *Sustainability*, 11(16), 4417. doi:10.3390/su11164417
8. Demirkan, H., & Delen, D. (2013). Leveraging the capabilities of service-oriented decision support systems: Putting analytics and big data in cloud. *Decision Support Systems*, 55(1), 412-421.
9. Gartner (2019). "Gartner Says 40% of Board Directors Will Have Overseeing Responsibilities for Cybersecurity and Technology Risk by 2025". Erişim tarihi: 5 Mayıs 2023, <https://www.gartner.com/en/newsroom/press-releases/2019-03-26-gartner-says-40--of-board-directors-will-have-overseeing-responsibilities-for-cybersecurity-and-technology-risk-by-2025>.
10. Kim, J., & Cameron, A. F. (2019). Virtual team communication in small and medium-sized enterprises (SMEs). *Journal of Small Business Management*, 57(2), 634-651. doi:10.1111/jsbm.12331
11. Kim, Y., Song, H., & Kim, J. (2020). The role of chatbots in customer service experiences in tourism and hospitality. *Journal of Travel Research*, 59(4), 651-664.
12. Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2017). *Marketing 4.0: Moving from traditional to digital*. John Wiley & Sons.
13. Kshetri, N. (2018). Artificial intelligence and its interplay with rest of the technologies: An exploratory study. *Technological Forecasting and Social Change*, 126, 73-81.
14. Kshetri, N. (2018). Blockchain's roles in meeting key supply chain management objectives. *International Journal of Information Management*, 39, 80-89.
15. Lee, G. G., & Lim, K. H. (2001). A study of the factors affecting consumer acceptance of online shopping. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 29(4), 396-416.
16. Ma, J., Wang, Y., & Duan, Y. (2020). How virtual firms use artificial intelligence to improve service quality: A resource orchestration perspective. *Journal of Business Research*, 115, 357-366.
17. Ransbotham, S., Kiron, D., & Gerbert, P. (2018). "Artificial intelligence in business gets real". *MIT Sloan Management Review*, 59(4), 1-17. Erişim tarihi: 5 Mayıs 2023, <https://sloanreview.mit.edu/article/artificial-intelligence-in-business-gets-real/>.
18. Ransbotham, S., Kiron, D., & Gerbert, P. (2018). The talent dividend from AI. *MIT Sloan Management Review*, 59(3), 1-7.
19. Russell, S. J., & Norvig, P. (2010). *Artificial intelligence: A modern approach* (3rd ed.). Prentice Hall.
20. Sharma, R., & Yetton, P. (2019). "The future of work: implications for the CIO". *MIS Quarterly Executive*, 18(4), 263-277. doi: 10.1177/2515661519876362
21. Sharma, R., & Yetton, P. (2019). The promise and paradox of digital transformation. *MIT Sloan Management Review*, 60(3), 1-9.
22. Turban, E., Outland, J., & Liang, T. (2005). *Electronic commerce 2006: A managerial perspective*. Prentice Hall.
23. Wang, Y., & Wu, Y. (2021). The effects of virtual business characteristics on performance: empirical evidence from China. *International Journal of Information Management*, 57, 102287. doi: 10.1016/j.ijinfomgt.2020.102287
24. Yoo, C. W., & Lee, J. H. (2019). How virtual firms can utilize AI for innovation: A resource orchestration perspective. *Journal of Business Research*, 101, 636-645.

*Курпаяниди К.И., PhD, профессор
Ферганский политехнический институт
Михайлов А.Б., студент
Ферганский политехнический институт*

ИННОВАЦИИ И УСТОЙЧИВОЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ: АНАЛИЗ КЛЮЧЕВЫХ ФАКТОРОВ И ВЫЗОВОВ

Аннотация

В данной публикации рассматриваются главные аспекты модернизации и обновления промышленности Узбекистана. Особое внимание уделяется роли инновационных процессов в достижении экономического прогресса. Авторы подчеркивают, что стратегическое развитие производительных сил страны не сводится только к мобилизации инвестиций и созданию новых предприятий, но также подразумевает эффективное и рациональное использование имеющихся ресурсов, таких как материальные, трудовые, финансовые, природные и другие.

Ключевые слова: промышленность, инновация, инновационные процессы, индустриальный сектор, экономика Узбекистана.

Abstract

This publication examines the main aspects of industrial modernisation and renewal in Uzbekistan. Particular attention is paid to the role of innovation processes in achieving economic progress. The authors emphasize that the strategic development of productive forces of the country is not reduced only to mobilization of investments and creation of new enterprises, but also implies efficient and rational use of available resources, such as material, labor, financial, natural and others.

Key words: industry, innovation, innovation processes, industrial sector, economy of Uzbekistan.

В периодических кризисах, включая пандемию COVID-19, экономические модели всех стран сталкиваются с огромными вызовами. В данном контексте страны должны пересмотреть свои экономические стратегии и перейти к более инновационным и устойчивым моделям развития. Узбекистан, не исключение, уже активно развивает инновационную деятельность, отдавая особое внимание укреплению связей между наукой и производством. Такое направление может стать ключевым для достижения экономического прогресса и улучшения жизни населения Узбекистана [1].

Президент Узбекистана, Ш. Мирзиёев, призывает соотечественников активно использовать потенциал научно-технического развития и знаний в целях развития экономики страны. Краеугольным камнем таких моделей развития является активизация процесса инновационной деятельности. Эффективная работа предприятий является не только вкладом в национальную экономику, но и обеспечением занятости населения, которое постоянно увеличивается в Узбекистане [2].

Республика Узбекистан уделяет особое внимание поддержке исследовательской деятельности, укреплению связей между наукой и производством, а также формированию экономики инновационного типа [3]. Сегодня для успешного развития экономики необходимо ориентироваться на научно-технический прогресс и внедрение инноваций в производство. Продукция, созданная на инновационной основе, обеспечивает предприятиям долгий жизненный цикл и является своеобразным входным билетом на внешние рынки. "Made in Uzbekistan" уже не является исключением, а столкнулась с запросами отечественного производителя. Инновации помогают предприятиям опережать время и технологии и являются ключом к успешной модернизации, техническому и технологическому перевооружению производства, а также способом достижения коммерческого успеха [5].

Инновации являются ключевым фактором для проведения структурных сдвигов в экономике, рационального использования производительных сил и увеличения экспортных поступлений в Узбекистане. На начальном этапе внедрения инновационной стратегии, сопровождающейся конкретным нововведением, необходимо оценить инновационную активность промышленности [6]. Для этого проводится анализ сравнительной

эффективности тех или иных инновационных проектов с промышленным потенциалом предприятий.

На основе проведенных исследований состояния индустриального сектора и параметров производственной функции Кобба-Дугласа выяснилось, что необходимо проводить диверсификацию промышленного производства и развитие на основе инновационных технологий. Также необходимо разработать новую концепцию модели эффективного функционирования и инновационного развития промышленности Республики. Однако одной из причин, сдерживающих инновационное развитие в Узбекистане, является недостаток внимания к оценке уровня инновационной активности предприятий. Для устранения этой проблемы необходимо использовать многофакторную эконометрическую модель для анализа инновационных процессов в промышленности Республики Узбекистан. Это позволит определить фактические положения и принять конкретные меры для развития инновационной активности промышленности в Узбекистане [7].

Одним из главных факторов, определяющих внутреннюю среду предприятия, является качество и количество кадров. Качество кадров и другие характеристики персонала напрямую влияют на масштаб и темпы внедрения инновационных технологий. Профессиональные характеристики персонала отражают уровень подготовки кадров, их квалификацию и возрастную структуру, что является важным показателем для эффективного внедрения инноваций. Проведенный анализ показал, что в инновационной деятельности часто используются количественные показатели кадров. В настоящее время на промышленных предприятиях наблюдается проблема старения научных кадров, что приводит к постоянному сокращению численности работников среднего возраста. Необходимо уделить внимание возрасту персонала, занятого в инновационной сфере, и разработать новые методы мотивации молодых кадров, чтобы привлекать их в инновационный процесс. Как правило, новым сотрудникам требуется время для приобретения новых знаний и навыков. Проведение научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ на промышленных предприятиях приведет к внедрению инноваций в отрасль и увеличению объема производства.

Очевидно, что промышленные предприятия не могут существовать в изоляции друг от друга. В процессе производства они сотрудничают с поставщиками сырья, материалов и других ресурсов, а также взаимодействуют с потребителями продукции и услуг. Любые нарушения в поступлении сырья, финансовых ресурсов или оборудования, а также нарушения договоров, могут привести к упадку экономического потенциала предприятия и его несостоятельности. Следовательно, для продолжения промышленного прогресса необходимо, чтобы все производственники научились правильно организовывать производство и строго выполнять свои обязательства перед партнерами и государством.

Для инновационного развития промышленности необходимо проводить научно-исследовательские работы в наукоемких направлениях промышленных отраслей. Это должно привести к увеличению объема валовой промышленной продукции.

Однако оценка инновационного потенциала предприятий по предлагаемым показателям, характеризующим основные ресурсы, используемые в инновационной деятельности, будет необъективной без анализа эффективности их использования. Наличие у предприятий ресурсов высокого качества и в необходимом количестве само по себе не означает, что они в полной мере используют имеющийся инновационный потенциал. Комплексная оценка инновационного потенциала предприятий должна исходить из того, что целью создания и накопления необходимых ресурсов для предприятий, осуществляющих внедрение инноваций, является возможность создавать инновации на регулярной основе и получение прибыли от реализации инновационной продукции. Система показателей, оценивающих инновационный потенциал предприятий, должна включать показатели результативности и эффективности инновационной деятельности.

Список использованной литературы

1. Курпаяниди, К. И., Муминова, Э.А. (2022). Основы экономических знаний: Учебное пособие для неэкономических направлений бакалавриата высших образовательных учреждений. Фергана: AL-FERGANUS, 2022. – 280 с.
2. Kurpayanidi, K. (2021). National innovation system as a key factor in the sustainable development of the economy of Uzbekistan, in E3S Web of Conferences **258**, 05026 (2021) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202125805026>
3. Курпаяниди, К. (2023). Некоторые особенности методологии исследования институциональной среды малых промышленных предприятий. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари / Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук / Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(4), 21–34. Doi: <https://doi.org/10.47390/A1342V3I4Y2023N03>
4. Kurpayanidi, K. et al. (2020). The issue of a competitive national innovative system formation in Uzbekistan», in E3S Web of Conferences **159** (2020)
5. Kurpayanidi, K. I. (2023). Интеграция инновационной деятельности и икт как источник трансформации. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali, 3 (2), 45-55. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7699541>
6. Kurpayanidi, K. (2022). Methodological approaches to the analysis of the institutional environment of entrepreneurship. Economy: Analysis and Forecasts. – 2022. – No. 3(19). – P. 37-46.
7. Kurpayanidi, K. I. (2022). Institutional conditions for the development of entrepreneurship in the context of the transformation of the national economy. Scientific and analytical journal Science and Practice of the Plekhanov Russian University of Economics. – 2022. – Vol. 14, No. 4(48). – P. 103-116.

*Омошев Т.Т., к.п.н., профессор
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Юлдашев Д.Л., PhD
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Чиколар Э., преподаватель
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

YEŞİL EKONOMİ ÇERÇEVESİNDE KIRGIZİSTAN'DA SU KAYNAKLARI VE HİDROELEKTRİK ENERJİ POTANSİYELİ

ÖZ

Yeşil ekonomi, 2019-2023 Kırgız Cumhuriyeti'nde Yeşil Ekonomi Geliştirme Programı'nda ifade edilmiştir. Tanıma göre; "Yeşil ekonomi sürdürülebilir kalkınma kavramını temsil etmez, ancak sürdürülebilirliğe ulaşmanın temelidir. Sürdürülebilirlik ise önemli uzun vadeli bir hedef olmaya devam ediyor; ancak bunu başarmak için ekonominin yeşil olması gerekiyor. Birleşmiş Milletler Çevre Programı, yeşil bir ekonomiyi; insan refahını artıran ve sosyal adaleti sağlayan, aynı zamanda çevre bozulmasına yönelik riski önemli ölçüde azaltan bir ekonomi olarak tanımlar".

Belirtmek gerekirse, yeşil ekonomi kavramı; insani değerleri, çevreyi ve ekosistemi, sürdürülebilir bir yaşamın gereklerini ön plana çıkaran günümüz dünyasının en önemli konuları arasında gelmektedir. Öyle ki, ekolojik kıtlıklara, insan refahına, eşitsizliklere, üretime ve tüketime yapılan yatırımlar yeşil ekonomi ile ilişkilendirilir. Bu çalışmada, zengin su kaynaklarına sahip olan Kırgızistan'ın hidroelektrik enerji dönüşümü ve potansiyelinin bir kritiği yapılmış ve bu faktörün ileride Kırgızistan için yeşil ekonomi açısından bir kazanç yaratacağı amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Ekonomi, Hidroelektrik Enerji, Kırgızistan

THE WATER RESOURCES AND HYDROELECTRIC ENERGY POTENTIAL IN KYRGYZSTAN WITHIN THE FRAMEWORK OF GREEN ECONOMY

Annotation

The green economy is expressed in the 2019-2023 Green Economy Development Program in the Kyrgyz Republic. According to the definition; "The green economy does not represent the concept of sustainable development, but it is the basis for achieving sustainability. Sustainability remains an important long-term goal, but to achieve this, the economy needs to be green. The United Nations Environment Programme defines a green economy as one that promotes human well-being and promotes social justice, while at the same time significantly reducing the risk of environmental degradation."

To specify, the concept of green economy; human values, environment and ecosystem are among the most important issues of today's world that bring the requirements of a sustainable life to the forefront. So much so that investments in ecological shortages, human welfare, inequalities, production and consumption are associated with the green economy. In this study, a critique of the hydroelectric energy transformation and potential of Kyrgyzstan, which has rich water resources, has been made and it is aimed that this factor will create a gain for Kyrgyzstan in terms of green economy in the future.

Keywords: Green Economy, Hydroelectric Energy, Kyrgyzstan

ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ И ГИДРОЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ КЫРГЫЗСТАНА В РАМКАХ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

Зеленая экономика выражена в Программе развития зеленой экономики в Кыргызской Республике на 2019-2023 годы. Согласно определению; «Зеленая экономика не представляет собой концепцию устойчивого развития, но она является основой для достижения устойчивости. Устойчивое развитие остается важной долгосрочной целью, но для ее достижения экономика должна быть экологичной. Программа Организации Объединенных Наций по окружающей среде определяет «зеленую экономику» как экономику, способствующую благополучию людей и социальной справедливости, в то же время значительно снижая риск деградации окружающей среды».

Уточнить концепцию зеленой экономики; Человеческие ценности, окружающая среда и экосистема являются одними из наиболее важных вопросов современного мира, которые выдвигают на первый план требования устойчивой жизни. Настолько, что инвестиции в экологический дефицит, благосостояние людей, неравенство, производство и потребление связаны с зеленой экономикой. В этом исследовании была сделана критика трансформации гидроэнергетики и потенциала Кыргызстана, обладающего богатыми водными ресурсами и направлено на то чтобы этот фактор создал выигрыш для Кыргызстана с точки зрения зеленой экономики в будущем.

Ключевые слова: Зеленая экономика, Гидроэнергетика, Кыргызстан

GİRİŞ

Küresel ölçekte sürdürülebilir kalkınmayı sağlayabilecek bir strateji olarak dünya topluluğuna "yeşil ekonomi" kavramını önerdiler (Zhivotovskaya, 2016).

Sanayi devrimi ile hız kazanan üretim artışı ve dünya nüfusunun hızla yükselmesinin çevre ve doğal kaynaklar üzerinde yol açtığı baskılar ve bunun neden olduğu çevresel sorunlar, 1970'lere kadar dünya ekonomisinin dikkate almadığı bir faktör olmuştur. Doğal kaynakların sınırsız olduğu varsayımı ile hareket eden klasik iktisadi düşünce, uzunca bir süre çevre sorunlarını dikkate almadan ekonomik büyümeyi hedeflemiştir. İkinci Dünya Savaşından sonraki dönemde ise, Keynezyen iktisatçılar öncelik olarak ekonomik kalkınmanın hızlandırılması, işsizliğin önlenmesi ve enflasyonun kontrol altına alınması gibi ekonomik alanlara yoğunlaşmış ve üretimim sürekli arttırılmasını amaçlamışlardır (Dulupçu, 2001, 53).

İklim politikası alanında uluslararası işbirliği için küresel çerçeve, Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen belgelerle şekillenmiştir. Dünya ekonomisinin dünyadaki yeşil dönüşümü ile ilgili konunun ana tarihi kilometre taşları, Rio de Janeiro'da "Gezegeni kurtarmak için son şansımız" sloganıyla düzenlenen BM Çevre ve Kalkınma Konferansı oldu (EEC, 2023).

Sürdürülebilir kalkınmanın kavramsal çerçevesi, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılamak anlamına gelir. Bu kavramın temelinde, çevrenin korunması, doğal kaynakların rasyonel kullanımı, sosyal kalkınma ve yoksulluğun azaltılması, sağlık sorunları, teknoloji transferi, gelişmekte olan devletlerin ulusal kalkınma stratejileri için gelişmiş ülkelerin mali ve teknik yardımları bulunmaktadır. Bugün, ülkenin ancak kendini değiştirerek, ekonomik, politik, sosyal, çevresel sorunları çözmek için eski yaklaşımları ve yöntemleri gözden geçirerek ve tüm bu bileşenlerin birbirine ve karşılıklı bağımlılıkları üzerine inşa edilmiş modern bir sürdürülebilir kalkınma modeli oluşturarak dünya kalkınmasının ana akımında kalabileceği açıktır.

Dünya toplumunun sürdürülebilir kalkınma kavramına bağlılığı, 1992 yılında Rio-de-Janeiro'daki BM Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı'nda kabul edilen ve tüm ülkeleri sürdürülebilir kalkınmanın temel çerçevelerinin güçlendirilmesi ve konsolidasyonu için kolektif bir sorumluluk üstlenmeye bağlayan "Gündem21" de resmen teyit edilmiştir (Rio+20, 2012).

Kavramsal Açıdan Yeşil Ekonomi

Yeşil ekonomi, ekonomik büyüme ve çevresel sorumluluğun birbirini karşılıklı olarak güçlendirdiği, ilerlemeyi ve sosyal kalkınmayı desteklediği bir ekonomidir (ICC, 2019).

Yüksek ekonomik büyüme oranları ve dünyadaki tüketim ölçeğinde keskin bir artış; 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren toplumun endüstriyel gelişiminin bir sonucuydu. Bu dönem, çevre sorunlarının önemli ölçüde artmasına neden olmuştur. Şu anda, çevre kirliliği ve ekosistemlerin bozulması, insan toplumunun sürdürülebilir kalkınmasına yönelik başlıca tehditler arasında kabul edilmektedir (Masko, 2020). (Kennet, 2010)'e göre, yalnızca yeşil bir ekonomi ekonomik sistemleri stabilize edebilir. Ayrıca insan, doğa ve kaynakların verimli kullanımı arasındaki çıkarları dengeleyebilir (Kennet, 2010).

Yeşil ekonomi, çevresel riskleri ve çevresel bozulma oranını önemli ölçüde azaltırken sosyo-ekonomik kalkınma hedeflerine ulaşmayı amaçlayan bir ekonomik organizasyon modelidir (BBKK, 2016).

Yeşil ekonomi, ekonomik ve çevresel hedefleri aynı anda ilerletmek için fırsatlardan yararlanmaya odaklanan bir ekonomidir (UNOSD, 2011).

Mal ve hizmetlerin üretimi, dağıtımı ve tüketimi ile ilgili, uzun vadede insan refahında artışa yol açan bir dizi ekonomik faaliyettir (ICTSD, 2015).

Kirleticilerin ve sera gazı emisyonlarının azaltılması ve kontrol edilmesi; iklim değişikliğinin izlenmesi, tahmin edilmesi ayrıca enerji ve kaynak tasarrufu, yenilenebilir enerji için kurulum ve de teknolojilerin geliştirilip üretilmesi ve işletilmesidir (Porfiryev, 2011, s. 161).

Ekonomik büyüme ve çevresel sorumluluğun karşılıklı olarak birbirini desteklediği ve sosyal kalkınmada da ilerlemeyi desteklediği bir ekonomidir (Rio+20, 2011).

Sürdürülebilir kalkınma ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasına katkıda bulunan çevresel açıdan önemli sektörlerde yatırımı çekmek için bir dizi önlemleri bir araya getiren bir kavramdır (OECD, 2012, s.14-15]

Asya-Pasifik bölgesi için, sosyal kalkınmayı içeren düşük karbonlu, çevresel olarak sürdürülebilir ekonomik ilerlemeyi vurgulayan bir politika odağıdır (ESCAP, 2012).

Çevre yönetimi için teknolojilerin geliştirilmesine, üretilmesine ve işletilmesine, iklim değişikliğinin izlenmesine ve tahmin edilmesine dayalı; ekonomik büyüme ve sosyal kalkınmayı amaçlayan ekonomik bir faaliyettir (Rybak, 2016).

1/Kırgızistan'da Su Kaynakları

Kırgızistan'ın 6836 kilometrekarelik alanı kaplayan 1923 gölü vardır. En büyükleri 6236 km² alanı içeren Issık Gölü, Son Gölü ve Chatyr Gölü'dür. En uzun nehirleri ise Naryn, Chatkal ve Chu olmakla beraber, yıllık akışı 583 km³'tür. Talas ve Assa'nın akışı ise 2 km³'tür. Kırgızistan'da bulunan 3500'den fazla nehir; komşu ülkelere, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Çin'deki Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ne su sağlamaktadır. Bataklıklar ise, yeraltı suyu oluşumlarının olduğu yerlerde bölgenin %0, 5'ini kaplar (Cawater, 2009).

Tacikistan ve Kırgızistan, Aral Deniz Havzası su akışının sırasıyla %50 ve %30'unun oluştuğu en iyi su kaynaklarına sahiptir (OSCE, 2007).

Yenilenebilir enerji kaynakları içerisinde yer alan su, Kırgızistan için hidroelektrik dönüşümü açısından ve yeşil ekonomi fırsatı olarak büyük avantaj oluşturmaktadır. (K.C. Yeşil Bir Ekonomi İçin Beklentiler, 2012) raporuna göre;

-Ülkenin sürdürülebilirlik ve refah kaynağı olarak su, ancak Kırgızistan'daki doğal ekosistem ve buzulların korunması bağlamında çoğaltılabilir.

-Kırgız Cumhuriyeti, Orta Asya'da su kaynakları kendi topraklarında oluşan tek ülkedir ve bu Kırgızistan'ın hidroloji özellikleri için bir avantajdır. Ayrıca, Kırgızistan; rezervleri nehirlerde, buzullarda ve kar alanlarında depolanan önemli yeraltı ve yüzey su kaynaklarına sahiptir.

-Ülkenin su kaynakları, tüm Orta Asya bölgesinin çevresel ve ekonomik sürdürülebilirliğinde önemli bir rol oynamaktadır. Ülkede, Siri Derya, Amu Derya, Chu, Talas ili tarım nehirleri ve Issık Gölü'nün başlıca havzalarına kadar uzanan 3500 nehir vardır. Bu nehirlerin su kaynakları Kırgız Cumhuriyeti toprakları boyunca akar ve diğer Orta Asya devletlerine gider. Kırgızistan'daki nehirlerin yıllık toplam akışı 48-50 km³'tür. Kırgızistan Cumhuriyeti, mevcut tüm su kaynaklarının %20-25'ini kullanır ve suyun geri kalanı komşu devletlerin topraklarına gider; Kazakistan, Tacikistan, Özbekistan ve su paylaşımına tabidir. Kazakistan, Tacikistan ve Özbekistan arasındaki nehir akışının paylaşılması, "sulanan hektar başına eşit su temini" ilkesine dayanmaktadır. Kırgızistan %24'e kadar su kullanma hakkına sahiptir ve toplam sınır 11, 9 km³'tür.

-Su, Orta Asya ülkelerinin sosyal-ekonomik refahının kilit faktörlerinden biridir ve bu nedenle Kırgızistan'ın su kaynakları devletlerarası çıkarların konusudur. Kırgızistan'ın komşu devletleri özellikle yaz döneminde sulama amaçlı suya ihtiyaç duymaktadır.

-Ülkedeki enerji kaynaklarının cari açığı, ülkedeki enerji tüketiminin hacminin önemli ölçüde arttığı kış döneminde Kırgızistan'ın rezervuarlardan su tahliye etmesini daha avantajlı hale getirmektedir. Bir ülkede su kullanım rejiminin değişmesi kaçınılmaz olarak diğer ülkelerin çıkarlarını etkilemektedir.

-Bu nedenle, bugün küresel iklim değişikliği bağlamında, Kırgızistan'ın ve genel olarak Orta Asya bölgesinin ihtiyaçlarını karşılamak için stratejik bir kaynak olarak su yönetiminin verimliliğini artırmaya izin verecek politikaların devredilmesi, kurumsallaştırılması ve uygulanması için acil bir ihtiyaç ortaya çıkmaktadır.

-Kırgızistan'ın ana ve ikincil su arterleri çevresinde ormanla kaplı alanların genişletilmesi, ülkenin su kapasitesinin artırılmasına katkıda bulunmak için bir önlem olarak da kullanılabilir.

-Ülkedeki su kaynaklarının %90'ından fazlası tarımsal su kullanımı için kullanılmaktadır. Bununla birlikte, alınan suyun büyük bir kısmı nakliye sırasında kaybolur. 2006-2010 yılları arasındaki dönemde, taşıma sırasında ortalama su kaybı, yılda 1852 milyon m³ veya toplam su alım hacminin %23'ünü oluşturmuştur. Bunun nedeni, sulama ve dağıtım sistemlerinin zayıf teknik durumu, yıpranmış tesisler, etkisiz sulama yöntemlerinin kullanılmasıdır. Bu görüşe göre,

Kırgızistan ekonomisinin yeşillendirilmesinin önemli alanlarından biri, su kaynaklarının yerli kullanımının verimliliğini artırmak, kayıpları azaltmak ve yeni hesaplama ve sulama yöntemlerinin getirilmesidir.

Tablo 1. 2011-2017 Kırgız Cumhuriyeti Su Kaynakları ve Kullanımı

Göstergeler (milyon m ³)	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Su Tüketimi	4, 864, 0	4.863.0	5.114, 0	4.768, 0	5.224, 5	4.668, 7	5.072, 4
İhtiyaç Miktarı	78	82	40	81	87	67	69, 1
Suyun Endüstriyel Yoğunluğu	1, 97	1, 33	3.90	1, 84	1, 72	2, 19	
Sulama ve Tarımsal Su	4.634, 0	4.482, 6	4.543, 6	4.530, 5	4.922, 2	4.435, 3	4.821, 6
Atık Su	116, 0	115, 7	113, 5	103, 6	99, 9	100, 0	101, 6
Arıtılmış Su	109	109	103	104	94	93	95
Arıtılmamış Su	4	4	5	2	2	2	2

Kaynak: <https://mineconom.gov.kg/ky/direct/302/335>, verilerinden oluşturulmuştur. (Erişim Tarihi: 19.04.2023).

Bugün Kırgızistan tüm Orta Asya Cumhuriyetleri gibi, ortalamanın çok üzerinde su tüketimi ayrıcalığı olan bir ülkedir. Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan, dünya çapında en yüksek su tüketimine sahip yedi ülke arasında yer almaktadır. Kırgızistan ise dünya ortalamasının üç katından fazla tüketmektedir (WWF, 2004:16). Tablo 1'e göre yıllara göre su tüketiminde artış görülmüştür. Ancak, atık su miktarı önceki yıllara göre artarken, arıtılmış su miktarında da azalış yaşanmıştır. Endüstriyel su kullanımı, toplam su kaynaklarının kullanım hacminin sadece %0,67'sini oluşturmaktadır. 2017 yılında su sanayi yoğunluğu geçen yıla göre %27 ve 2011 yılına göre %11 artışla 2, 19 oldu (<https://mineconom.gov.kg/ky/direct/302/335>). Tablo 2'de ise 2019-2021 yılları arasında atık su miktarında artış gerçekleşmiştir.

Tablo 2. 2019-2021 Kırgız Cumhuriyeti Su Kaynakları ve Kullanımı

Göstergeler -Milyon m ³	2019	2020	2021
Doğal Su Kaynaklarından Su Çıkarma	8.068, 7	8.017, 9	7.999, 5
Yeraltı Sularından	254, 8	249, 8	252, 9
Su Tüketimi	5.211, 1	5.237, 5	5.310, 0
Üretim İhtiyaçları İçin	84, 3	82, 5	80, 2
Sulama ve Tarımsal Su Temini	4.920, 7	4.942, 0	4.986, 9
Atık su	99, 3	123, 4	133, 1
Standartlara Göre Arıtılmış Su	94, 3	118, 4	129, 1
Atık su Diskleri	1, 9	1, 9	1, 7

Kaynak: <http://www.stat.kg/en/statistics/turizm-otdyh-ohrana-okruzhayushej-sredy/>, verilerinden oluşturulmuştur. (Erişim Tarihi: 19.04.2023).

Raporda, Kırgızistan'ın dağ buzullarının ve doğal ekosistemin korunmasına yönelik uluslararası girişimlere katılımı ve yoksul nüfus için, sulama suyuna erişimin artırılması, sulama sistemlerinin rehabilitasyonu ve inşası çözüm önerileri olarak ifade edilmiştir.

2/Kırgızistan'da Hidroelektrik Enerji Potansiyeli

Hidrolik enerji yenilenebilir enerji kaynakları içerisinde enerji üretimi bakımından yaygın kullanıma sahip enerji çeşididir. Hidrolik enerji yenilebilir olduğu için, çevresel önemi büyüktür. Ayrıca hidroelektrik enerjide herhangi bir hammadde tüketimi olmadığından dolayı fosil yakıtlı termik santrallere göre işletme masrafları oldukça düşüktür. Ek olarak, hidrolik santrallerde enerji üretimi, atmosfere büyük miktarda zararlı atıklar bırakan santrallere göre daha temizdir (Tunay vd., 2001, s.18-20).

Kalkınma için, sınırlı gaz, petrol, kömür kaynakları ve önemli hidroelektrik kapasitesi ile Kırgızistan, komşu ülkelere enerji ihraç etmektedir. Bununla birlikte, bölgesel düzeyde, sulama ve hidroelektrik arasında rekabet mevcuttur. Aşağı akış ülkeleri, sulama için yaz aylarında suyun

serbest bırakılması için Toktogul rezervuarında depolamayı sürdürmekle ilgilenirken, kışın enerji üretimi için rezervuardan su salınması Kırgızistan'a fayda sağlamaktadır. 2910 MW kurulu güce sahip olan Kırgızistan, 2008 yılında 10604 GWh üretim yaptı ve bu da ülkenin teknik olarak işletilebilir hidroelektrik kapasitesinin yaklaşık yüzde 10, 7'sini temsil etmektedir (Unwater, 2017).

2010-2017 döneminde Kırgız Cumhuriyeti'nin enerji sektörü belirli bir ilerleme kaydetti: 120 MW kapasiteli Kambar-Ata HES-2'nin 1. ünitesi işletmeye alındı. 110 kw "Aigultash-Samat" trafo merkezi inşa edildi. Belirtmek gerekirse, "Datka" ve "Kemin" merkezi 500 kw, ve ülkenin güneyinde toplam uzunluğu 248 km'dir. Böylece Kırgızistan'ın komşu ülkelerin enerji sisteminden bağımsızlığı sağlandı ve Kırgız Cumhuriyeti'nin enerji sisteminin potansiyelinin daha da geliştirilmesi için koşullar yaratıldı. Bişkek tesisin kapasitesi 812 MW'a çıkarılarak modernizasyonu tamamlandı. Ayrıca Toktogul HES'in rehabilitasyon çalışmaları devam etmektedir. Elektrik kayıplarının küresel ortalaması ise %8, 26 'dır (worldbank.org/indicator/eg.elc.loosszs).

Yenilenebilir enerji kaynakları, hızla artan enerji verimliliği ile birlikte, uygulanabilir bir iklim çözümünün temel taşı oluşturmaktadır (IRENA, 2018). Kırgızistan için yeşil ekonomiye yönelik enerji verimliliği ve enerji politikaları gerekmektedir. Enerji tüketiminde verimliliğin artırılması ile 2023 yılına kadar GSYİH' nin enerji yoğunluğunun %10 oranında azaltılması planlanmaktadır. Enerji verimliliğine yapılan yatırımlar ve enerji verimliliğini desteklemeye yönelik politikalar vatandaşlara tasarruf sağlar, enerjide dışa bağımlılığı azaltır ve çevre kirliliğini azaltır.

Enerji sektörünü güçlendirmeye yönelik en önemli önlemlerden bir diğeri de, hükümetin sosyal koruma programları aracılığıyla düşük gelirli nüfusa doğrudan sübvansiyonlarla (destek) ısı ve elektrik üretimi maliyetlerini karşılamaya dayalı bir tarife politikasının geliştirilmesi ve aşamalı olarak uygulamaya konulması olmalıdır.

Kırgızistan'da 2023 yılına girilmesiyle birlikte enerji dönüşümü gelişme göstermiştir. Bu gelişmelere bakıldığında;

- 2023 yılına kadar, GSYİH enerji yoğunluğu %4, 5 azaltıldı;
- 2023 yılına kadar konut, kamu, idari, çok işlevli ve endüstriyel olmayan binaların enerji tüketimi %10 azaltıldı;
- 2023 yılına kadar dağıtım kayıpları %13'e düşürüldü;
- Enerjide ticari kayıplar %100 oranında ortadan kaldırıldı;
- Toplam kurulu gücü en az 50 MW olan yenilenebilir enerji kaynaklarına sahip tesisler devreye alındı;
- Mevcut üretim kapasitelerinin, iletim ve dağıtım altyapı tesislerinin bakımına ve zamanında modernizasyonuna olanak tanıyan enerji şirketlerinin yönetiminin, verimliliğinin ve finansal istikrarının şeffaflığı gözetildi;
- 2023 yılına kadar, enerji sektöründeki özel yatırım akışı 300 milyon ABD dolarının üzerinde arttı (K.C. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı, 2019).

Tablo 3. 2016-2020 Kırgızistan Sürdürülebilir Enerji Finansman Fonu

	Konut	Ticari
Proje No	1368	109
Kredi ((\$)	10.583.504	22.720.928
Enerji Tasarrufu, MWh/yıllık	28.021	101.275
Karbon Emisyon Tasarrufu, tCO₂eq/yıllık	16.540	23.005
Ödenen Teşvikler (\$)	1.071.643	2.658.825

Kaynak: <https://wecoop.eu/wp-content/uploads/2020/05/Session-3-Nurzat-Abdyrasulova-PPP-080618-v3.pdf>, verilerinden oluşturulmuştur. (Erişim Tarihi:19.04.2023)

AB tarafından kredi ve hibe programıyla desteklenen KyrSEFF (Kırgızistan Sürdürülebilir Enerji Finansman Fonu) projesinde de enerji tasarrufu sağlanmıştır. Bunun devamı ile karbon emisyon tasarrufunda artış görülebilir. Bu da yeşil enerji politikalarıyla ve programlarıyla gerçekleştirilebilir.

Sonuç ve Öneriler

Kırgızistan'ın yeşil ekonomi kavramı, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığının 2019-2023 raporunda tanımlanmıştır. Raporda, sürdürülebilir ekonomi için, yeşil ekonominin gerekli olduğu ifade edilmiştir. Belirtecek olursak, yeşil ekonomi- insana, doğaya, üretime- yönelik atılımları içerir. İnsan sağlığı için elzem olan ve aynı zamanda ekolojik zenginlik olarak bilinen suya erişim ve su kaynaklarından enerji elde etmek ise, yeşil ekonominin hedefleri arasında gelmektedir. Kırgızistan sahip olduğu 1923 göl ve 30 bini aşkın nehirleriyle, Tacikistan'ın yanında zengin önemli su kaynaklarına sahiptir. Yenilenebilir enerji kaynakları arasında yer alan su kaynaklarının, etkin ve verimli kullanımı ve aynı zamanda hidro enerjiye dönüşümü ise yeşil ekonomi açısından önemli bir olaydır. Kırgızistan bu imkânlarla sahip bir ülkedir.

Kırgızistan'ın su rezervlerine gelince, rezervler; nehirlerde ve buzullarda depolanmıştır. En büyük buzulların Tien Shan'da olduğu araştırmalarda yer almaktadır. Ülke, yeraltı ve yerüstü su kaynaklarının %20 ila %25'ini kullanırken, geri kalanları ise komşu ülkeleri tarafından kullanılmaktadır. Ancak su yönetiminde ciddi politik problemler yaşanmaktadır. Bunun için su yönetim verimliliğine ihtiyaç duyulmaktadır. Su kaynakları tüketiminin %90'ı tarımsal sulama amaçlı kullanılırken, taşıma sırasında su kaybına da uğramaktadır. Dolayısıyla bütün bunlara rağmen, su verimliliğini artırmak ve su kayıplarını azaltmak için su yönetim modeline gereksinim vardır. Su kaynaklarından elde edilen hidroelektrik enerjisi ise hem çevreyi korurken hem de fosil yakıtlı enerjiye göre düşük maliyetlidir. Bakıldığında, Kırgızistan için enerji verimliliği için, amacına uygun ve uygulanabilir enerji politikaları zaruri hale gelmiştir. Bunun için 2023 GSYİH'deki enerji yükünün %10 azaltılması hedeflenmiştir. Bu sayede çevre kirliliği azaltılırken, maliyetlerde de tasarruf sağlanacağı belirtilmiştir.

Diğer bir konu ise, AB tarafından desteklenen 2016-2020 yıllarını kapsayan KyrSEFF'tir. (Kırgızistan Sürdürülebilir Enerji Finansman Fonu) bu fon, yeşil ekonominin ilkelerine ve hedeflerine uygun bir fondur. Bu fon kapsamında Kırgızistan'da konut ve iş yerlerinde önemli ölçüde enerji tasarrufu ve karbon emisyon azalımı sağlanmıştır. Çözüm önerilerine gelince ise zengin su kaynaklarına sahip olan Kırgızistan'da su yönetiminde ciddi problemler bilinmektedir. Bunun için etkin bir su yönetim politikası gereklidir. Özellikle enerji arzı ve talebi için aynı zamanda maliyetlerden tasarruf edebilmek için bu politikaların uygulanması önemlidir. Yine 2019- 2023 K.C Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nın raporunda belirtilen KyrSEFF projesi de Kırgızistan için yeşil ekonomi adına önemli bir gelişmedir. Dolayısıyla bu programın fırsata dönüştürülmesi de önemli faydalar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

1. BBKK (Belarus Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Kararı). (2016). "2020 Yılına Kadar Belarus Cumhuriyeti'nde Yeşil Ekonominin Geliştirilmesi için Ulusal Eylem Planı" Belarus Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 21 Aralık 2016 tarih ve 1061 sayılı Kararı. https://ojs.studiamsu.md/index.php/stiinte_exacte_si_economice/article/view/5037/6987,
2. Cawater. (2009). WATER QUALITY STANDARDS AND NORMS IN KYRGYZ REPUBLIC, http://www.cawater-info.net/water_quality_in_ca/files/kyrgyzstan_en.pdf. (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
3. Dulupçu, M.A. (2001). Sürdürülebilir Kalkınma Politikasına Yönelik Gelişmeler. Dış Ticaret Dergisi, 6(2), 46-70. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/382459>, (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
4. ESCAP (BM Ekonomik ve Sosyal Konseyi). (2012). Green Growth, Resources and Resilience: Environmental Sustainability in Asia and the Pacific // ESCAP. – 2012. <http://www.unescap.org/resources/green-growth-resources-and-resilienceenvironmental-sustainability-asia-and-pacific>. (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
5. EEC (Avrasya Ekonomik Komisyonu). (2023). <https://ecc.eaeunion.org/> (Erişim Tarihi: 08.04.2023).
6. ICC (Uluslararası Ticaret Odası). (2019). Comments on the UNEP draft Green Economy Report <https://cdn.iccwbo.org/content/uploads/sites/3/2011/05/ICC-comments-on-the-UNEP-draft-Green-Economy-Report.pdf>. (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
7. IRENA (Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı). (2018). Global Energy Transformation https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21898IRENA_Global_Energy_Transformation_2018_summary_EN.pdf, (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
8. ICTSD (Uluslararası Ticaret ve Sürdürülebilir Kalkınma Merkezi). (2015). Green economy" - a new vector of sustainable development? Q: Bridges: inform. bulletin / International Center of Trade and Sustainable

- development;: [http://ictsd.org/bridges-news/bridges/news/"green-economy"---new-vector-of-sustainable-development](http://ictsd.org/bridges-news/bridges/news/). https://ojs.studiamsu.md/index.php/stiinte_exacte_si_economice/article/view/5037/6987 (16.04.2023).
9. K.C. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı (2019). Green Eco-nomy Development Program in the Kyrgyz Republic for 2019-2023. https://adelphi.de/de/system/files/mediathek/bilder/Report-Adelphi-CRVA-EN_final.pdf (Erişim Tarihi: 08.04.2023).
 10. KENNET, M. (2010). What Green Economics? An age of global transformation. In: An Age of Green Economics, https://ojs.studiamsu.md/index.php/stiinte_exacte_si_economice/article/view/5037/6987, (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
 11. MASKO, L.V. (2013). Improvement of accounting and analytical support of environmental activities in the Republic of Belarus. In: Vestn. Polots. State University. Series D.Econ. and legal. Science, 2013, no. 5, pp. 83–89. https://ojs.studiamsu.md/index.php/stiinte_exacte_si_economice/article/view/5037/6987 (16.04.2023).
 12. OECD (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü). (2012). “Green Growth and Developing Countries”: A Summary for Policy Makers / OECD. – 2012. https://ojs.studiamsu.md/index.php/stiinte_exacte_si_economice/article/view/5037/6987, (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
 13. OSCE (Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı). (2007). The Central Asian Regional Environmental Centre for the Kyrgyz Republic, <https://www.osce.org/files/f/documents/f/d/25151.pdf>. (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
 14. Porfiryev, B. N. (2011). Nature and Economy: Risks of Interaction. (Ecological and Economic Essays). / Edited by Academician of the Russian Academy of Sciences V.V. Ivanter. Moscow. https://ojs.studiamsu.md/index.php/stiinte_exacte_si_economice/article/view/5037/6987, (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
 15. Rio+20. (2012). Kırgız Cumhuriyeti’nde Yeşil Bir Ekonomi İçin Beklentiler Raporu.
 16. Rybak, V.A. (2016). Analysis of the essence of the "green economy" and tools for managing the quality of the environment on the example of the Republic of Belarus / V.A. Rybak, A. Grib, A. Shokr. In: Interactive Science, 2016, No. 4, pp. 97-107. ISSN 2414-9411. doi:10.21661/r-80712, https://ojs.studiamsu.md/index.php/stiinte_exacte_si_economice/article/view/5037/6987, (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
 17. UNOSD (BM Sürdürülebilir Kalkınma Organizasyonu). (2011). A guidebook to the Green Economy. Issue 1: Green Economy, Green Growth, and Low-Carbon Development – history, definitions and a guide to recent publications: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/GE%20Guidebook.pdf>. (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
 18. Tunay, M.T., Cebeci, M., (2001). Büyük Hidroelektrik Santraller ile Küçük Hidroelektrik
 19. Santrallerin Karşılaştırılması, Yenilenebilir Enerji Kaynakları Sempozyumu, 18-20 Ocak, İzmir. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bitlisfen/issue/33317/308545>, (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
 20. UN. (2011). The Road to Rio+20: For a Developmentled Green Economy. Second issue / ed. C. M. Simpson. New York, Geneva: United Nation, 2011. 98 p. https://ojs.studiamsu.md/index.php/stiinte_exacte_si_economice/article/view/5037/6987, (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
 21. Unwater. (2017). Kyrgyzstan UN-Water Country Brief, https://www.unwater.org/sites/default/files/app/uploads/2017/05/KGZ_pagebypage.pdf. (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
 22. Zhivotovskaya, I.G. (2016). GREEN ECONOMY AS A GLOBAL DEVELOPMENT STRATEGY IN THE POST-CRISIS WORLD http://inion.ru/site/assets/files/2523/2016_so_zelenaia_ekonomika.pdf, (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
 23. WWF (World Wide Fund). (2004). Living Planet Report. https://www.idos-research.de/uploads/media/Studies_14.pdf. (Erişim Tarihi: 16.04.2023).
 24. <https://mineconom.gov.kg/ky/direct/302/335>, (Erişim Tarihi: 19.04.2023).
 25. <http://www.stat.kg/en/statistics/turizm-otdyh-ohrana-okruzhayushej-sredy/>, (Erişim Tarihi: 19.04.2023).
 26. worldbank.org/indicator/eg.elc.loosszs, (Erişim Tarihi: 19.04.2023).
 27. <https://wecoop.eu/wp-content/uploads/2020/05/Session-3-Nurzat-Abdyrasulova-PPP-080618-v3.pdf>, (Erişim Tarihi:19.04.2023)

*Савинова Г.А., старший преподаватель
Ферганский политехнический институт
Муратов А.А., магистр.
Ферганский политехнический институт*

ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕТА ПРОДАЖ ПРОДУКЦИИ (РАБОТ, УСЛУГ) В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

Данное исследование было посвящено вопросам организации учета реализации продукции (работ, услуг) в условиях модернизации экономики, в котором была проанализирована организация доходов от реализации продукции и их правильный учет, правильный учет денежных средств, полученных за изготовленную продукцию и выполненные работы и предоставляемые услуги. Это было основано на том факте, что основными средствами для покрытия расходов и получения дохода предприятия являются именно эти процессы.

Ключевые слова: реализация продукции (работ, услуг), расчет выручки, финансовый результат, продукция на рынке, объем продаж, остаток продукции, фактическая себестоимость.

QUESTIONS OF ORGANIZATION OF ACCOUNTING OF SALES OF PRODUCTS (WORKS, SERVICES) IN THE CONDITIONS OF MODERNIZATION OF THE ECONOMY

Annotation

This study was devoted to the organization of accounting for the sale of products (works, services) in the conditions of modernization of the economy, in which the organization of income from the sale of products and their correct accounting, correct accounting of funds received for manufactured products and work performed and services provided were analyzed. This was based on the fact that these processes are the main means to cover expenses and generate income for the enterprise.

Keywords: sales of products (works, services), revenue calculation, financial result, products on the market, sales volume, product balance, actual cost.

На современном этапе экономических реформ, проводимых в нашей стране, реализуется множество мер государственной поддержки отечественных производителей. При этом каждое акционерное общество старается более эффективно использовать свой внутренний потенциал с целью получения большей прибыли. Но в нынешних условиях существующие в нашей республике товаропроводящие субъекты в процессе производства продукции ограничиваются лишь поставкой ее организациям-посредникам.

В условиях модернизации экономики товары производятся для продажи на рынке. Исходя из этого, необходимо провести углубленное изучение рынка перед производителями, правильно определить маркетинговую стратегию. При этом основное внимание следует уделить следующим трем основным проблемам:

1. Что необходимо производить, то есть из-за ограниченности производственных ресурсов, какие товары и услуги, взаимно отрицающие друг друга, должны производиться и в каком количестве?

2. Как производятся товары и услуги, то есть какие технологии предполагается использовать из имеющихся в распоряжении общества ресурсов?

3. Для кого предназначены производимые товары и услуги, то есть в каких процедурах осуществляется распределение созданного валового национального продукта?

Сами по себе эти три центральных вопроса-“что?”, “как?” и “для кого?” актуальность в условиях рыночных отношений. Особенно в нашей республике, которая активно продвигается к построению рыночной экономики, это воспринимается как центральная проблема, стоящая перед каждым предприятием, каждой фирмой. Важную роль в решении этих задач играет весь персонал предприятия, включая бухгалтеров. Бухгалтерия играет решающую роль в принятии решений о том, сколько продукции необходимо произвести на предприятии, на каком рынке ее можно реализовать.

Акционерные общества также будут вынуждены искать и принимать управленческие решения, которые помогут им стать конкурентоспособными предприятиями и помогут им

достичь необходимых финансовых результатов. С этой целью предприятие изучает конъюнктуру рынка, самостоятельно планирует свою деятельность и т.д. Он вступает в экономические отношения со многими заинтересованными сторонами для достижения этих целей. В этом процессе Бухгалтерский учет является источником информации для заинтересованных сторон.

В нашей республике действует ряд нормативных документов, касающихся учета в бухгалтерском учете работы с готовой продукцией (работами, услугами), их реализации и формирования финансовых результатов. В первую очередь следует напомнить о принятии Олий Маджлисом Республики Узбекистан закона “О бухгалтерском учете” от 13 апреля 2016 года (в новой редакции) [1].

Закон “О бухгалтерском учете” обеспечивает установление новых, соответствующих рыночным отношениям требований к стандартам бухгалтерского учета и предусматривает основные принципы, которые станут основой для организации системы бухгалтерского учета в Республике Узбекистан.

В системе организации бухгалтерского учета на предприятиях к задачам подготовки готовой продукции, ее отгрузки относятся:

своевременное и правильное отражение в бухгалтерском учете всех хозяйственных операций, связанных с движением готовой продукции, фиксация продукции на складе;
контроль за соблюдением норм и правил резервирования;
поддержание состояния и целостности запасов на складе;
установление непрерывного контроля за объемом выполнения работ и услуг, выпуском готовой продукции, своевременное и правильное оформление документации на отгружаемую продукцию (работы, услуги), четкая организация расчетов с покупателями.

Успешное выполнение этих задач зависит от слаженной работы предприятия, правильной организации складского хозяйства и сбыта продукции, своевременного оформления хозяйственных операций в документах.

В соответствии с НСБУ № 4 “товарно-материальные запасы” готовой продукцией считаются активы, находящиеся в хозяйствующих субъектах, и они входят в состав товарно-материальных запасов предприятия как готовая продукция, товары, предназначенные для реализации в повседневной деятельности хозяйствующего субъекта [2].

К задачам организации и ведения учета реализации продукции (работ, услуг) на предприятии относятся:

Правильно и своевременно отражать на счете все хозяйственные операции, связанные с реализацией продукции (работ, услуг);
Осуществление контроля за исполнением договоров при реализации продукции (работ, услуг);
Контроль за ассортиментом и объемом реализуемой продукции, а также за выполнением плана продаж;
Своевременный точный расчет затрат периода, связанных с производством и реализацией продукции;
Точный расчет выручки за реализованный товар, правильное определение суммы прибыли и т.д.;

Предприятия после реализации продукции (работ, услуг) должны определить результат этой деятельности, то есть финансовый результат, и проанализировать его детально.

Реализация экономических реформ в Республике Узбекистан в результате приведения системы анализа в соответствие с мировыми стандартами требует совершенствования анализа готовой продукции (работ, услуг), их реализации, а также финансовых результатов

Затраты, понесенные за счет реализации продукции, окупаются, и предприятие получает прибыль. Объем продаж — это заключительный этап производственного процесса. За счет выручки от реализации продукции предприятие производит платежи в первый раз. Налоговые платежи осуществляют расчеты по заработной плате с поставщиками товаров,

работниками сферы услуг. Итак, финансовое состояние предприятия, скорость оборачиваемости оборотных средств и ее состояние во многом зависят от выполнения плана и его динамики по объему реализации финансовых результатов.

Ускорение процесса продаж влияет на ускорение как производственных, так и снабженческих процессов предприятия, сокращая дебиторскую и кредиторскую задолженность.

Финансовая устойчивость предприятия зависит от конкурентоспособности выпускаемой, выпускаемой продукции на рынке, ее спроса на внутреннем и внешнем рынках, объема реализации.

Производство продукции и ее реализация-завершающий этап производственной деятельности каждого предприятия, направленный на обеспечение потребностей населения. Реализация продукции в плановом объеме дает организации возможность выполнять производственные затраты, обязательства перед банками и другими хозяйствующими субъектами по возмещению, государственному бюджету, кредиту, а также способствует получению прибыли, что имеет важное значение для совершенствования производства и дальнейшего развития.

Правильно определенная себестоимость проданной продукции определяется путем пересчета соответствующих показателей, а также путем сопоставления натурального и стоимостного выражений товарного баланса по отдельным видам продукции. При этом показатели товарного баланса сравниваются с аналогичными показателями в других документах:

остаток готовой продукции на начало и конец отчетного периода, произведенной и отгруженной (реализованной) в отчетном периоде, подтверждается данными аналитического учета по учету движения готовой продукции в бухгалтерском учете и оперативной информацией в производственно-надзорной службе;

фактическая себестоимость готовой продукции на начало и конец отчетного периода или остаток по себестоимости по учетным ценам (плановым, нормативным) и т.п. подтверждается сальдо на начало и конец отчетного периода счета "Расчеты по учету готовой продукции". Выпуск готовой продукции из производства по фактической себестоимости подтверждается данными сводного учета затрат на производство;

отгрузка по фактической стоимости определяется как алгебраическая сумма отгрузки и разницы по цене счета. Сумма различий рассчитывается исходя из среднего процентного уровня различий [4].

Таким образом, подводя итог, можно сказать, что основные задачи правильной организации учета процесса реализации продукции и оказания услуг на современных предприятиях, по нашему мнению, должны быть представлены следующим образом:

своевременное ведение учета выпуска готовой продукции, выполненных работ и оказанных услуг;

документирование всех операций, связанных с продажей;

своевременное получение платежей от покупателей и заказчиков;

правильное ведение расчета финансовых результатов от реализации продукции, работ и услуг.

Процесс формирования и применения финансовых результатов в бухгалтерском учете связан с определением конечного финансового результата, который состоит из прибыли от реализации товаров, услуг, работ и доходов, а также затрат, получаемых по различным операциям - продаже имущества, получению ренты, ущербу от стихийных бедствий и т.д.

Финансовое состояние организации считается стабильным, если она покрывает своими средствами не менее половины финансовых ресурсов, необходимых для осуществления обычной предпринимательской деятельности, эффективно использует финансовые ресурсы, соблюдает финансовую, кредитную и расчетную дисциплину, иными словами, обладает платежеспособностью.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Узбекистан, “О бухгалтерском учете” (новая редакция) от 13.04.2016 г. № ЗРУ-404.
2. Приказ Министра финансов Республики Узбекистан, «Об утверждении национального стандарта бухгалтерского учета республики Узбекистан (НСБУ № 4) «товарно-материальные запасы»» зарегистрировано 30.06.2020 г., рег. номер 3259.
3. Якубов, В. Г. (2022). Сбыта Продукции Является Важным Фактором Увеличения Прибыли Компаний. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science, 3(5), 49-55.
4. Shoev, D. A. (2022). HARAJATLARNI OPTIMALLASHTIRISH KOMPANIYANING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING MUHIM OMILIDIR. Central Asian Academic Journal of Scientific Research, 2(5), 690-699.

Рустамов Н.С.

*Научно-исследовательский институт
Генетических ресурсов растений*

РОЛЬ ГЕНБАНКОВ А ТАКЖЕ ГЕНЕТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ РАСТЕНИЙ ДЛЯ ПОСЛЕДУЮЩЕГО СОХРАНЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация

Генетические ресурсы растений являются стратегическим ресурсом и основой экологической безопасности. Их эффективное сохранение и использование имеют ключевое значение для обеспечения продовольственной и пищевой безопасности как в настоящем, так и в будущем. Для решения данной проблемы необходимо, чтобы постоянно создавались улучшенные культуры и сорта, адаптированные к специфическим условиям конкретных агроэкосистем. Утрата генетического разнообразия снижает возможность устойчивого и гибкого управления сельским хозяйством в условиях неблагоприятной окружающей среды, а также резкого колебания климатических условий.

Ключевые слова: Генетические ресурсы, глобализация, экология, эффективность, устойчивое развитие, агроэкосистема, адаптация, климатические условия, экологическая безопасность.

Генные банки играют ключевую роль в сохранении, обеспечении доступности и использовании широкого спектра генетического разнообразия растений для улучшения сельскохозяйственных культур и повышения экологической безопасности. Они помогают наладить связь между прошлым и будущим, обеспечивая доступность генетических ресурсов для научных исследований, селекции и предоставления улучшенных семян системам сельскохозяйственного производства для обеспечения их устойчивости и гибкости. Эффективное управление генным банком посредством применения стандартов и процедур, играет ключевую роль в деле сохранения и устойчивого использования генетических ресурсов растений. Развивающиеся страны, на территории которых находится примерно 70% всего разнообразия зародышевой плазмы Земли, самостоятельно не в состоянии обеспечить необходимое финансовое покрытие комплексного изучения и сохранения генетических ресурсов. Эти вопросы связаны с определением и защитой прав собственности селекционера на результаты своего труда, монополизацией семеноводства и технологий возделывания (ГМ-сортов, гибридов, мутантных и рекомбинантных форм и др.), и возрастающей ролью источников генетической зародышевой плазмы в мировой науке и экономике.

Сохранение и улучшение устойчивого использования генетических ресурсов растений является необходимым для достижения продовольственной безопасности и решения пищевых потребностей нынешнего и будущих поколений. Поэтому жизненно необходимо сохранить разнообразие генетических ресурсов растений, обеспечивая его доступность для мирового общества. При этом, поддержание деятельности генбанка может быть достаточно дорогим. Многие научные достижения, например криоконсервация, сопряжены с большими затратами, особенно если они связаны с крупномасштабными экспериментами. Содержание полевых генбанков также требует вложений в виде рабочей силы и финансовых средств. Следовательно, необходимо сделать упор на развитии проактивного управления генными банками и использовании дополнительного подхода в целях достижения оптимального баланса между деятельностью научного характера и имеющимися людскими, инфраструктурными и финансовыми ресурсами в сложившихся условиях. Во многих странах наличие обученных сотрудников и соответствующих ресурсов, необходимых для устойчивого содержания генбанков, продолжает оставаться сложной задачей. Для применения этих стандартов необходимы долгосрочное партнерство на национальном, региональном и глобальном уровнях, а также ресурсы для наращивания научно-технического потенциала. Одностороннее развитие мирового растениеводства в решении актуальных проблем питания оставило в стороне такую не менее важную задачу для человека, как разработка интенсивных фитотехнологий оздоровления окружающей среды. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) считает, что здоровье — это не отсутствие болезни, а

состояние полного физического, душевного и социального благополучия, что в конечном итоге определяет качество жизни.

Генбанки всего мира сохраняют коллекции широкого спектра генетических ресурсов растений в целях их долговременного сохранения и обеспечения доступности зародышевой плазмы растений для селекционеров растений, исследователей и других пользователей. Генетические ресурсы растений являются исходным материалом для улучшения культур, и их сохранение и использование являются критически важными для глобальной продовольственной и пищевой безопасности. Устойчивое сохранение этих генетических ресурсов растений зависит от эффективного и действенного управления генными банками через применение стандартов и подходов, которые обеспечивают существование и доступность генетических ресурсов растений.

Перед генбанками мира стоит много одинаковых основных задач, однако их целевое назначение, ресурсы и экосистемы, в рамках которых они действуют, зачастую отличаются. В результате, кураторам приходится оптимизировать системы своих генбанков, а решение таких задач требует управленческих решений, которые могут существенно различаться среди учреждений, преследующих одни и те же цели. основополагающие принципы объясняют, зачем и с какой целью сохраняются генетические ресурсы растений.

Необходимость поддерживать генетическую целостность тесно связана с поддержанием жизнеспособности и разнообразия исходно собранного образца. Для сохранения генетической целостности важны все этапы – от сбора и проступления в генбанк до хранения, восстановления всхожести и рассылки. Обеспечение поддержания жизнеспособности в соответствии со стандартами помогает поддерживать генетическую целостность. Различные молекулярные методы, включая исследование возможных эпигенетических изменений, обратимость которых неизвестна, следует применять для выяснения, была ли сохранена геномная стабильность, особенно после криохранения образцов. Для растений, у которых от посева до достижения репродуктивной стадии развития проходит много времени, восстановление всхожести семян в полевых условиях будет весьма неразумно. Следует предпринять повторный сбор образцов в оригинальной популяции, при появлении признаков снижения силы роста и жизнеспособности семян. Поддержание генетической целостности также важно для зародышевой плазмы растений, сохраняемой *in vitro*, особенно с учетом риска соматональных изменений. Это основная причина, по которой следует избегать непрямого соматического эмбриогенеза (например, на стадии каллуса) для создания форм зародышевой плазмы, которую следует сохранять длительное время. По мере возможности, во время получения образца семян необходимо стремиться к тому, чтобы он был достаточно репрезентативен, хорошего качества и в достаточном количестве. Тем не менее, следует признать, что когда целью является сбор образцов с конкретными признаками, такой образец может и не быть репрезентативным для исходной популяции. Для максимального уменьшения генетической эрозии очень важно придерживаться рекомендуемых протоколов восстановления всхожести образцов семян, максимально уменьшать число пересевов, сохранять достаточно большой размер эффективной популяции, проводить сбалансированный отбор образцов, а также обеспечивать тщательный контроль опыления. Особое внимание обращается здесь на значение дублирования в целях обеспечения надежного сохранения как меры противостояния рискам, которым могут подвергаться генбанки.

Литература

1. Bioversity International/Food and Fertilizer Technology Center/TARI-COA (Taiwan Agricultural Research Institute-Council of Agriculture). 2011. A training module for the international course on the management and utilisation of field genebanks and *in vitro* collections. Fengshan, Taiwan, TARI.
2. Engelmann, F., ed. 1999. Management of field and *in vitro* germplasm collections. Proceedings of a Consultation Meeting, 15–20 January 1996. Cali, Colombia, CIAT, and Rome, IPGRI.
3. Reed, B.M., Engelmann, F., Dulloo, M.E. & Engels, J.M.M. 2004. Technical guidelines for the management of field and *in vitro* germplasm collections. Handbooks for Genebanks No. 7. Rome, IPGRI.
4. Said Saad, M. & Rao, V.R., eds. 2001. Establishment and management of field genebank training manual. Serdang, Malaysia, IPGRI-APO.

*Абдыкалыкова Ж.А., преподаватель
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ПРИНЦИПЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РЫНКА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ КР И ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

Статья посвящена изучению принципов функционирования рынка образовательных услуг Кыргызской Республики, на основе анализа которых авторами предпринята попытка определить способы совершенствования систем индикаторов оценки эффективности и качества образовательного процесса. Указывается, что качество системы профессионального образования является приоритетным направлением для большинства стран. При этом особую актуальность приобретает проблема совершенствования взаимодействия систем рынка труда и образовательных услуг. Авторами констатируется факт совместимости известных принципов любого рынка с принципами рынка образовательных услуг, однако последний имеет и свои специфические принципы, раскрытию сущности которых уделено особое внимание в данной статье. Анализ указанных принципов развития и функционирования рынка образовательных услуг Кыргызской Республики дает авторам возможность определить на их основе механизма взаимодействия между участниками рынка образовательных услуг.

Ключевые слова: рынок образовательных услуг, качество образования, принципы функционирования, эффективность образовательного процесса, контроль качества, механизмы взаимодействия

FUNCTIONING PRINCIPLES OF THE MARKET OF EDUCATIONAL SERVICES OF THE KR AND ASSESSMENT OF THE ECONOMIC EFFICIENCY OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation

The article is devoted to the study of the principles of functioning of the educational services market of the Kyrgyz Republic, on the basis of the analysis of which the authors made an attempt to determine ways to improve the systems of indicators for assessing the effectiveness and quality of the educational process. It is indicated that the quality of the vocational education system is a priority for most countries. At the same time, the problem of improving the interaction between labor market systems and educational services is of particular relevance. The authors state the fact that the known principles of any market are compatible with the principles of the educational services market, but the latter also has its own specific principles, the essence of which is given special attention in this article. An analysis of these principles of development and functioning of the educational services market of the Kyrgyz Republic gives the authors the opportunity to determine, on their basis, the mechanism of interaction between participants in the educational services market.

Keywords: market of educational services, quality of education, principles of functioning, efficiency of the educational process, quality control, interaction mechanisms

Введение

Сегодня стратегические и концептуальные документы, которые разработаны и приняты на национальном уровне, подвергают существенному изменению системы управления вузами Кыргызстана. В ходе таких преобразований меняются требования к содержанию основных образовательных программ, внедряются передовые способы в сферу внутреннего и внешнего контроля качества образовательных услуг, уровни образования подвергаются к пересмотру, в области управления вузам предоставлена большая самостоятельность.

В образовательной политике множества стран повышение уровня развития профессиональных навыков и приобретаемых в ходе обучения компетенций, качества систем профессионального образования является приоритетным направлением. Проблема совершенствования взаимодействия системы образовательных услуг по подготовке кадров и системы рынка труда вызывает в большинстве стран особую озабоченность.

Цель настоящей статьи состоит в исследовании современных способов повышения экономической эффективности преобразований, происходящих на рынке образовательных услуг Кыргызстана на основе изучения принципов его функционирования.

Объектом исследования является рынок образовательных услуг Кыргызстана. **Предметом** исследования явились принципы и особенности функционирования данного рынка.

Основная часть. Проведенное исследование механизма функционирования рынка образовательных услуг и анализ особенностей его функционирования позволяют сделать вывод о схожести известных принципов функционирования любого рынка, т.е. эти же принципы характерны и для рынка образовательных услуг [1, с. 103]. Как правило, эти принципы разделяются на общесистемные и специфические (рисунок 1). Несложно догадаться, что первая группа принципов присущи для любого вида рынка, а специфические характерны для рынка образовательных услуг.

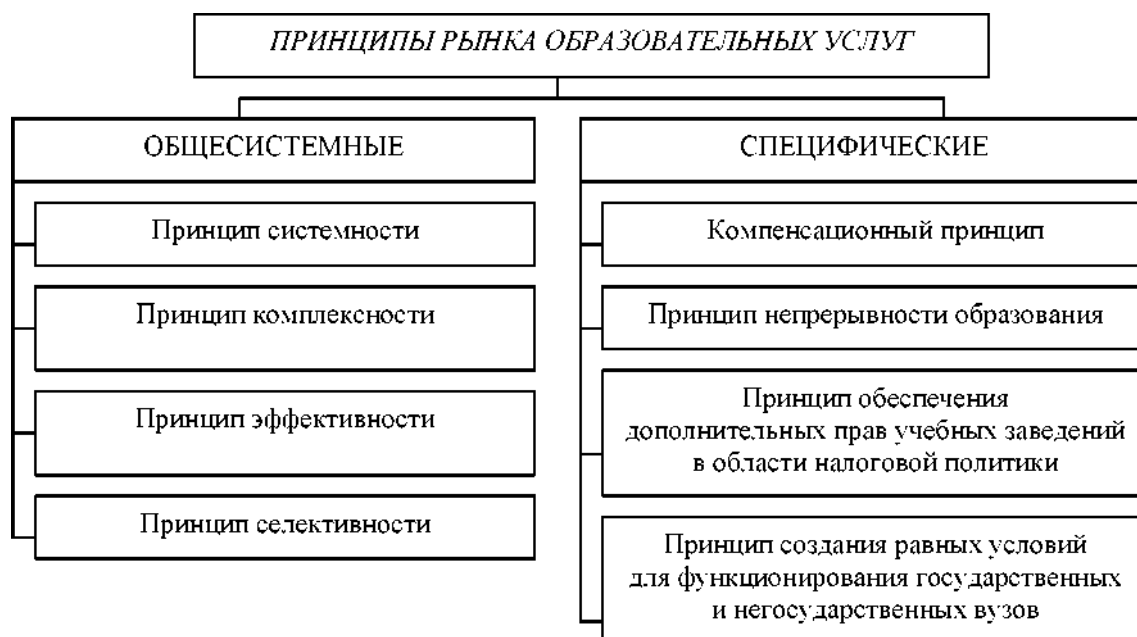

Рисунок 1 – Принципы функционирования рынка образовательных услуг.

Автор данной схемы *Геворкян Е.Н.* указанным принципам дает расшифровку таким образом [1, с.104]:

Принцип системности имеет следующее значение: необходимо рынок образовательных услуг рассматривать как конкретно определенную систему, состоящую из некоторых элементов и которая имеет определенную схему внутренней организации. К формированию механизма по реализации рынка образовательных услуг необходимо подойти комплексно, что способствует сбалансированной работе всех его звеньев, устраняет несоответствия и противоречия между различными функциональными ветвями процесса образования, который нацелен на повышение профессиональных навыков и квалификации населения страны. Принцип системности и принцип комплексности функционирования современного рынка образовательных услуг следует реализовать при содействии государства, которое должно принимать активное участие в регулировании данного процесса.

В составе общесистемных принципов одним из значимых является принцип эффективности. Общую эффективность от реализации исследуемого рынка можно оценить степенью достигнутых целей, которые запланированы в сфере подготовки и повышения квалификации специалистов. В общую эффективность в первую очередь необходимо включить социальную и экономическую эффективности. Социальная эффективность преследует цель повышения качества жизни населения страны, экономическая же эффективность оценивается показателем прироста полученных от деятельности экономической системы результатов.

Принцип эффективности в обязательном порядке необходимо соблюдать. Саму эффективность при этом необходимо рассматривать не только применительно к деятельности в экономической сфере, качественному росту уровня жизни населения, но и к

эффективности деятельности таких организаций, которые осуществляют подготовку специалистов, имеющие образование высокого качества.

Под принципом селективности подразумевается приоритетность финансирования образовательных учреждений, которые для экономики необходимых специалистов.

Группа специфических принципов функционирования рынка образовательных услуг следует представлять следующим образом.

Компенсационный принцип подразумевает процесс компенсации нехватки средств для подготовки специалистов учебными заведениями, выделяемых из государственного (регионального) бюджета, путем применения законодательно определенных полномочий, которые предоставлены им государством. Необходимость данного принципа обусловлена дефицитом бюджетного обеспечения образовательного процесса и вытекающей из этого потребностью самостоятельного нахождения и привлечения средств внебюджетного характера.

Следует здесь отметить, что на рынке образовательных услуг Кыргызстана на начало 2021 года имеет место следующая тенденция:

-в системе среднего профессионального образования на уровне спузов контингент студентов вырос с 83 тыс. в 2012 году до 95 тыс. в 2020 году, что составляет 24% населения в возрасте 17-20 лет. Количество самих спузов выросло со 132 до 138, их которых 105 являются государственными и 33 негосударственными. Из общего количества студентов 11, 6 тыс. обучаются на бюджете, 84, 3 тыс. – на контракте; доля обучающихся на бюджетной основе составляет при этом 13, 8%.

-в республике функционирует 57 вузов, из которых 40 являются государственными и 17 – негосударственными. Общий контингент студентов - 214 тыс. человек, что составляет 26, 5% от числа населения в возрасте 17-24. 12, 1% из общего числа студентов обучаются на бюджете;

-по педагогическому составу в сравнении 2012 и 2020 годов:

-на уровне дошкольного образования число воспитателей увеличилось с 4053 до 8301;

-на уровне школьного образования число учителей увеличилось с 75 тыс. до 82 тыс.;

-на уровне профессиональных лицеев число педагогов в связи с оптимизацией системы, уменьшилось с 3920 до 3403;

-на уровне спузов - увеличилось с 6343 до 7299 педагогов;

-на уровне вузов - уменьшилось с 12633 до 12197 педагогов.

Из приведенных данных можно сделать вывод о том, что в Кыргызской Республике в сфере профессиональной подготовки специалистов финансирование из государственного бюджета осуществляется в пределах 13%.

Принцип непрерывности образования обоснован разделением рынка образовательных услуг в так называемые подсистемы образования, т.е. на субрынки.

Принцип обеспечения в области налоговой политики дополнительных прав учебных заведений позволило бы им получить ряд дополнительных источников средств для финансирования, необходимых для их развития, также для развития предпринимательской деятельности в системе образования, на основе которых можно будет создать систему защитных от негативного влияния рыночного окружения мер.

На основе принципа создания равных условий для функционирования государственных и негосударственных учебных заведений имеется возможность повысить уровень конкурентной борьбы среди вузов системы высшего образования, где негосударственные учебные заведения наравне с государственными учебными заведениями удовлетворяют предъявленные членами общества запросы в получении образования и профессии.

Анализ указанных принципов развития и функционирования рынка образовательных услуг Кыргызской Республики свидетельствует о возможности определения на их основе механизма взаимодействия между участниками данного рынка, что позволяет констатировать факты о зависимости функционирования вузов от факторов внешней среды.

В рамках аспектов управления можно указать следующие факторы:

1. качество целеполагания, означающее соответствие планируемых целей возможностям вуза и требованиям внешней среды;
2. выбранные стратегии должны быть адекватны поставленным целям;
3. мотивация сотрудников вуза должны иметь силу и направленность, способные побуждать их к достижению поставленных целей;
4. качество и объем вовлекаемых ресурсов в образовательные услуги должны удовлетворять требования [2, с. 109].

Первые три фактора характеризуют стратегическую составляющую эффективности управления, четвертый - тактическую. В конечном итоге именно они формируют два источника конкурентоспособности образовательного учреждения – текущую эффективность и рыночное позиционирование, которые различны по своей природе.

Сущность рыночного позиционирования состоит в формировании выгодной уникальной позиции, которая основана на реализации видов деятельности организации в плане создания, поддержания и расширения рынков сбыта, которые должны отличаться от деятельности учреждений-конкурентов. Текущая же эффективность, напротив, предполагает выполнения одинаковых видов деятельности по оказанию образовательных услуг на лучшем уровне по сравнению с конкурентами в рамках экономической эффективности.

На наш взгляд, текущая эффективность деятельности организации в процессе ее функционирования обеспечивает получение прибыли, рыночное же позиционирование обеспечивает саму возможность в реализации данного процесса. Каждый из перечисленных источников конкурентоспособности образовательного учреждения в отдельности является необходимым, но недостаточным условием обеспечения его конкурентоспособности. Устойчивую конкурентоспособность образовательного учреждения можно достичь только в случае базирования конкурентоспособности на обоих указанных источниках.

Приоритетной задачей в реализации принципа эффективности считается определение механизма управления экономической эффективностью деятельности организации. Стратегическая деятельность при этом должна ориентироваться на развитие имеющегося потенциала вуза, тактическая деятельность – на организацию деятельности его подразделений по развитию этого потенциала. Кроме этого подразделения вуза должны также вести работу по эффективному применению нового инструментария в некоторых конкретных ситуациях.

Система таких индикаторов оценки экономической эффективности образовательного процесса, как удельные и общие затраты на процесс образования, эффективности работы образовательного учреждения занимает особое место в формировании новых конкурентоспособных образовательных услуг. Данная система индикаторов направлена на выявление конкурентных возможностей учебного заведения на рынке образовательных услуг и дает возможность структурировать влияние экономических параметров учебного процесса, заданных на основе Государственного образовательного стандарта высшего профессионального образования (ГОС ВПО), на конкурентное положение высшего учебного заведения и его структурных подразделений на рынке образовательных услуг.

Безусловно, есть множество известных систем индикаторов, отличие предлагаемой нами системы состоит в том, что прошедшие государственную сертификацию системы по определению экономических показателей образовательных учреждений не предполагают оценки конкурентных преимуществ вуза, так как в них используются одни и те же индикаторы, отобранные в соответствии с требованиями ГОС ВПО. Однако в настоящее время каждый вуз сам по себе индивидуален и имеет право на самостоятельное определение своей политики присутствия на рынке образовательных услуг, и учитывать в этих условиях удельные и общие затраты, вложенные вузом на образовательный процесс является необходимым при определении уровня конкурентоспособности учебного заведения на рынке образовательных услуг условием.

Нами предложена методика структуризации затрат, которая позволяет направлять экономические и организационные ресурсы вуза на достижение на целевых рынках

конкурентных преимуществ более осознанно. Система индикаторов оценки экономической эффективности деятельности образовательного учреждения основана на редуцитивно-конструкторском подходе. Индикаторы затрат, вложенные в процесс образования представляют описание общих затрат, направленные на подготовку специалистов путем суммирования затрат на изучение ими отдельных дисциплин в соответствии с учебным планом. Показатели же удельных затрат, направленные на подготовку отдельного специалиста, раскрывают затраты на обучение студента по отдельной дисциплине по следующим основным статьям затрат: заработная плата, выплачиваемая преподавателю, затраты на обучение, на развитие материально-технической базы вуза, затраты на ремонт и амортизацию основных фондов и др.

Методика работы с указанными индикаторами дает возможность на стандартизацию экономических исследований различных по объему и содержанию образовательных процессов и основана на редуцитивно-конструкторской модели исследования образовательных процессов, предполагающая использования следующего алгоритма:

-уточняются объемы суммарных показателей учебной нагрузки, необходимую для выполнения вузом для подготовки одного специалиста по конкретной определенной специальности, и выделяется общий объем нагрузки по отдельным дисциплинам, после чего вычисляется объем удельных часовых нагрузок, приходящегося на одного студента. Данный процесс называется редуцитивной частью модели;

-рассчитываются удельные затраты учебного заведения на один час обучения студента по отдельной конкретной дисциплине;

-рассчитываются затраты, вложенные на обучение одного студента по каждой дисциплине, указанной в рабочем учебном плане, имеющейся в составе учебной программы, реализуемой вузом для подготовки специалиста определенной специальности;

-в конце определяются общие затраты учебного заведения на подготовку одного специалиста некоторой специальности путем суммирования затрат на обучение одного студента по каждой дисциплине (конструкторская часть модели).

Таким образом, модель оценки образовательного процесса разбивается на конечные минимальные блоки, каждый из которых после экономического описания, участвует в конструировании экономической модели образовательного процесса требуемой специальности или дисциплины.

Преимущество описанного нами алгоритма для оценки экономической эффективности образовательного процесса состоит в том, что на основе его применения можно провести оценку не только экономической эффективности действующих образовательных процессов, но и перспективность и целесообразность управленческих, организационных, педагогических и иных инноваций, находящихся на стадии разработки.

Индикаторы, которые описывают экономическую структуру процесса образования, позволяют оценивать с экономических позиций результативность затрат, которые были произведены вузом при подготовке будущих специалистов путем сопоставления индикаторов качества образовательного процесса с реализованными экономическими затратами на достижение требуемого уровня качества.

Выводы: Индикаторы, позволяющие проводить расчеты эффективности внедрения инноваций, которые направлены как на улучшения в целом образовательного процесса, так и вложенных в него таких процессов, как обучение и воспитание, широко применяются при разработке конкурентных стратегий развития учебного заведения и его структурных подразделений. После несложных преобразований данные индикаторы можно применять не только в обосновании размеров платы за учебу студентов, обучающихся на коммерческой основе с учетом постоянных и переменных затрат на них, социальных и экономических компонентов производства образовательных услуг, но и в экономическом обосновании решения по открытию новых специальностей.

Специфика предлагаемой нами методики оценки экономической эффективности деятельности высшего учебного заведения состоит в том, что качественные аспекты

деятельности образовательного учреждения и его структурных подразделений могут быть представлены в денежном выражении.

Список использованной литературы:

1. Абдыкалыкова Ж.А., Мамадалиева К.А. Совершенствование системы индикаторов оценки экономической эффективности образовательного процесса // Вестник Сибирского института бизнеса, управления и психологии. МНПК “Молодежь Сибири-Науке России”.- 2023г.- №1. С.8-15
2. Геворкян Е.Н. Общесистемные и специфические принципы развития рынка образовательных услуг России // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Спец. вып. «Актуальные проблемы экономики и права». - 2003. - С. 103-111.
3. Чаплина А., Войцеховская И. Конкурентоспособность как интегральный показатель эффективности предприятия // Проблемы теории и практики управления. - 2006. - № 3. - С. 108-113.
4. Саяпина Н.Н. Оценка экономической эффективности деятельности вуза // Вестник Омского университета. Серия «Экономика». 2010. № 3. С. 183–188.
5. Барановский А.И. Методологические основы управления маркетингом непрерывного многоуровневого образования // диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.05 - Экономика и управление народным хозяйством (маркетинг). Новосибирск 2007

РАЗРАБОТКА МЕТОДИКИ ЦИКЛИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ПРОВЕДЕНИЮ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ И АУДИТА

Аннотация

В научной статье рассматриваются вопросы методики циклического подхода к проведению внутреннего контроля и аудита деятельности коммерческих организации в современных условиях.

Аннотация

Илимий макалада учурдагы коммерциялык ишканалардын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөөнүн циклдик ыкмаларынын маселелери каралат.

Вопрос о развитии проведения аудита в условиях применения компьютерной технологии в последние годы становится важным направлением исследования со стороны зарубежных и отечественных ученых и специалистов в этой области.

Процесс применения информационных систем может повлиять на: процедуры, придерживаемые аудитором в процессе получения информации: о системах бухгалтерского учета и внутреннего контроля; анализа свойственного риска и риска системы внутреннего контроля; разработка системы внутреннего контроля и процедур проверки конкретных показателей, необходимых для достижения целей аудита.

Организация аудита в значительной мере зависит от способа обработки учетной информации на предприятии, которые можно разделить на три вида: документальный, механизированный, компьютерный (автоматизированный) в зависимости от применяемого вида вычислительной техники. При этом первые два метода можно объединить под общим названием «безкомпьютерные способы», которые объединяют документальный и механизированный, имея в виду не перечень технических средств, а именно способ их использования.

При способе «механизации» вычислительная техника является вспомогательным средством для обработки информации, а при компьютеризации технические средства становятся основным средством ведения учета: существенные изменения происходят в процессе сбора, накопления учетной информации, ее передачи и получения итоговых данных. В отличие от «механизации» компьютеризация учета базируется на системном решении учетных задач с помощью компьютеров.

В зависимости от способов обработки учетной информации в бизнесе, применение информационных технологий в аудите отличаются (рис 1).

Безкомпьютерный способ обработки учетной информации (документальный и механизированный) связан с отражением данных в первичных документах и учетных регистрах, получаемых в результате ручной обработки информации или обработки с помощью определенной техники. При этом данные фиксируются на документах, где-то на электронных носителях, а информация, отраженная в документах, воспринимается визуально.

В условиях документального учета при проверке операций аудитор проводит сплошную или выборочную проверку. Для этого данные первичных документов сравнивают с записями в отчетах, остатки на конец предыдущего периода - с остатками на начало следующего. Здесь аудиторы в прошлом проводили так называемый «документальный» аудит, где компьютерную технику не использовали вообще. Для выявления возможных отклонений аудитор составляет различные группированные таблицы, на что тратит много времени. Все это требует применения компьютерной техники и программного обеспечения для облегчения работы аудитора. В таком случае вычислительная техника является лишь вспомогательным средством для обработки информации. Сейчас аудиторам целесообразно применять различные компьютерные программы для облегчения работы - текстовые, табличные процессоры, программы формирования рабочих документов и тому подобное.

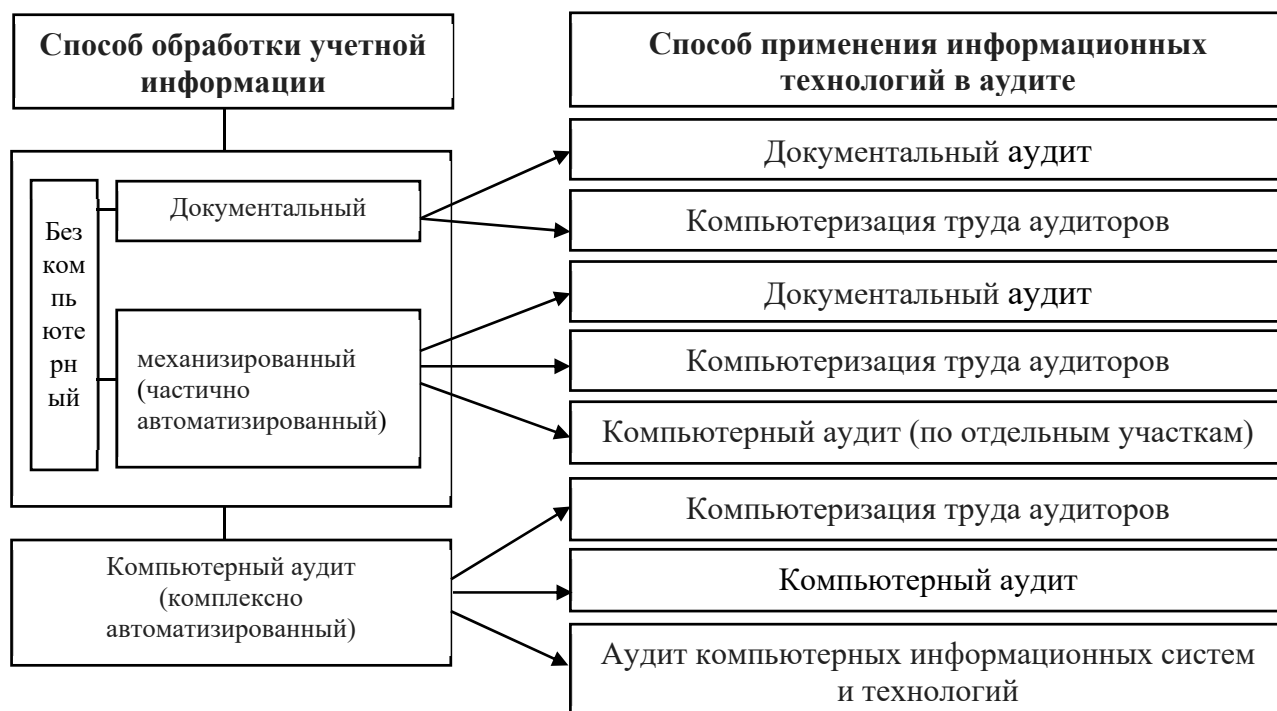

Рис. 1. Способы применения информационных технологий в аудите, соответствующие различным способам обработки учетной информации (составлено автором на основе источника [3.])

Гордеева А.А. в своём диссертации приводит, что в случае, когда учетная деятельность на предприятии частично автоматизирована, имеет смысл применить отдельные технологии компьютерного аудита (изучение программных алгоритмов, исследования базы данных учетной информации по отдельным участкам) [3, с. 143]. Однако, в данном случае не имеет особого смысла, например, системное моделирование учетной системы с целью ее изучения или исследование системы контрольных технологий, встроенных в программы, поскольку обработка учетной информации осуществляется по принципам, характерными для документального учета.

При комплексной автоматизации учета и бизнеса должны широко применяться как компьютерные средства для автоматизации труда аудитора, так и технологии компьютерного аудита, а также проводиться аудит информационных систем и технологий. В этой ситуации документальный аудит нецелесообразен, ведь большое количество информации существует только в электронном виде.

В процессе изучения аудитором системы учета и внутреннего контроля аудируемого субъекта среда компьютерной обработки информации может существенно повлиять на результативность аудиторских процедур. Например, в отличие от ручных учетных систем, где записи осуществляются на бумаге, и аудитор рассматривает возможность уничтожения, подделки, замены бумажных документов, в условиях использования информационной системы предприятия финансовому аудитору приходится иметь дело с вопросами безопасности и надежности компьютерных учетных систем. Таким образом, аудитор проверяет ряд чисто технических вопросов, которые не имеют прямого отношения к бухгалтерскому учету, но непосредственно влияют на оценку аудитором риска системы контроля. Поэтому аудитору следует определить, как влияет на организацию и проведение аудита использование системы компьютерной обработки данных у предприятия-клиента, в том числе на изучение системы бухгалтерского учета и внутреннего контроля.

Стоит отметить, что в некоторых системах учета, где используют компьютерную обработку большого числа операций, могут возникать трудности в получении четких результатов без помощи специальных компьютерных программ. Хотя, с другой стороны, при

небольших объемах данных более эффективными могут быть методы обработки данных без использования компьютера. К тому же, можно не получить адекватной технической помощи от работников хозяйственного субъекта, что сделает использование специализированных компьютерных методов аудита неэффективным. Но в целом применение компьютерных информационных систем побуждает аудиторов осуществлять аудиторские проверки с использованием компьютерных технологий аудита.

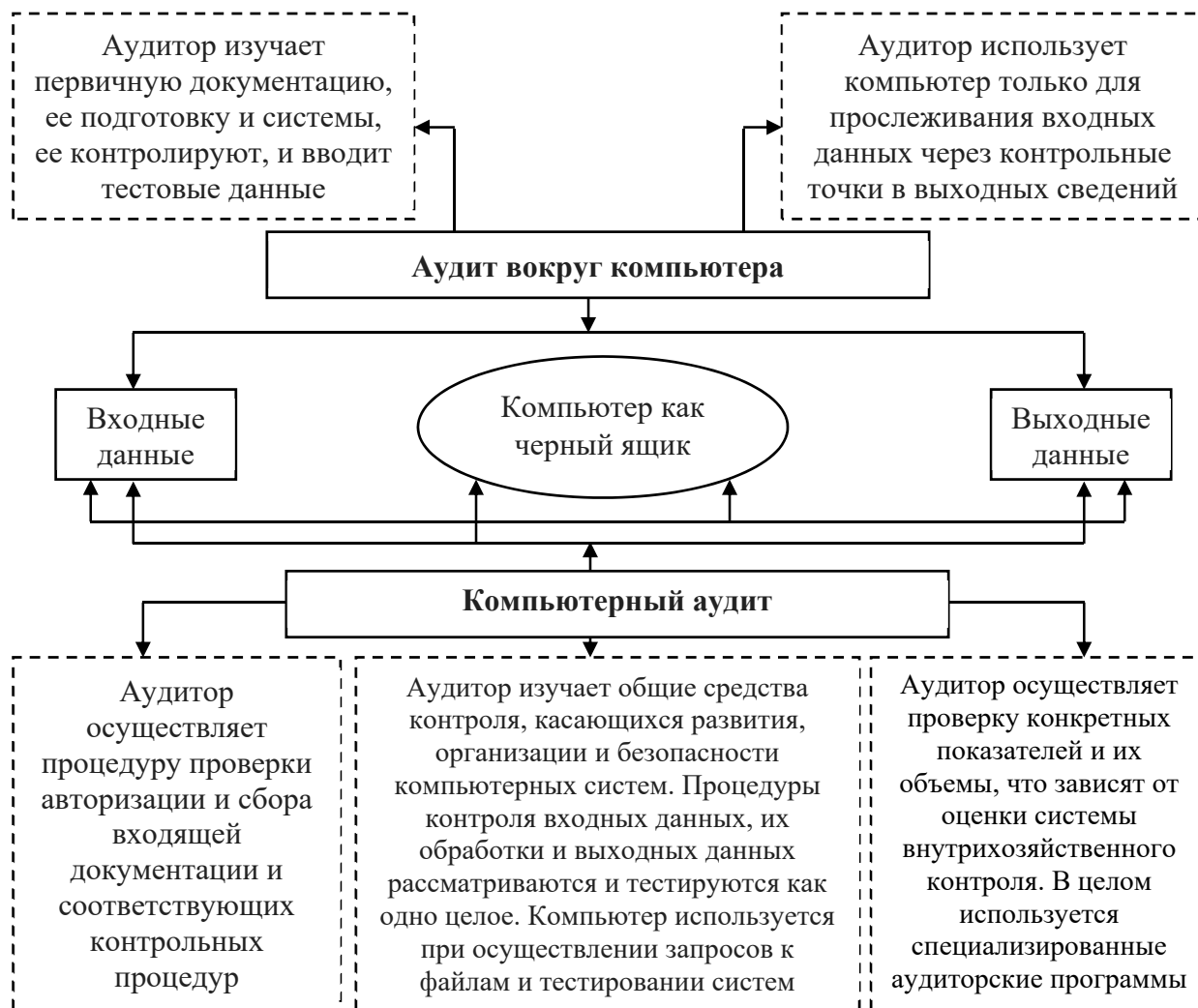

Рис. 2. Типы автоматизированной обработки учетной информации при аудите (составлено автором)

Компьютерные технологии аудита могут позволить проведение большого объема тестирования электронных операций и файлов с учетной информацией. Так технологии могут использоваться для осуществления выборки операций из ключевых электронных файлов, отсортировать операции по отдельным параметрам или проверить всю генеральную совокупность вместо выборки.

В зарубежной литературе часто аудит в условиях автоматизированной обработки учетной информации разделяют на 3 типа: аудит «вокруг компьютера» (auditing around the computer), аудит «через компьютер» (auditing through the computer) а также аудит «с использованием компьютера» (auditing with the computer).

Традиционный подход к проверке контрольных процедур проявляется при проведении аудита без помощи компьютера (auditing around the computer). Этот подход фокусируется на вводе информации в компьютерную систему, получении исходных данных и на ручных процедурах проверки контрольных процедур. Компьютерные контрольные процедуры и

технологии обработки данных при этом проверяют косвенным путем через повторное выполнение операций вручную.

Вычислительные процессы, которые происходят в среде компьютерной системы, проверяются при этом вручную путем пересчета, а данные, используемые в этих вычислениях, например, информация с прайс-листов, подтверждаются соответствующими утвержденными документами или внутренними положениями. Этот подход к организации проверки автоматизированных учетных систем может быть достаточно эффективным только для устаревших компьютерных учетных систем.

Бухгалтерские системы 1960-1980-х годов (иногда в зарубежных источниках их называют унаследованными) (legacy systems), как правило, состоят из автономных подсистем (учет начисления заработной платы, учет складских запасов), которые выводят данные на печать. С таких подсистем бухгалтеры берут итоговые цифры для записи проводок в Главной книге.

Ведение Главной книги может происходить вручную, а может с помощью специализированного программного модуля. С помощью этого модуля могут готовиться и финансовые отчеты. Такие программные комплексы работают в пакетном режиме: текущие данные накапливаются в файле операций, а итоговые периодически вводятся в главный файл. Порядок расчета и сверки контрольных сумм по группам таков: введение - обработка - итоги. Подобную схему до сих пор применяют на многих предприятиях и в бюджетных организациях США и в частности в Кыргызстане.

Если проверить определенное количество данных, это даст какую-то уверенность в том, что компьютерная система работает правильно. Однако проблема заключается в том, что это не является наиболее эффективным методом получения такой уверенности. Общие контрольные технологии и средства контроля проверяются аудитором как при проведении аудита без помощи компьютера, так и с использованием компьютеров и компьютерных методов аудита. Но система может иметь мощные встроенные программные контрольные процедуры для проверки и корректировки данных (контрольные технологии применительно прикладных программ). Вместо того, чтобы проверять большое количество данных, аудитор просто может проверить эти контрольные процедуры, то есть убедиться в том, что они имеются и функционируют.

Аудит «вокруг» компьютера - то есть документальный аудит и аудит без использования компьютерных методов в значительной степени игнорируют факт использования компьютера для обработки учетной информации. Однако, поскольку аудиторские процедуры предусматривают возможности проследить пути формирования итоговой (отчетной) учетной информации от первичных документов до остатков на счетах и отчетов и наоборот, то такое «обминки» компьютера возможно без потери эффективности проверки только при следующих условиях:

1. наличие очевидных аудиторских следов, то есть если для каждой хозяйственной операции, имеющиеся должным образом оформленные бумажные первичные документы, а также распечатанные подробные журналы операций с четкими ссылками на первичные документы на соответствующие показатели в отчетах (Аудиторские следы (audit trail) - путь документов и записей, рассмотренных в ходе аудита, который показывает, как транзакция была осуществлена организацией от начала до конца);

2. хозяйственные операции, обрабатываемых достаточно понятными, простыми, и вообще объем обрабатываемых данных сравнительно небольшой;

3. к компьютерным программам есть подробная документация, в которой приведены четкие схемы документооборота и формирования итоговой информации. Обычно эти условия могут выполняться, когда бухгалтерский учет ведется с помощью отдельных автоматизированных рабочих мест (АРМ) по участкам учета, не соединенными между собой (механизированный учет). В условиях использования комплексных информационных систем предприятий (КИСП) все выше моменты не являются очевидными.

Процесс проведения аудита в условиях информационных систем учета и отчетности аудируемого субъекта может зависеть от нижеследующих факторов:

- автоматизация учета хозяйственных операций и системы внутреннего контроля;
- наличия методик проведения аудита в условиях компьютерной обработки данных (КОД);
- степень доступности данных бухгалтерского учета и обработки информации.

В процессе аудита также аудитор, изучая каждого информационного строя систем бухгалтерского учета и контроля хозяйствующего субъекта, определяет распределения КОД в рамках предприятий и первичных электронных документов оставит доступным на компьютере, чтобы эти информации были полезны для составления аудиторских доказательств и выводов. В таких случаях обычно аудитору приходится применять специальных методов исследования сбора информации оценивая систему документооборота проверяемого субъекта, порядка формирования рабочих документов, обработка первичных документов и их отражение на счетах бухгалтерского учета и т.д., чтобы убеждать насколько модель документооборота, реализуется программным обеспечением.

Литература

1. Закон Кыргызской Республики «Об аудиторской деятельности» в редакции от 30 июля 2002 года № 134
2. Суйц В.П. Аудит. – М.: Финансы и статистика, 2018. – 290 с.
3. Воронина Л.И. Основы современного бухгалтерского учета и аудита: Учеб. пособие: в 2 ч. Основы аудита. М., 1999. Ч. 2.
4. Арзыбаев А.А. Организация учета и документального контроля капитала в соответствии с МСФО, Бишкекский полиграфкомбинат, Бишкек, 2018, 113 с.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АСЫЛ ТУКУМ МАЛ ЧАРБАСЫНЫН АБАЛЫ, КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА ЖАКШЫРТУУ ЖОЛДОРУ

Аннотация

Макалада Кыргызстандагы асыл тукум мал чарбачылыгынын азыркы абалы жана ага байланыштуу көйгөйлөр талкууланат. Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүү проблемаларын чечүүдө мал чарбачылыгын өнүктүрүү чоң мааниге ээ, анткени республиканын калкынын 60% дан ашыгы айыл жерлеринде жашайт. Асылдандыруу иши-бул айыл чарба жаныбарларынын учурдагы пордаларын, типтерин жана линияларын сактоого жана сапаттуу жакшыртууга багытталган зоотехникалык, биологиялык-генетикалык жана уюштуруу-чарбалык иш-чаралардын тутуму.

Ачкыч сөздөр: Айыл чарба, мал чарбачылыгы, инновациялык технологиялар, өнүгүү келечеги, финансылык ресурстар, өндүрүштүк потенциал, агроөнөр жай кластери, айыл чарба кооперативдери.

СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ УЛУЧШЕНИЯ ПЛЕМЕННОГО ЖИВОТНОВОДСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация

В статье обсуждается современное состояние племенного животноводства в Кыргызстане, а также связанные с ней проблемы. В решении проблемы социально-экономического развития Кыргызстана большое значение имеет развитие животноводства, так как более 60% населения республики проживает в сельской местности. Племенное дело - это система зоотехнических, биолого-генетических и организационно-хозяйственных мероприятий, направленных на сохранение и качественное улучшение существующих и выведение новых пород, типов и линий сельскохозяйственных животных.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, животноводство, инновационные технологии, перспективы развития, финансовые ресурсы, производственный потенциал, агропромышленный кластер, сельскохозяйственные кооперативы.

Annotation

The article discusses the current state of livestock breeding in Kyrgyzstan, as well as related problems. In solving the problem of socio-economic development of Kyrgyzstan, the development of animal husbandry is of great importance, since more than 60% of the population of the republic lives in rural areas. Breeding business is a system of zootechnical, biological-genetic and organizational-economic measures aimed at preserving and improving existing and breeding new breeds, types and lines of farm animals.

Keywords: Agriculture, animal husbandry, innovative technologies, development prospects, financial resources, production potential, agro-industrial cluster, agricultural cooperatives.

Кыргызстанда мал чарбачылыгы Борбордук Азиянын башка өлкөлөрүнө караганда аз темп менен өнүгүүдө. 2022-жылдын аягына карата Кыргыз Республикасында айыл чарба малдарынын жана канаттуулардын саны 14, 6 млн башты түздү.

Кыргызстанда айыл чарбасы экономикалык иштин түрү гана эмес, калктын кыйла бөлүгүнүн жашоо образы, өлкөнүн калкынын дээрлик үчтөн бир бөлүгү жашаган айыл аймактарынын өнүгүү мүнөзүн шарттаган социалдык фактор болуп саналат.

Ошого карабастан, акыркы он жылдыктарда бул тармак айыл аймактарын экономикалык жактан өнүктүрүүнүн маанилүү фактору жана айыл тургундарынын жашоо деңгээлин жана сапатын жогорулатуунун шарты болуп калбагандыгын белгилей кетүү маанилүү.

Республикада 90-жылдардагы агрардык реформалар жана кайра түзүүлөр жер ресурстарын пайдаланууга жана айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатууга, кыртыштын асылдуулугуна инвестицияларга, дыйканчылыкты техникалык жабдуулар жана технологиялык модернизация менен камсыз кылууга натыйжалуу таасирин тийгизген жок.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча 2022-жылдын аягына карата Айыл чарба малынын жана үй канаттууларынын саны 14, 6 млн башты түздү. 2017-жылдан бери өлкөдө айыл чарба жаныбарларынын саны 3% га өстү, ал эми малдын орточо жылдык динамикасы (ВТВ2017-2022) болгону +0, 7% ды түзөт.

Рис. 1. Кыргызстандагы айыл-чарба малдарынын жана канаттуулардын саны, миң баш

Источник: Национальный статистический комитет Кыргызской Республики

Өлкөнүн ИДПсында Кыргызстандын айыл чарба тармагынын жетишерлик чоң үлүшүнө карабастан, акыркы жылдары Кыргызстандын мал чарба сектору туруктуу оң динамикага жетише алган жок, анткени айыл чарба продукциясын өндүрүүнү көбөйтүү тенденциясы байкалган жок.

Калктын мал чарба продукциясы менен камсыз болушу төмөнкү деңгээлде турат жана терс динамикага ээ. Эгерде 2017-жылы республиканын калкынын жан башына 2, 3 баш мал жана канаттуулар туура келсе, 2022-жылы бул көрсөткүч 4, 6% га кыскарган жана 2, 2 башты түзгөн.

Сүрөт. 2. Кыргызстандын калкынын жан башына эсептегенде малдын башы, башы / адам саны

Источник: Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, ООН

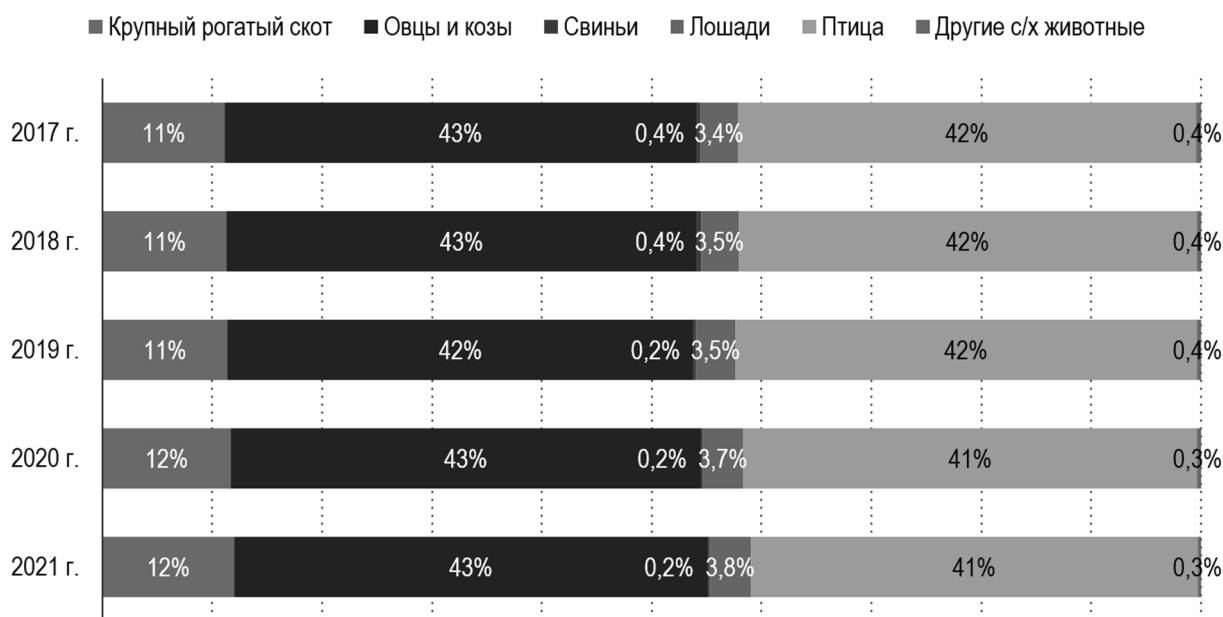
Борбордук Азиянын көптөгөн өлкөлөрүнөн айырмаланып, Кыргызстандын айыл чарба чарбаларынын баш түзүмүндө мүйүздүү майда мал басымдуулук кылат: өлкөнүн айыл чарба ишканаларында, фермердик чарбаларында жана жеке көмөкчү чарбаларында өстүрүлгөн продуктивдүү малдын 43% эчкилердин жана койлордун үлүшүнө туура келет.

Республиканын мал чарба тармагынын экинчи чоң сектору канаттуулар чарбасы болуп саналат-айыл чарба канаттууларынын үлүшүнө азык берүүчү жаныбарлардын санынын 41% туура келет. 2017 – жылдан тартып республиканын малындагы канаттуулардын салыштырма салмагы 1 пайыздык пунктка кыскарды-биринчи кезекте ири мүйүздүү малдын үлүшүн көбөйтүүнүн эсебинен.

Кыргызстандын чарбаларында өстүрүлгөн айыл чарба жаныбарларынын 12% га жакыны ири мүйүздүү мал, анын 3% жакыны топоз.

Айыл чарба жаныбарларынын дагы 4% га жакыны жылкылар. 2017-жылдан тартып тармактын түзүмүндө жылкы багуунун салмагы 0, 4 пайыздык пунктка көбөйгөн.

Сүрөт. 3. Кыргызстандагы айыл чарба малдарын өндүрүүнүн түзүмү, мал башынын % менен

Источник: Национальный статистический комитет Кыргызской Республики

2022-жылы бардык категориядагы чарбаларда бодо малдын саны 1 715 776 баш, анын ичинен уйлар 855 050 баш болгон. Республиканын мал чарбасынын негизги сегменти болгон калган кепшөөчү жаныбарлар (кой жана эчки) 6 278 736 баш, жылкы 539 644 баш, чочко 29 465 баш, Канаттуулар 6 070 443 баш. Айыл чарба малдарынын санынын бир аз өсүшү республиканын мал чарбачылыгынын бардык салттуу тармактарында байкалууда. Жаныбарлардын санынын төмөндөшү чочко чарбасында, ошондой эле эт жана коен чарбасында гана аныкталган.

Кыйла динамикалуу өнүгүп жаткан тармак болуп төөлөрдү өстүрүү (2017-2022-жылдар аралыгында төөлөрдүн санынын өсүшү +14, 5% ды түздү), ошондой эле жылкыларды (+13, 7%) эсептелет. Кыргызстанда дагы бир активдүү өнүгүп келе жаткан айыл чарба тармагы болуп балчылык эсептелет. Кыргызстандын климаты жана уникалдуу географиясы балды көп санда жана жогорку сапатта өндүрүүгө мүмкүндүк берет. Өлкө ар түрдүү бал өсүмдүктөрү менен капталган кенен бийик тоолуу жайыттарга ээ. Акыркы беш жылда балчылык товарларын өндүрүү жана экспорттоо көбөйүп, бал челектердин саны 2017-жылдан бери үчтөн бирине көбөйдү. Бирок сектордо анын өнүгүшүнө тоскоол болгон ар кандай көйгөйлөр бар, бирок сектордун потенциалы чоң.

**Таб. 1. Кыргызстандагы мал жана канаттуулардын саны
Айыл чарба жаныбарларынын түрлөрү боюнча**

Айыл-чарба жаныбарларынын түрү	Өлчөө бирдиги	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2022 ж.
Малдын жана канаттуулардын саны-бардыгы (аарыларды эсепке албаганда)	Миң, баш	14 156	14 412	14 771	14 684	14 578
Ири мүйүздүү мал	Миң, баш	1 575, 4	1 627, 3	1 680, 8	1 715, 8	1 750, 5
Кой-эчки	Миң, баш	6 077, 8	6 167, 9	6 266, 7	6 278, 7	6 278, 1
Чочко	Миң, баш	52, 2	51, 3	34, 8	29, 5	29, 5
Жылкылар	Миң, баш	481, 3	498, 7	522, 6	539, 6	547, 3
Канаттуулар	Миң, баш	5 910, 4	6 009, 7	6 211, 2	6 070, 4	5 924, 7
Төөлөр	Миң, баш	0, 2	0, 2	0, 2	0, 3	0, 3
Эшек	Миң, баш	33, 1	28, 9	28, 4	27, 6	27, 6
Коёндор	Миң, баш	25, 4	27, 7	26, 1	22, 0	20, 4
Аарылар	Миң, челек	111, 7	119, 0	130, 7	139, 4	149, 1

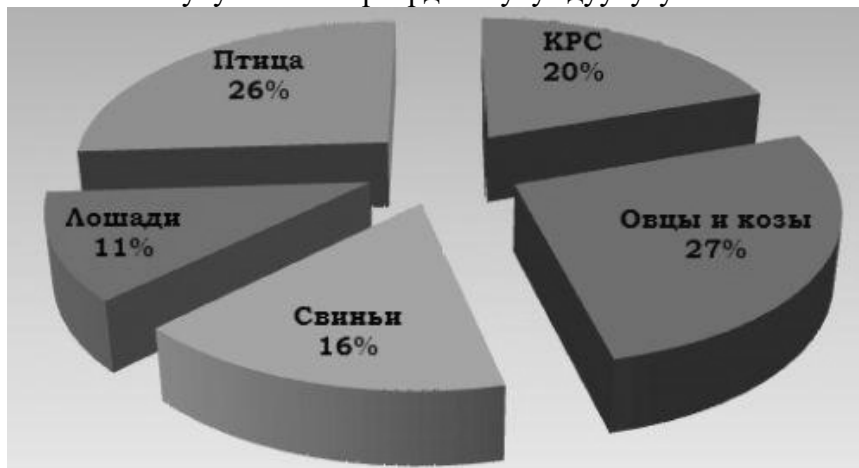
Мал чарбасындагы асыл тукум жумуштары

Азыркы учурда айыл чарба өндүрүшүндө жергиликтүү табигый-климаттык шарттарга жакшы ыңгайлашкан өзүнүн селекциялык жаныбарлары колдонулат. Булар – кыргыздын уяң жүндүү, тянь-шань жарым уяң жүндүү, Алай жарым жүндүү, ири мүйүздүү мал – Алатоо жана Аулиеата породасындагы койлор; жылкылар – жаңы – Кыргыз жүндүү породадары; Канаттуулар - "родонит" жана Кыргыз тоок породадары.

Республиканын асыл тукум мал чарбачылыгы жаныбарларды өстүрүү жана көбөйтүү менен алектенген жана аттестациялоонун жана кайра аттестациялоонун жыйынтыгы боюнча асыл тукум субъектинин статусун алган 153 чарбакер субъекттерден турат. Алар өзүнө 8 Мамлекеттик асыл тукум заводдорун (ГПЗ) же субъекттердин жалпы санынын 5, 2% ын, 9 фермердик асыл тукум заводдорун (ФПЗ) же 5, 9% ын жана 138 асыл тукум фермаларын (ФПФ) же республикадагы асыл тукум субъекттеринин жалпы санынын 89, 9% ын камтыйт. Ат асыл тукум иштери МПЗДА жана ФПЗДА жаныбарларды селекциялоо боюнча белгилүү бир иштер жүргүзүлүп жаткандыгын белгилей кетүү керек.

Бирок, жеке менчик 138 фермердик асыл тукум чарбаларында селекциялык иштер кыйла төмөн бойдон калууда. Бардык мал чарбасын өнүктүрүүнүн негизи болгон асыл тукум мал чарбачылыгы учурда стагнация стадиясында турат жана учурдун талабына жооп бербейт. Малдын породаалуулугу кескин начарлаган, б. а. республикада породалуу малдын салыштырма салмагы 99, 0-жылы 1990% дан 14-33% га чейин 2008-жылы төмөндөгөн.

Диаграмма 12. Асыл тукум жаныбарлардын тукумдуулугу

Диаграммдан көрүнүп тургандай, 80% бодо мал, 73% кой жана эчки, 84% чочко, 89% жылкы жана 74% асыл тукум эмес, башкача айтканда, асыл тукум стандартынын талаптарына жооп бербейт жана бул мал чарбасын өнүктүрүүгө тоскоол болуп саналат. Бул багытта кыргыз-швейцариялык "Хельветас" агродолбоорунун колдоосу менен түзүлгөн "Борбордук Азия племисервис ЛТД"(ЦАПС) олуттуу иштерди жүргүзүүдө.

Учурда Кыргызстандын 30 мал чарбасы малдын сапатын генетикалык жактан жакшыртуу программасын ишке ашырууда, алардын баары Швейцариядан келген букалардын жогорку сапаттагы үрөнү менен камсыз болууда. Республиканын облустарында Европа жана Америка өлкөлөрүнүн баалуу булакаларынын-өндүрүүчүлөрүнүн уруктарын пайдалануу менен жаныбарларды жасалма уруктандыруунун 80ден ашык пункттары уюштурулган. Жакынкы келечекте ири мүйүздүү малдын санын 1, 5 млн. башка, бир уйга орто эсеп менен 3, 5 миң кг, кой-эчкинин санын 6-7 млн. башка чейин, орточо жүн 3, 5 кг кем эмес жеткирүүгө реалдуу мүмкүнчүлүктөр бар.

Мал чарбасынын негизги көйгөйлөрү:

-Жаныбарлардын сапаттык породалык курамы төмөн (20-30%) жана анын ичинде асыл тукум жаныбарлардын (1, 5-2%).

-Керектөөнүн жасалма уруктандыруу пункттары менен камсыз болушунун төмөндүгү

-Мал чарба субъекттеринин тоют жана материалдык-техникалык базасынын начардыгы.

-Мамлекеттик колдоонун жоктугу (дотация, жеңилдетилген кредиттер, салык салуу ж. б.)

-Мал чарба продукциясын майда товардык өндүрүш

-Мал чарба чийки затын даярдоо, сактоо жана кайра иштетүү боюнча инфраструктуранын жоктугу;
продукцияны башкаруу, мониторинг жүргүзүү жана сатуу боюнча өнүккөн инфраструктуранын жоктугу.

Аларды чечүүнүн негизги жолдору:

Ар бир айыл өкмөттө жасалма уруктандыруу пункттарын түзүү.

-Асыл тукум кызматынын (республикалык, райондук) инфраструктурасын түзүү.

-Материалдык-техникалык базаны чыңдоо

-Айыл чарба техникаларын, КММ, ФПС жерлерин максаттуу бөлүү жана жеңилдетилген кредит берүү

-Ирилештирилген өндүрүштөрдү (кооперативдерди) түзүү жана сатып өткөрүү проблемаларын кластердик ыкма менен чечүү

-Продукцияны кайра иштетүү, даярдоо, сактоо жана экспорттоо боюнча рыноктук инфраструктураны түзүү

-Өсүмдүктөрдү себүүдө которуштуруп айдоодо тоют өсүмдүктөрүнүн аянтын 30% га чейин көбөйтүү

-Даярдалган тоюттардын санын көбөйтүү, сапатын жогорулатуу, аларды сактоо, ошондой эле жаныбарлардын ээлеринин арасында орто жана алыскы жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу боюнча консультациялык-түшүндүрүү жана практикалык иштерди жүргүзүүгө.

Адабияттар

Кыргыз Республикасынын нормативдик-укуктук актылары

1. О племенном деле в животноводстве Кыргызской Республики [1. О племенном деле в животноводстве Кыргызской Республики [Электронный ресурс]: закон Кырг. Респ. от 27 апреля 2009 года № 133. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202519>. - Загл. с экрана.
2. О продовольственной безопасности Кыргызской Республики [Электронный ресурс]: закон Кырг. Респ. от 4 августа 2008 года № 183. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202397>. - Загл. с экрана

Окуу куралдары, монографиялар, макалалар, диссертациялар

1. Абдымаликов К.А. Экономика сельского хозяйства [Текст]: учебник для вузов / Абдымаликов К.А., Жумабаев Ж.Ж.– Бишкек : 2012. – 664 с.
2. Мамытов Т.Т., Сартбаева Г.П. государственное регулирование аграрного сектора в Кыргызской Республике, Экономика и бизнес: теория и практика, 2021г., №4-1 (74), С.250-255
3. Сартбаева Г.П., Карабаева М.А. Особенности аграрной политики в Кыргызской Республике на современном этапе, Известие Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов, 202г №4 (35). С. 63-69
4. Маткеримова А.М., Карабаева М.А. Управление современным состоянием развития сферы производства аграрного сектора экономики южного региона Кыргызской Республики, Электронный научный журнал Актуальные вопросы современной экономики, Махачкала 2022г. №1, С.188-196.

*Нурбекова А.Н. аспирант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Режапова М.Р. аспирант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ЭКОНОМИКАНЫ ИННОВАЦИЯЛЫК ӨНҮКТҮРҮҮНҮ ИШКЕ АШЫРУУ ЖААТЫНДА ЗАМАНБАП ИШКАНАЛАРДЫН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ

Аннотация

Бул макалада экономиканы жетишээрлик жогорку өнүктүрүү шартында өндүрүштүк багыттагы ишканаларды инновациялык өнүктүрүүнү жакшыртуунун Заманбап проблемалары каралат, аларды изилдөө азыркы шарттарда экономиканын реалдуу секторун башкаруунун натыйжалуу экономикалык инструменттеринин катарында актуалдуу болуп саналат, бул Кыргыз Республикасынын экономикасын өнүктүрүүнүн стратегиясында аныкталган узак мөөнөттүү артыкчылыктарга жооп берет. Кыргыз Республикасынын экономикасынын нормалдуу иштеши үчүн ишке ашыруу зарыл болгон башкы талаптардын бири болуп жетилген рыноктук мамилелерди калыптандыруу жана жаңы натыйжалуу постиндустриалдык цивилизацияны түзүү процессинде коомдун туруктуу өнүгүү моделине өтүшү саналат. Мында курулуш өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатууда биринчи кезектеги роль инновациялык өнүгүүгө берилет.

Ачык сөздөр: Инновация, ишкана, субъекттер, экономика, анализ, натыйжалуулук, иштөө, өндүрүш.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ СОВРЕМЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В СВЕТЕ РЕАЛИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются современные проблемы улучшения инновационного развития предприятий производственного направления в условиях недостаточно высокого развития экономики, изучение которых в современных условиях является наиболее актуальной в ряду эффективных экономических инструментов управления реальным сектором экономики, что отвечает долгосрочным приоритетам, определенным стратегией развития экономики Кыргызской Республики. Одним из главных требований, которое необходимо реализовать для нормального функционирования экономики Кыргызской Республики, является переход общества к модели устойчивого развития в процессе формирования зрелых рыночных отношений и создания новой, более эффективной постиндустриальной цивилизации. При этом первостепенная роль в повышении эффективности строительного производства отводится инновационному развитию.

Ключевые слова: Инновация, предприятие, субъекты, экономика, анализ, эффективность, функционирование, производство.

EFFICIENCY OF MODERN ENTERPRISES IN THE LIGHT OF THE IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE ECONOMIC DEVELOPMENT

Annotation

This article discusses the current problems of improving the innovative development of enterprises in the production sector in conditions of insufficiently high economic development, the study of which in modern conditions is the most relevant among the effective economic tools for managing the real sector of the economy, which meets the long-term priorities defined by the strategy of economic development of the Kyrgyz Republic. One of the main requirements that must be implemented for the normal functioning of the economy of the Kyrgyz Republic is the transition of society to a model of sustainable development in the process of forming mature market relations and creating a new, more effective post-industrial civilization. At the same time, the primary role in improving the efficiency of construction production is given to innovative development.

Keywords: Innovation, enterprise, subjects, economy, analysis, efficiency, functioning, production.

Заманбап шарттарда өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу, негизинен, иноватордук жараяндарды өнүктүрүү аркылуу жетишүүгө болот, жаңы технологиялар, атаандаштыкка жөндөмдүү буюмдардын жаңы түрлөрү боюнча акыркы сөз айкашын алуу. Түздөн-түз ишканаларда инновацияларды табуу жана колдонуу актуалдуу маселе болуп саналат. "Жаңы техникалык жана уюштуруу-технологиялык чечимдерди өнүктүрүү, атамекендик рыноктун өзгөчөлүгүнө карата башкаруунун негизги принциптерин өркүндөтүү ишканаларда кайра өндүрүү процесстерин жаңылоого шарт түзөт жана экономикалык өсүшкө кошумча дем берет. Өзүнүн табияты боюнча инновация техникалык же технологиялык өнүгүүлөрдү гана эмес, илимий-өндүрүштүк ишмердүүлүктүн бардык

чөйрөлөрүндө жакшы өзгөрүүлөрдү камтыйт. Техниканын жана технологиянын тынымсыз жаңылануусу инновациялык процессти атаандаштыкка жөндөмдүү продукцияны өндүрүүнүн негизги шарты болуп саналат, рынокто ишканалардын позициясын ээлөө жана сактоо жана өндүрүмдүүлүктү жогорулатуу, ошондой эле ишкананын натыйжалуулугу".

Орус экономисти э.и.д. профессор: Д.А. Ендовицкогонун пикири боюнча "Коомдун экономикасы инновациялык болуп саналат", эгерде коомдо:

-кайсы болбосун индивид, адамдардын тобу, ишканалар өлкөнүн каалаган жеринде жана кайсы убакта болбосун автоматташтырылган жеткиликтүүлүктүн жана телекоммуникациялар системасынын негизинде жаңы же белгилүү билимдер, инновациялар (жаңы технологиялар, материалдар, машиналар, өндүрүштү уюштуруу жана башкаруу ж. б.), инновациялык ишмердүүлүк, инновациялык процесстер жөнүндө ар кандай зарыл маалыматтарды ала алышат;

-ар кандай Инсанга, адамдардын тобуна жана уюмдарга мурдагы пункттун аткарылышын камсыз кылуучу заманбап маалыматтык технологиялар жана компьютерлештирилген системалар чыгарылат, түзүлөт жана жеткиликтүү болот;

-илимий-техникалык прогрессти жана инновациялык өнүгүүнү туруктуу тездетүүнү колдоо үчүн зарыл болгон көлөмдө улуттук маалыматтык ресурстарды түзүүнү камсыз кылуучу өнүккөн инфраструктуралар бар жана коом коомдун динамикалык туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүсүн жана баарынан мурда илимий маалыматты камсыз кылуу үчүн бардык зарыл болгон көп пландуу маалыматтарды чыгара алат;

-өндүрүштүн жана башкаруунун бардык чөйрөлөрүн, тармактарын тездетилген автоматташтыруу жана компьютерлештирүү процесси жүрөт; социалдык түзүмдөрдүн татаалдык өзгөрүүлөрү жүзөгө ашырылууда, анын натыйжасында адам ишмердигинин ар кандай чөйрөлөрүндө инновациялык ишти кеңейтүү жана активдештирүү жүргүзүлүүдө;

-жаңы идеяларды, билимдерди жана технологияларды жылуу кабыл алып, зарыл болгон учурда кеңири практикага киргизүүгө даяр кандай функционалдык багыттагы инновациялардын убактысы;

-азыркы учурда зарыл болгон жогорку өндүрүштүк технологияларга негизделген инновацияларды ыкчам жана ийкемдүү ишке ашырууга жана инновациялык ишти жайылтууга жөндөмдүү өнүккөн инновациялык инфратүзүмдөр бар; ал универсалдуу болушу керек, ар кандай инновацияларды түзүүнү жана ар кандай өндүрүштү өнүктүрүүнү атаандаштыкка жөндөмдүү жүзөгө ашырышы керек;

-атамекендик өндүрүштөрдү жана аймактарды калыбына келтирүүнүн жана өнүктүрүүнүн комплекстүү долбоорлорун натыйжалуу ишке ашыруучу инноватика жана инновациялык ишмердүүлүк жаатындагы адис-кадрларды даярдоонун жана кайра даярдоонун так жөнгө салынган ийкемдүү системасы бар.

Коомдун өндүргүч күчтөрүн өнүктүрүү боюнча маанилүү критерийи боюнча идеялардын Классификация төмөнкү топторго алардын бөлүнүшүн болжолдойт:

"Биринчиден, базалык инновациялар-бул эң ири ойлоп табууларды ишке ашырган жана технологиядагы революциялык төңкөрүштөрдүн, анын жаңы багыттарын калыптандыруунун, технологиялык системаны сапаттуу өзгөртүүнүн, жаңы тармактарды түзүүнүн негизи болуп калган жаңылыктар. Мындай ыкма иштеп чыгуу үчүн көп убакыт жана ири чыгымдарды талап кылат, бирок улуттук экономикалык таасир деңгээлинде жана масштабы боюнча олуттуу камсыз кылат.

Экинчиден, ири жана принципиалдуу жаңылыктар, ойлоп табуулардын, илимий жана техникалык сунуштардын ушундай рангынын базасында пайда болгон инновациялар, алардын натыйжасында ушул багыттын алкагында техниканын муундары алмашат же баштапкы фундаменталдуу илимий принципти сактоо менен жаңы технологиянын пайда болушу. Негизинен прикладдык изилдөөлөрдүн жана иштеп чыгуулардын натыйжасында түзүлгөн жаңы техника жана технология жаңы муктаждыктарды канааттандыруу үчүн жогорку техникалык-экономикалык көрсөткүчтөргө ээ. Бул инновацияларды ишке ашыруу

кыска мөөнөттө жана арзан баада ишке ашат, бирок техникалык деңгээлде жана натыйжалуулукта секирик алда канча аз.

Үчүнчүдөн, орто жана комбинатордук инновациялар элементтердин структуралык кошулмасынын ар кандай айкалыштарын колдонуу болуп саналат. Ойлоп табуунун орто деңгээлин жана ноу-хауну ишке ашыруу менен, бул инновациялар техниканын бул муунунун жаңы моделдерин жана модификациясын өздөштүрүү үчүн базаны түзүүгө, колдонуудагы технологияны өркүндөтүүгө, чыгарылган продукциянын негизги техникалык-экономикалык көрсөткүчтөрүн жакшыртууга мүмкүндүк берет.

Төртүнчүдөн, майда жана комбинатордук жаңылыктар майда ойлоп табуулардын, Рационализатордук сунуштардын, өндүрүштүк тажрыйбанын негизинде пайда болгон жаңылыктар. Алар техниканын жана технологиянын негизги техникалык-экономикалык деңгээлин колдоо же экинчи техникалык-экономикалык параметрлерин жакшыртуу, өндүрүлгөн продукциянын параметрлерин жакшыртуу үчүн зарыл, бул продукцияны натыйжалуу өндүрүүгө же аны пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө түзөт".

Ишкананын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу максатында инновациялык иштер:

-муктаждыктарды толук жана өз убагында канааттандыруу;

-ишкананын продукциянын сапаты жана өндүрүштүн натыйжалуулугу боюнча атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү, туруктуулук (салттуу технологияны башкаруу) менен жаңы технологияны киргизүү аракеттеринин ортосундагы тең салмактуулукка жетишүү. Салттуу өндүрүмдүү технологияны сактап, ресурстардын бир бөлүгү бир эле учурда жаңы технологияны киргизүүгө жумшалып, ошону менен техникалык каражаттардын топтомун диверсификациялоо зарыл;

-инновациялардын радикалдуулугунун кеңири спектринде натыйжалуулук жана эволюциялык, дайыма ишке ашырылуучу жаңылыктарга да, мезгил-мезгили менен ишке ашырылуучу радикалдуу жаңылыктарга да ийкемдүү көнүү. Ошол эле учурда эволюциялык технологиялык инновацияларды үзгүлтүксүз башкаруунун жана радикалдуу инновацияларды программалык башкаруунун айкалышын камсыз кылуу керек;

-өнүктүрүү системасынын ички жана тышкы элементтеринин өз ара аракеттенүүсүн уюштуруу, анын башкы факторлору болуп жаңылыктар рыногу жөнүндө маалымат системасы, альтернативалардын ичинен долбоорлорду тандоо жана өз ара кызыкчылык эсептелет;

Азыркы учурда көптөгөн ишканалардын стратегияларында белгилүү бир багыт алуу жүрүп жатат, б.а. ири өндүрүштүн экономикалык эффекттин ар тараптан пайдалануудан кыйла максаттуу инновациялык стратегияга өтүү. Ыкма экономикалык иштин туруктуулугун камсыз кылуу үчүн абдан маанилүү каражаты болуп саналат, иш натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу. Атаандаштык позициялары, ишкананын натыйжалуулугу жана анын инновациялык потенциалынын ортосунда катуу көз карандылык бар. Ишкананын ишинин натыйжалуулугуна продукциянын сапатын жогорулатуу, ресурстарды үнөмдөө саясатын ишке ашыруу, жаңы, атаандаштыкка жөндөмдүү долбоорлорду чыгаруу, үнөмдүү бизнес-долбоорлорду өнүктүрүү аркылуу жетишүүгө болот. Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн негизги артыкчылыктарынын бири болуп экономиканы тең салмактуу өнүктүрүүнүн, региондук дүң продуктудагы чийки затты жогорку технологиялык, анын ичинде экспорттук продукцияга этап менен алмаштыруунун жана илимий-техникалык потенциалды натыйжалуу пайдалануунун негизинде экономикалык өсүш эсептелет".

Технологиялык өнүгүү жана инновациялык потенциал боюнча тармактардын ортосундагы олуттуу ажырым региондук экономиканын мүнөздүү белгиси болуп саналат. Азыркы учурда 2025 – жылга Кыргыз Республикасында илимди жана инновациялык ишмердүүлүктү өнүктүрүү боюнча мамлекеттик программа иштелип чыкты. Бул программанын максаты ата мекендик, чет өлкөлүк, илимий-техникалык жана интеллектуалдык потенциалдын негизинде инновациялык экономиканы түзүү. Иштелип

чыккан Програма илимдин жана техниканын алдыңкы жетишкендиктерин пайдалануунун, экономика тармактарын диверсификациялоонун жана өнүгүүнүн чийки зат багытынан алыстоонун негизинде облусту узак мөөнөттүү социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн бирдиктүү региондук саясатын түзүүгө жана жүргүзүүгө багытталган.

Республикалык Программанын негизги максаты өнөр жай ишканаларынын атаандаштыкка жөндөмдүү жана импортту алмаштыруучу продукцияларын өндүрүүнүн натыйжалуулугун турукташтыруу жана жогорулатуу жана Кыргыз Республикасынын экономикасын андан ары инновациялык өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү болуп саналат. Инвестициялык жана инновациялык долбоорлордун аз да болсо бөлүгүн ишке ашыруу тармактагы төмөндөө тенденцияларын жеңүү процессине олуттуу таасир этиши мүмкүн. Програма илимди жана инновациялык ишти өбөлгөлөөгө багытталган активдүү илимий-инновациялык саясатты жүргүзүүнү болжолдойт.

Инновациялык процесстердин ишенимдүү негизи болуп илимий-техникалык концепцияларды түзүү, иштеп чыгууну, өндүрүштү жана техниканын, технологиянын жаңы түрлөрүн ишке киргизүүнү уюштуруу, маанилүү илимий-техникалык жана өндүрүштүк көйгөйлөрдү чечүү саналат. Дүйнөлүк коомчулуктун өнүгүү тенденциясы инновациялык иштин экономикалык өсүштүн темпине өсүп жаткан таасири жөнүндө күбөлөндүрөт. Дүйнөлүк рынокто интеллектуалдык эмгек өнүмдөрү экономикалык иштин башка тармактарына салыштырмалуу жогору мааниге ээ. Рыноктун талаптары инновацияларды кеңири колдонуу, инновациялык активдүүлүктү күчөтүү үчүн шарттарды түзүү зарылдыгын талап кылат. Инновациялык саясат күчтүү рычаг болуп саналат, анын жардамы менен экономикадагы төмөндөөнү жеңүү, анын структуралык кайра түзүлүшүн камсыз кылуу жана рынокту жогорку кошумча наркы бар ар түрдүү атаандаштыкка жөндөмдүү продукция менен канааттандыруу керек. Инновациялык саясат продукциянын жана технологиялардын принципалдуу жаңы түрлөрүн өндүрүүнү өздөштүрүүнүн, ошондой эле ушул негизде ата мекендик товарларды сатуу рынокторун кеңейтүүнүн эсебинен өлкөнүн ички дүң продуктусун көбөйтүүнү камсыз кылууга багытталган.

Акыркы он жылдыкта өнөр жай өндүрүшүндө окумуштуулардын жана адистердин иштеп чыгууларын ишке ашырууга жөндөмдүү атайын конструктордук бюролор, тармактык институттар, технологиялык жана тажрыйбалык өнөр жай ишканалары түрүндөгү түзүмдөр иш жүзүндө кыскарды. Бул кыскартуунун көпчүлүгү инновациялык ишмердүүлүктү каржылоонун жетишсиздигине же толук жоктугуна байланыштуу.

Көп жылдар бою топтолгон артта калуулар өз негизинде ата мекендик изилдөөлөрдүн жана иштеп чыгуулардын төмөн потенциалына эмес, инновациялык иштин начар инфраструктурасына, товар өндүрүүчүлөрдүн атаандаштык күрөш ыкмасы катары жаңылыкты ишке ашырууга мотивациясынын жоктугуна ээ. Бул ата мекендик прикладдык илимдин жана техниканын потенциалынын талап кылынбагандыгына алып келет.

Инновациялык иштин экономикалык мамилелеринин жалпы системасында негизги орун таандык, анткени анын акыркы натыйжалары – өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу, илим сыйымдуу продукциянын көлөмүнүн өсүшү – региондун экономикалык кубаттуулугу аныкталат.

Колдонулган адабияттар:

1. Гиляровская Л.Т., Ендовицкий Д.А. Финансово-инвестиционный анализ коммерческих организаций. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2000ж.-336 бет.
2. Ендовицкий Д.А. Комплексный анализ инвестиционной деятельности. – В.: ВГУ, 2017ж.-400бет.
3. Л. Волдачек. Стратегия управления инновациями на предприятии М.: Экономика, 2018 ж. -310 бет.
4. Арзыбаев А.А. Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары. Бишкек 2016-жыл. 320 бет.

*Омошев Т.Т., п.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Сулайманова Д.К., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ЗАМАНБАП ОКУТУУДА ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН ДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Аннотация

Макалa азыркы шарттарда актуалдуу болгон заманбап окутууда инновациялык технологияларды колдонуунун дидактикалык негиздеринин проблемасына арналган. Автордун пикири боюнча, заманбап окутууда инновациялык технологияларды колдонуунун дидактикалык негиздери терең теориялык жактан иштеп чыгууну талап кылат. Билим берүүдө инновацияны колдонуу үчүн окутуучу анын түрдүү жагдайын терең анализдеп чыгуусу жана эске алуусу зарыл экендиги чагылдырылды.

Түйүндүү сөздөр: окутуу процесси, инновация, инновациялык технологиялар, окутуу, билим, билгичтик, көндүмдөр, илимий билимдер, инновациялык сабак, «сынчыл ойлom» стратегиясы.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБУЧЕНИИ

Аннотация

Статья посвящена проблеме дидактических основ использования инновационных технологий в современном образовании, актуальных в современных условиях. По мнению автора, дидактические принципы использования инновационных технологий в современном образовании требуют глубокой теоретической разработки. Отражено, что для использования инноваций в образовании учителю необходимо глубоко анализировать и учитывать различные его ситуации.

Ключевые слова: учебный процесс, инновация, инновационные технологии, обучение, знание, умения, навыки, научное знание, инновационный урок, стратегия «критического мышления».

DIDACTIC PRINCIPLES OF USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN MODERN EDUCATION

Abstract

The article is devoted to the problem of didactic foundations for the use of innovative technologies in modern education, relevant in modern conditions. According to the author, the didactic principles of using innovative technologies in modern education require deep theoretical development. It is reflected that in order to use innovations in education, the teacher needs to deeply analyze and take into account his various situations.

Key words: ducational process, innovation, innovative technologies, learning, knowledge, skills, scientific knowledge, innovative lesson, "critical thinking" strategy.

Окутуу процессинде инновациялык технологияларды кенири колдонууга бүгүнкү күндө өзгөчө көңүл бурулуп жатат. Тактап айтканда, 2018-2040- жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында “Кыргыз Республикасында билим берүүнүн жаңы натыйжаларына жана сапатына багытталган модернизацияланган билим берүү саясатты ырааттуу жүзөгө ашырылат. Албетте, билим берүүнүн жеткиликтүүлүгү жана сапаты сыяктуу билим берүүнүн системасын уюштуруунун принциптери жарандардын бардык категориясы үчүн сакталат. Билим берүүнүн системасынын ийкемдүүлүгү мамлекеттин, жалпысынан коомдун жана конкреттүү адамдын сурамдарына адекваттуу жооп беришине мүмкүндүк берет. ЖОЖдор инновациялардын жана жогорку технологиялардын башаты болуп калат” - деп бул проблемага айрыкча басым жасалып кетти. (1)

Демек, коом тарабынан мектептин алдына окуучуларды заманбап окутуу жана жаны усулдарды колдонуу маселелери коюлуп отурат. Эгерде, билим берүү мекемелеринде балдарды заманга жараша окутуу керек болуп жатса, анда «заманга жараша окутуу» бул эмне деген суроону тактап алуу максатка ылайык деп эсептейбиз. Себеби, анын маанисин билбей туруп, ал жөнүндө сөз кылуу мүмкүн эмес.

Коюлган суроого жооп табуу үчүн окутуу процессинин маныз-мазмунуна анализ жасадык. Бул багыттагы илимий-методикалык адабияттарды талдап көргөнүбүздө окутуу

боюнча окумуштуулар арасында түрдүү көз караштардын бар экендигине күбө болдук. Мисалга алсак:

1.Окутуу – алдыга коюлган максаттарга жетүү үчүн педагог менен окуучулардын кандайдыр бир тартиптеги бирдиктүү иш аракеттери. (2, 294)

2.Окутуу – адамзат топтогон коомдук маселелердин, ан сезимдердин, маданияттын жана курчап турган дуйнөнү активдүү өзгөртүү жөнүндөгү билимдердин системасын улуу муундун жаштарга максаттуу уюшулган мүнөздө өткөрүп берүүсү жана аларды өздөштүрүү процесси. (3, 52)

3.Окутуу – окуучулардын билим, билгичтик, көндүмдөрүн, ишмердиктин жана жүрүш-туруштардын тажрыйбасын, ошондой эле личносттук сапаттардын системасын калыптандыруу максатында окутуучулар менен окуучулардын активдүү, максаттуу иш аракеттеринин бирдиктүү процесси. (4, 153)

4.Окутуу жараянын манңыз-мазмуну – окуучу билимди өздөштүрүү жараянында мугалим анын таанып билүү мүмкүнчүлүктөрүн, акыл күчтөрүн, туюп сезүүсүн, байкоосун, паам-парасатын, эске сактоосун, кабыл алуусун, ойлоосун, кебин, кыялдануусун ж.б. өстүрүү, аларды өзүнчө окуп билим алуу усулуна жана акыл эмгегинин маданиятына ээ кылуу. (5, 79)

5.Окутуу – окуучулардын илимий билимдерди, ык, машыгууларды өздөштүрүү жана алардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн, илимий көз караштарын жана нравалык-эстетикалык ишенимдерин өнүктүрүү максатында алардын активдуу окуп-таануу иштерин уюштуруу жана стимулдаштыруу процесси. (6, 137)

Жогорудагы аныктамаларды мааниси боюнча тутумдаштырып караганыбызда аларды негизинен үч багытка болсок болчудай.

1.Окутуу – окуучуларга илимий билимдердин, билгичтиктердин, көндүмдөрдүн, көз караштардын, турмуштук тажрыйбалардын системасын өткөрүп берүү процесси.

2.Окутуу – окуучулардын илимий билимдерди, билгичтиктерди, көндүмдөрдү өздөштүрүү максатында мугалим менен окуучулардын ортосундагы бирдиктүү иш аракеттери.

3.Окутуу – илимий билимдерди, көз караштарды, нравалык-эстетикалык идеяларды өздөштүрүү максатында окуучулардын активдуу окуп-таануу иш-аракеттерин уюштуруу, стимулдаштыруу, башкаруу процесси.

Азыркы педагогикалык теорияларды, чет элдик тажрыйбаларды жана мектеп практикасын анализдеп келгенибизде үчүнчү багыттагы аныктама эң оптималдуу теория болуп эсептелинип, «заманга жараша окутуунун» маанисин, мазмунун ачып тургандыгын белгилей кетсек болот. Демек, заманга жараша окутуу бул окуучулардын таанып-билуу иш аракеттерин уюштуруу, стимулдаштыруу, башкаруу процесси. Бул теория боюнча окутуу процессинде мугалим окуучулардын таанып билүү иш аракеттерин өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруп, инновациялык технологияларды колдонуу менен аларды окуу процессинде көбүрөөк иштетүүгө аракет жасашы зарыл. Окуу процессинде рационалдуу, өз орду менен колдонулган инновациялык технологиялар гана өз жемишин берет.

Бирок, кайсыл гана билим берүү мекемесине барбаныз инновация, инновация деген ураандарды көрөсүз. Көпчүлүк окуу жайларында инновациялык технологиялар окутуунун негизги максаты катары бааланып жаткандыгы өкүнчтүү. Ошондуктан биз бул жерде белгилеп кетчү жагдай: инновациялык технологиялар окуучулардын, студенттердин окуп-таанып билүү ишмердүүлүктөрүн уюштуруунун жана стимулдаштыруунун каражаты катары каралышы керек. «Инновация» дегенде эле биз жалан гана жаны усулдарды, ыкмаларды, формаларды, процесстерди түшүнүп жаткандайбыз. Дайыма эле жаныча усулдарды колдоно берүүгө болобу? Эгерде окутуучунун креативдүүлүк жөндөмдүүлүгү начар болуп, жаны технологияларды ойлоп чыга албаса эмне болот? Мектептерде, ЖОЖдордо жетекчилер инновацияны максат кылып алышып инновациялык сабак өтөсүнөр деп административдик өкүм зордукка салып жаткандыгын айтпай кетсек болбойт. Ошондуктан «инновация» термини окутуучулар арасында сүймөнчүлүк менен кабыл алып жаткандай.

Инновациялык процесстерди теренирээк түшүнүү максатында мектеп мугалимдери, ЖОЖдун окутуучулары менен бул багытта ангеме, пикир алмашуу жүргүзүп көрдүк. Алар инновацияны «жанылануу», «жаны усулдар» деп айтып кетүү менен бирге, ал түшүнүктөрдүн маанисин жакшы түшүнбөгөндөрүн да белгилешти.

«Инновация» түшүнүгү латын тилинен которгондо «жаны», «жаныча» (новшество), «өзгөртүү» деген маанини билдирет. «Инновация» XIX кылымда алгачкы жолу маданият таануучулардын эмгектеринде колдонулган. Ал эми XX кылымдын башында илимдин «инноватика» деген жаны багыты жаралып, өндүрүшкө жанылыктарды киргизүү проблемаларын изилдеген.

Педагогика тармагында инновация батыш өлкөлөрүндө XX кылымдын экинчи жарымында, ал эми КМШ өлкөлөрүндө акыркы он жылда жайыла баштаган. Мына ошондон бери «инновация» билим берүү процессиндеги эң модалуу терминге айланып кетти.

Кээ бир окумуштуулар «инновация» түшүнүгүн педагогикалык мааниде окутуунун тарбиянын максатына, мазмунуна, усулдарына, формаларына жана мугалим менен окуучулардын таанып-билүү иш аракеттеринин уюштурулушуна, стимулдаштырылышына жаныча усулдарды, ыкмаларды киргизүү дегенди билгизет деп белгилешет. (7)

Инновациянын маныз-мазмунун изилдеп келип академик В.А.Сластенин аны эки түргө бөлүп кетет.

1. Алгачкы жолу б.а. аналогу жок жаны педагогикалык технологиялар;

2. Эскинин негизинде учурдагы шартка ылайкташтырылып колдонулган жаны педагогикалык теориялар. (7, 14)

Бул көз карашка негиздеп салтка айланып калган усулдарды, ыкмаларды, турдүү дидактикалык оюндарды, системаларды бүгүнкү күндүн шартына ылайык окуу процессинде колдонууну жана аларга жаныча түс берүүнү да инновациялык технология десек болот. Мисалга алсак, убагында америкалык табылга Дальтон-план системасы совет мектептеринде «бригадалык-лабораториялык метод» деген ат менен башкараак формада колдонулуп келсе, Бүгүнкү күндө ал табылга студенттердин өз алдынча иштөөсү катары окуу процессинде кенири колдонулууда. Убагында эң прогрессивдүү табылга болгон программалык окутуу азыркы убакта модулдук-рейтингдик системанын негизин түзөт. Ал эми проблемалуу окутуунун негизинде «сынчыл ойлом» стратегиясы келип чыкты.

Ошондуктан болочок мугалимдерди даярдоодо инновациялык технологиялардын маныз-мазмунун теренирээк түшүндүрүү керек болуп жатат. Студенттерди кесиптик жактан даярдоодо окутуунун традициялык формаларын, усулдарын, ыкмаларын, каражаттарын терен үйрөтүү менен бирге аларды бүгүнкү күндүн мектеп практикасында жаны көз караш менен колдонууга өзгөчө көңүл бурабыз. Мындан сырткары, традициялык эмес сабактардын, усулдардын өтүлүшүнө, аларды окуу процессинде колдоно билүүгө багытталган иш-чараларды жүргүзөбүз.

Областтагы, шаардагы чыгармачыл мугалимдер өтүп жаткан КВН, жомок, сахна, пресс-конференция, саякат ж.б. сабактар, сынчыл ойлом стратегиясы колдонулган окуу тарбиялык сааттар, азыркы мезгилде колдонулуп жаткан технологиялык каражаттар, дидактикалык оюндар ж.б. студенттерге видео каражаттары аркылуу көрсөтүлүп, аларга кенири педагогикалык анализ жүргүзүлөт.

Жогорку окуу жайларындагы окуу иштерин уюштуруунун негизги формасы лекция болуп эсептелинет. Инновациялык процесстерди семинардык, лабораториялык сабактарда кенири колдонсо болот, бирок аудиторияда студенттердин саны көп болуп бир нече группага лекция өтүлсө, инновациялык методдорду, ыкмаларды колдонуу кыйын, дегеле колдонууга болбойт деген көз караштар кездешет. Ошондуктан лекциялык сабактар көбүнчө традициялуу формада өтүлүп, студенттерге окуу материалдары оозеки айтылып берилип, алар аны конспектилерине жазып алышат. Бул жерде окутуунун биз белгилеп кеткен биринчи түрү б.а. билимдердин системасын өткөрүп берүү гана процесси ишке ашат. Лекция процессинде кантип алардын окуп-таанып билүү иш аракеттерин, активдүүлүктөрүн өркүндөтсө болот?

Бул жагдайда да инновациялык технологияларды кенири колдонсо боло тургандыгын белгилей кетебиз. Андыктан, биз өзүбүздүн практикада колдонгон кээ бир технологияларга токтолуп кетсек. Студенттердин сабакка болгон кызыгуусун, өтүп жаткан материалга болгон оң мотивациясын өнүктүрүү жана сабакка эмоционалдык фон берүү үчүн «Муз жаргыч» (ледокол), «мээ чабуулдары», педагогикалык кырдаалдар, проблемалык суроолор, маселелер, дискуссия, «сынчыл ойлом» стратегиясы (класстер, синквейн, ж.б.), сократтык метод, видео, аудио материалдар, схемалар, таблицалар, театралдык педагогиканын элементтери, мектеп практикасынан фрагменттер, кайчылаш пикирлер кенири колдонулат.

Жыйынтыктап айтканда, жаны технологияларды колдонуу окутуучулардан илимий-теориялык, методикалык, практикалык тажрыйбаларды талап кылат. Окутуунун бардык убакта колдонулуучу универсалдуу технологиясы болбойт, болгон да эмес. Аларды колдонуу мугалимдин чыгармачыл жөндөмдүүлүктөрүнө байланыштуу. Эң жакшы деп эсептелинген методика да өз жемишин бербей коюшу мүмкүн. Ошондуктан, кайсыл бир инновацияны колдонуу үчүн окутуучу анын түрдүү жагдайын терең анализдеп чыгуусу зарыл. Андай анализди жүргүзбөсө ал инновация терс жыйынтык берип калышын мектеп практикасы көп эле көрсөткөн. Убагында В.Ф. Шаталовдун, Е.Н.Ильиндин, С.Н.Лысенкованын тажрыйбаларына баш отубуз менен административдик өкүм зордуктун негизинде кирип кетип, ал табылгалардын жыйынтык бербей калгандыгына күбө болгонбуз. Сабак – педагогикалык чыгарма. Ал процессте мугалим бирөөнүн көрсөтмөсүн ишке ашырган аткаруучу эмес, педагогикалык чыгарманы жаратуучу катары бааланышы керек.

Колдонулган адабияттар:

1. 2018–2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы. Бишкек. 2018-жылдын ноябры
2. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс. – М., 2022.
3. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций. – М., 2021.
4. Педагогика. Уч.пособие для пед. вузов // Под.ред. П.И. Пидкасистого – М., 2021.
5. Бекембай Апыш. Дидактика. - Б., 2015.
6. Харламов И.Ф. Педагогика. – М., 1917.
7. Слостенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность. – М., 1919.

*Жолдошбаев А.С., фил.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Хурибаева Э.Г., фил.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗДАРДЫН ЫСЫМДАРЫНДА ЖАНЫБАРЛАРДЫН АТАЛЫШТАРЫН КОЛДОНУУ

Аннотация

Бул макалада кыргыз ысымдары, алардын эң эски катмары болгон жаныбарлардын аталыштары боюнча коюлуучу ысымдар тизмеси каралган. Кыргыз антропонимиясынын тарыхы байыркы, фонду абдан бай, т.а. жыйырма миңден ашык. Жаныбарлардын аталыштарынан коюлган ысымдар ошол тизмеде өзүнчө орунга, мааниге ээ. Жаныбарлардын аталыштарын адам ысымдары катары пайдаланууга өз убагында анимизм, тотемизм, теңирчилик сыяктуу диний ишенимдер таасир эткен. Макалада кыргыз ысымдары, байыркы түрк ысымдары менен бирге бир катар түрк элдеринин ысымдары да каралган: алтай, казак, өзбек, татар, карачай-балкар ысымдары.

Негизги сөздөр: Антропонимия, антропоним, антропонимикон, зооним, зооантропоним, кыргыздар, түрктөр, анимизм, тотемизм, шаманизм, теңирчилик, ысым, адам аттары.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗООНИМОВ В КЫРГЫЗСКОЙ АНТРОПОНИМИИ

Аннотация

В данной статье рассмотрен кыргызский антропонимикон, а именно зооантропонимы. История кыргызской антропонимии очень древняя, фонд личных имен очень богат, более двадцати тысяч имен. В списке кыргызских имен зооантропонимы, то есть. имена людей от названий животных, занимают определенное место и значение. На использование названий животных, как личных имен людей, в свое время повлияли такие религиозные верования, как анимизм, тотемизм и тенгрианство. В статье наряду с кыргызскими именами, древнетюркскими именами рассматриваются и имена ряда тюркских народов: алтайские, казахские, узбекские, татарские, карачаево-балкарские имена.

Ключевые слова: Антропонимия, антропоним, антропонимикон, зооним, зооантропоним, кыргызы, тюрки, анимизм, тотемизм, шаманизм, тенгрианство, имя, личные имена.

THE USE OF ZOONYMS IN KYRGYZ ANTHROPONYMY

Abstract

This article provides a list of Kyrgyz names, which are put down by the names of animals that are their oldest layer. The history of Kyrgyz anthroponymy is ancient, the fund is very rich, i.e. more than twenty thousand. The names taken from the names of animals occupy a separate place in this list in importance. The use of animal names as human names at one time was influenced by religious beliefs such as animism, totemism and tengrianism. In the article, along with Kyrgyz names, ancient Turkic names, the names of a number of Turkic peoples are also considered: Altai, Kazakh, Uzbek, Tatar, Karachay-Balkar names.

Key words: Anthroponymy, anthroponym, anthroponymicon, zoonym, zooanthroponym, Kyrgyz, Turks, animism, totemism, shamanism, tengrianism, name, human names.

Кыргыз антропонимиясынын тарыхы кыргыз тилинин тарыхындай абдан узак мезгилдерден бери уланып келет, т.а. байыркы мезгилден, алтай доорунан, гунн, жалпы түрк, көөнө кыргыз мезгилдеринен ушул күнгө чейин. Кыргыз антропонимиясынын фонду да абдан бай, т.а. улуттук антропонимикондо жыйырма миңден ашык адам аттары бар. Салттуу кыргыз ысымдарынын катмарларына көз салсак, алар төмөнкү топтордон турат:

-жаныбарлардын (куштардын, балыктардын, курт-кумурскалардын) аталыштары менен байланышкан көөнө түрк, кыргыз ысымдары;

-таш, металл, катуу заттардын аталыштарынан;

-курал-жарак, эмгек куралдарынын аталыштарынан;

-буюмдардын аталыштарынан;

-адамдын сырткы мүнөздөмөлөрүнө байланышкан;

-теоантропонимдер, диний көз караштарга байланышкан;

-каалоо-тилектерден келип чыккан ысымдар;

-ырым-жырымдарга байланышкан ысымдар;

-араб-иран ысымдары.

Биз бул макалада кыргыз ысымдарынын эң байыркы катмарына көңүл бургубуз керек, т.а. жаныбарлардын (куштардын, балыктардын, курт-кумурскалардын) аталыштары менен байланышкан көөнө түрк, кыргыз ысымдар тобуна. Анткени, бул ысымдар тобу барган сайын керектөөдөн чыгып, колдонулбай, унутта калып кетиши мүмкүн. Ошондуктан бул ысымдар тобуна көңүл буруп, алардын мазмунун ачыктап, сактап калууга аракеттенемкибиз.

Ономастика (грекче *onomastikos* — атоого байланыштуу - 1) тил илиминде энчилүү аттарды, алардын тарыхын, тилде колдонулушун изилдейт; 2). Ономия — ар түрдүү энчилүү аттарга (антропонимика, топонимика, этнонимика жана башкалар) бөлүнүп кетет. Ономастика элдердин мурдагы жайгашкан жерлерин, миграциясын, тилдик жана маданий байланыштарын, тилдердин байыркы абалын билүүгө жардам берет. Бул түшүнүктөрдүн катарында зоонимдер жана зоантропонимдер деген терминдер да каралат.

Зоонимдер - жаныбарларга, айбанаттарга коюлган энчилүү аттар. Үй жаныбарларына энчилеп ат коюу жер-сууну атагандай эле турмуштук зарылчылыктан, практикалык муктаждыктардан улам келип чыккан. "Манас" эпосунда өтө көп учурашы да кыргыз элинин көп кылымдык тарыхына байланыштуу. "Манас" эпосунда жылкы баласынын өнү-түсүн билдирген сөздөрдүн жалпы саны жүзгө жакын, жылкы чарбасына байланыштуу айтылчу сөздөрдүн саны миңден ашуун.

Ал эми зоантропонимдер деп жаныбарлардын (куштардын, балыктардын, курт-кумурскалардын) аталыштары менен байланышкан адам аттарын, ысымдарды атайбыз. Балдарга жаныбарлардын, куш-канаттуулардын, балыктардын жана курт-кумурскалардын аталыштары менен ат коюу түрк элдеринин, анын ичинде кыргыздардын, абдан байыркы антропонимиялык салты. Бул багытта белгилүү кыргыз антропонимисттери А. Идрисовдун жана Ш. Жапаровдун эмгектеринде бир топ материалдар менен таанышсак болот [Жапаров, 1989: 14-15], [Идрисов, 1971: 17-36].

Жаныбарлардын аталыштарынан адамдарга ат коюунун себептерин байыркы түрктөрдүн, кыргыздардын эски диний түшүнүктөрүнөн издөө зарыл. Ал эски диний түшүнүктөр анимизм жана тотемизм, б.а. ислам динине чейинки диний түшүнүктөр, ишенимдер. Мындан сырткары, мындай ысымдар үй-бүлөлүк мамилелерден, ата-энелердин каалоо-тилектеринен да пайда болгон десек болот, анткени жаныбарлардын мыкты касиеттери, мүнөздөмөлөрү адамдарга үлгү болуп, ат тандоодо себеп болгон. Зоантропонимдер тобуна ушул күнгө чейин чейин кыргыз ысымдарынын антропонимиконунда, патронимдерде сакталып калган төмөнкү ысымдарды атап кетсек:

-жаныбарлардын аталыштары боюнча

Багыш, Барс, Бото, Бөкөн, Бөрү, Бука, Буура, Дөбөт, Жолборс, Ит, Кабылан, Коён, Козу, Кочкор, Кундуз, Күчүк, Марал, Ногой, Серке, Суусар, Тайлак, Теке, Түлкү, Чоно;

-куштардын аталыштары боюнча

Бабыр, Барчын, Борбаш, Бүркүт, Жагалмай, Жапалак, Карлыгач, Кекилик, Өрдөк, Таранчы, Торгой, Тынар, Үкү, Шумкар;

-балыктардын аталыштары боюнча

Балык, Чабак, Чортон;

-курт-кумурскалардын аталыштары боюнча

Чымын.

Жогоруда аталган кыргыз ысымдары таза түрүндө, ар кандай варианттар менен, бир катар лексемалардын, антропоформанттардын, антропоэлементтердин катышуусунда бүгүнкү күнгө чейин жетти, мисалы: Балыгооз, Барсбек, Ботобай, Ботокара, Бөрүбай, Бөрүкул, Козубек, Жолборсалы, Текебай, Итибай, Итигул, Акмарал ж.б.

Анимизм жана тотемизм түшүнүктөрүнө көңүл бурсак.

Анимизм - материалдык жана материалдык эмес бардык нерселер менен кубулуштар сыйкырдуу, керемет күчкө эгедер, алардын үстүнөн башкарып турган жандардын бар экенине карата болгон ишеним. Анимисттик көз караш боюнча бүт табият оң жана терс күчтөр менен курчалган, ал эми табияттын кара күчтөрү фантастикалык рухий күч катары

эсептелет. Кишилер тоо-ташка, бадалдарга, дарактарга, аска-чокуларга, күнгө, ай-жылдызга, жерге, сууга, отко, булактарга жана жаныбарларга сыйынышкан. Ошолордун ээсине арнап курмандык чалышкан.

Тотемизм - уруучулук коомдогу диний ишенимдердин жана каадалардын жыйындысы, диндин байыркы формасы. Анын негизги өзгөчөлүгү катары адамдардын тигил же бул уруунун, жаныбарлардын пайда болушун, тегин айрым жаныбарлар, өсүмдүктөр менен тикеден-тике байланыштуу түшүндүрүү, анын ыйыктыгына, кереметтүүлүгүнө ишенүү болуп саналат. Мына ушундай көз караштардын түрк, моңгол урууларындагы чагылдырылышына бөрү, бугу, буура, илбирс, багыш жана башкалар жаныбарлардын культу менен тыгыз байланышкан. Байыркы чыгыш түрк — Орхон-Эне-Сай жазууларында кыргыз жана башка түрк элдери тарабынан тотем катарында урматталган жаныбар илбирс менен карышкыр жана башка жаныбарлар айтылат. Бөрү байыркы көк түрктөрдүн тотеми болгон.

Байыркы түрктөрдүн, кыргыздардын ата-бабалары анимизм, тотемизм таасирлеринде бир катар жаныбарларды пир тутуп, алардын мүнөздөрүн, касиеттерин жактырып, үлгү көрүп, терс күчтөрдөн сактоочу тумар катары, терс күчтөрдүн бетин ары кылуучу атоо катары балдарына ат коюшкан.

Бүгүнкү күнгө чейин сакталып келе жаткан кыргыз этнонимикасында, т.а. кыргыз урууларынын аталыштарында төмөнкүдөй зоонимдер бар, алар: багыш, бөрү, бугу, жагалмай, жору, кара багыш, сары багыш, чоң багыш. Айрым этнонимдер үлгүгө алынып, кайрадан антропоним катары да колдонулган, мисалы: Багыш, Багышбек, Бөрүбай, Бөрүкул, Бугубай ж.б.

Түрк элдери, кыргыздар бир мезгилде тутунган теңирчилик, шаманизм сыяктуу диний ишенимдерде так чектөөлөр болгон эмес, ошондуктан алар көптөгөн учурларда анимизм, тотемизм менен айкалышкан. Көптөгөн түрк элдери ислам динин кабыл алуудан кийин деле зооантропонимдер жогорудагы таасирлер менен колдонуудан чыкпай, азыркы убакытка чейин ысымдар тизмесинде орун алышууда.

Зооантропонимдер жалаң оң аталыш катары гана кабыл алынбай, терс мааниси менен да жактырылып келген. Анткени, ата-бабаларыбыздын түшүнүгү боюнча жаман атоолор терс күчтөрдүн бетин ары кылып, балага жолотпойт, балага көз тийгизбейт, ооруну оолак кылат. Мисалы, итке ким көңүл бурат, жаны иттей бекем болсун деген ой-тилектер менен балдарга Итигул, Итибай сыяктуу аттарды коюшкан.

Кыргыздардын ырым-жырымдарында да бир катар салттар боюнча зоонимдер антропоним катары пайдаланылат. Мисалы, наристе атавизмдери менен төрөлсө (тиш, азуу, чач, түк), ага Бөрүбай, Бөрүкул деп ат коюшкан (айрым учурларда убактылуу).

Зооантропонимдер Орхон-Энесай жазууларында титулдук ысымдар катары жазылган учурлар аз эмес, аларга мисал келтирсек:

- Барсбег;
- Түз-Бай-Күч-Барс-Күлүг;
- Кара-Барс;
- Огул-Барс;
- Чочук-Бөрү-Саун;
- Бөрү-Сеңүн [Сыдыков С., Конкобаев К., 2001: 226-328].

Зооантропонимдер бүгүнкү күндө эски көз караштардын таасиринде гана эмес, үй-бүлөдөгү мамилелерден да коюлуп келет, мисалы: жаныбарлардын сүйкүмдүү мүнөздөмөлөрүнөн, касиеттеринен. Кыргыздар балдарын эркелеткенде ботом, күчүгүм, мамалагым, тайлагым, коёнегим, бөжөгүм, козум деп айтышат. Ата-энелер эркек уулдарын шердентүүдөн улам арстаным, жолборсум, шумкарым дешет. Кыргыздын кыздарынын сулуулугун, чырайлуулугун белгилөөдө, мүнөздөгөндө төмөнкүдөй сөздөрдү, сөз айкалыштарын колдонушат: чачтары кундуздай, мойну ак куудай, басканы маралдай ж.у.с. Мындай эпитеттер үй-бүлөдөгү жакын мамилелерде, адабий чыгармаларда көп колдонулат. Мындай көрүнүштөр зооантропонимдердин пайдалануусун кеңейтет, арттырып келет.

Зооантропонимдер көптөгөн түрк элдеринин ысымдар тизмесинде кездешет, мисалы:

-алтайлыктарда

Сарытеке, Түлкү, Үкү, Шоңкор, Карлагаш, Койон, Ирбис, Көгөн;

-казактарда

Бөри, Киикбай, Козы, Куралай, Марал, Бүрkit, Карлыгаш, Тайлак, Торгай;

-өзбектерде

Бури, Кучкор, Сувсар, Кундуз, Карлигоч, Тургай;

-татарларда

Юлбарыс, Аюхан, Былбыл, Сандугач, Карлыгач;

-карачай-балкарларда

Кочхар, Козу, Кундуз, Түлкү, Бөрү, Айну, Каплан, Баппуш, Жумарык, Тана ж.б.

Зооантропонимдер башкыр, тува, хакас, түрк, кумык, ногой, каракалпак, крым-татар, азербайжан, уйгур, якут элдеринде, б.а. бардык түрк элдеринде болгон жана бар. Түрк элдеринин атропонимиясында өзүнчө бир байыркы катмарды түзүшөт.

Макалабыздын соңунда төмөнкү жыйынтыктоолорду айтып кетсек:

-зооантропонимдер түрк, кыргыз ысымдарынын эң байыркы катмары;

-зооантропонимдер өткөн замандарда анимизм, тотемизм, шаманизм жана теңирчилик мезгилдеринде түзүлүшкөн;

-зооантропонимдер мурунку мезгилдерде активдүү, азыркы учурда сейрек колдонулууда;

-зооантропонимдердин илгерки мааниси дээрлик унутулуп, алар азыр уккулуктуу, кооз ысым катары гана колдонулушат.

Колдонулган адабият:

1. Жанұзаков, Т., Есбаева К. Қазақ есімдері (анықтама сөздік) [Текст] / Т. Жанұзаков, К. Есбаева. – Алматы: Ғылым, 1988.-478 б.
2. Жапаров, Ш. Кыргыз адам аттары [Текст] / Ш. Жапаров. – Фрунзе: Илим, 1989.-115 б.
3. Жолдошбаев, А. Кыргыз антропонимиясы: улуттук ысымдардын тарыхы, жөрөлгөлөрү жана таасирлер [Текст] / А. Жолдошбаев. - Жалал-Абад: “Газибаев Х.” ЖИ, 2016.-124 б.
4. Идрисов, А. Кыргыз тилиндеги ысымдар [Текст] / А. Идрисов. – Фрунзе: Мектеп, 1971.-127 б.
5. Справочник личных имен народов РСФСР: словарь-справ./под ред. А.В. Суперанской. - М.: Рус.яз., 1979. -656 с.
6. Сыдыков, С., Конкобаев, К. Байыркы түрк жазуусу [Текст] / С. Сыдыков, К. Конкобаев. - Бишкек: Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин басмаканасы, 2001.-337 б.
7. Краткий алтайско-русский и русско-алтайский словарь: под ред. Т.Т. Орсуловой.-Горно-Алтайск, 2016.- 479 с.
8. Узбекско-русский словарь: около 50000 слов и выражений / под ред. С.Ф. Акобировой, Г.Н. Михайлова. – Т.: Главная редакция УзСЭ, 1988. – 727 с.

*Khonbabayev Sh.D., Basic doctoral student
of Kokand state pedagogical institute
Kazimov J.Sh., PhD
Kokand state pedagogical institute*

METHODS OF PREPARING FUTURE PEDAGOGUES FOR SPIRITUAL EDUCATION

Annotation

The content of this article is that the preparation of future pedagogues for spiritual and moral education requires a comprehensive approach in addition to teaching only theoretical concepts. This includes developing the spirituality of pedagogues, increasing their emotional intelligence, and developing interpersonal relationships.

Key words: spirituality, pedagogy, national idea, education, upbringing, propaganda, ideology, value, indifference.

Introduction

Spiritual education is an important aspect of a child's development that cannot be overlooked. It not only helps students connect with their inner selves, but also helps them understand the world around them and develop a sense of purpose. Preparing future pedagogues for spiritual education is essential to ensure that the students receive the right guidance and support to grow into well-rounded individuals.

DISCUSSION AND RESULTS

Here are some ways in which future pedagogues can be prepared for spiritual education:

1. Developing a deep understanding of spirituality: Before future pedagogues can teach spirituality to their students, they need to have a deep understanding of the subject themselves. This can be done by reading books, attending workshops, and seeking guidance from experts in the field. It is important for teachers to understand that spirituality is not just about religion, but encompasses a wide range of beliefs and practices.

2. Incorporating spiritual practices in their own lives: Teachers who practice spirituality themselves are more likely to inspire their students to do the same. Future pedagogues should be encouraged to incorporate spiritual practices in their own lives, such as meditation, yoga, and mindfulness. This will help them develop a deeper connection with their own spirituality and understand the importance of teaching it to their students.

3. Creating a positive classroom environment: A positive classroom environment is essential for spiritual education. Teachers should create a safe and welcoming space where students can feel comfortable sharing their thoughts and feelings. This can be done by encouraging open communication, practicing empathy, and promoting respect for diversity.

4. Teaching values and ethics: Spiritual education is not just about teaching religious beliefs, but also about teaching values and ethics. Teachers should focus on instilling values such as kindness, compassion, empathy, and respect in their students. This can be done by incorporating these values into lesson plans, classroom discussions, and activities.

5. Encouraging self-reflection: Spiritual education is all about self-discovery and self-reflection. Teachers should encourage their students to reflect on their thoughts, feelings, and actions. This can be done through journaling, group discussions, and mindfulness exercises. By encouraging self-reflection, teachers can help their students develop a deeper understanding of themselves and their spirituality.

In conclusion, preparing future pedagogues for spiritual education is essential to ensure that students receive the right guidance and support to grow into well-rounded individuals. By developing a deep understanding of spirituality, incorporating spiritual practices in their own lives, creating a positive classroom environment, teaching values and ethics, and encouraging self-reflection, teachers can effectively prepare themselves for teaching spiritual education to their students.

Education is not just about imparting knowledge and skills to students; it is also about shaping their character and instilling values that will help them lead fulfilling lives. One aspect of education that is often overlooked in modern times is spiritual education. The purpose of spiritual education is to help students develop a sense of inner peace, a connection with a higher power, and an understanding of their purpose in life. However, to prepare future pedagogues for spiritual education, it is essential to first understand what spiritual education entails.

Spiritual education is about helping students understand and connect with their inner selves. It is not about teaching religious doctrines or imposing beliefs on students but about creating a safe and supportive environment in which students can explore their spirituality. Spiritual education focuses on helping students develop qualities such as compassion, kindness, empathy, and gratitude. These qualities are essential for students to become responsible and caring members of society.

To prepare future pedagogues for spiritual education, it is essential to incorporate spiritual education into teacher training programs. Teacher training programs should include courses on spirituality, mindfulness, and meditation. These courses should not only focus on the theory but also on practical techniques that teachers can use to create a supportive environment in their classrooms. Teacher training programs should also provide opportunities for future teachers to experience spiritual practices, such as meditation, firsthand. This will help future teachers understand the benefits of spiritual practices and how they can be incorporated into their classrooms.

Another important aspect of preparing future pedagogues for spiritual education is to create a culture of spiritual education in schools. This involves creating an environment where spiritual education is valued and supported by administrators, teachers, and parents. Schools can create a culture of spiritual education by incorporating spiritual practices into the school day, such as moments of silence or meditation. They can also create opportunities for students to explore their spirituality through extracurricular activities such as yoga or mindfulness clubs.

Finally, it is essential to create partnerships with spiritual leaders and organizations in the community. These partnerships can provide support and resources for teachers who are interested in incorporating spiritual education into their classrooms. Spiritual leaders can also provide guidance and mentorship to teachers who are new to spiritual education.

In conclusion, preparing future pedagogues for spiritual education is an essential aspect of education. Spiritual education helps students develop qualities such as compassion, kindness, empathy, and gratitude, which are essential for them to become responsible and caring members of society. To prepare future pedagogues for spiritual education, teacher training programs should incorporate courses on spirituality, mindfulness, and meditation, and create opportunities for teachers to experience spiritual practices firsthand. Schools should also create a culture of spiritual education by incorporating spiritual practices into the school day and creating opportunities for students to explore their spirituality through extracurricular activities. Finally, partnerships with spiritual leaders and organizations in the community can provide support and resources for teachers who are interested in incorporating spiritual education into their classrooms.

The role of spiritual education in shaping the holistic development of an individual is well recognized. However, the importance of preparing future pedagogues to impart spiritual education to their students is often overlooked. It is essential that the educators of the future are trained and equipped to guide their students towards a deeper understanding of spirituality and its significance in their lives. Spiritual education is not limited to any specific religion or belief system but encompasses a broader understanding of the human experience and our place in the universe. It helps individuals to develop a sense of purpose, meaning, and fulfillment in their lives, leading to a more fulfilling existence. However, imparting spiritual education is a complex task that requires specialized knowledge, skills, and attitudes.

To prepare future pedagogues for spiritual education, it is essential to incorporate it into the curriculum of teacher training programs. This would involve a holistic approach that emphasizes personal growth, self-awareness, and mindfulness practices. It would also require an understanding of the diverse spiritual traditions and their relevance in the modern world.

One of the key components of preparing future pedagogues for spiritual education is providing them with opportunities for personal growth and development. This would involve engaging in practices such as meditation, yoga, and contemplation, which can help them develop a deeper understanding of themselves and their place in the world. Through these practices, they can learn to cultivate qualities such as empathy, compassion, and gratitude, which are essential for effective spiritual education.

Another critical aspect of preparing future pedagogues for spiritual education is developing their knowledge and understanding of the diverse spiritual traditions. This would involve studying the history, philosophy, and practices of different religions and belief systems, as well as the commonalities that exist between them. It would also require an understanding of the challenges that arise when teaching spirituality in a multicultural and diverse classroom.

Finally, preparing future pedagogues for spiritual education would require the development of specific skills and attitudes. These include the ability to create a safe and nurturing learning environment that fosters spiritual growth, the ability to facilitate meaningful discussions about spirituality, and the ability to help students connect with their inner selves and the world around them. In conclusion, preparing future pedagogues for spiritual education is an essential task that requires a holistic approach to teacher training. It involves personal growth and development, an understanding of the diverse spiritual traditions, and the development of specific skills and attitudes. By equipping future pedagogues with the knowledge, skills, and attitudes required for effective spiritual education, we can create a more spiritually aware and fulfilled society.

The field of education is evolving rapidly, and there is a growing need for pedagogues who can help students develop not just academically, but also spiritually. In today's fast-paced and increasingly materialistic world, many students are struggling to find a sense of meaning and purpose in their lives. It is therefore crucial that educators are equipped with the skills and knowledge to guide students on a journey towards greater spiritual understanding and fulfillment.

Preparing future pedagogues for spiritual education is not just about teaching them a set of theoretical concepts. It is a holistic process that involves developing their own spirituality, cultivating their emotional intelligence, and enhancing their interpersonal skills. Here are some key areas that should be included in the training of future pedagogues for spiritual education:

Self-reflection and personal growth. One of the fundamental principles of spiritual education is that it begins with the individual. Pedagogues need to have a deep understanding of their own spirituality and be able to reflect on their personal growth. They should be able to identify their own biases, assumptions, and limiting beliefs, and work on transcending them. This process of self-awareness and self-transformation is essential for pedagogues to be effective in guiding their students towards greater spiritual awareness.

CONCLUSION. In conclusion, preparing future pedagogues for spiritual education requires a comprehensive approach that goes beyond just teaching theoretical concepts. It involves developing the pedagogues' own spirituality, enhancing their emotional intelligence, and cultivating their interpersonal skills. By providing pedagogues with the tools and knowledge they need to guide students on a journey towards greater spiritual awareness, we can help create a generation of individuals who are more connected, compassionate, and purposeful.

References:

1. "The Way of Mindful Education: Cultivating Well-being in Teachers and Students" by Daniel Rechtschaffen
2. "Spiritual Education: A Guide for Teachers, Administrators, and Parents" by Dr. James C. Wilhoit and John M. Dettoni
3. Dilshodjon o'g'li, Khonbabaev Shoxruxbek. "THE SOCIO-PEDAGOGICAL NECESSITY OF PREPARING FUTURE PEDAGOGS-PSYCHOLOGISTS FOR SPIRITUAL, SPIRITUAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES."Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10.12 (2022): 1525-1529.
4. Xanbabayev, Shohruhbek. "BO 'LAJAK PEDAGOG-PSIXOLOGLARNI MA'NAVIY-RUHIY TARBIYA FAOLIYATIGA TAYYORLASH MAZMUNI."Scienceweb academic papers collection(2022).
5. Xanbabayev, Shohruhbek. "Ta'lim muassasalarida pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarishda zamonaviy yondashuvlarning ayrim jihatlari."Scienceweb academic papers collection(2021).

*Бахриддинов К.Н., преподаватель кафедры «История»
Кокандского государственного института*

МЕСТО ОБРАЗОВАНИЯ В ПРОЦЕССЕ СОЦИАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

Когда мы говорим о социализации, и человек, и группа, и биосфера, и космос формируют личность, видя человеческий глаз и отражаясь в его душе, оказывая влияние на человека случайно (по-видимому, по существу и неизбежно и законно), даже если это нецелесообразно.

Ключевые слова: социализация, педагогика, система образования, воспитание, концепция.

Под воспитанием понимается целенаправленное развитие каждого растущего человека как неповторимой человеческой индивидуальности, обеспечение роста и совершенствования нравственных и творческих сил этого человека, через построение такой общественной практики, в условиях которой то, что у ребенка находится в зачаточном состоянии или пока только составляет возможность, превращается в действительность. "Воспитывать - это значит направлять развитие субъективного мира человека", с одной стороны, действуя в соответствии с тем нравственным образцом, идеалом, который воплощает требования общества к растущему человеку, а с другой стороны, преследуя цель максимального развития индивидуальных особенностей каждого ребенка.

Процессы и результаты социализации имеют внутренне противоречивый характер, так как в идеале социализированный человек должен соответствовать социальным требованиям и в то же время противостоять негативным тенденциям в развитии общества, жизненным обстоятельствам, тормозящим развитие его индивидуальности. Так, нередко встречаются люди настолько социализированные, фактически растворенные в социуме, что оказываются не готовыми и не способными к личностному участию в утверждении жизненных принципов. В значительной степени это зависит от типа воспитания.

Понятие «социализация» очень широко используется в теории воспитания. Исследователи объясняют это ценными руководящими принципами и принципами воспитания. Даже в этом отношении сложились определенные традиции, накоплен большой научный материал, социализация очень активно анализируется в социологической и психологической литературе. В то же время интерпретация роли общества и личности в общественной жизни приводит к формированию концепции социализации, которая, безусловно, противоположна. Сторонники концепции так называемой жесткой социализации, представители функциональной школы определяют этот процесс как полное вовлечение индивида в социальную систему. Социология при анализе социализации опирается на понятия «приспособляемость», «удобство», «равенство», равновесие.

Основной задачей в педагогических исследованиях является адаптация индивидов к социальной среде. Против этой концепции выступают сторонники «новой гуманизации». Они видят в социализации человека, создающего свои способности и способности, а также критическое преодоление тех элементов, самореализация которых препятствует самовыражению. Однако, если в первом случае речь идет о воздействии на определенным образом сложившуюся среду, то во втором случае происходит полная путаница понятий «социализация и личность». Социализацию в системе образования пытаются практически исключить, заменить ее самообразованием, а профессионализм воспитателя ставит перед собой задачу обеспечения самостоятельности формирующейся личности. Первая точка зрения усиливает внимание к проблеме переосмысления основ, на которых развивалась общественная жизнь, а вторая фокусирует культурное творчество на предоставлении свободы творческим способностям личности.

Известно, что ни одна из этих двух противоположных точек зрения не ведет к совершенствованию практики воспитания в практических случаях. Правда, нельзя допустить, чтобы внутренний мир человека был полностью связан с его социальными

интересами. Но нельзя игнорировать тот факт, что общество влияет и влияет на человека. Социализация означает влияние среды, общества на личность. В то же время оказание влияния, даже если этого недостаточно, считается необходимым в становлении личности. Общество - " в целом, отдельная сила-это особые человеческие отношения и взаимодействия. Без этих вещей человек все равно останется животным, способным очень хорошо адаптироваться к окружающей среде". Человеческие отношения, которые возникают во время отношений - вот что означает общество.

На самом деле оказание невидимого воздействия на глаз-это неконтролируемый процесс. Невозможно узнать, когда, в какой последовательности, с каким человеком вступают в отношения те или иные элементы среды. Невозможно даже идентифицировать каждого из них. Однако человеку будет трудно испытывать радость от навязывания сложившихся условий и принципов природы, чуждых его мировоззрению. Человек сам организует свою жизнь, сам выбирает, что ему делать: радуется, глядя на мир, если видит в нем свою жизнь. Однако судьба ограничивает возможность личного выбора. Судьба ставит перед человеком сложившуюся ситуацию, осуществленную другими, выбранную предыдущим поколением, с которой нельзя судить. Его следует воспринимать как наследие, как основу личной жизни, и к этому опыту следует относиться с уважением. Среда сама по себе доставляет человеку необходимую информацию, дает информацию о возникновении личности, при этом не навязывает эту информацию человеку. Желаящие могут его освоить. Тогда его жизнь не станет против судьбы, не будет препятствий для развития его судьбы. Его отношение к миру-будь то в радостной или практической форме-будет гораздо глубже по содержанию.

Поэтому общество якобы естественным образом пытается показать ребенку свою хорошую сторону, "посмеяться" над ним. Именно к человеку, вступающему в эту жизнь, свое отношение является не только бескорыстным, но и заботливым со стороны общества. Это наиболее правильный путь социализации, который складывался веками. Только это может заставить человека улыбнуться. Вовлекая индивида в окружающую среду, предоставляя человеку возможность взаимодействовать с широким сообществом и явлениями, их реакции становятся основной нормой при разработке личностного критерия оценки личности-вот что называется социализацией. Она не состоит даже из профессиональной воспитательной деятельности, а представляет собой относительно самостоятельный процесс, "усложняющий" человеку ролевую игру с отдельной задачей. Без этого он становится незрелым и изолированным в обществе. Личность-создатель культуры, жила среды-необходимое условие создания творческой личности. И признание самостоятельности процесса социализации не означает отказа от каких-либо попыток совершенствования направления гуманизации этого процесса. Социализация не допускается при воздействии на человека среды, в которой происходит необоснованное подавление деятельности новой личности, принуждение индивида к выполнению социальных задач без учета его способностей, устремлений. Социализация - это процесс взаимодействия формирующейся личности и единицы, определяющий ее возможную форму, понятие "гуманизация" часто понимается как относящееся к сфере одухотворения.

То, что человек много раз в течение своей жизни выполняет определенную полезную работу, в результате чего она впитывается в его душу и становится национальной ценностью, можно расценить как образ жизни. У каждого человека свой образ жизни. Эта деятельность во многом зависит от территории, на которой он живет, его национальности, приобретенных знаний, сферы его трудовой деятельности, религии, в которую он верит. Действительно, стремление стать просветленным-один из важнейших критериев национальной гордости человека. Просвещение прежде всего является одним из компонентов национальной гордости и служит для формирования определенных качеств.

Так, если "воспитание является основной нацией социализации и неразрывно связано с обучением", то процесс воспитания предполагает, как теоретические основы национальной действительности, т. е. тема, затрагиваемая в нашем вопросе, так и воспитание национальной

гордости. Потому что педагогика, как дисциплина учебного курса, ставит перед собой задачу вооружить учащихся художественными, мифологическими, историко-литературными, теоретическими знаниями и в процессе воспитания всесторонне сформированной личности и совершенного человека средствами художественного произведения. В частности, история служит важным инструментом духовного становления учащихся, воздействуя на их волю, сознание, сознание посредством правдивого описания жизни, отображения действительности в процессе прогресса. Так же, как и такие специфические аспекты педагогики, как познавательная, образно-информационная эстетическая (творческое мышление), психическая, социальная, практическая (семиотическая), конфронтационная (идионистическая), взаимосвязанная (коммуникативная), она оказывает существенное влияние непосредственно на формирование национальной гордости личности, особенно у учащихся.

Отражается на развитии процесса развития системы воспитания, т. е. находит свое выражение в социализации, самовоспитании и профессиональном воздействии. Эти процессы осуществляются в процессе формирующего взаимодействия личности трех основных субъектов-общества, самого индивида и педагога с биологическим объектом.

Литература

1. Сластенин В.А. и др. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; Под ред. В.А. Сластенина. - М.: Издательский центр "Академия", 2002. - 576 с.
2. Котова И.Б., Шиянов Е.Н. Социализация и воспитание. - Ростов-на-Дону, 1997.
3. Шиянов Е.Н., Котова И.Б. Развитие личности в обучении. - М., 1999.
4. Флейк-Хобсон К. и др. Мир входящему: Развитие ребенка и его отношений с окружающими. - М., 1992.

*Дүйшеев Ж.А., т.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Дүйшеев Э.Ж., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

САДРИ МАКСУДИНИН МУРАСЫ

Аннотация

Садри Максуди Арсал (Садретдина Низамутдиновича Максуди (1879–1957) – түрк элдеринин чыгаан инсандарынын бири. Ал өз доорунун алдыңкы окуу жайларынан билим алып, коомдук турмуштун кызуу чордонунда ар тармактуу жемиштүү өмүр сүргөн жаркын жылдыз катары из калтырды. Казандык жаш татар өмүрүнүн күүлүү кезинде Франциянын Сорбонна университетинин укук факультетин аяктап(1906), жаш кезинен саясатка аралашып, 1907–1912-жылдары Россия Империясынын Мамлекеттик Думасынын депутаты болот. Андан соң Парламент(Мамлекеттик Дума) менен Өкмөттүн Европалык Россия жана Сибирь мусулман түрк-татарларынын Улуттук-маданий автономиясынын Төрагасы (1912-1917) кызматында иштеген. Андан кийинки жашоо ишмердиги Туркияда уланып, илимий жааттагы жетишкендигинен улам Сорбонна, Анкара, Стамбул университеттеринин профессору, саясий чөйрөдөгү жигердүүлүгү артып, Түрк парламентинин (1931-1939, 1950-1955) депутаттык кызматтарын аркалап, ал тургай Түрк парламентинин көптөгөн депутаттары тарабынан талапкерлиги Түрк Республикасынын Президенттик орунуна көрсөтүлгөн. Көп кырдуу талант саясий айдыңда канчалык кол сермебесин анын өмүр жолун жаркыратып турган жагдай катары анын илимий мурасы эсептелет десек жаңылбайбыз. Садри Максуди атайын кесиби укукчу болгонуна карабастан тарыхчылар менен лингвисттердин катарынан да сыйлуу орунду алат. “Ажыдаар кайда болсо, рыцарь ошол жерде” дегендей мезгил менен окуялар Садринин издеп тапкандай болуп жатты. Россиядагы революциячыл кыйын кезеңде, жаш Түркиядагы тилдик кайра түзүүлөрдө Садринин караанын алдыңкы саптан гана кездештирүүгө болоор эле. Теория менен айкалышкан тажрыйба Садринин илимий-теориялык дараметин арттырып, натыйжада бекем пайдубалдуу, айныксыз маалыматтарга ширелген көлөмдүү эмгектердин жаралышын шарттаган.

Ачкыч сөздөр: Түрк дүйнөсү, Садри Максуди, Илим, Мураc.

Садринин өмүрү дүйнөнүн бакубат жана шаңдуу үч өлкөсүндө өттү(Россияда 34 жыл, Францияда 11 жыл, Турцияда 32 жыл). Шарттуу түрдө аны “орус бөлүгү”, “француз бөлүгү”, “түрк бөлүгү” деп атасак болчудай. Революциялык толкундоолор менен башталып, Биринчи Дүйнөлүк согуш менен коштолгон Россиянын тарыхынын күрөө тамырын кармаган Садри кийин алар тууралуу жазды. Өмүрүнүн “түрк бөлүгүнүн” негизги жана илимий жактан эң жемиштүү багыты тилге арналды. Теориялык даярдыгы мыкты адис түрк улутунун калыптануу жараянындагы тилдин ролунун зор экендигин туура түшүнүп, “Түрк тили үчүн”(1930) китебин чыгарат. Мындан тыш, басма сөз беттеринде түрк тилинин лектикасына арналган илимий макалаларды байма-бай жарыялайт. Мунун негизинде арабдашып кеткен түрк тили кыйла “түрктөшүп” тазаланды десек болот. Жаңы түрк мамлекетинин калыптануусунда Садринин түрк элдеринин тили менен тарыхы үчүн белгилүү монографиясы “Скифтер жана сактар”(1933) зор кызмат кылганын белгилөөгө болот. Дасыккан илимпоз ага удаа эле “Борбордук Азиядагы түрк мамлекеттери”(1934) аттуу тарыхый эмгегин жарыялайт. Бирок, илим дүйнөсүндө Садринин атын өзгөчө боёк менен жаркыратып турган чыгармасы катары “Түрк тарыхы жана укук”(1947) эмгегин белгилөөгө болот. Аталган эмгектин бөлүмдөрү түрдүү жылдары Туркиянын басма сөз беттеринде басылып, коомчулукка жарыяланып турду.

Садринин тарыхый өңүттөгү изилдөөлөрү менен ой жүгүртүүлөрү абдан кызыктуу жана атайын сөз кылууга арзыйт. Көпчүлүк тарыхчыларга белгилүү болгон чыгыштагы кулчулук маселесине токтолгон Садри: “Кулдарга карата түрктөр гумандуу мамиле жасаган. Кулчулук кеңири тараган эмес жана ал үй-бүлөлүк мүнөздү алган. Башка элден колго түшкөн аскер туткундары гана кул болушчу”– деген тыянагын чыгарат. Мындан көрүнүп тургандай Садри чыгыш, асыресе түрк элдеринин тарыхы менен өтө жакын тааныш болгон. Этнонимдерге кайрылып, этрусктардын этимологиясын “тур” жана “сак” сөздөрүнүн биргелешкен жыйындысы катары санайт. Садринин бул пикирин туура деп эсептеген абройлуу коом таануучулар болду. Маселен, италиялык тилчи-профессор Марио Алинеи(1926) өзүнүн “Этрусктар түрктөр болгон”(2013, Рим) деген жумушун жарыялаган. Дүйнөлүк ысымга ээ, филолог, лингвист, байыркы тилдер жана байыркы этруск тексттери

боюнча адистин “этрусктар түрктөр болгон” деген четке кагылгыс бүтүмгө келиши Садринин белгилүү этнологиялык тыянагын бекемдеп турат. Аталган окумуштуу этруск-түрк удаалаштыктарын изилдеп келип, этрусктар колдонгон, бүгүн да түрктөр колдонгон сөздөрдү белгилеген. Маселен: атта - ата, анна - эне, аклан – уул(улан – Д.Ж.), килан - келин, су - суу, ет - эт, булт - булут, кис - кыз, буил - быйыл, катн - аял, енген - жеңген, ат - ат, ар - эр, ер - жер, ут - от, кн – күн(котормо – биздики) сөздөрү бүгүн да кеңири колдонулат.

Сорбоннада университетин аяктаган Садри “эмне себептен гуманитардык, асыресе – тил, тарых жана укук илимдерине кызыгып калды” деген мыйзамдуу суроо туулат. Илимдин пайдубалын Сорбоннада түптөп, орус саясатында укуктук тажрыйбасын арттырып келип, 1925-жылы Парижден келип, тарых менен тилди Түркияда оожалдыра изилдеген илимпоздун коомдук маселелерге удаа эле улуттук аң сезимдин өсүшүнөн улам, түрк тарыхын “илгерилетүү” өнөктүгү кызуу жүргөн учуруна туш келген. Айрым түрк тарыхчылары грек-ахейлер, хеттер менен хаттар дагы алгач түрк тилдүү эл болгондугун болжолдогон негизсиз пикирлерди жарыялашкан. Тарыхый такталбаган, эмоцияга бай, далилсиз пикирлерге принципиалдуу окумуштуу илимий негизде жооп берүүнү колго алды. Ошентип, Садринин илим дүйнөсүнө сүнгүү доору башталат.

Чуулгандуу макалаларды байма-бай жарыялаган эмоционалдуу “түрктаануучулардан” айырмаланып, Садри түрк цивилизациясынын байыркылыгына ынанып, аны негиздүү маалыматтар менен далилдегиси келди. Ал скифтер менен сактардын башатында түрк элементи жатаарын жана “скиф” этноними “сак” түшүнүгүнөн келип чыгаарына бекем ишенген. Бул оюн ал “Скифтер жана сактар” аттуу эмгегинде ынанымдуу далилдейт. Ал тургай анын этрусктар прототюрктор деген тыянагы да илимий жактан негизделди. Ушул божомолун далилдөө үчүн ал курагы келип калгандыгына карабастан итальян тилин үйрөнгөн. Анын бул ишин кызы, түрк дипломаты жана окумуштуусу Адиле Айда аягына чыгарган.

Садринин көптөгөн эмгеги укукка арналган. Бул анын укуктук билимге ээ болуусу жана жаңы Түрк Республикасынын калыптанышы менен тыгыз байланышкан. Жаңы өлкө Конституция баш болгон жаңы мыйзамдарга заманбап парламентке муктаж болуп турган. Көптөгөн мыйзам эрежелери Франция, Швейцария сыяктуу европа мамлекеттеринен алынган. Жаш өлкөнүн мамлекеттик бийлиги чыныгы шартта иш алып баруусу үчүн үлгүлүү мыйзамдар системасы менен укукчу-адистер зарыл болгон. Ошого байланыштуу Садри укук жаатындагы эмгектерин удаа жазып жарыялап турган. Мында ал түрк тилдүү элдердин тарыхы менен укуктук салтына ынтаалуу көңүл бурган. Алтайдан Грецияга чейинки аймакты жердеген түрк элдеринин басып өткөн жолдоруна кеңири токтолгон жана анын айрым пикирлерин илимдеги жаңы ачылыш катары кароого болот. Маселен, Карахандар доорунун атактуу мурасы “Кут алчу билимди” демейде фалсафий-этикалык чыгарма катары кабылдасак, Максудинин изилдөөсүнүн тыянагынан кийин бул чыгарманын мураты башка өңүткө багытталганын баамдайбыз, же «кут» - бул “саясий бийлик, бийликтин кудурети, бакубаттык, Улуулуку” сыяктуу касиеттерди камтыгандыгын, ал эми “Кутадгу билиг” сөз айкашы “Саясий бийлик ыроолоочу, бакубаттык тартуулоочу билим”, - деп которот. Садринин агартуучулук аракети да берекелүү болду. 1925-жылы Анкара юридикалык мектебинин окутуучулары арасында сабактардын бөлүнүшүндө “Түрк укугунун тарыхын” тандаарын айткан жана бул жаатта аябагандай зор, маанилүү мурас калтырды. Түрк элдеринин берилген атуулу катары Исламга чейинки түрк тилдүү элдердин тарыхы менен маданиятын, салты менен каадасын, саамалык-жөрөлгөлөрүн изилдеди. 1925-1928-жылдар Садри Максуди үчүн аябагандай жемиштүү болду. Бул аралыкта илимпоз жаңы илимдин негизин түптөп, араб арибинде басылган “Түрк укугунун тарыхын” жазды. “Укуктун тарыхы боюнча лекциялар”(1927), “Укуктун жалпы негиздери”(1937), “Жалпы укуктун тарыхы”(1941), “Укуктун философиясы”(1946) аттуу эмгектерди жаратты.

Анын эмгектеринен “Манас” баштаган кыргыздардын эпикалык чыгармаларынан тартып, майда эрежелерге чейин кезиктирүүгө болот. Садринин илимий мурасы келечекте

тыкыр изилденүүгө тийиш жана ал үч жаатта: укуктук, тилдик жана тарыхый өңүттөн тигилип кароо максатка ылайык болот деп эсептейбиз.

Адабияттар жана шилтемелер

1. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право. Казань. 2002;
2. <https://ok.ru/yedinstv.narod/topic/68191065803605>;
3. Садри Максуди Арсал. Этруски были тюрками. Анкара. 1985;
4. Садри Максуди Арсал. История общего права. Анкара. 1941;
5. Дүйшеев Ж.А., Алтаева Д.И. Садри Максудинин түрк дүйнөсүндөгү тил мурасы К.Ш. Токтомаматов атындагы эл аралык университеттин ЖАРЧЫСЫ. Жалал-Абад-2020. 57-60-беттер. ISSN 1694-5913.

THEORY AND PRACTICE OF PURPOSEFUL MANAGEMENT OF THE PEDAGOGICAL TEAM IN CONDITIONS OF INNOVATION IMPLEMENTATION IN SCHOOLS

Abstract

The changes taking place in the world now require more attention to education. Modern education cannot be imagined without an effective pedagogical team and innovations. Pedagogical community is an active social stratum, and it is necessary to develop the competences of the leaders of educational institutions to rely on and manage it in the purposeful implementation of the tasks of raising the level of education. This article analyzes the role of the pedagogical team and innovations in the development of education, its organization and management mechanisms.

Key words: pedagogical team, pedagogue, innovation, educational management, pedagogical management, pedagogical personnel, targeted management

The problem of managing the pedagogical team in general education schools is primarily related to increasing the effectiveness of educating the young generation in our schools by applying innovations to the education system in the conditions of the transition to a modern free market economy of Uzbekistan. The issue of education and training for any country is characteristic of every era and has always been relevant. Today, like all countries, the need for competitive labor resources is high for countries that have gained independence. Effectiveness of education and training can be achieved by managing the school, properly establishing the system of management of the school's pedagogical team, and actively implementing innovations. Since the school is a social organization, it is a system of joint activity of people (educators, students, parents), and the question of its effective management arises.

Modern society is characterized by the deployment of large innovation cycles in all areas: politics, economics, technology, culture, social and individual life. But the changes that have engulfed our society cannot be complete and thorough if they do not cover the education system. The deep dissatisfaction of society with the state of all education and the awareness of the essential need for indigenous reforms in it led to the fact that innovation processes began to be widespread. The reason for this mass is also the democratic changes of recent years, which have given scientists/teachers-innovators additional opportunities for freedom of pedagogical creativity and for the realization of their bold ideas and undertakings.

As a result, today there are a sufficient number of different pedagogical "inventions" – innovations, and most of them, when used, prove their high continuity and effectiveness. But, unfortunately, of these innovations, only a negligible part is being implemented successfully, while the other part remains ignored in the field of their further application due to the "failure" of implementation or beyond, but unsuccessful [4, p. 5].

Literature review and methods. The general methodological basis of the research is the theory of cognition, philosophical provisions on the relationship and interdependence of phenomena, the theory of human development and formation as an active, creative, socially adapted personality, a systematic approach to the analysis and design of objects, the theory of pedagogical innovation and management.

-Studies devoted to the problems of professional development of the teaching staff and the management of this process (I.V.Grishina, V.M.Lizinsky, V.A.Karakovsky, Yu.A.Konarzhovsky, P.I.Tretyakov, R.H.Shakurov, T.I.Shamova);

-innovations as an integral part of the activity of a modern teacher of self-realization of creative potential on the way to higher professional achievements; these laws of creative work of a mature person as a subject of teaching activity are studied in the academy (B.G.Ananyev, V.V.Davydov, A.A.Derkach, N.V.Kuzmina);

-theoretical foundations of innovations in pedagogy (V.I.Zagvyazinsky, P.L.Meituv, S.L.Podymova, S.D.Polyakov, V.A.Slastenin, N.R.Yusufbekova, S.Turgunov);

-Innovative processes in educational institutions (K.Angelovsky, M.I.Gus, V.I.Zagvyazinsky, G.A.Zasobina, M.L.Portnov, M.M.Potashnik, T.H.Oganesova, O.G.Homeriki, A.S.Turchin);

Research and Discussion. In the new stage of human development, the concept of management is increasingly spreading from the business sphere to various spheres of human activity, including education. However, the concept of management is a narrow concept compared to the concept of management, because management mainly refers to various aspects of the leader's activity, while the concept of management covers all spheres of human relations in the "leader-executive" system. Thus, the theory of school management, in particular, the pedagogical team, is significantly complemented by the theory of intra-school management [2, p. 122]. Innovation is a driver of growth and well-being in the economy and society. In education, innovation has also become an imperative to bring about qualitative changes alongside the expansion of education systems. Innovation should lead to more efficiency and improved outcomes in quality and equity of learning opportunities [1, p. 4]

Pedagogical management is a branch of pedagogy as a science of management of the educational system and processes, and its subject is organization of management in the field of education and educational institutions [2, p. 142]. Modern achievements of management science, legislation, practice of organizing school work, management experiences in the field of education and training, historical heritage, etc. are organized as resources of management and management of the educational system. Pedagogical management as a theory and practice is related to a number of other disciplines: general management theory, economics, social psychology, school hygiene, etc. The relevance of research in this field can be seen in many scientific research works on management in education.

As in modern management, the management of educational institutions has several functions. For example, V.S.Lazarev singled out among them planning, organization, leadership and control, and V.A.Slastenin suggests adding such functions as pedagogical analysis, goal setting, regulation to these basic functions. In fact, it is natural that educational management, unlike traditional management, includes the functions of pedagogical management, taking into account the sociality of management, pedagogical conditions. Summarizing the opinions of these scholars, we reveal the following functions of pedagogical team management: analysis, goal setting and planning, organization, leadership, control and regulation.

By the management system of the pedagogical team, we mean a set of coordinated, interrelated activities aimed at achieving the important and main goal of the organization. These activities include management functions, implementation of principles, and application of effective management techniques. The main management functions are "relatively separate areas of management activity" [3, p. 157].

Y.A.Konarzhovsky in the modern sense, supplementing the theory of school management with the theory of internal school management, as we mentioned above. Pedagogical analysis function introduced and developed by, because pedagogical analysis has a special place in the management cycle: it begins and ends with a different management cycle consisting of successive functions that are interrelated. Therefore, the exclusion of pedagogical analysis from the chain, which is the general sequence of management activities - planning, organizing, controlling, and regulating management functions, when they do not have a logical basis and completeness in their development, leads to its disintegration.

The effectiveness of the management of the pedagogical team is determined to a large extent by how school leaders master the methodology of pedagogical analysis, how deeply they analyze and study the identified evidence and identify the most characteristic relationships [5, p. 192]. In the course of the school head's activity, untimely or unprofessional analysis at the stage of goal development and formulation of tasks leads to uncertainty, incomprehensible and sometimes unreasonableness of the decisions made by him [6, p. 165]. Lack of understanding of the original state of work in the pedagogical or student team creates difficulties in establishing the correct system of relations in the process of regulating and correcting the pedagogical process.

The management structure of the pedagogical team includes the following levels:

1. managing the activities of the pedagogical team;
2. management of the teacher's activities;
3. management of student activities.

In general, when analyzing the place of the pedagogical team in the pedagogical reality, we can see a set of vertically and horizontally hierarchically connected systems between the pedagogical team and the leaders. For example, the didactic system is a component of the general pedagogical system, and in order to better understand the processes taking place in it, we separate it and consider it relatively independent. When the management of pedagogical teams is studied separately, the general characteristics of its management are determined. Pedagogical teams belong to relatively separate areas (parts) of activity carried out with a specific goal.

It was determined that the success of the introduction of pedagogical innovations depends on:

- the level of adoption of innovations by the pedagogical team
- the ability of individual teachers in the pedagogical team to adopt innovations
- tendency of the head of the school to innovate
- various external factors: both objective (characteristics of the situation) and subjective;
- individual and personal characteristics of the teacher and socio-psychological characteristics of the teaching staff;
- the degree of improvement of the conditions of the process of introducing pedagogical innovations, which take into account the gradual, individual, personally creative and psychological characteristics of each teacher in the team.

Conclusion. Innovation goes beyond content and procedural knowledge in a particular domain. People need to think critically, to challenge assumptions and conventions, and to be able to come up with new ideas and make connections. Innovation is also aided by behavioral and social skills that help people acquire technical skills, apply their creativity and critical thinking, and put their ideas into action. While innovation skills empower people for innovation and give access to better jobs, they are also a driver of personal satisfaction and wellbeing.

References:

1. OECD: Measuring Innovation in Education: A New Perspective, OECD Publishing. OECD 2014,
2. Конаржевский, Ю. А. Менеджмент и внутришкольное управление. М.: Центр «Педагогический поиск», 2000.
3. Мескон, М.Х., Альберт, М., Хедоури, Ф. Основы менеджмента: пер. с англ. М.: Дело, 1997.
4. Нагуманова А.Д. УПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИМ КОЛЛЕКТИВОМ ПРИ ВНЕДРЕНИИ НОВШЕСТВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ. Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы. 2007
5. Симонов, В.П. Педагогический менеджмент. Ноу-хау в образовании: учеб, пособие. М.: Высшее образование; Юрайт-Издат, 2009.
6. Ситаров, В.А., Смирнов, А.И. Культура предпринимательства: теория и практика. М.; Вологда: Полиграфист, 2006.
7. Челнокова Е.А., Коровина Е.А., Агаев Н.Ф. Педагогический менеджмент как вид управленческой деятельности педагога // Современные Научно-технологические технологии. 2015.

Вукович Г. Г.

Кубанский государственный университет (г. Краснодар)

Островская А.В.

Кубанский государственный университет (г. Краснодар)

Пивень Н.А.

Кубанский государственный университет (г. Краснодар)

УПРАВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИМ РАЗВИТИЕМ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ НА ОСНОВЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ HR-ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В статье предложены оригинальные теоретико-методические подходы к исследованию вуза и описанию существующей в ней системы управления персоналом как научного компонента. Наука управления персоналом в условиях новых реалий интерпретируется как один из ключевых факторов, обеспечивающих повышение эффективности высшей школы. Управление социально-экономическим развитием, ориентированное на использование конкурентных преимуществ трудовых ресурсов вуза, обуславливает диверсификацию резервов роста самоэффективности профессорско-преподавательского состава и трансформацию высших учебных заведений в научно-производственно-образовательные центры.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, человеческие ресурсы, интеграция, управление развитием, HR-сфера, наука управления персоналом, научно-образовательный потенциал, профессорско-преподавательский состав, интернационализация персонального менеджмента.

Annotation

The article proposes original theoretical and methodological approaches to the study of the university and the personnel management system existing in it as a scientific component. The science of personnel management in the conditions of new realities is interpreted as one of the key factors that increase the efficiency of higher education. The management of socio-economic development, focused on the use of the competitive advantages of the labor resources of the university, determines the diversification of the reserves for the growth of self-efficacy of the teaching staff and the transformation of higher educational institutions into scientific, industrial and educational centers.

Keywords: higher educational institution, human resources, integration, development management, HR-sphere, science of personnel management, scientific and educational potential, faculty, internationalization of personal management.

В условиях новой реальности вузы стремительно меняют миссию и стратегию, во многом определяя предпринимательский ландшафт и архитектуру национальных воспроизводственных комплексов. В вузах Российской Федерации активно формируются особые территории сотрудничества, объединяющие науку, образование и производство. Выпускники и профессорско-преподавательский состав ВУЗов как носители знаний, умений, навыков и компетенций, ориентированных на новые технологические уклады и наукоемкие секторы экономики, представляют собой чрезвычайно важный сегмент экономически активного населения страны.

Вот почему развитие HR-сферы в системе высшего образования сегодня становится в полной мере наукой управления персоналом.

Современные вузы несут особую социальную ответственность перед социумом за качество подготовки выпускников, т.к. высшее образование формирует предпосылки к переходу на новую технологическую ступень в развитии страны [2]. Таким образом, вузы осуществляют важную социальную миссию.

Именно поэтому специфика персонала высшей школы во многом предопределяет конкурентные преимущества страны в целом.

В вузах появляются новые направления деятельности, которые требуют интернационализации и инновизации HR-сферы.

На рисунке 1 рассмотрим схему взаимодействия элементов управления персоналом вуза.

Рисунок 1 – Схема взаимодействия элементов управления персоналом вуза

По нашему мнению, архиважно рассматривать работу с сотрудниками вуза сквозь призму тандема «наука-высшее образование» на основе активизации HR-компоненты. Первый круг проблем – это набор сотрудников: планирование потребности в кадрах, поиск и подбор персонала [1]. На рисунке 2 представим визуализацию развития системы управление персоналом высшей школы.

Рисунок 2 – Развитие системы управления персоналом вуза [3]

В высшей школе распространена практика поиска кандидатов среди выпускников, через СМИ, интернет, и, в первую очередь, социальные сети. В вузе не популярен способ поиска персонала через кадровые агентства, т.к. в бюджете на эти цели не заложены средства [4]. Второй круг проблем связан с сопровождением ППС, который начинается с адаптации новых работников вуза и их развития. Это наставничество, планирование карьеры, работа с резервом на выдвижение, обучение, постоянное повышение квалификации и даже переподготовка и т.д. Управление персоналом вуза с учетом отмеченных особенностей визуализируем на рисунке 3.

Рисунок 3 – Управление персоналом вуза

Следующий круг проблем, который решает наука управления персоналом вуза – это оценка и аттестация ППС. С их помощью определяют соответствие работника занимаемой должности, реализуют кадровые перемещения, определяют проблемы развития персонала в высшей школе и оплаты труда. Формализуем систему управления развитием персонала (рисунок 4).

Рисунок 4 – Управление развитием персонала вуза [5]

Итак, в вузе востребованы инновации в HR-сфере в целом и интеграционные формы и виды кадровых инноваций, в частности. Нам представляется особенно важным учет специфики и адаптации классических механизмов управления трудом ППС к новым реалиям, трансформирующим глобализационную архитектуру. Сформулируем рекомендации, ориентированные на интернационализацию HR-менеджмента в вузах, обусловленную широким распространением совместных программ мобильности ППС и студентов вуза:

- повышение кадровых показателей вуза;
- оптимизация конкурсного отбора и аттестации ППС;
- рост числа ППС с учеными степенями и званиями;
- эффективность использования человеческого потенциала вуза;
- удовлетворенность трудом;
- рост уровня лояльности персонала вуза;
- формирование и воспроизводство благоприятного социально-психологического климата в вузе.

Интернационализация применяемых в высшей школе HR-технологий послужит оперативной трансформации института высшей школы, мобилизует и мотивирует ППС вузов, что, в конечном итоге, позволит рассматривать вузы как своеобразные точки кипения.

Список литературы

1. Архипова Н.И., Поморцева И.М., Седова О.Л. Кадровая политика как фактор стратегического развития университета // Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право». – 2013. – № 6. – С. 42-51.
2. Зайцева Е.В. Организационно-кадровый потенциал университета: методология и методика измерения монография / Е.В. Зайцева, В.В. Запарий, А.К. Ключев, С.В. Кульпин, Д.В. Шкурин / под ред. проф., д.и.н. В.В. Запарий ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федерал. ун-т. – Екатеринбург: изд-во Урал. ун-та, 2016. – 215 с.
3. Мялкина Е.В., Житкова В.А. Система комплексной оценки административно-управленческого персонала в вузе: практика и особенности // Вестник Мининского университета 2018. – № 1.
4. Сувалова Т.В., Каштанова Е.В. Взаимодействие вузов со школами в системе высшего образования на примере кафедры управления персоналом ГУУ // УПИРР. – 2019. – № 3. – С. 84-88.
5. Тирских Е.В. Организация системы управления персоналом в высшем учебном заведении // Новый университет. Сер. «Экономика и право». – 2014. – № 5-6. – С. 72-74.

Абдыкулов У.А., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Абдурасулова А.И., аспирант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ЗАМАНБАП МАДАНИЯТТЫН ОЮН ЭЛЕМЕНТИ

Аннотация

Философиянын түбөлүктүү, изилденип бүтүндөй түбүнө жете элек проблемаларынан бири адам болуп саналат эмеспи. Адам кайсы учурда болбосун социо – маданий, тарыхый, антропологиялык, психологиялык, биологиялык, медициналык, философиялык ж.б. илимий пресективадан изилдөөгө алынганга карабай, ал өзүнүн негиздөөгө багытталган актуалдуулугун жана маанилүүлүгүн жоготпой келүүдө. Адам табияты боюнча, Антикалык доордо Платон, Аристотель тарабынан адам жана коом концепциясы түзүлгөн. Орто кылымда болсо, диний концепцияда, адамды Кудай жараткан, адам Кудайга окшош деген негизде тыянактарга токтолгон. Кийинчерээк немец классиктери тарабынан адамды, негизги түшүнүк деп эсептелинген эркиндик маселеси менен байланыштырышкан. Кандай гана илимдерде болбосун, деги эле бүтүндөй бул ааламдын борборунда татаал системалуу адам маселеси турат. Адам бул жашоодо өзүнүн жашоо факторлорун пайда кылды. Мисалга, диний ишеним, маданий, социалдык, экологиялык, экономикалык, гендердик ж.б. Буларга мүнөздүү постмодернисттердин бири Й.Хейзинга өзүнүн эмгектеринде маданияттын калыптануусу боюнча көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүп келген. Бул негизден маданиятты адам түптөдү, адамды адам кылып калыптандырган “оюн” концепциясын ортого коёт.

Бул изилдөөбүздө Й.Хейзинганын *Homo ludens* эмгегин методологиялык негиз катары колдонуп, оюн концепциясын адамдын жашоо факторунун бир түрү катары көтөрүп чыкканга аракет жасадык. Оюндун ар кандай маселелерин чагылдырган эмгектерди изилдөөнүн натыйжасында, оюндарды мурунку мезгилдерде эле калыптангандыгын көрө алдык. Ошол байыркы доорлордон бери жашоосун улантып келе жаткан оюндардын педагогикалык жана философиялык негиздерин далилдөөгө аракет кылдык. Оюн түшүнүгүн ар дайым адам коомунда онтологиялык жана социо – маданий факторлор менен негизделип келгендигин көрө алдык.

Жыйынтыктап айтканда, коомдук - маданий абалдарды анализдөөдө Й.Хейзинганын оюн концепциясы зор мааниге ээ. Биз аны философиялык жетишкендиктердин катарына кошо алабыз. Бул макалада берилген маалымат, анализдерди спорттук дене тарбия жактан болобу, педагогикалык жактан болобу окутуу – тарбиялоодо колдонсо болот деген пикирдебиз.

Заманбап маданияттын мүнөздөмөсүн берүү үчүн “заманбап” сөзүнө кыскача токтолуп кетүү зарыл. Сөздүн этимологиясы французчадан *modern* сөзүнөн келип, бизче заманбап деген түшүнүктү берет. Заманбап түшүнүгү, жалпы бир нерсенин жаңы же актуалдуу болгондугун түшүндүрүү үчүн колдонулат. Мезгилдин агымы менен жалпы айлана-чөйрө жана адам дүйнөсү өзгөрүп турат, демек, маданияттын өнүгүүсү да мезгилдин шамалынан улам түрдүү өзгөчөлүктөргө ээ. Көпчүлүк учурларда социалдык жана чыгармачылык агымдарына байланыштуу *modern* же *модернизм* терминдери менен аталып колдонулат. Заманбап түшүнүгү убакыттын ичине камтылат. Постмодернисттердин катарын толуктаган Р.Барт өзүнүн эмгектеринде заманбап түшүнүгүн убакыт менен байланыштуу экендигин таамай көрсөтөт. Жашоо философиясынын негизги өкүлдөрүнүн бири Ф.Ницше 1874–жылы жарыкка чыккан «Убакытка тескери ойлор» (*Unzeitgemäse Betrachtungen*) аттуу эмгегинде классикалык доор жана заманбап доор деп терең токтолуп өзүнүн доорундагы жүрүм – турумдарды мурдакы доорго салыштырып баяндап кеткен.

Йохан Хейзинга заманбап маданият түшүнүгүн негиз алып, аны ХХ кылымдан баштап тереңирээк колдонула баштагандыгын билдирет. Заманбап маданияттагы оюнду алып, азыркы күндө оюндар маданияттын ичинен орун алып калгандыгын баса белгилейт. Бүгүнкү күндө оюн мармоналуу тенденцияда мүнөздөлүп келет. Айтсак, азыркы күнүбүздө (XXI кылымда) дүйнөлүк олимпиада оюндарынын спорттук организацияда уюштурулуп өткөрүлүп келиши, ар бир маданият улуттук оюнга ээ экендиги, искусстволук оюндар (театр, актёрдук рол жаратуу) жана атайын оюн – зоок аттракциондор, реалдуу объектти камтыбаган виртуалдык оюндар маданияттын өзгөчө бөлүгүн түзөт деп айтууга мүмкүн. Башкача айтканда, илгертеден бери сакталып, өзүнүн мазмундуу ролун аткарып келе жаткан оюн заманбап мезгилде да функциясын жоготпой, улантып келүүдө. Ошону менен бирге, айтылып кеткендей, оюн феномени руханий баалулуктарды камтып, ошол эле учурда

көбүнчө материалдык касиеттерди чагылдырган феномен катары да өнүгүүдө. Демек, оюндун бир нече маанилери келип чыгууда. Бул түрдүү оюндарга тереңирээк токтолуп кетмекчибиз.

Оюн спорттук форматта

Тарыхка кылчайып тарыхчылардын айтуусуна таянсак, дүйнө тарыхы шумерлерден улам башталган деп айтылат. Ал эми грек тарыхы болсо б. з. ч. 776 – жылдан улам башталат. Муну менен алгачкы олимпиада оюндары ошол мезгилдери Байыркы Грецияда пайда болгон деп айта салуу мүмкүн эмес. Анткени, археологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасында белгиленген табылгаларга таянсак, олимпиада оюндарына мүнөздүү болгон иш–аракет оюндарынын ташка чегилип басылгандыгы тууралуу маалыматты берет жана ошондой эле андан да көп жылдар мурун бул сыяктуу жарышуулардын болуп келгендигин туюнтат. Расмий түрдө олимпиада 1200 жыл жашоосун сүргөн иш–аракет деп каралса, ал эми башка булактарда болсо олимпиаданын 28 кылымдык тарыхы бар деп жазылат. Б. з. ч. 776 – жылдан тарта олимпиада оюндары жандандырыла баштаган деп айтылат. Шумер, Египет, Месопотомия цивилизацияларында өткөрүлгөн жарышуу оюндары бүгүнкү күнүбүздөгү жарышууларга физикалык актуалдуулугу жагынан окшош болгондугу айтылып келүүдө. Жогоруда айтылган 28 кылымдык жашоосу бар олимпиада 3 бөлүккө бөлүнүп түшүндүрүлөт:

1.Б.з.ч. 393 – жылы Константин шаары (Constantinopolis) деп аталган азыркы Стамбулда I. Рим императорунун доорунда Флавий Феодосий (Flavius Theodosius) тарабынан байыркы же классикалык олимпиадалар деген аталышта ортого коюлуп келген. 1169 жылдык тарыхы бар деп айтылат.

2.Б.з.ч. 393 – жылдан тарта 1896 – жылга чейин өткөн «жарымы унутта калган» деп аталышта 1503 жылдык тарыхы бар деп айтылат.

3.Көптөгөн жылдар мурун өткөрүлүп, кийин улантылбай калган кээ бир организациялардан сабак алып, кайра 1896 – жылы эл аралык олимпиаданы уюштурган Барон Пиёр де Кобертин (Baron de Coubertin) тарабынан башталган олимпиада «модерн олимпиада» болуп эсептелет. Антикалык олимпиаданын чөгүшү Римдиктер Грецияны басып алуудан мурда башталган.

Классикалык олимпиадада эки негизги элемент бар. Биринчиси, грек философиясындагы *arete* түшүнүгү. Бул түшүнүк күч деген маанини билдирет. Бул күч согушта душманын жеңет. Олимпиадаларда болсо конкурентинин сазайын берет. Демек, олимпиаданын мааниси күчтү көрсөтүү менен чагылдырылып белгиленет. Экинчиси, спонсордук ассоциация. Бул күнүбүздөгү эле түшүнүктү берет. Алгачкы эл аралык олимпиада оюну 1894 – жылы 23 – июнда 14 өлкө топтолуп, 241 оюнчу катышып келишим түзүлгөн. 1896 – жылы алгачкы жолу Атинада өткөрүлгөн.

Й.Хейзинганын айтымында, «байыркы убактардагы цивилизацияларда жарыш же болбосо мелдеш кандайдыр бир жөндөм, сакралдуулук жана салттуу көңүл ачуучу иш–аракет катары мааниге ээ болуп келген. Орто кылымда болсо, феодалдык коомдун негизинде көбүнчө жарыштарга көбүрөөк маани бериле баштады. Спорттук жарыш стилдери кылым каарытып жашоосун сүрүп келет.». Кээ бир жарыштарда күч сыноо үчүн кимдин эпчил, кимдин алсыздыгына маани берилет. Байыркы убактардагы жарыштарды мисал катары алып айтсак: жаа атуу, аркан тартуу, эркин күрөш оюндары. Бул өндүү оюндардын байыртадан бери ойнолуп келгендиги, айтылуу казылып алынган саймалуу таштарга чегилип сүрөт болуп түшүрүлгөндүгү далил болуп берет. Аталган оюндар тарыхый шарттарга байланыштуу алгачкы иретте орун алган, башкача айтканда, адамзаттын өнүгүүсү менен адамдын күч феномени улам бир жаңы формага ээ болуп, бара-бара оюндардын тизмесине киргизилип келген.

Күч көрсөтүү кубулушу дагы бир маанилүү нерсе менен байланыштуу – коопсуздук маселеси илгертеден эли адам менен коомду коштоп турган көрүнүш. Демек, күчтү көрсөтүү, башкача айтканда, коопсуздуктун далилдөөсү менен барабар.

Жаа атмай оюнунда үч аспап керектелет. Алар: жаа, жаанын октору жана бута. Жаа – бул баарыбызга белгилүү болгондой эле байыркы убактагы адамдардын коргонуусундагы негизги курал жарактарынан бири болуп эсептелет. Алар душмандары менен согушканда кылыч, найза, жаа менен согушуп, ал тургай аң уулоосунда да негизги керектелүүчү каражат катары колдонуп келишкен. Жаа атмай оюнун күндөлүк жашоодон алып, жоокердик бир оюн катары оюн тизмесине киргизип ойношкон. Оюнчулар белгилүү бир алыстыкты белгилеп алышып, кезектеп жаа атып бутага тийгизүүгө аракеттенишет. Бул оюн бир чети шамдагайлыкка, эпчилдикке, жана дурустукка үгүттөйт жана ошону менен бирге жөндөмдүүлүгүн өркүндөтөт.

Айтылуу мифтерге таянсак, байыркы доорлордо римдиктер аркан тартышуу оюнун ойноп келишкендиги тууралуу айтылат. Аркан тартышуу оюндарында да эки жаатка бөлүнүп алышып, аралыкты белги кылып сызып ойношот. Бул эки жааттын кол салышуусу эки башка маданияттын же коомдун кол салышуусу десек болот. Бул кол салышуу күчтүүлүктү, зиректикти чагылдырат. Эркин күрөш да жаа атмай, аркан тартмай сыяктуу эле күч сыноодо жана балбандыгын далилдөө үчүн ойнолуп келген. Байыркы доорлордо ойнолгон оюндар азыркы заманбап доордо спорттук мүнөздө ойнотулуп келет. Бүгүнкү күндөгү заманбап оюндар болуп саналган жеңил атлетика, сууда сүзүү, тротуар же машина, ат жарыштары ж.б. бул өңдүү иш–аракеттер түздөн–түз оюн мүнөзүн камтыйт. Бул иш–аракеттерди оюн деп атоодо эч ким арсардык көрсөтө албайт. Анткени бул өңдүү оюндар жарыш ирээтинде болуп байгени көздөөчүлүк менен коштолот.

Бүгүнкү күндө спорт нагыз маданияттын эволюциясынан сырткары болуп, маданият артык спортту камтыбай калды. Спорттук оюндар глобализация маселесиндеги негизги деталдардын бири болуп саналат. Бүгүнкү күндөгү көпчүлүк жаштар спорттук оюндарды чарчаганда эс алуучу негизги каражат деп түшүнүшөт. Ошондой эле, спорт дегенде эле дароо ойго ден–соолукту чыңдоочу негизги форма деп каралып калды. Туура эс алууда дени сак жашоо үчүн спорт маанилүү деп, адам баласынын негизги болмуштарынын бири болуп саналып калды. Демек, спортту кандайдыр бир универсалдуу баалуулуктарынын бири деп эсептөөгө мүмкүн. Илгертеден бери келе жаткан коопсуздук маселеси бүгүнкү күндө маданий жарыш маселесине айланды деп айтууга да болот.

«Спорт модерн коомдо оюндук аймактан акырындан узакташып, акыр аягында олуттуу боло баштаганда оюн жалгыз жөнөкөй бир элементке айланат». Демек, бүгүнкү күндө спорттук мекемелер маданиятты пайда кылган иш–аракетте эч кандай үлүшү жок болуп, спорт артык оюндук мүнөздөгү деталдарды жоготту. Спорттук оюндар маданияттын оюн элементин өзүнө камтыбай, анын негизги максаты болуп мамлекеттер арасында, жаштар арасындагы достукту бекемдеп жана ошону менен бирге тынчтыкты сактоо үлүшүнө айланып калды. “Дүйнөлүк Олимпиада оюндары спорттук өңүттө тынчтык конкуренцияны түзүү максатында жаштарга сунулган”. Бул жерден алып айтсак, спорт кандайдыр бир тил проблемасы же ар түрдүү тоскоолдуктарга этибар бербей, массаларды оңойчо жол менен бири – бирине жакындатып, адамдагы социалдык баалуулуктарды өнүктүргөн эң таасирдүү каражат болуу мүнөзүнө айланып калды.

Оюн – улуттук маданий форматта

Ар бир коомдун же мамлекеттин өзүнчө маданияты бар. Ар бир улуттун пайда болуу тарыхы, турмуш – тиричилиги, салт – санаасы жана маданияты илимде иликтенип келүүдө. Элдик оюндар, коомдук иш–чараларды өткөрүү менен ойнолуп келет. Салт – санаалардын жалпы тутуму маданияттын бөлүкчөсү болуп эсептелет. Элдик оюндардын тутуму жашоо – тиричиликтеги үрп–адат, каада–салттардын түзүлүшүнөн улам пайда болгон. Жалпы элдик оюндар өзүнө руханий баалуулукту камтып келет.

Бүткүл дүйнөлүк отурукташкан элдердин жана көчмөн элдеринин маданиятын чагылдырган оюндар бар. Бүгүнкү күндө атайын долбоорлор түзүлүп, этносспорт оюндары менен бирге бүтүндөй цивилизацияны, улутту таанытып жана ошондой эле бир маданияттан түптөлгөндүктөрүн даңазалоо максатында достук, ынтымакчылыкты бекемдөө үчүн өткөрүлүп келүүдө.

Бир нече философтор, алардын ичинде С.Хантингтон, В.С.Библер О.Тоффлер ж.б., айтымына караганда, заманбап мезгилдин эң олуттуу жана борбордук функцияны аткара турган феномен катары маданият эсептелинет. Демек, адам баласынын жана жалпы адамзаттын өнүгүүсү маданият аркылуу чагылдырылып, иденттүүлүк маселесин коюуда. Ошол маданияттын бир орчунду бөлүгү катары спорт болуп эсептелинет, ошондон улам этносспорттун өркүндөшү маданияттын уламдан улам мезгилдин шартын чагылдыруу иретинде өсүүшүнө байланыштуу.

Оюн – искусстволук форматта

Сахна оюндарында актёрлор рол аткаруу менен башка бирөөнүн кыймыл–аракет, кулк мүнөзүнө чейин чагылдырып берет. Мында актер албетте оюнчу. Оюнчу өз жан дүйнөсүнөн бүтүндөй чыгып, аткара турган ролдун көз карашын, жүрүм – турумун, ойлорун жаратып берет. Буга мүнөздүү Осмон Акынбай өзүнүн эмгегинде актёрлорго мүнөздүү 3 негизги методду берет:

1. Чоң актёр болуш үчүн же болбосо ар кайсы ролдун кандай ойнолуш керек экендигин көрсөткөн эч кандай формула жок. Бул учурда актёрдун сахнада рол жаратуусунан гана көрүлөт. Чындык болгон нерсе, адамдын реалдуу жашоосундагы көндүм абалы болуп саналат. Андыктан рол жаратуучу оюнчу жашоодогу көндүм абалына жетүү үчүн төмөнкү төрт баштапкы функцияны жакшы өздөштүрүү керектелет. Алар:

-Физикалык жактан эркин болуусу керек;

-Тестияр болуу керек;

-Реалдуу жашоодогу сыяктуу сахнада да чөйрөсүндөгү адамдарга байкоо жүргүзүү менен бирге жандаш ойногон башка актёрлор менен байланышта болушу керек;

-Сахнада оюнга берилүү менен сүңгүп кирип, аянтка келген бүт нерсеге ишениш керек.

2. Сахнада чыныгы “жаратуучу” абалга жетүү үчүн актёр оюндун психикалык иш–аракеттерине эле эмес, физиологиялык иш–аракеттерине баш ийүү аракеттерди камсыз кылуу.

3. Чыныгы органикалык иш–аракет сөзсүз түрдө ичкилик сезимдерди пайда кылат. Сахнада чыныгы бир ичкилик сезимди жаратуучу жагдай, кыймыл – аракеттер, сезим жана туюм характерлеринин негизинде болуусу менен бирге сахнадагы табигый жашоону чагылдырат.

Жогоруда айтылган көз караштарга каймана Назым Угур Өзүайдындын берген аныктамаларын көрүүгө болот. Анын ою боюнча, актёр дайыма көмүскөдө жаткан чындыкты жана чыныгы инсандык мамилени издеп, ага сый–урмат көрсөтүшү керек. Буга байланыштуу сахнадагы оюн учурунда чыныгы актёрлукта актёр бир “жаратуучу” болуп саналбайт. Ал “кыйыр салуучу” гана болуп саналат. Оюнчу чындыкты “жаратпайт”, болгону ага ачылыш жасайт. Негизинен диний жактан эмес, чыгармачылык жактан оюнду биз “жаратуу”, “тууроо” түшүнүктөрү менен байланыштырсак болот. Тактап айтканда, Кудай жактан “жаратуу” түшүнүгү менен эмес, эстетикалык преспективада “жаратуу” түшүнүгү. Алып айтсак, сахна оюндарында актёрчулукта болобу же сатиралык чыгармаларда болобу оюн сөзсүз түрдө “жаратуу”, “тууроо” түшүнүктөрү менен шайкеш келет. Актёрдун сахнада таасирдүү эмес, туура ойногондугу маанилүү. Актёрлордун максаты, эптеп эле катышсам, ойносом, бизнес кылсам болду эмес, алар актёр катары өздөрүн демонстрация кылуу эмес, мүнөздөрдүн реакцияларын туура жана мыкты деңгээлде чагылдырып берүүлөрү керек.

Искусство форматында алынган оюн башка форматтардан бөлүнүп, өзгөчө орунду ээлейт. Бул жерде оюн – күчтүү көрсөтүү же жарыш иретинде эмес, сезимдерди туюндуруу маанисинде алынат. Чыгармачыл күчтүн негизинде искусство оюну бийик сезим, ильхам менен айкалыштуу, ошондон улам бир эле актер же бир эле оюн дайым бирдей кубулушту жаратпайт, тескерисинче, ар бир жолу жаңы бир сезимди туюндурушу мүмкүн. Натыйжада, искусство оюну мезгил мезгил сайын өзгөрүлүп, куулуп турат деп айтууга болот. Мындай көрүнүштө чынында эле оюн – бул оюн, ар бир учурда түрдүү касиеттерге ээ.

Оюндук – шаймандар (аттракциондор)

Адам баласы күн сайын эмгектенип талыгат. Жашоо үчүн күрөшүп жүрүп стресстерге кабылат. Стресске, жан дүйнөнү жабыркаткан окуялар, жумуштун көптүгүнөн жана чөйрөдөгү пикир келишпестиктер себеп болот. Стресс, ден-соолукка терс таасирин тийгизип, анын начарланышына алып келет. Стресстен арылуунун алдын алуу жолдорун көптөгөн илимпоздор, психологиялык ассоциациялар изилдеп келүүдө. Стресске кабылган адамдардын айрымдары спирт ичимдиктерин ичишет же бангизатын колдонушат, же дагы башка себептер менен стрессти чыгарганга аракет кылам деп ансайын коркунучтуу абалга дуушар болушат. Стресс менен күрөшүүгө жардам бере турган биринчи кадам катары Америка Кошмо Штаттардагы Саламаттыкты сактоо боюнча улуттук институт стресс менен күрөшүүгө байланыштуу мындай дейт: Жашоону өзгөртүү эң биринчи кадам болуп саналат. Пайдалуу тамак-аш менен азыктанып, жетиштүү уктап, көнүгүү жасоодон башташ керек. Ошондой эле жумуштан кийин кез кезде эс алып турууну, үй-бүлөсү, достору менен убакыт өткөрүүнү, бир нерсе жасаганды же кайсы бир музыкалык аспапта ойногонду кеңеш кылган.

Туура тамактануу, убакытты туура пайдалануудан сырткары дагы туура эс алуулар менен бирге атайын стрессти чыгаруу үчүн оюндук каражаттарды да ойлоп табышууда. Мисалы, спиннер оюндук каражатын айтсак болот. Спиннер, бүгүнкү күндө стрессти чыгаруучу мода оюнчугуна айланган. Англисчеде “fidget spin” же “hand spin”. Чарк (винт) түрүндөгү спиннер оюнчугун стрессти жазат деген ишеним менен колго алышып, айлантып ойношот. Көйгөйлөрдөн сыгылган учурда аң сезимди эс алдыруу үчүн көз жоосун ага буруп, айландырат. Көнүл чөгүп стресске кабылып турган кезде оюндук каражаттар колдонула баштады.

Мындан башка атайын оюндук аянтчаларда аттракциондук оюн зооктор эс алууга, адамдын ичиндеги букту чыгарууга шартталып оюндук атрибуттарды өзүнө камтуусу менен орнотулган. Демек, оюн адамдын ички дүйнөсүн сыртка чыгарып, буулуккан сезимдерин ачып берүүгө жардам берет. Ошондон улам, оюн чындыгында эле илгертеден бери адамдын мүнөзүн, психологиялык абалын чагылдыра турган түшүнүк жана кубулуш. Канчалык түрдө бийик технологияларга таянбайлы, оюн адамды эс алдыруучу күч катары сезилип чагылдырылат.

Ошону менен бирге, аттракциондор аркылуу түшүндүрүлгөн оюн заманбап мейкиндиктин жана убакыттын өзгөчө бир кубулушу катары алдыга чыгат. Бул жерде кандайдыр бир позитивдүү да, негативдүү да жактары көрүнүп турат: позитивдүү дегенде, адамдын ички бугун чыгырган күч катары, бул көрүнүш пайдалуу болуп эсептелинет; негативдүү дегенде, оюн автоматтары адамдын кумарланып, бугун чыгаруу иретинде гана эмес автоматтарга баш ийүүсү, башкача айтканда, көз каранды болуп калуусу да ыктымал. Демек, технологиялардын кылымы катарында жаңыдан ойлонулуп табылган аттракцион оюндары адамдын нукура табиятын гана эмес, психологиялык оруусун да орундатышы мүмкүн. Натыйжада, оюндун карама каршылыктуу мүнөзүн чагылдырган элемент катары эсептелинет.

Оюн – виртуалдык форматта

Соңку убактарда технологиянын өнүгүп өркүндөп турганы баарыбызга эле маалым. Жер планетасында гана эмес, айтор башка планеталар менен да байланышты түзмө түз берип жаткан технология десек болот. Бул өнүгүү менен жашообуз алда канча жеңилдеп отуруп, билек күчүбүзгө муктаж болбой, кара жумуш жасабай калдык. Жамандык менен жакшылык жуурулушуп жүрөт эмеспи, ошондой эле анын жанында пайдалуу менен зыяндуу нерселер жандап жүрөт. Кандай гана нерсе болбосун, аны өз ченеминен ашык колдонсоң сөзсүз түрдө зыяны тийбей койбойт жана жамандыкка дуушар кылат. Технология, адамзатынын жашоосун жеңилдештирди, бирок адамдарды өзүнө кул кылып байлап алды. Байкап көрсөк, жалпы эле бай маданияттарды алсыздатып, технология өзүнүн маданиятын орнотууда. Технология реалдуу дүйнөгө тийгизген таасири менен гана тим болбостон, өзүнө виртуалдык дүйнөнү да жаратты. Виртуалдык дүйнө, технологиянын негизинде жана электр өткөргүчтөрдүн жардамы менен аудио – визуалдык дүйнөдөн бөлүнүп, башка бир дүйнөгө

кетүү искусствосу болуп саналат. Алгачкы жолу мээлей көрүнүштө жөстиктер менен башталган. Экрандагы иш–аракет, көрүнүштөр бармак аракеттеринин кыймылга келтирип иш жүзүнө ашырат.

Жогорку бөлүмдө оюнга жетиштүү аныктамалар берилип, максаттары тууралуу айтылып кетти. Эми виртуалдык оюндар тууралуу кеп кылмакчыбыз. Заманбап жашообузда оюндардын көпчүлүк бөлүгү виртуалдык версиядан өтө кеңири орун алган. Виртуалдык оюндар, адамдардын улуу –кичүү, кары – жашына карабай, өзгөчө жаш өспүрүм балдарды өтө кызыктырып келет. Реалдуу оюнда физиологиялык функция, жана акыл жүргүзүү керектелет. Ал эми виртуалдык оюндарда психикалык функция жумшалып, логикалык ориентациябызды күчтөндүрөт. Оюн десе эле көңүл ачуу, эс алууну жана убакытты текке коротууну түшүнүшөт. Туура, бул анын биринчи көрүнүңкү максаты болуп саналаттыр. Бирок, виртуалдык оюндардын да башка максаттары бар: ойноп жатып жашоо – турмушка керектүү жакшы болобу, жаман болобу өнөрлөрдү үйрөнөбүз. Мисалы катары, машина жарыш оюнун ойноп көрөлү. Мында машинаны минип, транспорт айдаганды психикабызда үйрөнө алабыз. Убактыбыздын баарын көр оокатка коротпой, аз да болсо бир бөлүгүн оюнга жумшап психикабызды эс алдырсак да жакшы.

Азыр адамга оң жана терс таасирлерин тийгизген оюндар арбын. Терс көрүнүштөгү оюндар адамдардын; өзгөчө өспүрүм балдардын психикасын бузуп, жалкоолукка, мыкаачылыкка үгүттөгөн, жашоонун маңызын жок кылган опурталдуу оюндардын түрлөрү да бар. Өткөн жылы кызуу талкууга алынган “Көк кит” оюну буга мисал боло алат. Оюндун оригинал аталышы “Синий кит”, бул аталыш орустардын рокк группасы Люмендин ыр саптарынан алынгандыгы айтылат. Люмендин ырында бир кит жөнүндө аңгеме баяндалат. Технологиянын өнүгүүсүнөн улам бүткүл социалдык тармактарда шилтеме билдирмелери менен кескин түрдө дүйнө жүзүнө тарап кеткен. Негизинен алып айтканда, бул оюнда 50 тапшырма болот. Оюндагы тапшырмаларды күндө бирден аткарып олтуруп, финал тапшырмасы өз жанына өзү кол салуу тапшырмасы берилет. Бул оюндун негиздөөчүсүлөрүнүн бири 22 жаштагы Филипп Будейкин деп табылган. Психикасы бузулуп коркуу ичинде калган балдар өз жанын кыйууга аргасыз болуп жатышат. Дүйнө жүзүндө бул оюн аркылуу өз жанына кыйган өзгөчө 12 – 14 жаш арасындагы өспүрүм балдардын саны өсүп келүүдө. Ар бир иш себепсиз, максатысыз болбойт. Массалык маалымат булактарда тараган Филипп Будейкиндин берген интервьюсунда оюндун максатын айтат. Анын айтымында, “Көк кит” оюнунун башкы максаты жаш өсүп келе жаткан балдарды сынап, өзүнө ишене албаган, коркок балдарды бул дүйнөдөн тазалоо.

Бүгүнкү социумдун күнүмдүк жашоо–тиричилиги оюн интуициясы менен муктаждыктардан өтүп иш–аракетке маңыз кошкон, көз каранды болбогон бир элемент ойноп жатат. Демек, заманбап мезгилде оюн бир гана физикалык машыгууну эмес, психологиялык, айрыкча психикалык машыгууну көңүлгө алат. Бир жагынан мындай нерсе адам жана адамзаттын өсүп–өркүндөшүнүн белгиси болуп эсептелинсе, экинчи жагынан, оюн адамдын ички дүйнөсүн чагылдыруу менен бирге ошол эле ички дүйнөсүн багындыруу иретинде негизделип келет. Оюнчу адам катары каралган инсан азыркы мезгилде өзүнүн күчүн гана белгилебей, көп учурда алсыздыгын белгилеп келүүдө.

Адамзат тарыхы илгертеден бери оюн феноменин адамдын табиятын көрсөтүү иретинде алып келсе, заманбап доор өзүнүн принципалдуу өзгөчөлүгүн алдыга чыгарууда. Мейкиндиктик чектери жоголгону менен, андан да виртуалдык мейкиндиктин пайда болушу менен оюн адамдын маданиятынын элементи катарында гана эмес, өзүнүн өз алдынча феноменге айланганын көрсөтүп турат. Постмодерндик доордун орун алышы оюндун башка мүнөзүн борбордук маселе катары көрсөтүүдө. Адам – бирдиктүү субъект катары гана эмес, оюндун бир элементи катары да аныкталып келет. Демек, адам өзү элементке айланып, оюн болсо өзгөчө чоң күчкө айланып турууда.

Кандай болсо да, оюн ар бир тарыхый доордо өзүн сактап келүүдө, ошондон улам кайсы мезгил болбосун оюнсuz өзүнүн табиятын элестете албайт. Натыйжада, оюн – адам баласынын орчундуу белгиси болуп саналууда. Ошону менен бирге, оюн – ар бир элдин

нукура маданиятын чагылдырган чоң күч: ар бир эл оюндар аркылуу өзүнүн өзгөчөлүгүн көрсөтүп келет. Ошол элдердин арасында өзүн оордун алган кыргыз эли да белгилүү. Демек, кыргыз элинин нукура маданияты да оюн аркылуу чагылдырылышы – объективдүү көрүнүш.

Колдонулган адабияттар

1. Аристотель. Политика.- М.: “Мысль”, 1987 - I. бөлүм, 3 – статья, Б.2.
2. Хосе Ортега – и – Гассет. Восстание масс. – М.: АСТ, 2017. ISBN978 – 5 – 17 – 099395 – 6. // I. V.бөлүм, Б.3 – 46.
3. Johan Huizinga. Homo Ludens.-Стамбул: ISBN 975 – 539 – 099 – 5, 1993 Март.
4. Johan Huizinga. Ortaçağın Günbatımı.-Стамбул: “İmge” басмаканасы, 1997 Октябрь.- Б.374.
5. Гуревич П.С. Философия человека.- М.: ISBN 5 – 201 – 02010 – 0, 1999.- Б.1. *Монография.*
6. Гайдено П.П. Античная философия: Слв. энциклопедия. М.: ISBN 5 – 89826 – 309 – 0, 2008.- Б.468.
7. Metin And. Oyun ve Bütün. - Стамбул: 1974.- Б.13 – 16 – 17.
8. Mete Tuncaу котормосу. Aristoteles. Politika.- Стамбул: “Remzi”, 1975.- Б.39.
9. Й. Хейзинга төмөнкү: *H. Bolkstein, De Cultuurhistoricus en zijn stof, Handeligen van het zeventien de Nederlandsche Philologercongres, 1937, 26 – бет.*; адабияттын негизинен алган.
10. İsmayıl Tunalı. Estetika. Стамбул: “Remzi”, 1998.- Б.17 – 25 – 26 – 27.
11. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Философия энциклопедиялык окуу куралы. – Б.:2004 ISBN 9967 – 14 – 020 – 8.
12. Cüneyt Köryürek. Olimpiyat Oyunlar Tarihi. Стамбул: 2003.- Б.1 – 3 – 13.
13. Osman Akınbay. Oyuncunun El Kitabı.- Стамбул: “Agora” İSNB: 978 – 605 – 103 – 140 – 8, 2015. – Б.9 – 11.
14. Nazım Uğur Özüaydın. Gerçekçi Oyunculuk. – Стамбул: Эл-почта: mitosboyut@gmail.com, 2015.– Б.49.
15. Кыргыздар: Он төрт томдук. I том. – Б.: Бийиктик, ISBN 987 – 9967 – 13 – 792 – 9, 2011. – Б.6 – 22 – 23.
16. Süyer Eker-Ahmet Abatoğlu. Nevruz Ulusun Ulu Günü.- Анкара: ISBN: 975-7340-00-6, 1993.- Б.1.
17. Анапияев Алманбет. Манас эпосу кыргыз элинин улуттук спорт оюндарынын түрлөрүнүн жылнаамасы.- Б.: ISBN: 978-9967-27-083-1, 2013.- Б.17 – 23 – 54 – 55.
18. Нурсейитов А.Ж, Кийизбаев М.С. Тогуз коргоол сабактары. - Б.: ISBN: 978-9967-467-42-2, 2016. – Б.5 – 151.
19. Абдуллаев М, Кийизбаев М, Акматов Ч. Улуттук оюндар усулдук окуу китеби. - Б.: 362 б. ISBN: 978-9967-450-92-9, 2011. – Б.6.
20. Орозова Гүлбара. Кыргыздардын улуттук маданияты байыркы доордон XIX кылымдын аягына чейин. –Б.: “Бийиктик” басмаканасы. 132 б. ISBN 978-9967-13-684-7, 2010. – Б.52.
21. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы: советтик доорго чейинки мезгил. – Бишкек: Илим, КИ “Табылга”, 1993. – Б. 96 – 97.

*Абдураимова З.С., п.и.к., доцент
Ош мамлекеттик университети
Сулайманова Д.К., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

БАЛАНЫН САБАКТЫ НАЧАР ӨЗДӨШТҮРҮҮСҮНҮН НЕГИЗГИ СЕБЕПТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН АЛДЫН АЛУУ ЖОЛДОРУ

Аннотация

Макалa азыркы шарттарда актуалдуу болгон баланын сабакты начар өздөштүрүүсүнүн негизги себептери проблемасына арналган. Автордун пикири боюнча, баланын сабакты начар өздөштүрүүсүнүн жактан анализдеп чыгуу, билим берүүдө эске алуу зарыл экендиги чагылдырылды.

Түйүндүү сөздөр: билим берүүнүн сапаты, PISA, KG Аналитика, окуу жүктөмү, адистердин изилдөөлөрү, мугалим, окуучу, сабакты начар өздөштүрүүсү, акыл эмгеги, психологиялык климат.

РОЛЬ ПЕДАГОГИКИ СОТРУДНИЧЕСТВА В ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОМ РАЗВИТИИ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

Статья посвящена актуальной в современных условиях проблеме основных причин плохого усвоения ребенком уроков. По мнению автора, отражена необходимость анализа плохого усвоения ребенком урока и учета его в воспитании.

Ключевые слова: качество образования, PISA, KG Аналитика, учебная нагрузка, экспертное исследование, учитель, ученик, неуспеваемость, умственная работа, психологический климат.

THE ROLE OF PEDAGOGY OF COOPERATION IN THE SPIRITUAL AND MORAL DEVELOPMENT OF MAN

Annotation

The article is devoted to the problem of the main causes of poor learning by the child, which is relevant in modern conditions. According to the author, the need to analyze the child's poor learning of the lesson and take it into account in education is reflected.

Key words: quality of education, PISA, KG Analytics, workload, expert research, teacher, student, underachievement, mental work, psychological climate.

Кыргыз Республикасындагы мектепте билим берүүнүн сапаты төмөн экендигин көптөгөн документалдык маалыматтар далилдеп турат.

Маселен, PISA (Эл аралык окуучуларды баалоо программасы) тарабынан жүргүзүлгөн 2006-жылкы сурамжылоого 57, экинчи жолу 2009-жылы 65 өлкө катышкан. Мына ушул жүргүзүлгөн мониторингдерде акыркы орундарды ээлешкендиги кашкайган чындык.

Республикабызда билим берүү тармагы оор мезгилди баштан кечирүүдө. Өзгөчө мектептеги билим берүүдө көйгөй көп. Тактап айтканда, окутуунун сапаты, билим берүүнүн көпчүлүк баскычтарында жетекчилердин дараметинин төмөндүгү, мектептеги билим берүүнү башкаруунун жана каржылоонун заманбап ыкмаларынын жоктугу. Ж.б.

"KG Аналитика" коомдук фондунун эксперттери мектептеги билим берүүнүн көйгөйлөрү тууралуу сөз кылып, ошондой эле заманбап, дүйнөлүк алкакта атаандаштыкка жөндөмдүү кыргызстандыкты тарбиялоо жана калыптандыруу үчүн билим берүү системасын реформалоо жолдорун сунушташат.(3)

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги жогорудагы көйгөйлөрдү билет жана аларды чечүүнүн үстүндө иштеп жатат, муну Кыргыз Республикасынын Билим берүү тармагын өнүктүрүүнүн 2021-2040-жылдарга карата Улуттук программасы тастыктайт.(1) Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 4-майындагы № 200 токтому, анда көйгөйлөрдүн тизмесинде бүгүнкү күндө билим берүү тутумунда да жогоруда айтылган көйгөйлөр келтирилген, атап айтканда:

-коомдогу билим берүүнүн сапатына нааразычылык;

-мектептердин компьютердик техника менен начар камсыз болушу, мугалимдерди санариптик көндүмдөрдү, санариптик материалдарды, дистанттык окутуу платформаларын окутуу боюнча программалардын жетишсиздиги;

-көптөгөн мектептердин инфраструктурасынын кейиштүү абалы.

-мектептерде окуучулардын санынын ашыкча болушу;

-жетишсиз каржылоо, кадрлардын жетишсиздиги жана башка бир топ көйгөйлөр. (2)

Кыргызстандын окуучулары үчүн окуу жүктөмү жогору. Алсак, орточо эсеп менен бир окуучу жылына 1060 саат окуйт. Ал эми Эстонияда 820, Финляндияда 808, Россияда 803 саат бөлүнгөн. Жогорку окуу жүктөмү окуудагы сапаттуу натыйжалардын болушуна кепилдик бербейт.

Совет мезгилинде Кыргызстандын мектептеринде 17 предмет окулган. Учурда жалпы кабыл алынган стандарттардан ашып түшкөн 25 сабак өтүлөт. Кыргызстандын мектептеринде өтүлгөн предметтердин саны менен мазмунун тереңирээк изилдөө үчүн кыскартууну жана кайра кароону талап кылат.

Жогорудагы көйгөйлөр окуучулардын окуу программасын начар өздөштүрүүсүнүн негизги себептери экендигин баса белгилөө менен психологдордун, социологдордун, медицина кызматкерлеринин изилдөөлөрүнө да токтолууну туура көрдүк.

Атайын адистердин изилдөөлөрүнө таянып, сабакты начар өздөштүргөн окуучуларды негизнен эки топко бөлүп кароого болот.

1.Канчалык аракеттенип, окуса да кабыл алуусу, эске тутуусу, кеби начар өнүккөн же б.а. окуу ишке жөндөмсүз балдар.

2.Окугусу келбеген же б.а. сабакка кызыкпаган, китеп окуудан качкан, үйгө берилген тапшырманы аткаргысы келбеген балдар.

Биринчи топтогу балдарга адистердин изилдөөлөрүнүн негизинде төмөндөгүдөй себептерди аныктоого болот:

Болочоктогу энеге жана анын баласынын организмине деффектин болушуна экологиянын, үй-бүлөдөгү, күндөлүк турмуштагы, өндүрүштөгү терс жагдайлардын эмоциялык, дене жагынан күч келүүсү, алкоголизмдин, наркомониянын терс таасири.

Медиктер далилдегендей, бала түйүлдүк кезинде эле ааламды аңдай баштайт экен.

Эгерде эне кыжаалат болуп, жинденип, ыйлап – сыктаса, балага стресстик гормондор таасир этип, дүйнө жөнүндө терс маалымат алат.

Ал эми экинчи топтогу балдардын сабакты начар өздөштүрүүсүнүн негизги себептери кайсылар? деген суроого төмөндөгүчө жооп берүүгө болот.

Баланын системалуу түрдө сабак калтырышы, сабакка болгон кызыгуусунун төмөндөшү, мугалимдин балага жасаган мамилесиндеги айрым мүчүлүштүктөр. Тактап айтканда, мугалим ар бир окуучунун мүмкүнчүлүгүн эске алышы зарыл. Улуу педагог В.А.Сухомлинский өзүнүн «Мугалимге жүз насаат» деген эмгегинде «акыл эмгеги үчүн зарыл болуучу балалык күчтөр да бирдей эмес. Бири тез кабыл алат, ой жүгүртөт, эске түшүрөт, эсинде көпкө жана бекем сактайт. Экинчисинде болсо акыл эмгеги такыр башкача өтөт: материал эң жай кабыл алынат, билимди эсинде көпкө жана бекем сактай албайт.

Окутуунун жана тарбиялоонун чеберчилиги менен устаттыгы - ар бир баланын күчүн жана мүмкүнчүлүгүн ачып, ага акыл эмгегиндеги ийгиликтин ыраматын таттырууда турат. Демек, бул – окууда ар бир окуучуга жекече кароо аны акыл эмгегинин мазмунунда да, убактыны пайдаланууда да колдонуу керек» -- деп таамай айткан. (8.51).

Мугалимдин сөзүнүн баланын сабакты өздөштүрүүсүндөгү ролу жөнүндө айтбасак да белгилүү. В.А. Сухомлинскийдин «Башталгыч класстарда окууга алгач кадам койгондо эле билимдин абдан маанилүү элементи сөз, тагыраак айтканда, мектепке киргенге чейин таптакыр белгисиз, жаңы жактары менен баланын көз алдына тартылган, сөз менен туюндурулган чыныгы дүйнө болуп саналат. Менин көз карашымда, бала билимдин тепкичи боюнча алгачкы, эң чоң кадамын дүйнөнү сөз аркылуу таануу менен шилтейт. Сөз баланын аң сезиминде жашап, тынчын алышы, аны билимге ээ кылган курал болушу кандай маанилүү.

Эгер жансыз, кыймылсыз жүккө айланышын каалабасаңыз, анда сөздү чыгармачылыктын куралдарынын бири кыла билгиле...

Эгерде чыгармачылыктын каражаты сөз баланын көңүлүнө муюубаса, эгерде ал башкалардын оюн жаттап, өзү жаратып, аларды сөз менен туюндурбаса, анда ал, сөзгө кайдыгер, кенебес, байымсыз болуп калат. Кенебестиктен корккула, баланын көз нурунун өчүшүнөн корккула! Аны сөзгө активдүү, кумарлануу менен мамиле кылууга үйрөткүлө!» (8.59).

–деген сөздөрдү ар бирибиздин жүрөгүбүздүн түпкүрүнөн түнөк тапканда гана биздин ишибиздин ийгилиги мезгилдин талабына шейкеш келет деп айтсак туура болоор.

«Кимдин колунда эмне болсо, ошону менен тарбиялайт, эмне куралы болсо ошону менен жазалайт» - деген сөз бар. Жазалоо оңой, бирок ал акыркы гана айла. Ибн Сина айткан тура: «Оорулууну биринчи сөз менен, андан соң дары менен, андай айла болбосо - скальпель менен дарыла» - деп. (4.64).

Бир сөз менен айтканда балдар тарбиялоонун, окууга кызыктыруунун, анын аңдап билүүсүн өнүктүрүүнүн куралы болгон балдар үчүн китептерди чыгарууну колго алсак, б.а. сөз менен дарылоого чындап маани берүүгө үйрөнсөк, ошого шарт түзсөк балдардын окууга, билим алууга болгон ынтызарлыгы жакшы болоор эле.

Бала жашаган үй бүлөдөгү психологиялык климат.

Баладагы шык жөндөмдүн өнүгүүсүнө китептин түздөн - түз таасири бар экендигин улуу сүрөтчү Гапар Айтиевдин «Өзүм менен өзүм болуп, жетим сыяктуу жалгыз ойнойм. Сүрөттүү шапалактай жомок китепти көрүп калаган элем, ошондон уламбы, жерге, дубалдын бооруна, а түгүл очоктун боюна сүрөт тартам, сүрөт тартпасам колум кычышып турат» -- деген эскерүүсүнөн байкоого болот. (7. 48).

Үйдө баланын окуу китептеринен сырткары өзүнүн китеп текчеси, анда анын окуй турган, сүрөтүн көрө турган китептеринин болушуна жетишүү мезгилдин өктөм талабы экендигин ар бир ата - эне түшүнүүгө мезгил жетти.

Б.Сарногоевдин:

Бир үй көрдүм Кочкордон,
Бир топ үйдүн алды экен.
Карап эле тургудай,
Кандай уста салды экен?
Килемге бай а, бирок
Китеп жактан жарды экен.
Жалпалактап үй ээси,
Жай сурашып отурду.
Кагып - силкет балдарын,
Каалашпайт деп окууну.
Китептери болбосо,
Килемдерин окуйбу? - (6.34)

деген ыр саптары, баланын сабакты начар өздөштүрүүсүнүн негизги себептеринин бири экендигинен кабар бергендигин танууга болбойт.

В.А. Сухомлинский мындай деп жазат: «Окуудагы ийгилик - бул көркөмдөп айтканда, жакшы болгусу келүүнүн оту күйүп турган жүрөктүн толтосуна алып баруучу чыйыр жол». (9. 123).

Санкт-Петербурздун Петроград районундагы психоло - педагогикалык «Ден соолук» борборунун адистери беш жылдан ашуун убакыт жалпы билим берүүчү мектептердин окуучуларынын билим алуудагы кыйынчылыктарынын себептерин жана аларды жеңилдетүүнүн жолдорун изилдеп келе жатышат. 2000 ден ашык сабакты начар өздөштүргөн окуучуларга азыркы диагностиканыны усулдары, жаңы диагностикалык аппараттардын жардамы менен изилдөө жүргүзүшкөн. Изилдөөнүн натыйжасында балдардын көпчүлүгү тубаса зээндүү эместигине, окуу процессине психологиялык жактан даяр эмес келгендигине

күбө болушкан. Ошондуктан балдарды мектепке чейинки мезгилде үй бүлөдө мектепте окууга психологиялык, социалдык жактан даярдоо зарыл.

Психологиялык жактан даярдоо - бул баланын мектепке болгон ынтызарлыгын же психологиянын тили менен айтканда окууга болгон кызыгуусун арттыруу, баамчылдыкка, көрөгөчтүккө үйрөтүү. «Баамчылдыкка, көрөгөчтүккө үйрөтүлгөн окуучулардан мугалим акылдуу, күтүлбөгөн «философиялык» суроолорду угат» – деп жазат улуу педагог В.А.Сухомлинский. (9. 162).

Ар бир мугалим сабагында окуу окуучулар үчүн кызыктуу болушун каалайт. Кантип кызыктуу өтүү керек? Сабактын баардыгы эле кызыктуу болушу мүмкүнбү? Кызыгуунун булагы эмнеде? - деген суроолорго В.А. Сухомлинский «Сабак кызыктуу жүрүп жатат деген – бул, демек окуу, ой жүгүртүү окуучунун көңүлүнүн эргиши, толкунданышы менен ачылып жаткан чындыктын алдында таңдануу, кээде ал түгүл айран калуу менен, өзүнүн акыл күчтөрүн баамдоо жана сезүү менен, чыгармачылык аракет менен, адамдын акыл эсинин жана эркинин улуулугуна сыймыктануу менен коштолуп жүрүп отурат дегендикке жатат...» - деп жооп берет. (9. 205).

Сөзүбүздүн акырында кымбаттуу ата-энелер, баланы начар баа алгандыгы үчүн жазалоого шашылбаңыз. Жазалоодон мурда анын эмне үчүн сабакка даяр эмес экендигине саресеп салып көрүңүз. Аны менен жекече сүйлөшүңүз. «Тарбиялануучуңуздун көзүнөн анын жан дүйнөсүнүн назик кыймылын көрө билиңиз. Аны менен жалгыз калуу жолун табыңыз. Миндеген сөздөрдүн арасынан бирден бир асыл сөз табыңыз, ал сөз кылдаттык, акылдуулук, сылыктык менен тарбиялануучуңуз сырын ачып берүүгө түрткү бергидей болсун. Эгерде адам сизге сырын айтса, бул тарбиялык ишиниздин чоң ийгилиги

Кесиптеш, кээ бир тарбиялануучуңузду байкап көрүңүз да, аны майыштырган оордуктан кутулууга жардам бериңиз. Баарыдан мурда ага кубаныч тартуулаңыз: алар өз ийгилигин билимге ээ болуудан көргүдөй жана ага сыймыктангыдай болсун»– деген В.А.Сухомлинскийдин сөздөрү сиздин жүрөгүңүздүн тереңинен орун алышы калаар элек. (8. 167).

Колдонулган адабияттар:

1. 2018-2040- жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы. Бишкек. 2018-жылдын ноябры
2. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 4-майындагы № 200 токтому.
3. "KG Аналитика" коомдук фондунун анализи.
4. Ибн Сина. 2-том. Бишкек.1970.
5. PISA (Эл аралык окуучуларды баалоо программасы)
6. Сарногоев Б. Ашуудан берген отчетум. Бишкек.1981.
7. Сактанов К. Маркумдар үнү. Бишкек.1991.
8. Сухомлинский В.А. Мугалимге жүз насаат Ф., 1976 .
9. Сухомлинский В.А. Мектептин жаш директору менен маск. Ф., 1976.

*Тажибоева Ж.К., п.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Темирбаева Г.К., ага окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

ИНСАНЫН КАЛЫПТАНЫШЫНДАГЫ ТААСИР ЭТҮҮЧҮ ПСИХОЛОГИЯЛЫК АСПЕКТИЛЕР

Аннотация

Макалада көркөм чыгармаларды каражат катары колдонуу камтылды. Бүгүнкү күндө жаштарды адептүүлүккө тарбиялоодо көркөм адабияттар, оозеки чыгармалар негизги каражат катары колдонуу зарыл болууда. Ал эми бул каражаттар психологиялык аспектилер болуп эсептелет.

Түйүндүү сөздөр: көркөм, интерактив, усул, фраза, объективдүү, субъективдүү, реализм, каарман, психология, идея, патриот, аспекти.

Аннотация

Статья в качестве средства использует художественные произведения. В настоящее время возникает необходимость использования художественной литературы и устных произведений, как основные средства воспитания молодежи. В свою очередь эти средства являются психологическими аспектами.

Ключевые слова: Искусство, интерактивный, метод, фраза, объективный, субъективный, реализм, герой, психология, идея, патриот, аспект.

Annotation

The article uses works of art as a medium. Today there is a need to use fiction and oral works as the main means of educating young people. In turn, these means are psychological aspects.

Keywords: Art, interactive, method, phrase, objective, subjective, realism, hero, psychology, idea, patriot, aspect.

Бүгүнкү күндүн маанилүү маселеси болгон ыймандуулук, боорукердик атуулдук сапаттарды калыптандыруу аркылуу жаш муундарды талапка ылайык тарбиялоо зарылчылыгы келип чыгууда. Элибизде “Кызга кырк үйдөн тыюу” деген макала жөн жеринен айтылбаган. Кызды тарбиялоо менен биз элибиздин каада салтын, үрп адатын негизи эле инсандын өзүн тарбияласак, уулду тарбиялоо менен улуттун өзүн, баалуу сапаттарыбызды келечек муундарды тарбиялайбыз деп ойлойм.

Үйрөтүүнүн мааниси телефон, компьютердик заманбап тарбиялоого карама каршы келип, жаштарды тарбиялоо ыйманга кайтаруу кыйынчылык жаратууда.

Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасында ыйман, адилеттик, калыстык сапаттар жөнөкөй тил менен мукам үн менен берилген. Мисалга алсак;

Сиңер жерге суу төк

Иштээр кишиге сөз айт

Жакшынын сөзү көзүндү ачат

Жамандын сөзүнөн кутуң качат.

Биздин ата-бабалар дал ушундай куттуу касиеттүү сөздөрдөн тарбияланып, таалим алганды ал жагымдуу таасирдүү таалимдин жибек учугу урпактан урпакка уланып, биздин күнгө жеткендигинде болмокчу.

“Төрдөн орун тийген болсо нааданга,

Улагада калганына арданба.

А акылман улагада калса эгер,

Ага төр да улага да жарашат !”

Бул учкул сөздөр аркылуу бүгүнкү күндөгү көкүрөгү, жан дүйнөсү телефондогу терс таасирлерге толуп ыймандуулуктан алыстап калган жаш муундарды оң таасирлерге калыптандырса болот дейбиз.

Ж.Баласагындын негизги идеялары билим ык машыгууга учкул сөздөр, эң жөнөкөй акылман ойлор аркылуу жаш муундарды ар тараптан калыптандырууга курал болгон десек жаңылышпайбыз.

Наадан көрбөйт, сокур анда көкүрөк,

Ач көзүндү, билимге умтул тезирээк.
 Билбегенди сокур дешет, ал ырас
 Түркөйлөрүм билим алып көзүндү ач
 Билимдүүгө окуу –кийим, аш болот
 Билимсиздер ушак менен дос болот.

Ж.Баласагындын ар бир сөзү, ар бир сүйлөмү баалуу идеяларды, көркөм баалуулуктарды өзөктүү, маанилеш түшүнүктөрдү чагылдырат.

Көркөм чыгармалардагы улуттук баалуулуктарды калыптандыруунун аспекти

Повесттери	Кандай сапаттарга тарбиялайт?
“Саманчынын жолу” повести	Боорукердикке, кайраттуулукка, мекенди сүйүүгө, энелик мээримге, ыйык мамилеге, элдин келечеги болгон аскердик тарбияга, жаратылышты сүйүүгө, адамды инсан катары баалай билүүгө, эмгекчилдикке, мекенчилдикке
	Аскердик милдетти жогору коюуга, энени сыйлоого, мугалимдин ордун баалоого, ыймандуулукка, өз кызыкчылыгынан мекенди жогору коюуга
“Эрте келген турналар” повести	Мекенди сүйүүгө, эли жерин коргоо үчүн бардык мүмкүнчүлүктөрдү колдонууга жаш болсо да эрктүүлүк менен эгин эгип, фронт үчүн дан жөнөтүүгө аракеттенип, максатына жетпей калган кыргыздын уландарынын ишмердүүлүгүнө Ошондой эле өз элине каршы чыгып, дан уурдаган Жекшенкулга окшогон чыккынчыларга каршы турууга Султанмураттын образы аркылуу бүгүнкү аскер жашындагы уландарды кайраттуулукка, туруктуулукка Повесттеги негизги каарман Сейденин образы аркылуу үй-бүлөнү биринчи орунга коюу Туруктуулук, боорукердикке (Тотойдун балдарына боор ооруусу) Ысмайылдын туура эмес аракетин түшүнүп, ачыкка чыгарышы
“Бетме –бет” повести	
“Биринчи мугалим” повести	Мекенчилдикке, боорукердикке, жаш болсо да суранып аскерге барып, өмүрүн мекенге арноо менен мугалимдикке келиши Шарттын жоктугуна карабастан балдарды мектепке алып баруу ошол мезгилдин тоодой тобокелчилигин жаратуу болгон Дүйшөн агайлардын баалуулук сапаттары (Дүйшөндүн образы аркылуу)
“Гүлсарат”	Ыймандуулукка, боорукердикке, жаратылышты сүйүүгө ошондой эле терс көрүнүштөргө каршы күрөшө билүүгө, жан дүйнөнүн тазалыгын коргой билүүгө калыптандырат. (Танабайдын образы аркылуу)

Мектептердеги окутууга дал ушундай үлгү болоорлук сапаттарды салттуу жана интерактивдүү усулдар менен айкалыштырып окуу сунушталса бүгүнкү күндөгү жаш муундарды окууга кызыктыруудан сырткары адамгерчилик, ыймандуулук, боорукердик сапаттар калыптанат деген ойдобуз.

Ч. Айтматовдун чыгармаларын окууда сөзгө, фразага, образдарга, көңүл буруу менен окуучулардын кыялданып, эмоционалдык толгонуу сезимдери ойгонорун билебиз. Окуучуларды көркөм сөздү угууга, аны баалоого, андан ырахат алууга, өз оюн айтууга жана көркөм жазууга машыктыруу керек

Айтматовдун чыгармаларындагы негизги идеяларды колдонуу менен окуучулардын билим алуу логикасынын кийинки баскычы окуу материалынын кеңейиши жана окуу ишмердигинин түрүнүн өзгөрүшү менен шартталарын байкадык. Бул баскычта окуучулардын эмоционалдык кабыл алуусу тереңдеп, алардын интеллектуалдык аракети күчөйт. Чыгарманы өздөштүрүү, аны анализдөө, жазуучу чагылдырган көркөм, адептик, коомдук жана илософиялык ж.б. проблемаларды чечүү менен айкалышат. Мугалимдин

милдети бул проблемаларды интерактивдүү негизде көтөрүп чыгууга, көркөм тексттен аларды табууга, чыгарманы анализдөөгө, оозеки жана жазуу түрүндө өз ойлорун так, тартиби менен айтып берүүгө багыттоо.

“Танабайды ушул күнгө чейин жакшы көрөм. Ошол кезде деле айлампада дымыган акыбалдан суурулуп чыгууну каалагандар жана аны жүзөгө ашыра ала тургандар богон” дейт Айтматов. Ошентип, Толгонай сыяктуу апалар, Алыкул Осмоновдун сөзү менен айтканда “Алп аялдар” тылда жан аябай иштешип, фронттогу ийгиликтерди камсыз кылды. Толгонай бүт үй-бүлөсүнөн ажыраганы менен анын айылдашы Ашыраалы сыяктуу майып болуп, же Танабай өңдүү аман-эсен, дени-карды сак майдандан кайткандар да көп болду. Алты жыл армияда жүрүп, батышта да, чыгышта да тынчтык орнотуп келген Танабайдын портрети автор тарабынан сүйкүм менен тартылат: “Ырас жаш эмес эле, бирок карып да калган чагы эмес болчу. Согуштун ырайымсыз шамалына өңү тотуккан, мурутун ак аралаганы эле болбосо, эр мүчөсү уютуп койгондой чымыр, теше тиктеген көздөрү учкун атып турчу”. Ал “жоо жеңип жолдо келе жатканда көңүл сергек, көңүл курсант. Чоң станцияларда оркестр ойноп тосуп алып, оркестр ойноп узатып, кубанычка жүрөк кабына батпай алып учкан. Үйүндө зайыбы күтүп, сегизге караган уулу мектепке камынып турган кези”. “Танабай алгач дүкөндө барсканчы болуп иштеп жүрдү. Илгери бир үйрөнгөнү бар эле. Эми барскан колго тийип, дөшүгө жеткен соң эртеден керели кечке күрсүлдөтчү болду... Курсак ач, кийим жырттык, аялдар кепичтерин коңултак кийип, балдар шекер деген эмне экенин билбейт. Колхоз болсо мамлекеттин карызына белчесинен баткан. Ошонун баарын унуткарган барскандын күрсүлдөгөн дыбышы эле. Дөшү зыңылдап, кызыл-көк учкундар шыркырап, Танабай болсо барсканды көтөрүп урган сайын: “Уга! Уга!...” өпкө кагып, ал ортодо “баары болор, баары бүтөр, негизгиси-жеңдик, негизгиси-жеңдик!” деп, ойлонот. Анын оюн барсканы: “ Жеңдик, жеңдик, дик, дик, дик!”, - деп коштоп күрсүлдөйт. Ошентип, жеңишке демденип, жок-жигитке кайыл болуп, эл эми тынч эмгекти көздөй аттанды, бирок анын жемиши оңой эле колго тие койгон жок. Алар көп кыйналды, көп чайналды. Анын объективдүү жана субъективдүү себептери болду.

Эдигейдин образы- бул социалисттик реализмдин түпкү принциптерине менин мамилем. Ал эми социалисттик реализмдин негизги объектиси эмгек адамынын ички дүйнөсүн изилдөө болуп келген жана болуп кала бермекчи. Бул сөз “Кылым карытар бир күн” романынын башкы каарманы Эдигей тууралуу айтылып жаткан менен жазуучунун сөзү жалпы эле эмгекчил адамдарга таандык. Алар кесиби боюнча ар түркүн. Мисалы, мугалим, колхозчу-дыйкан, колхозчу-малчы, шофер, темир жол жумушчусу, тракторист ж.б. ушул сыяктуулар. Булардын бардыгынын жалпы окшош сапаты эмгекти сүйгөндүк, өз кызматын жан-дили менен берилип иштегендик. Мисалы, мурдагы жалданып иштеп жүргөн дыйкан Субанкул совет өкмөтүнүн тушунда ар ким өз эрки менен эркин эмгек кылууга укук алган чакта жан талашып кат таанып, анан тракторчулук кесипти өздөштүрүүгө жетишти. Ал айылга биринчи болуп трактор айдап келет.

Ч.Айтматов “Саманчынын жолунда” дыйкан аял Толгонайдын жан-дүйнөсүн таасын ачып берген. Повестте автор чыгарманын прологунда тынч эмгектин рахаттын романтикалык көтөрүңкү маанайда жүрөк элжирете сүрөттөп берет. Ал эми Ата Мекендик согуш башталгандан кийин бригадир Толгонайдын түйшүктүү эмгеги көп пландуу объектиге айланып, башкы максат ошол фондо анын психологиясын, мыкты ыймандык сапаттарын ачууга багытталат. Толгонайдын турмушта реалдуу прототиби жок. Бирок ал сыяктуу бүткүл турпаты менен эмгекке берилген адамдар миң сандап жолугат.

“Саманчынын жолу” повести – Жер-эне менен Адам-эненин ортосундагы эң маанилүү аңгемелешүүсү катары баарыбызга белгилүү. Турмуштагы эң маанилүү маселе жөнүндө: бакыт менен кайгы, согуш менен тынчтык, сүйүү менен энелик таалай жөнүндө сөз болот, анда. Кыргыз энесинин жандуу образын чагылдырган Толгонай, повесттин башкы каарманы- күчтүү, ар-намыстуу, кайраттуу, ошол эле учурда аябай мээримдүү, жумшак адамдардын бири. Бул образда, бардык ири чыгармадагыдай эле, эл арасындагы эң мыкты кулк-мүнөздөр, жакшы адат-салттар топтоштурулган. Толгонай Ч.Айтматовдун бардык

повесттеринин каарманындай, эч убакта мөгдүрөөнү билбеген, келечек турмушка үмүттүү, жайдары караган каарман катары окурмандын эсинде бек сакталып калат. Ал согуштун кесепетинен калктын башына түшкөн кыйынчылыкты, өзүнүн ички терең сырын, ой-тилегин жаап-жашырбай Жер-энеге толук баяндап берет.

Көркөм чыгармалар менен ыймандуулукка тарбиялоонун негизги каражаттары оозеки кеп, ыр түрүндөгү чыгармалар, адабий чөйрөдөгү адамдын бири-бирине окшошпогон жан - дүйнөсүн, психологиялык ал - абалын чагылдырууну өз ичине камтыйт.

Колдонулган адабияттар

1. Айтматов энциклопедиясы “ ТУРАР”, БИШКЕК - 2018
2. К.Асаналиев “ Ч.Айтматов Кечээ жана бүгүн, ” – Б-1995.
3. Ч.Айтматов Гүлсарат , Биринчи мугалим повесттери.
4. Жусуп Баласагын Куттуу билим: Дастан .1993.
5. Абдыкерим Муратов Мугалимдин устаттыгы жана окутуунун жаңы технологиялары .- Б.: ТААЛИМ, 2022.

Куваков Ж., математика мугалими
 Сузак районундагы Көк-Арт орто мектеби
Омошев Т.Т., п.и.к., профессор
 К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Куваков С., т.и.к., доцент
 Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

ПАЙЫЗДЫК (ПРОЦЕНТТИК) ЭСЕПТӨӨЛӨРДҮ ЧЫГАРУУНУН ЖОЛДОРУ

Аннотация

Макалада окуучулардын эсептөө маданиятын калыптандыруу максатында практикалык иштерди аткаруу теориянын жардамында гана боло турганынын аларга далилдөө аркылуу ишендирүү. Ар бир окуучу жекече мисалды чыгаруу менен анын турмуштагы маанисин түшүнүүгө, маселени чечүүгө үйрөтүү. Чыгарып жаткан мисалдагы ката кетирүүнүн маанисин окуучуларга чыгаша, банкрот, карыз ж.у.с. сөздөр аркылуу тарбиялык маанисин айтуу. Маселерди тематикаларга бөлүштүрүү менен эмне берилди, эмнени табуу керек – деген суроолорго жооп издөө багыты берилген. Эсептөөнү математиканын тили болгон формулаларды колдонуу аркылуу чыгаруу, тактыкка өбөлгө болорун эске салабыз. Мисал-маселени туура чыгарууну, текшерүү аркылуу аныкталарын айтабыз. Машыгууларга ээ болуу, даярдык иштери жүргүзүү, өз алдынча аткаруу, жоопкерчиликти талап этерин эскертебиз.

Түйүндүү сөздөр: пайыз, процент, аласа, бересе, карыз, каржы, дурус жана ондук бөлчөк, үлүш, кошулуучуларга ажыратуу, кайра бириктирүү, каталык, калдык, бөлүктүн бөлүгү, ашакча, кем, айырма, өсүү, кемүү, азайуу, кеңейүү, кичирейүү.

Теманы азыркы учурдагы экономика, каржы, банк, соода-сатык ишиндеги мисалдар, пландарды аткаруудагы сандык көрсөткүчтөр, кредит алуу жана аны кайтаруу; класстагы же мектептеги окуучулардын катышуусу, жетишүүсүн аныктоодо; айыл – чарба ишиндеги жумуштарда колдонулган дыгын айтуу менен биздин тема актуалдуу экендигин эске салабыз. Теманы дурус жана ондук бөлчөктөрдүн арасындагы байланышты кайталоо менен эске салабыз, анткени бул сабакты толук түшүнүүгө өбөлгө болорун алдын ала эскертебиз.

$1 = \frac{2}{2} = \frac{3}{3} = \frac{4}{4} = \dots$ бүтүн (толук) нерсе.

$\frac{1}{2} = 0,5 = 0,50$ - бир бүтүн несенин жарымы б.а. экиден бири.

$\frac{1}{4} = 0,25$ - бир бүтүндүн жарымынын жарымы, чейреги, төрттөн бир.

$\frac{1}{5} = 0,2 = 0,20$ – бир бүтүн нерсенин бештен бир бөлүгү.

$\frac{1}{8} = 0,125$ – бир бүтүн нерсенин сегизден бир бөлүгү, жарымдын төрттөн бир бөлүгү же чейректин жарымы.

$\frac{1}{10} = 0,1 = 0,10$ – бир бүтүн нерсенин ондон бир бөлүгү, жарымдын бештен бири же бештен бирдин жарымы.

Ондук бөлчөктөр менен дурус бөлчөктөрдүн өз ара байланышын төмөнкүдөй катыштарды талдоо аркылуу бышыктайбыз.

$$0,1 = \frac{1}{10} = \frac{10}{100}$$

$$0,2 = \frac{2}{10} = \frac{20}{100}$$

$$0,25 = \frac{25}{100} = \frac{1}{4}$$

$$0,3 = \frac{3}{10} = \frac{30}{100}$$

$$0,4 = \frac{4}{10} = \frac{40}{100}$$

$$0,5 = \frac{5}{10} = \frac{50}{100}$$

$$0,6 = \frac{6}{10} = \frac{60}{100}$$

$$0,7 = \frac{7}{10} = \frac{70}{100}$$

$$0,8 = \frac{8}{10} = \frac{80}{100}$$

$$0,9 = \frac{9}{10} = \frac{90}{100}$$

$$1 = \frac{100}{100}$$

Процент (пайыз) түшүнүгүнө дурус бөлчөктөн → ондук бөлчөккө өтүү процессине маани берүү менен байланыштырып, окуучулардын жазуу маданияттуулугун жогорулатуу максатында сандардын катышын карайбыз.

$$\frac{1}{2} = 0,5 = 0,50; \rightarrow 50 \%$$

$$\frac{1}{4} = 0,25; \rightarrow 25 \%$$

$$\frac{1}{5} = 0,2 = 0,20; \rightarrow 20 \%$$

$$\frac{1}{10} = 0,1 = 0,10 \rightarrow 10 \%$$

$$\frac{1}{20} = 0,05; \quad \rightarrow 5\%, \quad \frac{1}{25} = 0,04; \quad \rightarrow 4\%$$

$$\frac{1}{50} = 0,02; \quad \rightarrow 2\%, \quad \frac{1}{100} = 0,01 \quad \rightarrow 1\%$$

Жогорудагы жазуулардан 1 (бир) бүтүн нерсенин (сандын) жүздөн бир үлүшүн ($\frac{1}{100}$) же (0,01) бөлүгүн 1% (пайыз, процент) деп атайбыз.

1% - жазуудагы 1 бөлчөктүн алымындагы сан, жанык сызык (/) – бөлчөк сызыгы, жаныктын эки жагындагы нөл – бөлчөктүн бөлүмүндөгү жүздүн эки нөлү деп түшүндүрөбүз. $\frac{1}{100}$ дин кыскача жазылышы 1%. Кандай бир бүтүн санды (нерсени) 100% деп түшүнүү туура. Ошондой эле: 2 – 200%, 3 – 300%, 4 – 400%, 5 – 500% ж.у.с. Булар турмушта аз колдонулат. Ал эми бир бүтүн нерсени жарымы ($\frac{1}{2}$) же 0,5 = 0,50 же 50%, төрттөн бир бөлүгүн ($\frac{1}{4}$) же 0,25 ти 25% ж.у.с. деп окуучуларга окутуп, жаздырып көнүктүрөбүз. Мындан, бирден кичине ар кандай ондук бөлчөктүн үтүрүн онго эки орунга жылдыруудан алынган сандын (100 эселенгенин) пайыз (процент) - деп түшүнүүгө боло турганын жазуулардан байкадык. Пайыз (процент) түшүнүгүн окуучуларга төмөндөгүдөй схемада берүү натыйжалуу экени практикадан байкалды:

Дурус бөлчөктөн → Ондук бөлчөккө → Процентке (пайызга) (I) өтүү аркылуу жүргүзүү эффективдүү экенин тажрыйба көрсөттү. Төмөнкү чынжырча түрүндөгү ажыратууга маани берүү, кайталоо аркылуу жаңы темага өтүү окуучуларга түшүнүктүү болору кайтарым байланыштан көрөдүк.

$$1 = \frac{10}{10} = \frac{1}{10} + \frac{2}{10} + \frac{3}{10} + \frac{4}{10}. \quad (1)$$

$$1 = 0,1 + 0,2 + 0,3 + 0,4. \quad (2)$$

$$100\% = 10\% + 20\% + 30\% + 40\%. \quad (3)$$

мында 1 бүтүндүн - бөлчөк түрүндөгүсү, анын дурус бөлчөктөрдүн суммасы түрүндө ажыралышы. (2) бир бүтүндүн - ондук бөлчөктөр түрүндө ажыралышын карадык. (3) ар бир санга туура келүүчү пайыздык (проценттик) көрсөткүчүн жазып көрсөттүк. Мисалы: $100\% = 50\% + 30\% + 20\%$

$$= 0,5 + 0,3 + 0,2$$

$$180 = 90 + 54 + 36$$

Геометриялык интерпретацияланышын карайлы: Аянты 1 ге барабар болгон бир бүтүн тегеректи алабыз да аны диаметр аркылуу тең экиге бөлүү аркылуу $\frac{1}{2}$ ге барабар болгон аянтты көк түс менен боёп коёбуз. Актай калган жарым тегеректи диаметрге перпендикуляр болгон радиусту борбор аркылуу туташтыруу менен тең экиге бөлөбүз да $\frac{1}{4}$ ге барабар болгон аянтты кызыл түс менен бойойбуз. Кийинки этапта актай калган тегеректин $\frac{1}{4}$ бөлүгүн транспортир менен борбордук 90° тук бурчту 45° тан болгондой дагы тең экиге бөлүп бир бөлүгүн сары түс менен боёп коёбуз. Актай калган секторду дагы $22,5^\circ$ тан ченеп тең экиге бөлүп, бир бөлүгүн күрөң түс менен боёп коёбуз. Бир бүтүн тегерек 5 түрдүү секторго бөлүнгөндүгүн окуучулар түстү ажыратуу аркылуу көрө алышты. Алардан тегерек кандай жана канча бөлүктөргө бөлүнгөндүгүн суроодо:

$1 = \frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \frac{1}{16} + \frac{1}{16}$ болорун түстөр менен байланыштырып айта алышууда. Тегеректин секторлорунун аяттарына байланышкан дурус бөлчөк менен аталыштарын билгенден кийин буларга тиешелүү пайыздык (проценттик) көрсөткүчтөрүн суроого өтөбүз. Оңдоо, түзөтүүлөрдөн кийин гана: $100\% = 50\% + 25\% + 12,5\% + 6,25\% + 6,25\%$ деп айта алышты. Эгерде тегеректин аянты $S = 800 \text{ см}^2$ болсо, анда ал $S = 800 \text{ см}^2 = 400 \text{ см}^2 + 200 \text{ см}^2 + 100 \text{ см}^2 + 50 \text{ см}^2 + 50 \text{ см}^2$ болмок. Аянт түшүнүгүнүн ордуна $AB = 1600 \text{ м}$ аралык (кесинди) болсо, анда аны жогорудагыдай $1 = \frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \frac{1}{16} + \frac{1}{16}$ бөлүктөгү кесиндилерге бөлсөк, анда бөлүнгөн кесиндилердин узундунтарын кантип табабыз? - деген суроону окуучуларга узатсак, анда алар: $AB = 1600 \text{ м} = 800 \text{ см} + 400 \text{ см} + \dots + 200 \text{ см} + 100 \text{ см} + 100 \text{ см}$ ажыралышка ээ болот деп жооп беришти. Ошондой эле жогорудагы схеманын тескериси:

Проценттен (пайыздан) → Ондук бөлчөккө → Дурус бөлчөккө (II) өтүү окуучулардын түшүнүүсүн кеңейтет жана бекемдейт. Жогорудагы үч бурчтук байланышы окуучулардын теорияны түшүнүүсүнө, практикалык иш терди чыгаруусуна түз пропорциялаш болуу менен алардын өз алдынча иштөөсүнө көмөкчү боло алат. Жогорудагы чыгарылган маселелердин теске рисин сурап, алар (I I) схеманын негизинде болот - деп жооп беришти.

Темага байланыштуу маселелерди чыгарууда нарк, кымбат, арзан, аралашма, эритме ж.у.с. сөздөр кездешип калат. Бул терминдердин маани сине көңүл буруу менен окуучуларга жеткиликтүү түшүндүрө алабыз. Айрыкча физикалык, химиялык маселерди чыгарууда предмет аралык байланышты ачып берип, андагы чоңдуктарды “Си” системага келтирип алып чыгарууну, каталар менен алдын ала күрөшүүнүн бир жолу деп айтып келүүдөбүз. Окуучуларга элестүү айтуу, моделин түзүү - түшүнүүгө өбөлгө болуу менен маселенин чыгарылышын жеңилдетет. Маселелерди чыгарууну төмөндөгүдөй алгоритмде аткарабыз:

1. Жумушту эмнеден баштоо керек? Маселенин шартын толук түшүнүү.
2. Ой жүгүртүү менен элестетүү.
3. Изделүүчү эмнелер менен байланышын билүү.
4. Чыгаруунун рационалдык жолун табуу.
5. Кайсыл формулаларды колдонууга болот?
6. Эсептөөлөрдү катасыз жүргүзүү.
7. Тарбиялоо максаттарын ишке ашыруу.

8. Маалымдаманы, таблицаны, эсептөө, чийүү каражаттарын колдонуу, убакыттан утуу менен окуучуларды тактыкка, эстетикалык жагына маани берүү менен анализ жасайбыз.

Турмуштук практикада окуучулар пайызга (процентке) карата мисал-маселелерди иштөөдө төмөндөгүдөй үч топко бөлүп кароодобуз:

1. Берилген сандын пайызын (процентин) табуу.

Берилген **a** сандын **k** пайызын (процентин) табууну: $a : x = 100 : k$ пропорциясынын касиетинин негизинде $x = \frac{a \cdot k}{100} = 0,01 \cdot a \cdot k$ формуласы менен эсептешет.

Маселе. 12 минута 1 саатын канча бөлүгүн жана канча пайызын түзөт?

Чыгарылышы: $\frac{12}{60} = \frac{1}{5} = 0,2 = 0,20 \rightarrow 20\%$.

2. Пайыз (процент) боюнча берилген санды табуу.

k % пайызы боюнча берилген **a** санын $k : 100 = a : x \rightarrow x = \frac{a}{k} \cdot 100$ боюнча аткарышат.

Мисалы:

а) 12; 29; 4; 5; 13; 26 сандары 1 % ды түзсө, берилген сандарды тапкыла
Чыгарылышы: $12 \cdot 100 = 1200$; $29 \cdot 100 = 2900$; $4 \cdot 100 = 400$.

б) 36; 84; 3; 61; 24 сандары 2 % ды түзсө, берилген сандарды тапкыла.
Чыгарылышы: $(36:2) \cdot 100 = 1800$; $(84:2) \cdot 100 = 4200$; $(3:2) \cdot 100 = 150$.

в) 18; 45; 6; 9; 15 сандары 3 % ды түзсө, берилген сандарды тапкыла.
Чыгарылышы: $(18:3) \cdot 100 = 600$; $(45:3) \cdot 100 = 1500$; $(6:3) \cdot 100 = 200$.

3. Эки сандын пайыздык (проценттик) катышы деп, ошол сандардын пайыздык (проценттик) катышын айтабыз. Сандардын пайыздык (проценттик) катышына кайталоо жүргүзөбүз.

а) 42:11, 2; 6, 8:5

б) 0, 25:0, 2; 3, 5:0, 21; $\frac{5}{18} : \frac{5}{37}$; 6, 3:14

в) 0.1 тактыкка чейин тапкыла: 5:7; 0, 8:1, 2; 0, 3:0, 8

г) 0, 01 тактыкка чейин тапкыла: 1 531; 244; 5, 1:21, 4; 6:7; 6 дм : 4 см; 2, 4 км : 40 м

ж.у.с.

Маселе. 80 санынын 20% ынын 10 % ы кайсыл сан?

Көпчүлүк окуучулар: $20\% + 10\% = 30\%$, мындан 80 дин 30% ы $80 \cdot 0,3 = 24$ деп чыгарышууда. Маселенин туура чыгарылышы: 80 дин 20 % ы

1°. $x = \frac{80 \cdot 20\%}{100\%} = 16$ же $x = 80 \cdot \frac{1}{5} = 16$. 80 дин бештен бир бөлүгү 16.

2°. $x = 80 \cdot 0,2 = 16$. 80 дин 20% ы 16.

3°. 16 нын 10 % ы: $y = \frac{16 \cdot 10\%}{100\%} = 1,6$ же $16 \cdot \frac{1}{10} = 1,6$.

4°. $16 \cdot 0,1 = 1,6$. Жообу: 80 дин 20% ынын 10% ы 1,6.

Маселе. Параллелепипеддин негизинин аянтын 20% га чоңойтсок, анда анын көлөмү кандай өзгөрөт?

Чыгарылышы: Параллелепипеддин көлөмүн V , негизинин аянтын S , бийиктигтн H тамгалары менен белгилейбиз. Анын көлөмү $V = S \cdot H$. Алгачкы көлөмү $V_0 = S_0 \cdot H$ болсун. Негизинин аянты S_0 болсо, 20% га жогорулагандан кийин $S' = S_0 + 0,2 \cdot S_0 = 1,2 \cdot S_0$ болуп калаат. Жогору лагандан кийинки көлөмү: $V' = S' \cdot H = 1,2 \cdot S_0 \cdot H$. Параллелепипеддин көлөмдүн өзгөрүшүн билүү максатында алардын көлөмдөрүнүн катышын карайбыз: $\frac{V'}{V} = \frac{1,2 \cdot S_0 \cdot H}{S_0 \cdot H} = 1,2$. Көлөм баштагыдан 1,2 эсеге өзгөрдү, б.а. 20% га жогорулады.

Маселе. Квадраттын жагын 20% га жогорулатсак, анда анын аянты кандай өзгөрөт? Көпчүлүк окуучулар ушундай типтеги маселелерди чыгарууда 20% га чоңойот дешип чыгарып жүрүшөт.

Чыгарылышы: Квадраттын жагын a десек, анда анын аянты

$S = a^2$ болот. 20% $\sim \frac{1}{5} = 0,2$ бул үч чоңдук тең күчтө экенин жогоруда айтып өттүк.

Квадраттын жагы 20% га жогорулагандан кийинки аянтты

$S' = (a+0,2)^2 = (1,2 \cdot a)^2 = 1,44 a^2$. Өзгөрүүнү билүү үчүн аянттардын катышын карайбыз:

$\frac{S'}{S} = \frac{1,44 \cdot a^2}{a^2} = 1,44$. Мындан $1,44 - 1 = 0,44 \rightarrow 44\%$. Жыйынтыгында квадраттын аянты мурдагыдан 44% га кеңейди.

Маселе. Кубдун жагын 20% га чоңойткондо, анын көлөмү кандай өзгөрөт? Кубдун жагын a десек, анда анын көлөмү: $V = a^3$. Чыгарылышы: $V' = (a+0,2)^3 = (1,2 \cdot a)^3 = 1,72 \cdot a^3$. $V' = 1,72 \cdot a^3$. Өзгөрүүнү билүү максатында көлөмдөрдүн катышын карайбыз:

$\frac{V'}{V} = \frac{1,72 \cdot a^3}{a^3} = 1,72$. $\rightarrow 1,72 - 1 = 0,72$. $0,72 \cdot 100\% = 72\%$.

Кубдун көлөмү баштапкыга караганда 72% га өзгөргөнүн эсептөөлөр көргөздү.

Жогоруда окуучулардын аналогияны натура колдонгондуктан ката кетирип жатышкандыгын байкоо менен каталардын келип чыгуу себептерин аныктоо менен жоюуга чогуу аракет жасадык. Эми темага байланыштуу татаал маселердин чыгаруу жолдорун карайбыз.

Маселе. a санынын $x\%$ ын, анын $y\%$ ын, анын $z\%$ ын, анын $k\%$ ын табууну көрсөтөлү.

$a \cdot \frac{x}{100} \cdot \frac{y}{100} \cdot \frac{z}{100} \cdot \frac{k}{100} = a \cdot x\% \cdot y\% \cdot z\% \cdot k \cdot 10^{-8}$. Конкреттүү мисалды карайлы. 1800 дүн 20% ынын, 30% ы мунун 40% ы чыккандын 50% ы канча? Чыгарылышы:

1°. $1800 \cdot 0,2 \cdot 0,3 \cdot 0,4 \cdot 0,5 = 1800 \cdot 0,012 = 21,6$.

2°. $1800 \cdot \frac{1}{5} \cdot \frac{3}{10} \cdot \frac{2}{5} \cdot \frac{1}{2} = 3,6 \cdot 6 = 21,6$.

3°. $1800 - 20\% \text{ ы} = 360$

$360 - 30\% \text{ ы} = 108$

$108 - 40\% \text{ ы} = 43,2$

$43,2 - 50\% \text{ ы} = 21,6$.

Процент (пайыз) менен болгон амалдарга кайрылалы.

1. $a\% + b\% = c\%$. $20\% + 30\% = 50\%$.

2. $a\% - b\% = e\%$. $50\% - 10\% = 40\%$.

3. $a\% \cdot b\% = \text{маанисиз}$.

4. $a\% : b\% = p$. $80\% : 20\% = 4$.

Пайздар (проценттер) менен кошуу, кемитүү, бөлүү амалдары гана аткарыларын билдик.

Окуучулардын билим деңгээлин аныктоо максатында каралган тема боюнча максаттуу түзүлгөн П – 1, П – 2 тесттин материалдарын окуучуларга сунуштайбыз жана бышыктоо үчүн П – 3 тапшырмасын аткарышат.

II – 1

1.6 саны 30 тун канча % ын түзөт?

- а) 6% б) 30% в) 5% г) 180% д) 20%

2.15 минута 1 сааттын канча % ын түзөт?

- а) 15% б) 60% в) 4% г) 20% д) 25%

3.20 кг 1 ц дин канча % ын түзөт?

- а) 20% б) 60% в) 100% г) 12% д) 120%

4.1 сотых 1 га нын канча % ын түзөт?

- а) 10% б) 100% в) 50% г) 110% д) 1%

5.60 тыйын 1 сомдун канча % ын түзөт?

- а) 6% б) 16% в) 50% г) 600% д) 60%

6.Квадраттын жагын 10% га чоңойтсок, параметрлери кандай өзгөрөт

- а) периметри: а) 4% б) 8% в) 40% г) 10%

б) аянты: а) 20% б) 100% в) 160% г) 21%

в) диагонали: а) 2% б) 20% в) 100% г) 10% га чоңоёт.

7.Кубдун жагын 20% га өзгөртсөк, параметрлери кандай өзгөрөт?

- а) каптал бети: а) 40% б) 80% в) 20% г) 44%

б) толук бети: а) 60% б) 120% в) 40% г) 44%

в) көлөмү: а) 30% б) 60% в) 90% г) 72, 8%

г) диагонали: а) 30% б) 10% в) 25% г) 20% .

8.Натуралдык сандардын алгачкы 9 мүчөсүнүн суммасы, алгачкы 24 мүчөсүнүн суммасынын канча % ын түзөт?

- а) 9% б) 10% в) 80% г) 60% д) 15%

9.Бир орундуу натуралдык сандардын саны, эки орундуу натуралдык сандардын санынын канча % түзөт?

- а) 1% б) 9% в) 20% г) 50% д) 10%

10.Пирамиданын көлөмү:

а) Эгерде пирамиданын бийиктигин 20% га кичирейтсе;

б) Эгерде негизинин аянтын 20% га чоңойтсо кандай өзгөрөт?

- а) 2% б) 10% в) 60% г) 200% д) 20%

II – 2

1.Кандайдыр бир сандын 13% ы 4, 2 ге барабар экендиги белгилүү болсо, анда бул санды тапкыла.

- а) 4 б) 14 в) 24 г) 44 д) 40

2.Кандайдыр бир убакыттын 13% ы 26 минутаны түзгөн болсо, убакыт канча саатка барабар?

- а) 4 саат б) 3 саат 3мин в) 3 саат 30мин г) $3\frac{1}{3}$ саат

3.Телонун массасынын 35% ы 7 кг болсо, анын массасын тапкыла.

- а) 2 кг б) 2 ц в) 50 кг г) 225 кг д) 20 кг

4.Параллелограммдын эки диагоналинын кесилишинен пайда болгон үч бурчтуктун аянты 125 см^2 болсо, параллелограммдын аянтын тапкыла.

- а) 2 м^2 б) 50 см^2 в) 250 см^2 г) 150 см^2 д) 500 см^2

5.Квадраттын жагын 15% га чоңойткондон кийин:

а) периметри 9, 6 см;

б) аянты 4, 6225 см^2

в) диагонали $\sqrt{8}$ см болуп калды, алгачкы квадраттын жагын тапкыла.

- а) 4 см б) 6 см в) 8 см г) 10 см д) $2\sqrt{2}$ см е) 2 см

6.Кубдун жагын 30% га чоңойтсок:

а) каптал бети 13, 2 см^2 ;

б) толук бети 19, 8 см^2 ;

в) көлөмү 35, 937 см^3 ;

г) диагоналы $\sqrt{29,7}$ см болуп калды.

Кубдун алгачкы өлчөмүн тапкыла.

а) 1 см б) 2 см в) 5 см г) 6 см д) 9 см.

7.Бир орундуу жуп сандардын суммасы, бир орундуу так сандардын канча пайызын түзөт? А тескерисичи?

а) 75% б) 100% в) 120% г) 115% д) 125%.

а) 20% б) 40% в) 60% г) 100% д) 80%.

8.План боюнча жумушчу 35 тетик жасоого тийиш эле. Бирок ал белгиленгенден 14 тетик ашык жасаган. Ал планды кандай аткарган?

а) 80% б) 100% в) 120% г) 130% д) 140%.

9.Үч бала кандайдыр акча жыйнашып футбол тобун сатып алышты. Алардын бири сумманын 25% ын, экинчиси 40% ын, ал эми үчүнчүсү калганын берди. Биринчиси 10 сом бергени белгилүү болсо, анда үчүнчү бала канча сом берген?

а) 1 сом б) 8 сом в) 10 сом г) 12 сом д) 14 сом.

10.Эки бригада бир айда 140 тетик даярдашты. Кийинки айда 1-бригада эмгек өндүрүмдүүлүгү 15% га, ал эми 2-бригада 20% га жогорулады, ошондуктан алар мурдагы айга караганда 24 тетикти көп даярдашты. Ар бир бригада өз алдынча эки айда канча тетик даярдаган?

а) (80;60) б) (60;80) в) (90;70) г) (92;72).

II - 3

1. 330 м дин $18\frac{1}{3}\%$ и -? (60, 5)

2. Сандын $0,5\%$ и $(5, 5+7, 5 \cdot 1\frac{2}{7}) \cdot \frac{7}{53}$ болсо, берилген санды тапкыла. (400)

3. Геологдор 2 450 км жолдун 10% тин самалёт менен учушуп, 60% тин кайык менен сүзүшүп, калган жолду жөө жүрүштү. Геологдор канча аралыкты жөө жүрүштү? (735км)

4. Заводдун жумушчуларынын 35% ти аялдар, калганы эркектер, бирок аялдарга караганда 252 ге көп экендиги белгилүү болсо, заводдо канчп жумушчу болгон? (840)

5. 650 санын эки бөлүккө бөлүлө, 1-бөлүктүн 90% ти, 2-бөлүктүн 24% ти не барабар болгондой. Чоң бөлүктөгү санды тапкыла. (500)

6. Буюмдун баасы 10% ке төмөндөдү. Андан соң жаңы баа дагы 20% ке төмөндөдү. Буюмдун эки жолку баасы төмөндөгөндөн кийинки баасы 72 сом болуп калды. Буюмдун алгачкы баасын тапкыла. (100 сом)

7. Эгерде (а.п.) арифметикалык прогрессиянын (a_6) алтынчы мүчөсү (a_3) үчүнчү мүчөсүнүн 60% тин түзсө, $a_6+a_3 = 48$ болсо, (а.п.)нын (a_3) үчүн чү мүчөсүн тапкыла. (30)

8. Эки орундуу сандын цифраларынын суммасы 12. Эгерде цифраларынын орун алмаштырып койсок сан 75% ке чоңойот. Бул санды тапкыла. (48)

9. Цех 180 буюм чыгарган. Эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулаткандан кийин 243 буюм чыгара баштаган. Цехтин эмгек өндүрүмдүүлүгү канча % ке жогорулаган? (35%)

10. Эгерде кандайдыр бир сандын 45% ти 676 санынын 25% тине барабар болсо, алгачкы санды тапкыла. (320)

11. Сандын 67% ти 184, 25 ке барабар болсо, берилген санды тап. (275)

12. Сандын 42% ти 12, 6 экенин билип, алгачкы санды тап. (30)

13. 3түн $66\frac{2}{3}\%$ ти кайсы сан? (2)

14. 123 саны 49, 2 нин канча процентин түзөт? (250)

15. Сандын 17%ти 59, 5 болсо, берилген санды тапкыла. (350)

16. Товардын баасы 20% ке төмөндөдү, андан соң жаңы бааны дагы 15% ке төмөндөтүштү, андан соң жаңы бааны дагы 10% ке төмөндөттү. Товардын алгачкы баасы канча % ке төмөндөгөн? (38, 8)

17. Тик бурчтуктун бийиктиги негизинин 75% тин түзөт. Аянты 48 м² экендигин билип тик бурчтуктун периметрин тапкыла. (28)

18. 49, 2 санынын 250% ти кайсы сан болот? (123)

19. 1-бидондо 2-ге караганда 10 л көп сүт болгон. Качан гана 1-бидондон 2-ге 25% сүт куйгандан кийин эки бидондогу сүт бирдей болуп калган. Эки бидондо биригип канча сүт болгон? (30 л)

Колдонулган адабияттар

1. Кыдыралиев С.К., Урдавлетова А.Б., Дайырбекова Г.М. Математика 5-класс, 2018.
2. Кыдыралиев С.К., Урдавлетова А.Б., Дайырбекова Г.М. Математика 6- класс, 2018.
3. Бекбоев И.Б., Борубаев А.А., Айылчиев А.А. Геометрия 7-9-класстар, Бишкек, 2006.
4. Бекбоев И.Б., Борубаев А.А., Айылчиев А.А. Геометрия 10-11-класстар, Бишкек, 2009.

Омошев Т.Т., п.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Куваков Ж., математика мугалими
Сузак районундагы Көк-Арт орто мектеби
Куваков С., т.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

ШАРДЫК СЕГМЕНТТИН, ШАРДЫК КАТМАРДЫН (ПОЯСТЫН), ШАРДЫК СЕКТОРДУН КӨЛӨМДӨРҮН ОКУТУУ

Аннотация

Макалада окуучулардын мейкиндик элестөөлөрүн калыптандыруунун маселеси каралган. Каралып жаткан теманын практикадагы, турмуштагы ордун окуучуларга өз колдору менен жасоо аркылуу терең түшүнүшкөндүгү айтылат. Эсептөөнү теория менен б.а. математиканын тили болгон формулалар аркылуу байланыштыруу маселеси чечүү менен машыгууларга ээ болушуп, даярдык иштери жекече өз алдынча практикалангандыгы жөнүндө маалымдалат.

Түйүндүү сөздөр: шардык сегмент, шардык катмар, 1-2-түрдөгү шардык сектор, турмуштагы тоголок нерселер, Симсондун формуласы, түндүк, чамгарак, анык интеграл, жаратылыш тын кубулуштары, сферикалык төрт бурчтуктар, боз үйдүн түндүгүнүн философиясы.

Геометрия курсунун эң соңку темасы: V глава. § 42. Бул түшүнүктөр боюнча окуучуларыбыздын билими тайкы болуп келүүдө, мунун себептери ар түрдүү: жыл аягы болуп чарчап калышууда, окууга тапшырабыз дешип алаксышууда, акыркы коңгуроонун да таасири бар. Ошондой эле мугалимдерибиз да астейдил маани бербей калышат. Сабакты өтүүдө теория менен гана чектелип, мисал-маселелер жетишерлик деңгээлде класста иштелбей, үй тапшырмалары толук аткарылбай, өз алдынча иштөө процесси токтоп калат. Практикалык иштер чийме менен гана чектелип калгандыгын байкоодобуз.

Бул акыркы темалардын турмуштагы, өндүрүштөгү, дүйнө таанымын кеңейтүүдөгү мааниси өтө жогору. Теманы түшүндүрүүдө телонун сүрөтүн, чиймесин, каркасын, элесин, заттын өзүн кармап көрүү менен экспериментти өз колу менен жасоо – окуучуларга жугумдуу, таасирдүү, элестүү жана практика менен теориянын дал келүүсүнө ынанышып, далилдешип жана тастыкташмакчы.

Алгач окуучулардын ар бири тоголок формасындагы бир затты алып келүү тапшырмасын беребиз. Муну ойноо үчүн эмес, ченөө аркылуу ошол заттын айланасынын узундугун, аянтын жана көлөмүн эсептөө максатында колдонобуз. Баскетбол, волейбол, футбол топтору; түрдүү ченемдеги шариктер (теннистин, билиардын ж.у.с.). Ар бир окуучу өздөрү алып келген тоголок нерсесинин айланасын жип менен ченеп, аны сызгычка же метрге коюп узундугун билебиз. Айлананын узундугу $C=2\cdot\pi\cdot r$ же $C=\pi\cdot d$ формуласы менен эсептелерин эске салып, окуучулардын ар биринен өзү алып келген шар формасындагы заттын радиусун аныктоо тапшырмасын берүү менен аткаруу багыттын көрсөтөбүз. Бул жумуш сабагыбыздын 1-этабы, өтүлгөндү кайталоо болуп жатат.

2-этабында: $V=\frac{4}{3}\cdot\pi\cdot R^3$ (1) же $V=\frac{1}{6}\cdot\pi\cdot d^3$ (2) формуласынын жардамында өздөрү эсептеген радиустун же диаметрдин сан маанилерин коюп, кармаган нерсесинин көлөмүн эки түрдүү жол менен эсептешип жооптору бирдей экендигине ынанышат.

А биз доскага: $V=\frac{1}{6}\cdot h\cdot(S_T+4S_{\text{орт}}+S_{\text{ж}})$ жазуусун жазып, бул Симсондун формуласы деп тааныштырабыз. Мында: S_T – шардын тегиздик менен кесилишинин төмөнкү аянты, $S_T=0$. $S_{\text{орт}}$ - шардын тегиздик менен диаметр аркылуу өткөн кесилиш аянты аны $S_{\text{орт}}=\pi\cdot r^2$ формуласы менен эсептешет. Өзү тапкан радиустун сан маанисин формулага коюп кармаган нерсесинин кесилиштин аянтын эсептөө тапшырмасын беребиз.

$S_{\text{ж}}$ - шардын, тегиздик менен кесилишинин жогорку аянты, $S_{\text{ж}}=0$. $h=2\cdot r$ – шардын бийиктиги б.а. диаметри. Ар бир окуучу бул формула боюнча эсептөөлөрүн жүргүзүүдөн, өздөрү алып келген тоголок нерсесинин көлөмү бирдей чыккандыгын байкашат. Себебин: $V=\frac{1}{6}\cdot 2\cdot r\cdot(0+4\pi\cdot r^2+0)=\frac{4}{3}\cdot\pi\cdot r^3$ же $V=\frac{1}{6}\cdot\pi\cdot d^3$ деп түшүндүрөбүз.

Сабактын кийинки этабында мугалимдин көзөмөлүндө ар бири өзүнүн тоголок нерсесин эки жерден кескенден кийин мугалим берген бычагын алып коюп, кесүүнү төмөндөгүчө түшүндүрөбүз. Ар бириндин жогору жана төмөн жагынан кескендиги учурду - шарды тегиздик менен кесүү деп түшүнөбүз. А мен тоголок дарбызды элестетүү менен аш бычак менен кесүү аркылуу тоголоктун жогорку жана төмөнкү бөлүгүн **шардык сегмент**, ал эми ортоңку бөлүгүн **шардык катмар** (пояс) деп атоону айтуу менен кайталайбыз. Баарыбыз көргөндөй шар 3 бөлүккө бөлүндү: шардын жогорку бөлүгү 1-шардык сегмент, ортоңку бөлүгү шардык катмар, төмөнкү бөлүгү 2-шардык катмар болуп. Бул 3 бөлүктүн көлөмдөрүнүн суммасы теориянын негизинде алгачкы шардын көлөмүнө барабар.

Окуучулар өздөрүнүн алып келген тоголок нерсесин 3 кө бөлгөндөн кийинки бөлүктөрдү кармалап көрүү менен бири - биринен айырмачылыгын ажырата алышат. Андан соң ар бир окуучу өзү бөлгөн бөлүктөрдүн көлөм дөрүн табууну тапшырмасын үйгө беребиз. Алгач аларга практика жүзүндө көрсөтүү менен чогуу иштейбиз. Доскага диаметри 12 см же б.а. радиусу 6 см болгон шардын чиймесин чийебиз. Баарыбыз жапырт ушул шардын көлөмүн табууга киришебиз. Аны $V = \frac{4}{3} \cdot \pi \cdot r^3$ же $V = \frac{1}{6} \cdot \pi \cdot d^3$ формуласы менен эсептөөгө окуучуларга сунуштайбыз, натыйжада: $V = 288 \cdot \pi$ ге ээ экенин аныкташат. Каралып жаткан шардын бийиктиги: $h = 12$ см. Бул шарды жогору жагынан бийиктигинин $\frac{1}{6}$ бөлүгү болгон 2 см, төмөн жагынан бийиктигинин $\frac{1}{4}$ бөлүгү болгон 3 см аралыкта тегиздикке параллель абалда кесебиз. Анда жогорку бөлүгү $O_1P_1 = h_1 = 2$ см болгон 1-шардык сегмент, төмөнкү бөлүгү $O_2P_2 = h_2 = \dots = 3$ см болгон 2-шардык сегмент, ортоңку бөлүгү $O_1O_2 = h_3 = 7$ см болгон шардык катмарга ажыратабыз. 1-чийме.

Шардын бийиктиги $h = 12$ см. 1-шардык сегменттин бийиктиги $h_1 = 2$ см, радиусу $O_1A_1 = O_1B_1 = r_1$; 2-шардык сегменттин бийиктиги $h_2 = 3$ см, радиусу $O_2A_2 = O_2B_2 = r_2$. Шардык катмардын жогорку радиусу r_1 , төмөнкү радиусу r_2 , бийиктиги $O_1O_2 = h_3 = 7$ см, анткени $h_1 + h_2 + h_3 = 12$. Эми шардык катмардын жогорку жана төмөнкү негиздеринин радиусун аныктайлы. 1-чиймеде көрүн гөндөй:

$$r_1^2 = R^2 - (R - h_1)^2 = R^2 - R^2 + 2 \cdot R \cdot h_1 - h_1^2 = h_1 \cdot (2 \cdot R - h_1) = 2 \cdot (2 \cdot 6 - 2) = 20. \quad r_1^2 = 20 \rightarrow r_1 = \sqrt{20}.$$

Жогорудагы жол менен төмөнкү кесилиштин радиусун эсептейли:

$$r_2^2 = R^2 - (R - h_2)^2 = R^2 - R^2 + 2 \cdot R \cdot h_2 - h_2^2 = h_2 \cdot (2 \cdot R - h_2) = 3 \cdot (2 \cdot 6 - 3) = 27. \quad r_2^2 = 27 \rightarrow r_2 = \sqrt{27}.$$

Тегеректин хорда менен чектелген бөлүгү сегмент экенин кайталоо менен окуучулардын эсине салуу менен аналогиянын жардамында шарды тегиздик менен кескендеги бөлүгү шардык сегмент экенин байланыштыруу аркылуу түшүндүрөбүз. Шардык сегменттин көлөмү:

$V_{\text{шардык сегмент}} = \pi \cdot h^2 \cdot (R - \frac{h}{3})$ формуланын жардамында жогорку жана төмөнкү шардык сегменттердин көлөмдөрүн эсептейбиз:

$$V'_{\text{ш.с.}} = \pi \cdot h_1^2 \cdot (R - \frac{h_1}{3}) = \pi \cdot 2^2 \cdot (6 - \frac{2}{3}) = 21\frac{1}{3} \cdot \pi.$$

$$V'_{\text{ш.с.}} = 21\frac{1}{3} \cdot \pi.$$

$$V''_{\text{ш.с.}} = \pi \cdot h_2^2 \cdot (R - \frac{h_2}{3}) = \pi \cdot 3^2 \cdot (6 - \frac{3}{3}) = 45 \cdot \pi.$$

$$V''_{\text{ш.с.}} = 45 \cdot \pi. \quad \text{Шардык катмардын көлөмү:}$$

$$V_{\text{шардык катмар}} = \frac{1}{2} \cdot \pi \cdot h \cdot (a^2 - b^2) + \frac{1}{6} \cdot \pi \cdot h^3.$$

$$V_{\text{ш.к.}} = \frac{1}{2} \cdot \pi \cdot h_3 \cdot (r_1^2 - r_2^2) + \frac{1}{6} \cdot \pi \cdot h_3^3 = \frac{1}{2} \cdot \pi \cdot 7 \cdot (20 + 27) + \frac{1}{6} \cdot \pi \cdot 7^3 = 222\frac{2}{3} \cdot \pi.$$

$$V_{\text{ш.к.}} = 222\frac{2}{3} \cdot \pi.$$

Окуучулар менен бирге шардын 3 бөлүкчөсүнүн көлөмдөрүн суммалайбыз:
 $V_{\text{шар}} = V'_{\text{ш.с.}} + V''_{\text{ш.с.}} + V_{\text{ш.к.}} = 21\frac{1}{3} \cdot \pi + 45 \cdot \pi + 222\frac{2}{3} \cdot \pi = 288 \cdot \pi. \quad V_{\text{шар}} = 288 \cdot \pi.$

Шардын, шардык катмардын, эки ар түрдүү шардык сегменттердин көлөмдөрүн айрым-айрым эсептеп чыктык, соңунда алардын көлөмдөрүн да суммалап койдук, ушул эсептөөлөрдөн силер кандай жыйынтык чыгара аласыңар - деген суроого окуучулар түрдүү

жекече ой пикирлерди айтышты. Айтылган ой пикирлерге теорияга жана практикалык эсептөөлөргө талдоо жүргүзүү менен каталарга, чын айтылыштарга, туура чыгарылыштарга маани берүү менен туура жыйынтык чыгарган окуучулардын оюна:

Шардын көлөмү – өзүнүн бөлүктөрүнүн көлөмдөрүнүн суммасына барабар - деген сүйлөмдү кошумчалайбыз.

Шардын көлөмү: жогорку шардык сегменттин, ортоңку шардык катмардын жана төмөнкү шардык сегменттин көлөмдөрүнүн суммасына барабар:

$$V_{\text{шар}} = V'_{\text{ш.с}} + V''_{\text{ш.с}} + V_{\text{ш.к}} = 288 \cdot \pi \text{ экенин далилдедик.}$$

Мындан:

$$V'_{\text{ш.с}} = V_{\text{шар}} - (V'_{\text{ш.с}} + V''_{\text{ш.с}}). \quad V'_{\text{ш.с}} = V_{\text{шар}} - (V_{\text{ш.к}} + V''_{\text{ш.с}}). \quad V''_{\text{ш.с}} = V_{\text{шар}} - (V_{\text{ш.к}} + V'_{\text{ш.с}}).$$

Шардык сегментти окутууда окуучуларга кыргыздын боз үйүнүн түндүгү менен байланыштыруу аркулуу теманы бышыктайбыз. **Түндүк** – айлана формасында (чамгарак) болуп, ага 3 параллель жаалар, ага кесилишкен дагы 3 параллель жаалар айланага (чамгаракка) бекитилет. Түндүктүн үстүн жабуу абалындагысын геометрия курсундагы шардын бөлүгү болгон – шардык сегмент менен байланыштырууга болот. Тегиздик аркылуу бөлүнүп алынган шардын АСВ бөлүгү бөлүгү **шардык сегмент** деп аталат. Шардын тегиздик менен кесилишкендеги F тегереги шардык сегменттин негизи, бийиктиги $SO_2 = h$.

Шардык сегменттин негизинин радиусу **r**, бийиктиги **h**, шардын борбору менен түзгөн бурчу $\angle A_1OB_1 = \alpha$ болсун дейли. Анда $AD=BD=r$ да негизинин аянтын $S = \pi r^2$, каптал бетинин аянтын $S_{\text{кб}} = 2\pi rh$, толук бетинин аянтын $S_{\text{тб}} = 2\pi rh + \pi r^2$ формуларынын жардамында эсептейбиз. Ошондой эле $OA=OB=R$, $CD=h$ экенин эске алып, $CD=h = CO - OD = R - \sqrt{R^2 - r^2}$ бийиктигин эсептейбиз. 2-чийме.

Шардык сегменттин көлөмүн табуу формуласы окуу китебинде өз алдынча чыгарууга берилгендиктен, биз төмөндөгүчө келтирип чыгарууга аракет жасайбыз: Алгач тегеректи диаметринин айланасында айландыруудан кандай тело келип чыгарын окуучулардын эсине салуу менен шар келип чыгарын көрсөтөбүз. Андан соң борбордон H аралыкта шарды тегиздик менен кессек **шардык сегмент** пайда болорун биз практикадан көрдүк.

Мында сегменттин бийиктиги (R-H) болуп калат эмеспи. Тегеректин чеги болгон айлананын теңдемеси:

$x^2 + y^2 = R^2 \rightarrow y = f(x) = \sqrt{R^2 - x^2}$, $R - H < x \leq R$ экенин эске алуу менен алгебра курсунун материалдарын пайдалануу аркылуу (анык интегралды колдонуу аркылуу) көлөмдү табабыз.

$$V_{\text{шардык сегмент}} = \pi \cdot \int_{R-H}^R (R^2 - x^2) dx = \pi \cdot (R^2 \cdot x - \frac{1}{3} x^3) \Big|_{R-H}^R = \pi \cdot (R^2 \cdot (R-H) - \frac{1}{3} (R^3 - R^3 + 3R^2H - 3RH^2 + H^3)) = \pi \cdot (R^2H - \frac{1}{3} (3 \cdot R^2 \cdot H - 3 \cdot R \cdot H^2 + H^3)) = \pi \cdot (R^2H - R^2H + RH^2 - \frac{1}{3} H^3) = \pi \cdot (RH^2 - \frac{1}{3} H^3) = \pi \cdot H^2 \cdot (R - \frac{1}{3} H).$$

$$V_{\text{шардык сегмент}} = \pi \cdot H^2 \cdot (R - \frac{1}{3} H).$$

Биз шардык сегменттин көлөмүн табуу формуласын келтирип чыгардык. Дагы башкача жолдор менен да келтирип чыгарууга боло тургандын жана жыйынтыгы ушул эле формула болорун окуучуларга айтабыз.

Жер шары сферикалык төрт бурчтуктарга бөлүнгөндүгүн эске алуу менен боз үйдүн түндүгү да жаалар аркылуу төрт сферикалык төрт бурчтукка ээ экендигин айта кетмекпиз. 6 жаа чамгаракка тирелип, жаратылыштын кубулуштарына (шамал, бороон, нөшөрлөн жамгыр, мөндүр, борошологон кар ж.у.с.) туруштук берип келген.

Биз карап жаткан кыргыздын боз үйүнүн түндүгүнүн философиясы төмөндөгүчө: Түндүктүн чамгарактагы (айланадагы) жаалар сайылган 12 тешик (чекит) – бир жылдагы 12 айдын саны. Жаалардын кесилишүүсүнөн пайда болгон төрт сферикалык төрт бурчтук – 4 мезгил (жаз, жай, күз, кыш). Түндүк көмкөрүлгөн асманга окшоп турат. Чамгаракка бекитилген үч жаа – а дүйнө, бу дүйнө, о дүйнөнү чагылдырса, аларга кесилишкен үч жаа – өткөн мезгил, учурдагы мезгил, келечектеги мезгилди түшүндүрөрүн эске салып тургандыгын окуучуларга айта кетүү ата-бабаларыбыздын кылымдарды карткан карт тарыхынын учкай маалымат бере кеткен болобуз.

Тегеректин эки радиус менен чектелген бөлүгү **сектор** - деп планиметрия бөлүгүндө окуганбыз. Ошондой эле сектордун аянты - үч бурчтук менен сегменттин аянттарынын суммасына барабар. Мына ушуну эле мейкиндикте аналогиянын негизинде окшоштуруп кароо жөнөкөй шардык сектор болот. Жогоруда караган жөнөкөй шардык сегменти борбор менен байланыштырган абалды карасак болот. Ал деген - үстүнкү бөлүгү шардык сегмент, түбү конус менен болгон биригүүнү элестетүүгө болот. Геометрия (10-11) окуу китебиндеги 63 (а) – сүрөт.

$$\text{Көлөмү: } V_{\text{шардык сектор}} = \frac{1}{3} \cdot \pi a^2 \cdot \text{ОД} + \pi \cdot h^2 \left(R - \frac{h}{3}\right).$$

Мында: **h** – шардык сегменттин бийиктиги, **a** – конустун негизинин радиусу, **ОД** – конустун бийиктиги.

$$a^2 = h \cdot (2R - h) \text{ боло тургандыгын эске алсак, анда шардык сектордун көлөмү:}$$

$$V_{\text{шар. сектор}} = \frac{2}{3} \cdot \pi R^2 \cdot h.$$

№ 23 маселе. Шардык сектордун радиусу **R**.

Октук кесилишиндеги бурч 120° .

Мунун көлөмүн тапкыла.

Берилди: $O_1A=R$. $\alpha=120^\circ / V_{\text{шар. сектор}} - ?$

3-чийме.

$$\text{Чыгаруу: } V_{\text{шар. сектор}} = \frac{2}{3} \pi R^2 \cdot h. \quad \frac{OO_1}{R} = \sin 30^\circ \rightarrow OO_1 = 0,5R.$$

$$V_{\text{шар. сектор}} = \frac{2}{3} \pi R^2 \cdot 0,5R = \frac{1}{3} \pi R^3$$

$$\text{Жообу: } V_{\text{шар. сектор}} = \frac{1}{3} \pi R^3.$$

№24 маселе.

Эгерде шардык сектордун негизинин айланасынын радиусу 60 см ге, ал эми шардын радиусу 75 см ге барабар болсо, бул шардык сектор дун көлөмүн тапкыла.

Берилди: $r_{\text{ш. сег.}} = O_1A = 60 \text{ см}$, $R = OA = 75 \text{ см} / V_{\text{шар. сектор}} - ?$

Чыгаруу:

3-чиймеде: $OO_1 = \sqrt{OA^2 - O_1A^2} = \sqrt{75^2 - 60^2} = 45 \rightarrow OO_1 = 45 \text{ см}$. $R = OP = 75 \text{ см}$. $h = O_1P - O_1O = 75 - 45 = 30 \rightarrow h = 30 \text{ см}$.

$$V_{\text{шардык сектор}} = \frac{1}{3} \cdot \pi a^2 \cdot \text{ОД} + \pi \cdot h^2 \cdot \left(R - \frac{h}{3}\right) = \frac{1}{3} \cdot \pi \cdot 60^2 \cdot 45 + \pi \cdot 30^2 \left(75 - \frac{30}{3}\right) = 54\,000 \pi \text{ см}^3 + 58\,500 \pi \text{ см}^3 = 112\,500 \pi \text{ см}^3 = 112,5 \pi \text{ дм}^3. \quad (1 \text{ дм}^3 = 1\,000 \text{ см}^3)$$

$$\text{Жообу: } V_{\text{шар. сектор}} = 112,5 \pi \text{ дм}^3.$$

§42. №20 маселе. Шардын радиусу 10 дм, ага радиустары 6 дм болгон эки параллель кесилиштер жүргүзүлгөн. Кесилиштерден пайда болгон шардык катмардын көлөмүн аныктагыла.

Берилди: $R = OA = OT = 10 \text{ дм}$. $r = O_1A = 6 \text{ дм} / V_{\text{шардык катмар}} - ?$

Чыгарылышы: $V_{\text{шардык катмар}} = \frac{1}{2} \cdot \pi \cdot h \cdot (a^2 - b^2) + \frac{1}{6} \cdot \pi \cdot h^3$. OO_1A тик бурчтуу үч бурчтунда: $R^2 = r^2 + O_1O^2 \rightarrow O_1O^2 = R^2 - r^2 = 10^2 - 6^2 = 64. \rightarrow O_1O = 8 \text{ дм}$. $OT = OO_1 + O_1T \rightarrow O_1T = OT - OO_1 = R - r = 10 - 8 = 2 \text{ (дм)} = h$. $h = 2 \text{ дм}$.

$$V_{\text{шардык катмар}} = \frac{1}{2} \cdot \pi \cdot h \cdot (r_1^2 + r_2^2) + \frac{1}{6} \cdot \pi \cdot h^3 = \frac{1}{2} \cdot \pi \cdot 16 \cdot (6^2 + 6^2) + \frac{1}{6} \cdot \pi \cdot 16^3 = \frac{1}{3} \cdot \pi \cdot 3776 \approx 1258,666 \dots \pi \approx 1269 \pi \text{ дм}^3.$$

$$V_{\text{шардык катмар}} = 1\,269 \pi \text{ дм}^3. \text{Текшерүү: } V_{\text{шар. сегмент}} = \pi h^2 \cdot \left(R - \frac{h}{3}\right) = \pi \cdot 2^2 \cdot \left(10 - \frac{2}{3}\right) = \frac{112}{3} \pi.$$

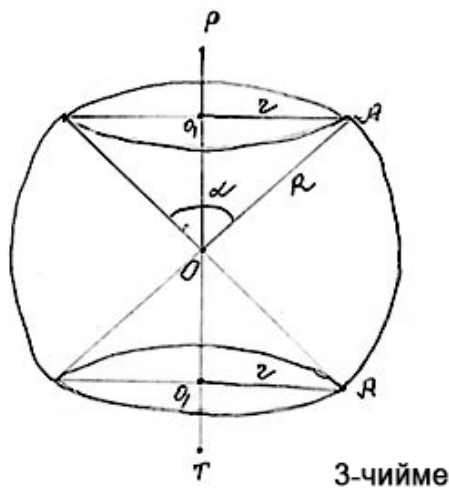
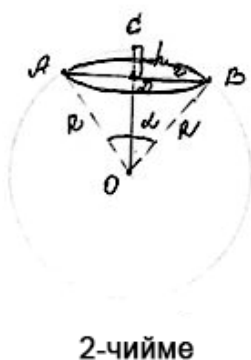
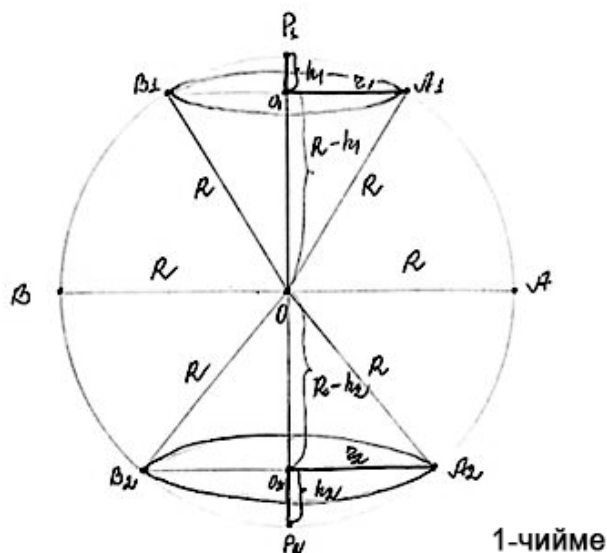
$$\text{Шардын көлөмү: } V = \frac{4}{3} \pi \cdot 10^3 = \frac{400}{3} \pi.$$

Шардык сегмент экөө болгондуктан, жогорудагыны көлөмдү эки эселентебиз, анда $\frac{224}{3} \pi$ болуп калат.

$$V_{\text{шардык катмар}} = V_{\text{шар}} - V_{\text{шардык сегмент}} = \frac{400}{3} \pi - \frac{224}{3} \pi = \frac{3776}{3} \pi \approx 1\,259 \pi \text{ дм}^3.$$

Текшерүү жооптун туралыгын ырастады.

3-чийме.

Кезекте шардык сектордун көлөмүн табуу формуласын издейли. Жогоруда биз шардык сегменттин көлөмүн карадык, ушуга улай эле кошумчалоо менен анын түбүндөгү конусту кошо кароо жетиштүү боло тургандыгын окуучуларга чиймеден көрсөтөбүз. Чиймеде $OA_1P_1B_1$ шардык секторунун көлөмү- $A_1P_1B_1$ шардык сегмент менен $A_1O_1B_1$ конустун көлөмдөрүнүн суммасына барабар экенин 1-чийме менен байланыштырабыз: $V_{\text{шардык сектор}} = V_{APB} + V_{AOB}$. $V_{A_1P_1B_1} = \pi \cdot H^2 \cdot (R - \frac{1}{3} \cdot H)$. $V_{A_1O_1B_1} = \frac{1}{3} \pi \cdot O_1B^2 \cdot OO_1$. H – шардык сектордун бийиктиги, R – шардын радиусу, O_1B – айлананын чекитинин диаметрге жүргүзүлгөн перпендикуляр. $O_1B^2 = H \cdot (2R - H)$, анда конустун көлөмү: $V_{AOB} = \frac{1}{3} \cdot \pi \cdot H (2R - H) ((R - H))$.

APB шардык сегмент менен AOB конустун көлөмдөрүнүн суммаласак, анда шардык сектордун көлөмүн табуу формуласын келтирип чыккан болобуз:

$$V_{\text{шардык сектор}} = \pi \cdot H^2 \cdot (R - \frac{1}{3} \cdot H) + \frac{1}{3} \pi \cdot H (2R - H) (R - H) = \frac{1}{3} \pi \cdot H (3H \cdot (R - \frac{1}{3} \cdot H) + (2R - H) \cdot (R - H)).$$

Кашаларды ачып окшош мүчөлөрдү жыйнап, жөнөкөйлөткөндөн кийин төмөнкү формулага ээ болобуз.

$V_{\text{шардык сектор}} = V_{\text{шар. сектор}} = \frac{2}{3} \cdot \pi R^2 \cdot H$ – 1-түрдөгү шардык сектордун негизинин бети шардык сегмент болгон томпок фигура. 2-түрдөгү шардык сектордун формасы шардык алкак болгон томпок эмес фигура. Мында тема комплекстүү түрдө каралды: теория, практика, турмуштук маселелер, элдик педагогика, тарых, математикалык эсептөөлөр алардын

текшерилиши б.а. тактык, каталыктарга жол бербөө, тиешелүү маселерди чыгаруу менен эң негизгиси максаттын аткарылышын окуучулар менен биргеликте ишке ашыруу бир нече этаптар аркылуу үзүрлүү жүргүзүлдү.

Адабияттар

1. И.Б. Бекбоев, А.А.Бөрүбаев, А.А.Айылчиев. Геометрия 10-11 Бишкек -2009
2. И.Бекбоев, А.Абдиев, С.Салыков, Ж.Ыбыкеева Геометрияны 10-11класстарда окутуу Бишкек “Педагогика” 2003.
3. И.Б.Бекбоев, А.А.Бөрүбаев, А.А.Айылчиев. Геометрия 7-9 Бишкек “Билим” 2006.

*Найманбаев М. Ж., п.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Муктарбекова А. М., окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

КЕНЖЕ МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫН ОКУУ ИШ-АРАКЕТТЕРИ, ДЕНЕ ТАРБИЯСЫ ЖАНА АДЕП-АХЛАКТЫК ӨНҮГҮҮСҮ

Аннотация

Макалада кенже мектеп жашындагы окуучулардын жетектөөчү иш-аракети катары эсептелген окуу иш-аракетинин балдардын таануу процесстерине, инсандык сапаттарынын өнүгүшүнө, жаңы өзгөрүүлөргө алып келген таасири жөнүндө айтылып көрсөтүлөт.

Ошондой эле дене тарбиясы менен адеп-ахлак тарбиясынын маани-маңызы, биримдиги чагылдырылып чечмеленет.

Түйүндүү сөздөр: жетектөөчү иш-аракет, жаңы түзүлүүлөр, дене тарбиясы, адеп-ахлак тарбиясы, окуу, көргөзмөлүүлүк методу, инсандык сапаттар, дене тарбия көнүгүүлөрү, элдик педагогика.

УЧЕБНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И НРАВСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В статье говорится о влиянии учебной деятельности, которая рассматривается как ведущая деятельность младших школьников, на познавательные процессы детей, на развитие личностных качеств, вызывает новые изменения.

Также отражены и осмыслены важность и единство физического воспитания и нравственного воспитания.

Ключевые слова: ведущая деятельность, новообразования, физическое воспитание, нравственное воспитание, учеба, метод наглядности, личностные качества, физические упражнения, народная педагогика.

EDUCATIONAL ACTIVITY, PHYSICAL EDUCATION AND MORAL DEVELOPMENT OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN

Annotation

The article deals with the influence of educational activity, which is considered as the leading activity of younger students. On the cognitive processes of children, on the development of personal qualities, on new changes.

The importance and unity of physical education and moral education is also reflected and comprehended.

Keywords: leading activity, neoplasms, physical upbringing, moral education, studies, visibility method, personal quality, physical exercise, folk pedagogy.

Баланын психикалык өнүгүүсүнүн негизги шарты анын өзүнүн активдүү ишмердүүлүгү эсептелинет. Окумуштуу, психолог А. Н. Леонтьев психологияга жетектөөчү иш-аракет түшүнүгүн киргизген.

Ал “... баланын психикалык өнүгүшүнүн башкы процесси улуу муундардын коомдук-тарыхый тажрыйбаларын өздөштүрүү. Бул процесс баланын ишмердүүлүгүнүн предметтерге жана курчап турган чөйрөдөгү кубулуштарга жасаган мамилеси аркылуу ишке ашырылат” – деп белгилеген. Баланын түздөн-түз өзүнүн активдүү мотивациялык иш-аракетинин негизинде анын психикалык процесстеринде, инсандык психологиялык өзгөчөлүктөрүндө башкы өзгөрүүлөр келип чыгат. Демек, жетектөөчү иш-аракет баланын өнүгүшүнүн белгилүү бир курагындагы жаңы өзгөрүүлөргө алып келет.

Кенже мектеп жашындагы окуучулардын жетектөөчү иш-аракети–бул окуу иш-аракети болуп эсептелет. Окуу балдардын билим, тарбиясына, инсандык сапаттарынын, жүрүм-турумунун калыптанышына шарт түзөт. Окуу процессинин натыйжасында окуучуларда жаңы маалыматтарды кабыл алуу жана өздөштүрүү жүрөт. Өздөштүрүүнүн негизинде гана балада жаңы өзгөрүүлөр, кайра түзүүлөр келип чыгат. Ал эми мындай өзгөрүүлөрдүн келип чыгышы мугалимдин жөндөмдүүлүгүнө, педагогикалык чеберчилигине тыгыз байланыштуу.

Мугалим окуучуну тең укуктуу партнер катары кабыл алып, анын тажрыйбасын кубаттап, окутуунун ар түрдүү методдорун жана формаларын колдонушу зарыл. Ошондой

эле ар бир окуучунун демилгесин, жеке мамилесин, өз алдынча иш-аракет ыкмаларын камсыз кылган кырдаалдарды жаратып, талдоо жүргүзүү өтө маанилүү.

Баланын өнүгүүсү натыйжалуу болуш үчүн жагымдуу психологиялык атмосфераны түзүү жана окууга кызыктыруу зарыл болуп эсептелет.

Окуу китебин сабаттуу окуу баланын кебин, сөз байлыгын өнүктүрүүдө өзгөчө чоң мааниге ээ. Сөздөрдү үн чыгарып анализдөөнүн негизинде окумуштуу-психолог Д.Б.Эльконин окууга үйрөтүүнүн методикасын иштеп чыккан, анткени келечекте орфографияга жеңил ээ болуусу маанилүү.

Окуучу баланын сөз менен бирге анын эрктик сферасын өнүктүрүү зарыл. Ал үчүн психолог П.Я.Гальпериндин “Окуучулардын акыл аракетин этаптуу калыптандыруу методикасын” пайдалануу максатка ылайыктуу. Бул методиканын негизинде образдар менен иштөөгө, эрежелер боюнча акыл аракетин көрсөтүп, эрктүү көңүл бурууну өнүктүрүү зарыл. Кенже мектеп окуучуларын окутууда көбүнчө көргөзмөлүүлүк методдору: демонстрация жана иллюстрация көбүрөөк колдонулат. Себеби, бул куракта окуучулардын табигый өнүгүүсүнө ылайык образдуу эс жана образдууойлоо жакшы өнүккөн учур болуп саналат. Ошондуктан балдар биринчиден, көргөзмөлүүлүккө жакшы көңүл бурушат, экинчиден, жеңил кабыл алып, оңой түшүнүүгө, маселени чечмелөөгө аракеттенишет жана жакшы кызыгышат.

Кенже мектеп жашындагы окуучуларда төмөнкүдөй жалпы психологиялык өзгөчөлүктөр кездешет:

1.Кенже мектеп жашындагы окуучуларда көргөзмөлүү, элестүү түшүнүктөрдү эстерине жакшы сакташат.

2.Эгерде сөз конкреттүү предметтердин, заттардын атын билдирсе эстеринде жакшы сакталат.

3.Кенже мектеп окуучуларында сөз-логикалык эске караганда, образдуу эс жакшы өнүгөт.

4.Көңүл буруусу алгач эрксиз, кийин эрктүү мүнөзгө айлана баштайт жана ойлоонун да образдуу түрү жакшы өнүгөт.

Жогорудагыдай психикалык процесстеринин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен окутуу иш-аракетин уюштуруу максатка ылайыктуу.

Окуу негизги, жетектөөчү иш-аракет катары көптөгөн функцияларды аткарып, окуучулардын керектөөлөрүн да канааттандыруу менен бирге инсандык жаңы түзүлүүлөргө алып келет. Демек, окуучунун тарбиясы жаңы нукка көтөрүлүп, дүйнө таанымы өзгөрөт. Муну төмөнкү таблицадан көрсөк болот.

Окуу-бул...

<p>Окуу-бул кенже мектеп жашындагы окуучулар-дын жетектөөчү иш-аракети. Ал окуучунун инсанынын жана психикасынын жаңы сапаттык өнүгү-шүнө алып келет.</p>	<p>Окуу-окуучунун турмушун уюштуруунун негизги формасы. Окууда окуучулардын базалык керектөөлөрү канааттандырылат.</p>	<p>Окуу-өнүктүрүүчү потенциал. Окуунун педагогикалык процесстеги функциялары:</p>
<p>-коммуникативдик жөндөмдүүлүгү өнүгөт макул болууну, (согласиться) макулдашууну (договориться) бөлүшүүнү үйрөнөт. -көңүл буруусу, эси, ой жүгүртүүсү, элестетүүсү, фантазиясы өнүгөт.</p>	<p>-окуу аркылуу таанып билүү канааттандырылат. -баарлашууда канааттандырылат. -кыймылда канааттандырылат -керектөөлөрүн канааттандырат.</p>	<p>-бул өнүгүү каражаты -тарбиялоо каражаты -баарлашуу каражаты -коррекциялоо каражаты -окуучулардын позитивдүү “Мен”ин калыптандыруу каражаты (окуудагы ийгилик)</p>

<p>-жүрүм-турумдун эрктүүлүгү калыптана баштайт. -максат коюунун, көндүмдөрдүн, акылында ой жүгүртүүнүн өнүгүшү жүрөт.</p>	<p>-өз алдынчалыгын, активдүүлүгүн канааттандырат.</p>	<p>-кебинин, ойлоосунун, эсинин, элестетүүсүнүн өнүгүшүнүн каражаты.</p>
--	--	--

Кенже мектеп жашындагы окуучулардын окуу иш–аракети алардын дене тарбиясына жана адеп-ахлак тарбиясына өз таасирин тийгизет. Баланын дене жактан өнүгүшү адамдын адептүү болушундагы ролу өзгөчө. Дене сак, чың болсо, аң–сезимдин, рухтун өсүшү ошончолук жогору болот жана баланын натыйжалуу, ийгиликтүү окуусуна мүмкүнчүлүк түзөт. Себеби, баланын денеси чың болсо, анын чөйрө менен карым–катыш түзүүсү эффективдүү жүрөт жана акыл жактан өнүгүүнү камсыз кылат. Ал эми акыл адеп–ахлак тарбиясын стимулдаштырат. Бул тууралуу Б.П. Никитин “Никитиндердин үй–бүлөсү”–деген китебинде белгилеген. Ошондой эле дене тарбиясынын ролу жөнүндөгү ойлор Ибн Сина, Омар Хаям, Жусуп Баласагындын эмгектеринде көрсөтүлгөн.

Орустун улуу педагогу К.Д.Ушинский да дене тарбиясына өзгөчө көңүл буруп, аны адамдын акыл, адеп жагынан өсүүсүнүн негизги шарты деп эсептеген жана сабакта көнүгүүлөрдү киргизүүнү белгилеген.

Ал эми кыргыз окумуштуусу, башталгыч класстарды окутуу боюнча мыкты адис К.Сартбаев өзгөчө окуучуларды адептүүлүккө тарбиялоого маани берүү менен дене тарбиясынын да ролун көрсөткөн.

Кенже мектеп жашындагы окуучуларды окутууда дене тарбиясы көңүл бурууну жакшыртат, эске тутууну жогорулатып ой жүгүртүүнү өнүктүрөт. Окуучулардын окуя, предмет кубулуштардын себеп–натыйжа байланыштарын байкоосуна, андап түшүнүүсүнө негиз жаратат.

Ибн Сина дене тарбиясына өзгөчө маани берип, балдардын денесин чыңдап, рухий-адептик жагынан да шайкеш өсүүсүн камсыз кылуу зарыл деп белгилеген. Ал дене тарбиясында көнүгүүнүн ролун бөтөнчө бөлүп көрсөткөн.

Окуу процессинин жүрүшүндө балдарды адептүүлүккө тарбиялоо башкы маселелерден. Анткени, окуучунун бүгүнкү адеп–ахлагы анын эртеңки күндөгү инсандык сапатын көрсөтөт. Бул кыргыз элдик тарбиясында төмөнкүдөй туюнтулат: ”Жашыңда жалжаң болсоң, карыганда калжаң болосун”, “Алпагай кызга, салпагай күйөө”.

Адеп–ахлак тарбиясына мыктылап көңүл буруп, адептик нарктуулукту өнүктүрүп, окуучулардын “жакшы “ – “жаманды” ылгай билүүсүнө данакер болуп, ырааттуу тарбия жүргүзүү мугалимдердин жана ата–энелердин негизги милдети.

Элдик педагогиканын салттарын жана идеяларын пайдалануу менен мектепте тарбия ишин жүргүзүүнү биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй балдарды 1–класстардан тартып сабактарда, класстан тышкаркы иштерде, элдик педагогиканын эң жөнөкөй элементтеринен баштап тааныштырууну колго алуу керек (адептик, эстетикалык, акыл –эстик, эмгектик ж.б. иштер).

Адептик, рухий ыймандык түшүнүктөрдү калыптандыруу бир нече баскычтардан турат:

1. Адептик түшүнүктөр тууралуу алгачкы жалпы маалыматка ээ болуу;
2. Түшүнүктү окуучунун аң–сезимдүү түрдө өздөштүрүүсү;
3. Окуучунун адептик түшүнүктү башка түшүнүктөрдөн ажырата билип, анын маңызын өздөштүрүүсү;

Биз окуу процессинде адептүүлүккө тарбиялоо боюнча элдик педагогиканын идеяларын, салттарын окуучуларда калыптандыруу боюнча бир катар иш–чараларды жүргүздүк. Алсак: улууларга урмат менен мамиле жасоо, жаныбарларга, өсүмдүктөргө кам көрүү, ата–энени урматтоо, эмгекти сүйүү, Мекенди коргоо ж.б.

Окуучуларды биз класстык жана класстан тышкаркы иштер аркылуу адептүүлүктүн оң касиеттерине кандайдыр бир деңгээлде көнүктүрдүк жана ага тарбиялоодо кээ бир элдик каражаттарды пайдаландык. Мисалы, жогоруда айтылгандар менен катар элдик акыл–насаат ырларды жаттоо, жомок айтуу, элдик музыка жазылган магнитофон кассеталарын угузуу, макал-лакаптарды колдонуу жана алардын маанисин чечмелөө жана башкалар боюнча аңгемелешүү, мелдештер, конкурстар өткөрүлдү.

Окуучуларды тарбиялоого багытталган мындай практикалык иштерге тартуу, аларда акырындык менен прогрессивдүү элдик педагогиканын идеялары жөнүндө алган билимине жараша шык, жөндөмдүүлүк жана жакшы адаттарды калыптандырууга, тарбиялануучулардын турмушуна жана жүрүм–турумуна мыкты көндүмдөрдү сиңирүүгө, алган билими улам өркүндөп ички ишенимге айланууга өбөлгө болоруна ынандык.

Окуу-тарбия ишинин бардык этабы логикалуу, системалуу жана таасирлүү болушу максатка ылайыктуу. Сабакка коюлган тарбиялык талаптар да так аткарылышы керек. Мына ушунун өзү да балага эң сонун тарбия берет.

Демек, окуу окуучулардын негизги иш–аракети катары алардын жалпы өнүгүшүнө, дене тарбиясына жана адеп–ахлак түшүнүктөрүнүн калыптанышына өтө чоң таасирин тийгизүү менен тиешелүү керектөөлөрүн канааттандырып, инсандык жаңы түзүлүүлөрдү камсыздайт.

Адабияттар

1. Апыш Б., Бабаев Д., Жоробеков П. Педагогика. - Бишкек, 2002
2. Найманбаев М.Ж. Кенже мектеп окуучуларынын курактык психологиялык өнүгүү өзгөчөлүктөрү. “ИИМСИ жарчысы”, №1 – 2022
3. Найманбаев М.Ж. Дене тарбиясы менен адеп жана акыл тарбиясынын биримдиги. “Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары”, №1 -Бишкек, 2014
4. Рысбаев С.К. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. – Бишкек, 2006

СОЦИАЛЬНО- ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ

Аннотация

Цель статьи - анализ изучения социально-психологической адаптации студентов-первокурсников. В качестве исследовательской задачи авторы определили попытку определить особенности адаптации к новым условиям обучения и индекс удовлетворенности жизнью. Выделены и описаны уровни социально-психологической адаптации студентов-первокурсников. Сформулированы основные способы психологической поддержки студентов в период адаптации к условиям вуза.

Ключевые слова: адаптация, социальная адаптация, социально-психологическая адаптированность, студенты, психологическая поддержка

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION STUDENTS AT UNIVERSITY

Abstract

The purpose of the article is to analyze the study of the socio-psychological adaptation of first-year students. As a research task, the authors determined an attempt to determine the level of adaptation to new educational conditions and the index of life satisfaction. The characteristic features of the socio-psychological adaptation of first-year students are singled out and described. The main ways of solving the successful socio-psychological adaptation of students are formulated.

Keywords: adaptation, social adaptation, socio-psychological adaptability, students, psychological support

Актуальная проблема функционала высшего образования – это создание условий для успешной адаптации первокурсников к обучению, что способствует сохранению контингента обучающихся и обеспечение качества их профессиональной идентификации. В период рыночной экономики конкурентоспособными специалистами являются те, кто может быстро и мобильно реагировать на потребности рынка, влиять на него, приспосабливаться к его потребностям и внедрять новые технологии. Успешность подготовки будущего специалиста в вузе во многом зависит от качества и сроков адаптационного процесса студента на младших курсах обучения, а также от того, насколько студент усваивает знания и умения, необходимые для его бесперебойного функционирования в студенческая среда [1; 2].

Эффективная психическая адаптация выступает как необходимое условие успешной реализации мотивированного поведения в конкретных условиях внешней среды. Важным аспектом психической адаптации человека является социально-психологическая адаптация, связанная с приспособлением человека к социуму.

Социальная адаптация есть процесс и в то же время результат внутренней и внешней гармонизации личности с окружающей средой, процесс активной и индивидуальной адаптации, уравнивание потребностей человека и требований среды [3]. Показателями адаптации человека являются его уравновешенные отношения с другими людьми, успешность в деятельности, гармония в поведении. Понятие «адаптация» использовал в 1865 г. немецкий физиолог Г. Обер для обозначения изменения чувствительности при длительном действии адекватного раздражителя. Оно стало одним из центральных понятий в науках о жизни: философии, физиологии, медицине, психологии.

Существует множество определений феномена адаптации. В обобщенном виде адаптация описывается как приспособление, необходимое для адекватного существования в меняющихся условиях, а также процесс включения личности в новую социальную среду, освоение новых условий. В середине XX века ученые пришли к выводу о наличии глубокой взаимозависимости между различными видами адаптации человека.

Под социальной адаптацией стали понимать «готовность выпонять различные социальные роли, устойчивость социальных связей». Социальная адаптация – это процесс интеграции человека в общество, в результате которого достигается формирование самосознания и ролевого поведения, способности к самоконтролю и самообслуживанию, адекватных связей с окружающими [5].

Успешная адаптация предполагает актуализацию резервных способностей учащихся и готовность к преодолению разного рода трудностей, возникающих в процессе обучения. Значительную роль в социально-психологической адаптации первокурсников играет студенческая группа, а именно межличностные отношения в этой группе. Особенность группы первокурсников в том, что она еще не сформирована [4; 6].

Несмотря на возрастающий интерес в научной литературе к проблемам социально-психологической адаптации студентов, вопросы определения психологических детерминант этого процесса изучены недостаточно.

С целью проведения диагностики социально-психологической адаптации студентов было проведено эмпирическое исследование с использованием методик: тест индекс жизненной удовлетворенности (ИЖУ) (адаптация Н.В. Паниной) и методика диагностики социальной психологической адаптации К.Роджерса и Р. Даймона (СПА).

В исследовании принимали участие 14 студентов. Обобщенный результат диагностики по методике ИЖУ показал следующие результаты. Средний показатель жизненной удовлетворенности для данной группы студентов составил 24, 18 баллов. В данной группе студентов - 45% имеют индекс жизненной удовлетворенности выше среднего и 55% - индекс ниже среднего.

Исходя из полученных данных, можно констатировать следующее: респонденты пассивны в решении жизненными неудач; слабо ориентируются в достижении тех целей, которые считает для себя важными; имеют невысокую самооценку.

В качестве материала для исследования уровня социально-психологической адаптации студентов мы использовали методику диагностики социальной психологической адаптации К.Роджерса и Р. Даймона. Результаты представлены на рисунке 1.

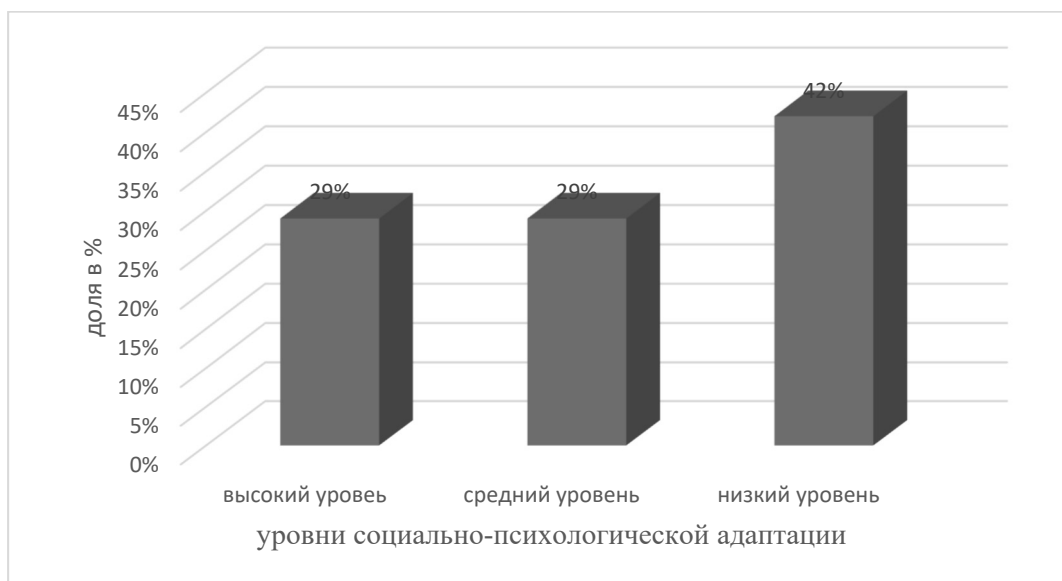

Рис.1 Показатели в (%) уровня социально-психологической адаптации студентов по методике К.Роджерса и Р. Даймона

На основании полученных данных были выявлены высокий, средний и низкий уровень сформированности социально-психологической адаптации студентов: 29 % респондентов имеет высокий уровень сформированности СПА. Студенты характеризуются отсутствием трудностей с самочувствием, настроением, здоровьем, взаимоотношениями в вузе, учебной деятельностью, умеют управлять собой и собственными поступками. Средний уровень сформированности диагностирован у 29% респондентов. Для них характерна умеренная приспособленность к условиям взаимодействия с окружающими его людьми в системе межличностных отношений, эмоциональная уравновешенность, самокритичность, стремление полагаться на свои силы, отстаивать свои позиции. Низкий уровень сформированности СПА выявлен у 42% респондентов. Студенты испытывают выраженные трудности с самочувствием, настроением, здоровьем, взаимоотношениями в вузе, учебной

деятельностью, неудовлетворенностью собой. Результаты, полученные нами в эмпирическом исследовании, свидетельствует о том, что студенты-первокурсники подвержены низкой адаптации и имеют низкие показатели эмоциональной комфортности.

Полученные данные исследования могут быть использованы при разработке программ психологического сопровождения студентов в образовательной среде в целях оптимизации психоэмоционального состояния.

Чтобы психологическая адаптация проходила легче, предлагаем воспользоваться следующими советами:

1. Соблюдайте режим дня. Ложитесь спать не позднее 23 часов, т.к. необходим 8-часовой сон.

2. Уделяйте больше времени самостоятельному обучению, для вас это залог успешного непрерывного образования.

3. Следите за культурой речи, практикуйте бесконфликтное общение.

4. Преодолевайте возникающие трудности, не бойтесь преград.

5. Занимайтесь любимыми делами, спортом, хобби, это поможет вам развить творческий потенциал и даст возможность на некоторое время переключиться с ведущей (учебной) деятельности и поможет снять эмоциональное напряжение.

6. Релаксация — заняться медитацией,

7. Общение с близким человеком, родными и друзьями

Проводить совместные мероприятия в группе во внеурочное время, нацеленные на сплочение группы, создание комфортной психологической среды в студенческом коллективе и облегчение, таким образом, процесса адаптации студентов к новым для них социальным условиям

Психологическое сопровождение играет важную роль в процессе социально-психологической адаптации студентов. [2].

Психологическая поддержка оказывает помощь, оптимизирующую психическое состояние, что очень важно для сохранения психического здоровья студента, а также для развития самостоятельности, ответственности и способности самостоятельно решать возникающие проблемы и трудности.

Компонентами психологической поддержки являются:

Диагностическое направление: отслеживание и самоанализ динамики нравственного, психологического и психического развития студентов, их профессионального самосознания, владения приемами саморегуляции; разработка исследовательских, диагностических и экспертных методик анализа деятельности студентов.

Формирующе-развивающее направление: создание социально-психологических условий для развития личности студентов и их успешного обучения; внедрение ситуаций активного выявления профессиональных проблем, способов их решения; разработка и применение инструментов развития творческого потенциала, личностных качеств обучающихся; формирование потребности в личностной и профессиональной самореализации; обеспечить благоприятный эмоционально-психологический климат для студентов; помощь в решении психологических проблем, возникающих в деятельности.

Еще одним механизмом развивающей работы является психологическое консультирование. Она предназначена для помощи учащимся, испытывающим трудности в общении, испытывающим психологический дискомфорт или конфликты и не способным справиться с ними самостоятельно.

Профилактическое направление. Основная цель данного блока – создание благоприятного эмоционально-психологического климата для студентов. Профилактическое поле охватывает работу как с преподавательским, так и со студенческим коллективом образовательного учреждения. Психологические консультации, семинары, диспуты и дискуссии помогают разработать и спланировать единую психолого-педагогическую стратегию поддержки студенческих групп в процессе обучения.

Психологическое сопровождение играет важную роль в процессе социально-психологической адаптации испытуемых, так как представляет собой целостный и непрерывный процесс изучения и анализа, формирования, развития личности обучающихся и профилактики эмоциональных срывов, психологического перенапряжения. Основной целью психологической поддержки является создание условий для студентов в рамках новой социальной среды, которые позволили бы им успешно развиваться и учиться.

Список использованной литературы

1. Даниленко, Л. П. Особенности социально-психологической адаптации студентов при вхождении в вузовскую среду / Л. П. Даниленко // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Психологические науки. – 2020. – № 1. – С. 101– 109.
2. Егоренко, Т. А. Психологическое сопровождение студентов на этапе социально-психологической адаптации / Т. А. Егоренко // Человеческий фактор: проблемы психологии и эргономики. – 2006. – № 2(35). – С. 36– 37.
3. Ибраимов, Х. И. Теоретические аспекты социально-психологической адаптации студентов-первокурсников к обучению в вузе / Х. И. Ибраимов // Вопросы науки и образования. – 2019. – № 26(75). – С. 12– 16.
4. Смахтина, Т. А. Особенности социально-психологической адаптации студентов медицинского вуза в период пандемии коронавируса / Т. А. Смахтина, А. С. Кубекова // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. – 2021. – Т. 10. – № 1-1. – С. 92–98.
5. Тишкова, А. С. Особенности социально-психологической адаптации студентов к образовательному пространству вуза / А. С. Тишкова // Проблемы современного педагогического образования. – 2019. – № 65-3. – С. 308–312.
6. Скитейкина, Ю. А. Особенности социально-психологической адаптации студентов в вузе / Ю. А. Скитейкина // Трибуна ученого. – 2021. – № 11. – С. 407–411.

Зиядуллаев К.Ш., к.э.н., доцент

Тургунов К.М., к.э.н., доцент

Турдубеков У.Б., к.э.н., доцент

Бойқобилов А.П., ст. преподаватель

Узбекский государственный университет физической культуры и спорта

О КОЛИЧЕСТВЕННЫХ МЕТОДАХ УПРАВЛЕНИЯ СПОРТОМ

Аннотация

В работе рассматриваются вопросы управления спортом в контексте обоснования и использования количественных параметров управляющих воздействий на результативность спортивной деятельности. Предложен механизм реализации данного подхода и обоснована необходимость изучения предмета «Математическое моделирование в спорте» в магистратуре по специальности «Менеджмент и маркетинг в спорте»

Ключевые слова: Ключевые слова: системная оценка, математическое моделирование, ресурсный потенциал, физическая культура и спорт, маркетинг и менеджмент

Annotation

The paper deals with the issues of sports management in the context of substantiation and use of quantitative parameters of control actions on the effectiveness of sports activities. A mechanism for implementing this approach is proposed and the need to study the subject "Mathematical modeling in sports" in the master's program in the specialty "Management and marketing in sports" is substantiated.

Keywords: Keywords: system assessment, mathematical modeling, resource potential, physical culture and sports, marketing and management

В современных условиях развитие спорта предполагает системную оценку ресурсного потенциала привлекаемых в спортивную деятельность. С экономической точки зрения (принципов экономики) под ресурсным потенциалом развития спорта подразумеваем весь комплекс ресурсов, обеспечивающих функционирование спорта. Сюда можем отнести такие ресурсы как:

- виды спорта;
- спортивная технология (правила спортивных игр);
- технические средства тренировочных процессов (спортивный инвентарь);
- спортсмен (по видам спорта);
- технология тренировок по видам спорта;
- технология соревнований (правила проведения соревнований);
- спортивный результат.

В такой трактовке ресурсов, функционирование спорта предполагает взаимообусловленное их взаимодействие, направленное на достижение желаемых спортивных результатов. Для интегральной оценки привлечения этих ресурсов с их функциональными свойствами для спорта необходима их количественная интерпретация, которая реализуется на основе использования экономико-математических методов оценки сложных систем, в том числе и спортивная деятельность. Такая количественная интерпретация в первую очередь направлена на обеспечение строгости во взаимодействии ресурсов спорта, что является необходимым условием количественной их оценки и определения условных «весов» каждого привлекаемого ресурса с целью достижения цели с наименьшими общими затратами всех ресурсов.

Данным направлением исследования необходимо прививать управленцев и маркетологов в сфере спорта. С этой целью, в Узбекском государственном университете физической культуры и спорта с нового учебного года (с 2022 года) проводятся занятия для магистрантов по специализации менеджмент и маркетинг по дисциплине «Математическое моделирование в спорте».

Дисциплина «Математическое моделирование в спорте» является одной из фундаментальных теоретико-методологических основ формирования и развития у магистров углубленных профессионально-целевых и прикладных знаний в области организации,

прогнозирования, оценки стратегических направлений и управления комплексным развитием физической культуры и спорта в современных условиях. Математическое моделирование как методология познания закономерностей функционирования системы физической культуры и спорта является мощным теоретико-прикладным инструментарием в следующих направлениях исследований:

- анализа и экономической, физиолого-медицинской и институциональной оценки системных физкультурно-спортивных процессов и событий;

-выявления основных проблемных направлений оценки экономико-финансовых источников и привлечения ресурсных факторов стратегии дальнейшего углубления социально-экономических и организационно-институциональных механизмов регулирования и управления сферы спортивной индустрии;

-количественной экономической оценки взаимосогласованного рыночного развития спортивных организаций, федераций и клубов, а также производственных субъектов спортивной индустрии;

-разработки информационно-аналитического инструментария системной и количественной оценки эффективности ресурсного обеспечения и реализации целевых принципов и задач стратегического управления сферы физической культуры и спорта.

Целями освоения дисциплины являются:

-Ознакомление магистров с основами системного анализа; сущностью, познавательными возможностями и практическим значением математического моделирования как одного из научных методов познания реальности и процессов в сфере физической культуры и спорта;

-Привитие представления у магистров о наиболее распространённых математических методах и моделях, используемых для анализа и принятия обоснованных экономических и организационных решений в сфере физической культуры и спорта;

-Сформировать у студентов навыки анализа экономических, финансовых спортивных данных и формулировки заключений и выводов, решения моделей их функционирования, а также постановки и реализации модельного эксперимента на персональной ЭВМ;

-Формирование у студентов навыков интерпретировать результаты экономико-математического моделирования спортивных событий и спортивных процессов и применять их для обоснования конкретных комплексных экономических, спортивных и управленческих решений.

Задачи дисциплины:

-расширить представления о возможностях математического моделирования, классификации математических моделей и области их применимости;

-продемонстрировать, на какие принципиальные количественные и качественные вопросы может ответить математическая модель в сфере физической культуры с спорта;

-выработать практические навыки декомпозиции, абстрагирования при решении задач в профессиональной деятельности спортивной организации, федерации и клубов по видам спорта;

-разработать системные критерии оценки эффективности функционирования системы физической культуры и спорта.

-разработать маркетинг-менеджмент инструментариев и их экономико-математических моделей для обоснования приоритетных направлений дальнейшего развития спортивной индустрии в Узбекистане.

Литература

1. Садовский Л.Е., Садовский А.Л. Математика и спорт. - М.: Наука.: 1885. – 192 с.
2. В.М. Заиорский. Кибернетика, Математика, Спорт. - М., Наука.: 1968. – 199 с.

**Bolbekov E.A.,
Mirzaev F.R.,
Sultonova D.M.**

Uzbek State University of Physical Culture and Sport

SCIENTIFIC APPROACH TO DEVELOPMENT OF MARKETING STRATEGY IN THE SPHERE OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS

Annotation

This article gives considerations on the need to deepen and expand scientific research in the field of marketing in order to effectively solve the problems of development and management of physical culture and sports.

Keywords: Physical culture and sports, economic, efficiency, marketing, manufacturer, consumer.

Аннотация

В данной статье приведены соображения о необходимости углубления и расширения научных исследований в области маркетинга для эффективного решения задач развития и управления физической культурой и спортом.

Ключевые слова: физическая культура и спорт, экономика, эффективность, маркетинг, производитель, потребитель.

Current in the day new in Uzbekistan _ ro ' y giving of society political, social and especially economic in systems bottom o ' changes physical education and sports development and manage problems efficient solution to do for scientific studies deepening and expand necessity requirement is doing Practical important have was __ absolutely new current scientific from directions _ one this physical education and sports in the field marketing problems It is learning __ while of management to himself _ special of types is one Scientific of research this direction __ present to the day until in our country enough level not studied. _ Physical education and sports in the field of marketing some __ problems see __ to exit dedicated __ separately affairs there is only _ That's it relationship with, we take going of research the first stage, no when not _ short, however systematic in form, physical education and sports in the field of marketing main problems, first in order, methodical problems present reach and them discussion to do necessary and to the goal according to that we know

Currently, marketing experts give more than a thousand definitions of marketing, which can be grouped into two large groups.

The first group of definitions, according to the description of classical representative manifestations, its essence is to consider marketing as a business activity that manages the promotion of goods and services from the producer to the consumer. It is worth mentioning the limitations of this approach for creative use in the development of marketing problems in the field of physical education and sports, at least focusing marketing only on goods and services, exaggerating the role of sales, neglecting non-commercial areas of activity, etc.

The second group of definitions representing the modern representation overcomes the shortcomings of the classical approach. In our opinion, the most complete and appropriate definition of physical education and sports marketing is the modern definition of marketing given by DJ. R. Evans and B. Berman: "marketing is goods, services, organizations, people, areas and g "anticipating, managing and meeting the demand for ideas through sharing".

There are specific reasons for using marketing as an initial general definition, among which, firstly, marketing problems in the field of physical education and sports in our country have just begun to be developed, and secondly, it is important that foreign marketers have a very clear and reasonable opinion on this matter. takes place., currently marketing in the field of physical education and sports is almost entirely based on the general concept of production and economic marketing, and therefore does not always take into account all the features of this area of society's life.

The difficulty of studying marketing problems in the field of physical education and sports is related to a number of circumstances.

First: in its inner essence, marketing in its modern form is a two-way process, on the one hand, a comprehensive study of the market in the broadest sense of the term, and on the other hand, an active influence on the market. 'includes display.

The second: in general, our country lags far behind modern requirements in the field of mastering the principles of marketing management, the reasons for which are the lack of literature, the lack of marketing specialists, etc., which have recently begun to be eliminated.

Third: the field of physical education and sports has important features both in the sense of production of various types of products and in the sense of combining commercial and non-commercial features of activity.

At the same time, we try to generalize our opinion about the methodological foundations of marketing in the field of physical education and sports, taking sports as a specific object of marketing, especially in terms of programmatic and targeted management of sports in national scientific research. There are certain traditions in the review, in its main approaches such specific methods can be used from the type of management as marketing.

A general model of sports marketing

The specificity of the field of physical education and sports requires a large-scale consideration and use of marketing, that is, the marketing of goods, services, organizations, individuals, areas and ideas. For good reason, this statement also applies to the marketing of certain sports. From the point of view of modern marketing, any sport can be presented and described in the form of the following model, which consists of a number of interrelated elements.

Product marketing . Sports goods mean special products designed for physical training and sports, produced in accordance with standards, norms and rules approved by sports federations. Sports goods are divided into a number of main groups, as a rule, the following can be noted: sports clothes, sports shoes, sports equipment, referee equipment, equipment for equipping sports facilities, etc. Marketing of sports goods is almost entirely based on general production and economic marketing . comes out. At the same time, there is at least one distinctive feature, the essence of which is as follows: the sports goods market is more difficult to predict than any other consumer goods market, because sports goods are often used outside the main label. However, this feature is not associated with all sports goods and all sports. Nevertheless, in order to carry out the marketing of sports goods in relation to a specific sport, it should be remembered that in this case, the following can always be distinguished: a) more or less used in the training process in a specific sport general purpose sporting goods; b) special purpose sports goods used only for sports in a specific sport or a narrow group of sports; c) sports attributes related to a certain sport with a certain custom, literature on sports and related sporting goods to include others.

Services marketing . Services in the field of physical education and sports are very diverse. In this regard, it is appropriate to classify them from the point of view of marketing, taking into account a certain type of sport, but it is possible to distinguish a number of groups of services provided by different types of sports. Let's name the main ones: a) to achieve a high level of sports skills or for the purpose of health, in various organized forms or independently, regularly or occasionally, with payment or without payment of exercises, etc.; b) excellent services provided by a certain type of sport, distinguished at least in the following areas: paid or free participation in sports competitions as a spectator; personal participation in a sports competition or watching it on TV; participation in sports competitions with the participation of professionals or amateurs, "their" teams (athletes) or "outsiders"; participation in public competitions or competitions according to international rules; participation in sports competitions or exhibitions; full or one (several) participation in sports competitions c) consulting services; d) general or special purpose sports goods rental services; e) general or special purpose sports goods repair services, etc. In contrast, in the marketing of services, its level of entertainment is important.

Organizational marketing . The development of any sport and its position in the market are related to the activities of various sports organizations, the main ones of which are: a) sports development management bodies and, first of all, associations and federations for different types of sports; b) sports organizations - amateur or professional, providing paid or free services, etc.,

developing a specific type of sport; c) specialized organizations that train personnel of various levels of specialists in a certain sport; d) specialized organizations that provide medical services engaged in a certain type of sport; e) specialized organizations conducting scientific research on a certain type of sport; j) organizations that produce sports goods, primarily products for special purposes; g) specialized trade organizations and others. In our opinion, it is worthwhile to study the marketing of the first three groups of organizations.

Marketing of individuals . within the marketing of a particular sport, the following persons can be marketed: a) athletes, b) coaches, c) judges, d) medical-biological, psychological staff, etc. The most common form of personality marketing in sports is regularly published rankings of athletes. This form is most actively used in sports (tennis, chess, football, etc.) . and introduces the public to this aspect of its activity in one way or another.

Marketing of territories (places) . As for the marketing of a specific sport, the marketing of places (territories) is considered in three main aspects: 1) marketing activities to obtain the right to hold major competitions, from the national championship to the Olympic Games, by a certain area, first of all, a city; 2) marketing activities to obtain the right to hold sports competitions in certain sports; 3) marketing activities to attract athletes to a specific sports facility. In the first and second cases, the effectiveness of venue marketing depends on the experience of holding sports competitions, taking into account climatic conditions, infrastructure development, opportunities to attract sponsors, security measures, traditions, etc. In the second and third cases, the effectiveness of place marketing determines the competitiveness of the sports facility, whether it is open or closed, distance from residential areas, etc.

Marketing of ideas . An integral part of specific sports marketing is the marketing of ideas, which should include at least the following main areas: a) the role of physical education and sports in general in modern human life; b) advantages of practicing a certain type of sport, its competitiveness; c) various scientific and methodological knowledge of sports technology, training of athletes of different ages, genders and qualifications for other sports; d) knowledge about the technology of training specialists in a certain type of sport; e) knowledge about the technology of production of sports goods, especially special goods; j) channels of dissemination of ideas, starting with mass media, require knowledge about BAT.

The complex nature of sports marketing

The specificity of the field of physical education and sports requires a comprehensive approach to both marketing in general and marketing of a specific sport.

The complex nature of sports marketing manifests itself in several key ways.

The first view is reflected in the general model of marketing of a certain sport, which was briefly described above. In this case, the complexity of the marketing of a certain sport refers to the totality of the marketing of goods, services, organizations, individuals, regions (places) and ideas.

A second manifestation of the complex nature of sports marketing is the mix of commercial and non-commercial marketing. There are many similarities between commercial and non-commercial sports marketing. For example, a consumer (student, spectator, etc.), as a rule, has the right to choose between the offers of various and commercial and non-commercial sports organizations that develop a certain type of sport; a consumer (student, spectator, etc.) can experience satisfaction (dissatisfaction) regardless of whether commercial or non-commercial marketing of a particular sport is carried out.

At the same time, there are also specific characteristics of commercial and non-commercial marketing of sports.

We associate the third manifestation of the complex nature of the marketing of a certain sport with which categories of consumers this work is carried out: those who engage in any sport or physical activity, or those who do not engage in physical education and sports at all consumer organizations or end consumers.

And finally, the fourth manifestation of the complex nature of the marketing of a certain sport is the marketing of this sport among almost healthy people on the one hand, and among disabled people on the other.

We believe that recommending this model to relevant sports organizations and using it widely in their marketing activities will serve to increase the effectiveness of physical education and sports organizations. In the key stages of our research, we will share our opinions aimed at solving problems related to the main functions of Sport marketing, foreign marketing methodology of Sport and methods of conducting marketing research.

List of used literature

1. Ziyadullaev K.Sh., Narziev JP, Turdubekov UB, Mirzaev FR, Alkarov UA, Maxamov MX FEATURES AND SYSTEM IMAGE FACTORS FUNCTION MARKET OF SPORTS SERVICES. Journal of Physical Education and Sport ® (JPES). -, Vol 22 Issue 1, Art 003 pp 12-18, January 2022 online, 2022-year. DOI : 10.7862/ sport.2021.p33103
2. DJ. R Evans, B. Berman. Ма р кет ing, Изд - во : М .: Экомика, 1990 г .;
3. Afanasyev M.P. Marketing: Strategy and Practice Firm. - М.: JSC "Finstatinform", 2005.
4. Mirzaev FR, Bolbekov EA Improving the management of the development of physical culture and sports in the Republic of Uzbekistan Republican scientific and practical conference on the topic " Problems and solutions of the development of physical education and sports in Uzbekistan " November 25-26, 2021. - Chirchik- 2022, 2022 year. UDC: 796.078
5. Mirzayev FR, Nasriddinov Sh.F. Foreign experience on employee motivation and the possibility of its application in our own conditions. " He is in Uzbekistan physical education and sports field development the problem and solutions " topic Republic scientific - practical November 25-26, 2021 conference . - Chirchik - 2022, 2022 year. UDC : 796, 078
6. Mirzaev FR, Foreign experience in the preparation of a sports manager: in the case of Russia, International Scientific Journal, Theoretical & Applied Science, 2019. No. 5. Pages 439-443
7. Nabiullin RX, Sports marketing, Study guide, Tashkent, Uzbekkitabshavdonashriyoti NMU 2023

Тургунов К.М., к.э.н., доцент
Турдубеков У.Б., к.э.н., доцент
Халиков Б.Ш., ст. преподаватель
Алиев Н.К., ст. преподаватель

Узбекский государственный университет физической культуры и спорта

К МЕТОДОЛОГИИ МАТЕМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА БЕЗРАБОТИЦЫ В ЭКОНОМИКЕ: СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Аннотация

В работе рассматриваются методологические вопросы количественного анализа безработицы с точки зрения эффективности всей экономической системы. Системная оценка предполагается с позиций принципов синергетики, выдвигаются основные понятия синергетики в контексте проявления безработицы и её количественной интерпретации.

Resume

The paper deals with methodological issues of quantitative analysis of unemployment from the point of view of the efficiency of the entire economic system. Systematic assessment is assumed from the standpoint of the principles of synergetics, the basic concepts of synergetics are put forward in the context of the manifestation of unemployment and its quantitative interpretation.

Безработица в экономике – явление сложное, и в то же время трудно ее количественно оценить. Основным фундаментальным положением в ее исследовании является не столько изучение и формирование механизмов ее снижения или предотвращения, сколько разработка теоретико-методологических основ анализа, осмысление природы существования, траектории появления, также влияния на эффективность экономической системы (мы абстрагируемся от ее социальной составляющей в контексте изменения экономической ситуации). Безработица и экономическая система, оценка их взаимодействия и вопросы оптимального сочетания этих оценок с целью дальнейшего развития достигнутого уровня и масштаба экономики представляют собой далеко не полный перечень вопросов, рассматриваемых в синергетике безработицы.

Уровень и структуру безработицы мы представляем конкретными цифрами, т.е., выражаем количеством. Данное количество Q представим в виде функции от параметров развития экономики X_i , демографического развития Y_j , институциональных факторов регулирования экономики Z_k и природно-экологических составляющих развития общества L_s :

$$Q = f(X_i, Y_j, Z_k, L_s),$$

Здесь

i – индекс фактора развития экономики;

j – индекс фактора демографического развития;

k – индекс институционально фактора регулирования экономики;

s – индекс природно-экологических факторов развития общества.

В этих обозначениях методологию исследования Q представим, как задачу синергетической оценки его изменения в области допустимых значений. Сформулируем задачу: исследовать траекторию значения Q в пространстве $R(I, J, K, S)$ и условия достижения Q максимальных и минимальных уровней, а также количественно оценить эффективность экономической системы при экстремальных значениях Q .

В точках бифуркаций экономической системы $B(R(i, j, k, s))$ Q имеет значение равное:

$$Q_b = f(X_b(I, j_b, j_b, k_b, s_b), Y_b(i_b, Y, j_b, s_b), Z_b(i_b, y_b, Z, s_b), L_b(i_b, j_b, z_b, L)),$$

а аттрактор экономической системы может быть выражен соотношением:

$$Q_a = |f(X_i, Y_j, Z_k, L_s) - Q_b|.$$

Тогда максимальное и минимальное значения Q определяется соотношением:

$$Q_{\max} = Q_b + |Q_a + f(X_i, Y_j, Z_k, L_s)|, \text{ при } i \neq b, j \neq b, k \neq b \text{ и } s \neq b.$$

$$Q_{\min} = Q_b - |Q_a + f(X_i, Y_j, Z_k, L_s)|, \text{ при } i \neq b, j \neq b, k \neq b \text{ и } s \neq b.$$

Эффективность E экономической системы при Q_{\max} и Q_{\min} определяется соотношением:

$$E_{\max} = Q_{\max} * F_t(X, Y, Z, L),$$

$$E_{\min} = Q_{\min} * F_t(X, Y, Z, L),$$

где F_t – функция условной интегральной цены единицы безработицы при фиксированных значениях i, j, k, s .

Оптимальные значения Q также изменяются в зависимости от социально-психологических, мотивационных и профессиональных атрибутов людских ресурсов, выражаемых определенным состоянием склонности к потреблению. Количественные выражения склонности к потреблению выступают как ограничения пространства точек бифуркаций Q_b .

Литература

1. Евстигнеева Л. П., Евстигнеев Р. Н. / Методологические основы экономической синергетики (научный доклад). — М.: ИЭ РАН, 2007. - 64 с.
2. Капица С. П., Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г. / Синергетика и прогнозы будущего. М., 2001. -364 с.
3. Турдубеков У.Б. Принципы управления рынками труда: синергетический подход. Материалы седьмой международной конференции «Управление развитием крупномасштабных систем MLSD'2009». Институт проблем управления имени академика В.А.Трапезникова Российской академии наук (30 сентября-2 октября 2013г., Москва, Россия).

*Тургунов К.М., к.э.н., доцент
Бойқобилов А.П., к.э.н., ст. преподаватель
Узбекский государственный университет физической культуры и спорта*

IN THE FIELD OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS WAYS OF INSURANCE ACTIVITY DEVELOPMENT

Annotation

The article covers the excellent knowledge of the insurance activity of the athletes engaged in physical education and sports in the relevant sports, their conclusion of contracts with insurance companies in the necessary sports competitions and ways of providing social and financial assistance to them when they are traveling, as well as suggestions and recommendations on rational use of them.

Keywords: Insurance, insurance in sports, insurance organizations, development of insurance in sports, sports activity insurance, athletes insurance, insurance expert, competitions insurance system.

Аннотация

В статье освещены предложения и рекомендации по совершенствованию знаний спортсменами, занимающимися физической культурой и спортом, страховой активности в соответствующих видах спорта, заключения договоров со страховыми компаниями на проведение необходимых спортивных соревнований, путей оказания им социальной и финансовой помощи при травмах, а также их рационального использования.

Ключевые слова: страхование, страхование в спорте, страховые организации, развитие страхования в спорте, страхование спортивной деятельности, страхование спортсменов, страховая экспертиза, система страхования соревнований.

Relevance of the topic. Decision PQ-4412 of the President of the Republic of Uzbekistan on August 2, 2019 "On measures to reform the insurance market of the Republic of Uzbekistan and ensure its rapid development" was adopted, and the main directions of reforming and rapid development of the insurance market, including:

-strengthen the protection of the rights of consumers of insurance services and other subjects of insurance activist-Ti, increase the insurance literacy and confidence of the population in insurance, ensure the openness and transparency of the insurance market;

-expand and improve the quality of the volumes, types of insurance services provided by the introduction of new innovation insurance products and the development of traditional products with high demand;

-improvement of the system of training, retraining and professional development of insurance market specialists, application of modern methods of education in the field of insurance, promotion of research activities;

–it was established to form and maintain a positive image of the national insurance market at a high level and increase its investment attractiveness, including by integrating the national insurance market with the International and foreign insurance markets.

For this reason, it is worth noting that the specialized system of insurance for sports and coaches in our country has not yet been formed in acceptable manifestations. But work is underway on its formation, and significant improvements are expected in this important area in the coming years.

It is necessary to create a system for organizing insurance activities in each sports organization in order to preserve the health of each athlete and protect against various accidents and injuries during the future holding of major sports competitions in our country and the organization of Olympic and other sports competitions on a global scale.

Insurance is a vital market mechanism of special importance for each athlete.

Insurance is a system of measures for the creation of a fund for the accumulation of funds (insurance), the funds of which are also paid for the damage caused by injuries, diseases, accidents and some other events due to its existence.

Every bir sports life is kundalik zharohatlar (exercise, race or maishiy vasild) or kutilmagan kasalliklar bilan sadlangan. Bundai turdai risk is a dangerous sport and coach professionalizing ajramas part of bullib schollanasada but ularni heh kandai measures-measures, opportunities and

opportunities have long been overcome. Shunga karamasdan risk-danger consequences for the legal method.

At the same time, at the present stage of reforms, it is assumed to actively develop physical Tabria and sports services aimed at ensuring sustainable growth of the economy, increasing the quality of life of the population, and to strengthen the role of insurance activity in this area in our Republic, to widely use and effectively use insurance tools.

Research objective. To expand and develop the scope of coverage of physical education and sports activities in the Republic of Uzbekistan with quality insurance services, to support the activity of insurance organizations in physical education and sports competitions, as well as to ensure the consistent implementation of measures to create favorable conditions for protecting the rights and legitimate interests of athletes in this area.

Research tasks. As you know, insurance is currently being sold at a price of 41 thousand to the insurance company shu yumladan ularning 33 thousand. Total insurance, 8 thousand.

Almost 70% of them are insuring athletes from unfortunate employees in the sports process, focusing on the results of 2019, we can see that a total of 2, 313.9 billion insurance premiums have been collected by insurance organizations. Of this, insurance premiums of Rs 2000.6 bn were collected under voluntary insurance, insurance premiums of Rs 313.3 bn were collected under compulsory insurance, insurance premiums of Rs 2019 by insurance companies and insurance premiums of Rs 813.5 bn in total. of which 719.0 crore was paid in the amount of insurance compensation. the sum is subject to voluntary insurance, 94.5 compulsory insurance. The amount of insurance payments according to the indicators of 2020 is 732.3 billion. som. 598.2 crores of voluntary insurance, while 134.1 crores of compulsory insurance.

Another new direction of insurance companies is to deal with the lending of certain areas, operating as specialized credit institutions. They are second only to banks in this area. Article 4 of the law "on insurance activities" adopted in Uzbekistan states that "insurers cannot engage in entrepreneurial activities that are not directly related to the implementation of insurance. The following are exceptional:

In sports insurance activities, as in other areas, a new era of management is entering. This new era should ensure the safety of the activities of insurance companies. Ensuring the safety of activities of insurance companies is one of the main functions of modern management. Significant losses can be incurred to the company due to the failure of the company manager to properly assess the risks to the company's activities and to take the necessary measures against it. Therefore, qualified insurance managers should take into account unfortunate incidents and injuries in the field of sports and various manifestations of the development of events of various natural insurance events, plan to quickly change strategies and tactics in the event of such situations, and increase reserve funds.

6.2 million in 2020 with physical and legal chassis by insurance organizations. insurance liabilities of Rs 1, 091.1 trillion were signed. 56% of the insurance contracts concluded, 27% of the liability received, 16% of insurance premiums, 18% of insurance premiums were in the contribution of types of compulsory insurance.

The development of the insurance market is developing as a result of the reshaping of the national insurance system, as well as with the liberalization of the economy. In addition to these, the world experience shows that the regulation of the insurance system is carried out on the basis of the law, meenary documents and the rules adopted by insurance companies.

Paying attention to the essence of insurance expertise, it consists in the fact that based on the references provided by the state bodies and organizations involved in this event in a separate group of specialists to determine how the events occurred, the reasons for which are provided for by any insurance contract concluded, experienced specialists in this field make their own conclusions related to determining the amount of.

Insurance services for online insurance of athletes from injuries in Uzbekistan.uz-organized for individuals and sports organizations. The registration of an accident insurance policy for athletes in Uzbekistan reveals a number of advantages for customers.

Related information about athletes who have been slaughtered from insurance accidents can be found in the overview of sports insurance insurance.uz you can get through the website.

In sports, the insurance service insures representatives of individuals, sports teams and organizations. Insurance of child-athlete or adult athletes in other cities of Uzbekistan allows to cover costs in case of injury and other circumstances.

Under the terms of the athlete insurance policy in Uzbekistan, compensation is also paid in cases where the consequences of injury occur within six months of injury. Here, however, it is important that in the event of an event, the contract takes place during the term.

The insurance company "uzbekinvest" provides insurance athletes with a number of advantages. The company "uzbekinvest" has established an online insurance system, which provides the following favorable opportunities

- registration of documents without going to the Office, payment for services and subsequent insurance contributions

- optimal value of sports insurance and the choice of tariff for different individuals;

- minimum time to formalize sports insurance online;

- fast (within 24 hours) delivery of ready-made sports insurance policies with courier;

- 24-hour customer support by experienced consultants through online chat and telephone.

All this complements the experience of the most comfortable and flexible user. You can easily and quickly calculate the cost of sports insurance for different countries using an online calculator on the portal. Here it is proposed to familiarize yourself with the reviews of other customers of the company. In addition, the design of the site allows you to implement a policy of insurance of athletes from mobile devices.

Research results and unsung discussion. In short, insurance expertise means that when an insurance event occurs, it understands the analysis of the insurance event with the help of insurance experts, assessment and calculation of insurance coverage based on the data collected.

Minimum amounts of authorized capital for insurers (reinsurers)

№	Types of insurance activities	2020 From July 1	2022 From July 1
1.	Voluntary insurance in the network of general insurance or life insurance	15000	20000
2.	Compulsory insurance in the network of general insurance or life insurance	25000	35000
3.	Reinsurance only	35000	45000

Currently, in the insurance system of developed countries, there are a number of insidious and insidious cases in order to obtain a large amount of insurance coverage by insurers. The role of insurance expertise in the elimination of such incidents of cunning and cunning is considered very important. In turn, insurance expertise objectively protects both sides, namely the interests of the athlete and the insurance company.

Conclusion. In conclusion, it should be noted that in the effective organization of the insurance market in the current modern sport, it is advisable to pay attention to the following suggestions and recommendations.

- It is necessary to establish the publication of the magazine "Sports insurance activity", which reads millions of athletes in our republic, can disseminate the latest information on insurance. As the founder of the magazine, insurance companies and other interested sports organizations must participate;

- The publication of the newspaper "athletes insurer" for employees of the multi-million-dollar physical education and sports sector at the national level makes it possible to constantly and timely cover the state of the insurance market in world and Uzbek sports;

- It is very important to constantly hold international practical seminars and scientific

conferences on the problems of the insurance activity system in sports and on the issues of using foreign experience, to establish the customs of the control of insurance activity in the sport of the Republic and their leadership.

-In order to insure all athletes engaged in physical education and sports and mass sports in our country, it is necessary to establish an athlete insurance company".

It should be noted that the fact that the main part of the insurance activity in the sport of our country is due to the share of state insurance companies is creating extreme dependence of these insurance companies on the state or testifying to Manopol hoax.

References

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 2 августда «Ўзбекистон Республикасининг суғурта бозорини ислоҳ қилиш ва унинг жадал ривожланишини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ- 4412-сонли қарори.
2. FEATURES AND SYSTEM-FORMING FACTORS OF THE FUNCTIONING OF THE MARKET OF SPORTS SERVICES Mirzayev Furqat Raxmatovich, Ziyadullaev K.Sh.Narziyev J.P .Turdubekov U.B.Alkarov U.A .Махамов М.Х (JPES), Vol 22 Issue 1, Art 003 pp 12-18, January 2022
3. Ўзбекистонда спортни ривожлантириш стратегияларини ишлаб чиқишнинг ўзига хос-хусусиятлари. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент А.А. Тилляходжаев Иқтисод фанлари номзоди, доцент Ж.П. Нарзиёв FAN-SPORTGA, 2022/ 1son
4. Особенности определения эффективности информации в управлении развитием спорта. Зиядуллаев К.Ш., Нарзиёв Ж.П., Нарзиёва С. Ж.
5. X Международная научно-практическая конференция «НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ВЫЗОВЫ XXI века». Казахстан Алматы, 2022
6. «Ўзбекистон Республикаси суғурта бозори учун кадрлар тайёрлашнинг ҳозирга ҳолати, муаммолари ва ривожланиш истиқболлари»мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Т.: «Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи», 2021.
7. Совершенствование Управления Развитием Физической Культуры И Спорта В Республике Узбекистан. Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (Carjis) Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies Зиядуллаев К.Ш., Нарзиёв Ж.П., Мирзаев Ф.П., Холиков Б.Ш.
8. “Менеджмент спорта” Нарзиёв Ж.П. Учебное пособие. О’zbeksavdonashriyoti, 2020.
9. Sportda loyihalarni moliyalashtirish. O’quv qo’llanma Boltaboyev M.R., Ziyadullaev K.Sh., Narziyev J.P., Yarashev K.D., Ibragimov A.X.. O’zbeksavdonashriyoti, 2020

Крыгин П.А.

Суворова Н.В.

АНО ВО «Сибирский институт бизнеса, управления и психологии»

Россия, г.Красноярск

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЦИФРОВОГО ОДИНОЧЕСТВА

Аннотация

Анализ и изучение влияния цифрового одиночества на нашу жизнь на примере частного клинического случая. В статье проанализированы причины и последствия цифрового одиночества. На примере клиентского случая консультирования показаны возможности использования Когнитивно-поведенческой терапии и транзактного анализа в решении данной проблемы.

Ключевые слова: цифровое одиночество, консультирование, онлайн-платформы, социальная поддержка, цифровизация.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF DIGITAL LONELINESS

Abstract

The purpose of this article is to analyze and study the impact of digital loneliness on our lives using a private clinical case as an example. The article analyzes the causes and consequences of digital loneliness. The possibilities of using Cognitive Behavioral Therapy and Transactional Analysis to solve this problem are demonstrated through a client counseling case

Тема цифрового одиночества становится все более актуальной в нашей современной цифровой эпохе. Сегодня большинство людей проводят много времени в интернете, используя социальные сети, мессенджеры и другие онлайн-платформы для общения с друзьями и знакомыми. Однако, несмотря на то, что эти технологии позволяют нам оставаться связанными с другими людьми, они также могут привести к чувству одиночества и изоляции.

В связи с пандемией COVID-19 многие люди вынуждены были работать удаленно и проводить больше времени в интернете. Это способствовало усилению чувства одиночества и изоляции, так как люди не могут встречаться лично и общаться в реальном мире. Хотя социальные сети и другие онлайн-платформы могут создавать иллюзию общения и связи с другими людьми, они не заменяют реального общения и могут усугубить чувство изоляции и одиночества.

В свете этих событий, тема цифрового одиночества требует все больше внимания со стороны научного сообщества. Необходимо искать способы преодоления этой проблемы и находить баланс между виртуальным и реальным общением, чтобы сохранить наше психологическое и эмоциональное благополучие.

Понятие Цифровое одиночество было введено несколькими авторами такими как: Шери Теркл - профессор социологии в Университете Техаса в Остине, Джон Т. Качаоппо – профессор психологии чикагского университета и Дэнах Бойд – социальный исследователь и автор книги «Its complicated: the social lives of Networked teens»

Цифровое одиночество - это состояние, когда человек чувствует себя изолированным и отрезанным от общества, но имеет общение в цифровом мире. Это может происходить, когда человек проводит слишком много времени в интернете, в социальных сетях или играх, и забывает о реальном мире и общении с людьми в нем.

Допустим, у человека есть много друзей и знакомых в социальных сетях, но он не проводит много времени в реальном мире, общаясь с людьми лично. Человек может начать проводить много времени в интернете, просматривая фотографии и сообщения своих друзей, но не получая реального общения и поддержки. Это может привести к ухудшению качества сна и настроения, ухудшению качества жизни, что обычно приводит к депрессии. В результате он может начать чувствовать себя одиноким и изолированным, несмотря на то, что у него есть много "друзей" в интернете. Это может привести к чувству бесполезности и неполноценности, а также к ухудшению настроения. Поэтому важно уделять внимание своим

реальным отношениям и не забывать о важности личного общения, чтобы сохранить нашу психологическую и эмоциональную благополучность.

Цифровое одиночество так же может ухудшить социальную поддержку, так как люди, чувствующие себя одинокими и изолированными в мире цифровых технологий, и могут не получать достаточной поддержки от своих близких и/или друзей. Это может привести к депрессии и другим психологическим проблемам. Цифровое одиночество может привести к депрессии и сопровождаться рядом негативных последствий, таких как:

-Депрессия, которая сопровождается тем что заключается в том, что человек, чувствующий себя одиноким и изолированным в мире цифровых технологий, может начать испытывать чувство бесполезности и неполноценности. Это может привести к сомнениям в своих способностях и качествах, что в свою очередь может вызвать депрессию.

-Нарушения качества сна. Люди, проводящие много времени в интернете, могут страдать от бессонницы и других нарушений сна, что может привести к ухудшению настроения и депрессии.

-Ухудшения качества жизни. Люди, чувствующие себя одинокими и изолированными в мире цифровых технологий, могут потерять интерес к жизни и перестать наслаждаться ее прелестями. Это может привести к депрессии и другим психологическим проблемам.

В целом психологические причины развития цифрового одиночества могут быть различными, но они часто связаны с чувством неуверенности в себе, страхом перед отвержением, низкой самооценкой и другими психологическими проблемами.

В рамках нашей научной статьи, мы представляем пример частного случая.

Марина (имя изменено) - женщина в возрасте 35 лет работает в офисе и проводит большую часть своего времени за компьютером. У неё есть аккаунты в социальных сетях где много друзей, но в реальной жизни она редко общается со своими друзьями. Она часто чувствует себя одинокой и изолированной, особенно после того, как она разорвала длительные отношения со своим партнером. Вместо того, чтобы искать поддержку у друзей или семьи, Марина начинает проводить больше времени в интернете, общаясь с людьми в социальных сетях и форумах. Она чувствует, что в интернете может быть более открытой и ощущать себя более комфортно, чем в реальной жизни. Однако со временем она начинает воспринимать себя более одинокой и изолированной, так как ее виртуальные связи не могут заменить «живые» отношения. Марина начинает терять интерес к жизни и перестает наслаждаться ее прелестями, что может привести к депрессии и другим психологическим проблемам.

В этом примере мы видим, как цифровое одиночество может развиваться у молодой женщины.

В рамках работы с клиентом были использованы техники когнитивно-поведенческой терапии и транзактного анализа. Вот несколько подходов, которые мы использовали:

1.Идентификация и изменение негативных мыслей: Марине оказана помощь в идентифицировании негативных мыслей, которые могут усиливать ее чувство одиночества и изоляции, и научить ее заменять их на более позитивные и конструктивные мысли. Например, вместо того, чтобы думать "Я никому не нужна", она может начать думать "Я ценю свои качества и могу найти людей, которые меня поймут и поддержат".

2.Развитие навыков социального взаимодействия: У Марины стали развивать навыки социального взаимодействия, способствующие установлению «живых» связи с другими людьми. Например, были использованы ролевые игры, помогающие ей научиться начинать разговоры с незнакомыми людьми и поддерживать дружеские отношения.

3.С помощью транзактного анализа: была показано, как ее мышление и поведение влияют на ее чувство одиночества и изоляции. Например, как ее негативные мысли и поведение могут приводить к тому, что она чувствует себя отвергнутой и изолированной, и научить ее заменять эти негативные паттерны на более позитивные и конструктивные.

4.Работа с целеполаганием: Марине удалось определить свои цели и разрабатывать планы действий, которые помогут ей в достижение целей. Например, был разработан план

действий, который включает в себя участие в группах по интересам, посещение мероприятий и другие активности, помогающие установить «живые» связи с другими людьми.

В заключение можно сказать что были использованы комбинация техник когнитивно-поведенческой терапии и транзактного анализа, которая помогла Марине развить навыки социального взаимодействия, изменить негативные мысли и поведение, и достичь своих целей.

Цифровизация имеет значительное влияние на нашу жизнь, включая наши социальные связи и психологическое благополучие. Хотя цифровые технологии могут помочь нам оставаться связанными с другими людьми, они также могут привести к чувству одиночества и изоляции, что может привести к развитию психологических проблем.

Изучение влияния цифровизации на социальные связи и психологическое благополучие является важным направлением исследований, которое может помочь нам лучше понять, как использовать цифровые технологии наилучшим образом и как помочь людям сохранять свое психологическое и эмоциональное благополучие в цифровом мире.

Клинические психологи могут использовать техники когнитивно-поведенческой терапии и транзактного анализа для работы с людьми, страдающими от цифрового одиночества, помогая им развивать навыки социального взаимодействия, изменять негативные мысли и поведение, и достигать своих целей в борьбе с цифровым одиночеством.

В целом, понимание влияния цифровизации на социальные связи и психологическое благополучие является важным для того, чтобы мы могли использовать цифровые технологии наилучшим образом и помочь людям сохранять свое психологическое и эмоциональное благополучие в цифровом мире.

Список литературы

1. Joinson, A N. Looking at, looking up or keeping up with people?: Motives and use of Facebook. In Proceedings of the SIGCHI conference on human factors in computing systems / Joinson, A N. [Электронный ресурс] // ACM Digital Library : [сайт]. — URL: <https://dl.acm.org/doi/10.1145/1357054.1357213>(дата обращения: 15.05.2023).
2. Primack, B. A., Shensa, A., Escobar-Viera, C. G., Barrett, E. L., Sidani, J. E., Colditz, J. B., & James, A. E. Use of multiple social media platforms and symptoms of depression and anxiety: A nationally-representative study among US young adults. Computers in Human Behavior / Primack, B. A., Shensa, A., Escobar-Viera, C. G., Barrett, E. L., Sidani, J. E., Colditz, J. B., & James, A. E. [Электронный ресурс] // ScienceDirect : [сайт]. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0747563216307543?via%3Dihub> (дата обращения: 15.05.2023).
3. Twenge, J. M., Joiner, T. E., Rogers, M. L., & Martin, G. N. Increases in Depressive Symptoms, Suicide-Related Outcomes, and Suicide Rates Among U.S. Adolescents After 2010 and Links to Increased New Media Screen Time / Twenge, J. M., Joiner, T. E., Rogers, M. L., & Martin, G. N. [Электронный ресурс] // Sage Journals : [сайт]. — URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2167702617723376>(дата обращения: 17.05.2023).
4. Wilson, R. E., Gosling, S. D., & Graham, L. T A review of Facebook research in the social sciences. Perspectives on Psychological Science, / Wilson, R. E., Gosling, S. D., & Graham, L. T [Электронный ресурс] // sage journals : [сайт]. — URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1745691612442904> (дата обращения: 18.05.2023).

Прохоров В.В.

*Сибирский государственный университет науки и технологий
имени академика М. Ф. Решетнева, г. Красноярск*

ИНСТРУМЕНТЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

В статье рассмотрены возможности применения инструментов финансирования устойчивого развития экономики. Для этого исследованы условия выпуска специальных облигаций, относящихся к категории «зеленых».

Ключевые слова: устойчивое развитие, облигации.

Annotation

The article considers the possibilities of using instruments for financing sustainable economic development. For this purpose, the conditions for issuing special bonds belonging to the "green" category have been investigated.

Keywords: sustainable development, bonds.

Постоянный рост в мире кризисных тенденций и необходимость перевода мировой экономики на рельсы устойчивого развития потребовал принятия определенных межгосударственных мер. В результате Генеральной Ассамблеи ООН в 2015 году была принята резолюция «Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года» [1].

В ней было выделены цели и задачи в области устойчивого развития мира. При этом значительная их часть были направлены на решение в первую очередь экологических проблем.

Кроме того, в резолюции Организации объединенных наций было предложено всем ее членам разработать собственные программы по достижению заявленных целей и задач в области устойчивого развития. При этом одним из последних нормативных документов, принятых в области устойчивого развития российского государства, является распоряжение Правительства РФ от 14 июля 2021 г. № 1912-р «Об утверждении целей и основных направлений устойчивого (в том числе зеленого) развития РФ».

В данном нормативном документе были определены ключевые направления государственной политики по развитию инвестиционной деятельности в нашей стране. В данном распоряжении рассматривается привлечение внебюджетных средств в проекты, которые направлены на устойчивое развитие Российской Федерации в области экологии [2].

Предлагается для финансирования «зеленых» проектов (экологических проектов) и адаптационных проектов использовать специальные финансовые инструменты, которые уже применяются в мировой практике. К таким финансовым инструментам относятся выпуски так называемых «зеленых» облигаций.

При этом имеются ограничения на применения данных облигаций. Оно состоит в том, что их выпуски должны соответствовать определенным требованиям. Данных требований четыре.

Во-первых, они могут использоваться для финансирования проектов устойчивого развития только экологической направленности. К ним относятся проекты связанные с возобновляемыми источниками энергии, энергоэффективностью, экологически чистым транспортом, управлением отходами, контролем загрязнения и т.д. Перечень направленности данных проектов приведены в национальных «Таксономий устойчивости», который фактически представляет собой классификатор видов хозяйственной деятельности.

Во-вторых, облигационный выпуск должен соответствовать определенным стандартам. Стандартов выпуска таких облигаций несколько, в том числе стандарты ISMA (организация Инициатива по климатическим облигациям) и др.

В-третьих, эмитентом данных облигаций должен быть принят и утвержден такой документ, как Политика зеленого финансирования эмитента. Согласно данному документа у эмитента должна иметься полная прозрачность по отчетности о целевом расходовании средств полученных средств от эмиссии облигаций. И эта отчетность не менее одного раза в год должна обновляться.

В-четвертых, должны быть подтверждены независимым и аккредитованным верификатором соответствие документов эмитента облигаций установленным требованиям, в том числе: соответствие финансируемых проектов зеленой таксономии; соответствие использованию привлеченных средств (отчетность об использовании средств); обоснованности подходов к оценке экологического эффекта; соответствия хода и результатов фактической реализации зеленого проекта заявленным показателям; соблюдения общих принципов устойчивого развития.

На сайте СВИ приведен список верификаторов, которые обладают вышеуказанными компетенциями, где представлена 51 организация, в том числе 10 китайских организаций. Российских организаций в данном списке нет. При этом на четыре верификатора приходится до 83% всего рынка. По каждой организации указана отраслевая специализация по проведению верификации. Не которые из них имеют право проводить верификацию по всему спектру рынка (Ernst и Young Global Limited, Deloitte, PricewaterhouseCoopers и др.), а большая их часть только отдельных секторов рынка [3].

В Российской Федерации статус национальных верификаторов имеют рейтинговые агентства, в том числе АО «Аналитическое Кредитное Рейтинговое Агентство (АКРА)», АО «Рейтинговое агентство «Эксперт РА», ООО «Национальное рейтинговое агентство (НРА)». По оценкам представителей государственной власти Стандарты российских верификаторов в целом соответствуют имеющимся международным Стандартам. Единственное несоответствие, то, что касается атомной энергетики, которая российской стороной относится к категории «зеленой» энергетики [4].

В Российской Федерации имеются выпуски таких специальных облигаций. Они, как правило, имеют биржевое размещения. Для этого на Московской бирже имеет даже специальный Сектор устойчивого развития для финансирования проектов в области экологии, защиты окружающей среды и социально-значимых проектов.

На 11.05.23 г. в рамках биржи размещены 29 эмиссий «зеленых» облигаций 17 эмитентов. При этом все они не имеют верификации включенных в список верификаторов

Средства, привлеченные за счет их выпуска, были направлены на финансирование проектов по повышению энергоэффективности, снижение потребления ресурсов (воды, электроэнергии, теплоэнергии, газа), применение экологичных строительных материалов и т.д. Имелись случаи, когда полученные средства были направлены на рефинансирование банковских кредитов, выданных для строительства солнечных электростанций.

В тоже время город Москва выпустив свои «зеленые» облигации направляла полученные финансовые средства на приобретение электробусов, на строительство новых станций метро и линий и т.д.

В заключения можно сказать, что использование таких облигационных займов позволяет решать наиболее острые экологические проблемы и проблемы устойчивого развития, как в конкретной стране, так и в мире. И данную практику их применения необходимо и в дальнейшем расширять

Литература

1. Центр содействия международной защиты. Официальный портал. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 25 сентября 2015 года. [Электронный ресурс]. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/70/1> (дата обращения: 10.05.2023).
2. Распоряжение Правительства РФ от 14 июля 2021 г. № 1912-р «Об утверждении целей и основных направлений устойчивого (в том числе зеленого) развития РФ. Консультант Плюс. [Электронный ресурс] [http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_390943_f62ee45faefd8e2a11d6d88941ac66824f848bc2/](http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_390943_f62ee45faefd8e2a11d6d88941ac66824f848bc2/?ysclid=lhln658s17360114039) ?ysclid=lhln658s17360114039 // (Дата обращения: 25.04.2023).
3. Прохоров В.В. Инструменты стимулирования развития новой экономики. «Управленческий учет». 2020 №4. С. 39-44.
4. Центральный банк Российской Федерации. [Электронный ресурс] <https://cbr.ru/search/?Text=рейтинговые+агентства+верификаторы&Category=Any&Time=Any&DateFrom=&DateTo=> //(Дата обращения: 05.05.2023).
5. Московская биржа. [Электронный ресурс] <https://www.moex.com/s3019> //(Дата обращения: 05.05.2023).

ФОРМИРОВАНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация

В данной статье описаны особенности развития интеллектуальных способностей в подростковом возрасте, мнения и научные результаты о средствах внешнего воздействия и психологических аспектах подросткового возраста.

Ключевые слова: интеллект, личность, способность, черта, подросток, эмоция

FORMATION OF INTELLECTUAL ABILITIES IN ADOLESCENT AGE

Annotation

This article describes the features of the development of intellectual abilities in adolescence, opinions and scientific results about the means of external influence and the psychological aspects of adolescence.

Key words: intelligence, personality, ability, trait, teenager, emotion

В мире разрабатываются методы выявления и оценки психологических особенностей развития интеллекта, совершенствования основных критериев интеллекта, решения проблемы интеллекта. «Различия в уровне IQ людей зависят от генов от 40% до 80%, подчеркивается, что при определении показателей феномена интеллекта акцент делается на генетических особенностях». В исследованиях в области прикладной психологии в мире особое внимание уделяется личностному интеллекту, эмоциональному интеллекту, социальному интеллекту и их взаимосвязи с социальной средой, основным критериям и его основным аспектам. В связи с этим необходимо исследование вопросов, связанных с особенностями управления собственными эмоциональными реакциями, правильным пониманием эмоционального состояния других людей, более успешным выполнением заданий в учебной и личной деятельности подростка, достижением высоких результатов, развитием интеллектуальных способностей. с точки зрения молодежи.

Важно изучить психологические особенности развития интеллекта подростков, повысить место их интеллектуальных способностей в овладении современными знаниями. Изучить психологические особенности подросткового возраста можно понять пути формирования, развития и созревания личности подростка и непосредственное влияние воздействующих на нее биологических и социальных факторов. психологические состояния детей в подростковом возрасте и психические необходимо учитывать особенности развития, помогать им свободно и правильно решать свои психические проблемы, оказывать им психологическую поддержку. Важно знать, что за каждой внешней и внутренней реакцией подростка при работе с окружающими стоят психологические причины. Это поведение, которое называют «нецивилизованным», «вредным», «непонятным», оценивается как таковое на первый взгляд, но такое поведение характерно для особого этапа принятия решения индивидом. Подростковый возраст характеризуется множеством конфликтов и противоречий.

Интеллектуальное развитие подростков, проявляющееся в решении различных вопросов, связанных с изучением школьной программы и другой работы, побуждает взрослых думать вместе с ними о серьезных проблемах, а сами подростки стараются это делать.

Интеллект человека – это психическое качество, которое состоит из способности к приспособлению к новым обстоятельствам, обучению, основываясь на опыте, использованию теоретических концепций и применении этих знаний для управления различными условиями окружающей среды. Понятие интеллект происходит от латинского слова *Intellectus*, которое означает понимание или познание. Известно, что существует несколько видов интеллекта человека, который служит фактором эффективности его

деятельности. В результате исследовательского анализа современной психологии выделены следующие виды интеллекта. Натуралистический, духовный, экзистенциальный интеллект (Г. Гарднер), синтезированный интеллект (Ф. Дитман-Коли, П. Болте), адаптивный интеллект (С. Берт, Д. Уотсон), эффективный интеллект (Р. Пеллегрини, М. Политис), практический интеллект (Р. Штернберг), социальный интеллект (Э. Торндайк), профессиональный интеллект (М. Смулсон), эмоциональный интеллект (Дж. Мейер, П. Селовек), натуралистический, духовный, экзистенциальный интеллект (Г. Гарднер), адаптивный интеллект (С. Берт, Д. Уотсон), социальный интеллект (Э. Торндайк) — одна из них.

Профессиональный интеллект (М. Смулсон), прикладной интеллект (Р. Штернберг) реализуют способность человека работать с разнообразной информацией, логическими правилами, схемами и несколькими видами деятельности. Следует отметить, что человек мыслит логически в процессе мышления, в этом процессе человек использует свои эмоции для обогащения своего мышления содержанием. В результате отношения становятся позитивными, ободряющими и преобразующими. Среди ученых существовало два разных взгляда на объяснение природы интеллекта и его интерпретацию.

1. По мнению представителей первой группы, интеллектуальные характеристики даны людям наследственным путем от родителей.

2. Представители второй группы объясняли интеллект в связи со скоростью восприятия ребенка и его отношением к внешним раздражителям.

По результатам обзора исследований А. В. Либина в области психологии интеллекта можно увидеть выражение различных взглядов на феномен интеллекта в процентах. 99, 3 % участников согласны с тем, что интеллект связан с абстрактным мышлением или логикой, 97, 7 % интерпретируют его как процесс, связанный с решением проблем, а 96 % видят в нем процесс со способностью приобретать знания.

Если объединить основные правила, то интеллект — это общая способность приспосабливаться к изменениям в социальной среде. При таком подходе понятие интеллекта становится более конкретным, но расширяется сфера его исследования. Необходимо указать следующие факторы интеллекта: адаптация к социальной среде, выбор другой среды, изменение среды, развитие деятельности и принятие решений, восприятие и творчество, самоуправление. Для того чтобы наша страна развивалась и соответствовала мировым стандартам, производство умных и сильных образованных, интеллектуально зрелых кадров является необходимой потребностью сегодняшнего дня.

«Будущее и благополучие нашей страны зависит от того, какими людьми вырастут наши дети. Наша главная задача – создать необходимые условия для проявления молодыми людьми своего потенциала». В связи с этим большое научное и практическое значение имеет проведение психологических исследований в системе интенсивных изменений в процессе развития образования, непосредственного воздействия на психические состояния человека, развитие интеллектуальных знаний, интеллектуальных способностей.

Литературы

1. Брунер Е.Ю., Иванова В.И. К вопросу определения дефиниции «эмоциональный интеллект» с применением технологии интеллектуального картирования // Проблемы современного педагогического образования. 2015. № 47-2. С. 256-262.
2. Менчинская Я.А. Психология усвоения знаний в школе. – М.: изд-во Академии педагогов, 1989. – 283 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: «Питер», 2000. 172 с.
4. Мейли Р. Факторный анализ личности. // психология индивидуальных различий. – М., 1982. – 140 с.
5. Штернберг Р. Триархическая теория интеллекта // Иностранная психология. 1996. № 6. С.54-61.
6. Терстоун Л.Л. Характер интеллекта. –М.: Педагогика,
7. Холодная М.А. Когнитивные стили: О природе индивидуального ума. – СПб.: «Питер», 2004 – 296 с.

Румянцева О.С.

Суворова Н.В.

АНО ВО «Сибирский институт бизнеса, управления и психологии»

Россия, г. Красноярск

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИИ КАЙДЗЕН

Аннотация

В статье обосновано сохранение актуальности проблемы формирования профессиональной направленности личности современных студентов. Рассмотрены разные подходы формирования профессиональной направленности личности, предложен новый инструмент для формирования профессиональной направленности личности средством технологии кайдзен. Был разработан мастер класс с элементами технологии кайдзен и успешно апробирован у студентов технологического колледжа.

Ключевые слова: направленность личности, профессиональная направленность, кайдзен, маленькие шаги, планирование, достижение результата.

FEATURES OF THE FORMATION OF THE PROFESSIONAL ORIENTATION OF THE INDIVIDUAL USING KAIZEN TECHNOLOGY

Abstract

The article substantiates the preservation of the relevance of the problem of the formation of the professional orientation of the personality of modern students. Different approaches to the formation of the professional orientation of the personality are considered, a new tool for the formation of the professional orientation of the personality by means of Kaizen technology is proposed. A master class with elements of kaizen technology was developed and successfully tested by students of the technological college.

Keywords: personality orientation, professional orientation, kaizen, small steps, planning, achieving results.

Актуальность проблемы формирования профессиональной направленности личности современных студентов определяется рядом объективных условий. Профессиональная подготовка специалиста базируется на компетентностном подходе и концепции образования на протяжении всей жизни, а формирование компетентности и самообразование, дополнительное, а также послевузовское образование определяются профессиональной направленностью личности.

Несмотря на существование многочисленных теоретических и практических разработок в области профессиональной направленности и профориентации (А.Г.Асмолов, Е.А.Климов, А.Г.Колденков, В.Г.Немировский, В.Д.Шадриков и др.) многими авторами отмечается недостаточная подготовленность студентов выпускников к сознательному выбору профессии и желания работать в той области, в которой было получено образование. Более того, в последнее время наблюдается обострение проблемы профессиональной направленности.

Наиважнейшей задачей профессионально образования любого уровня является формирование профессиональной направленности у студентов.

А.Г.Колденков рассматривает профессиональную направленность как «динамическое свойство личности, которое характеризует доминирующее, осознаваемое отношение данного человека к избранной профессии»

Избирательное отношение к будущей профессии чаще всего начинается с возникновения частных мотивов, связанных с отдельными сторонами содержания избранной деятельности, или с процессом деятельности, или с какими-либо внешними атрибутами профессии. При определенных условиях значимыми для личности связанные с профессией могут стать следующие факторы: творческие возможности, перспективы профессионального роста, престиж профессии, общественная значимость, материальные условия труда, соответствие привычкам, особенностям характера и т.п. [4].

В научной литературе представлено большое количество факторов, влияющих на выбор

профессии. Е.А.Климов выделяет три основных фактора: учет желаний, своих способностей, потребностей общества [3].

Так для формирования профессиональной направленности личности применяются различные методы, такие как - метод биографической рефлексии, Метод проектирования идеала профессионала, метод самопроектирования, метод интерактивного моделирования, метод ролевых игр, мы использовали элементы технологии кайдзен, был разработан мастер класс, апробация которого происходила у студентов технологического колледжа.

Основателем направления Кайдзен является Масааки Имаи, автор многих публикаций на эту тему. В 1985 г. он создал Институт Кайдзен (KAIZEN Institute) и возглавляет его в настоящее время. Книга М. Имаи «Кайдзен: ключ к успеху японских компаний», изданная в 1986 г., переведена на 20 языков. [6]

«Кайдзен» (от японск. «кай» – изменение, «дзен» – «к лучшему») – система управления, впервые примененная в японской компании Toyota.

«Кайдзен» начинается с признания существования проблемы. Если проблема не выявлена, значит, нет нужды в улучшении. В этом отличие Кайдзен от традиционного американского и европейского менеджмента, а именно: решение всех проблем непосредственно в месте их возникновения, то есть там, где продукту (услуге) добавляется потребительская ценность.

«Кайдзен» – это совокупность мероприятий, которые ведут к улучшению рабочего процесса и, как следствие, к увеличению объема производства при тех же затратах.

Три ключевых фактора «кайдзен»: исключение отходов, концепция 5S и стандартизация [7].

Система «5S» – это пять шагов к созданию комплексной качественной среды, способствующей повышению производительности, качества и безопасности труда, которая включает пять основных принципов работы.

Обретя мировую популярность в бизнесе, концепция кайдзен вполне закономерно перекочевала и в сферу саморазвития. Ведь необходимостью непрерывного планомерного улучшения, которое она отстаивает, можно описать и стремление человека становиться лучше. Таким образом, кайдзен может стать философией жизни, основанной на регулярных изменениях. Речь идет о постоянном поиске способов улучшить свою жизнь: от приобретения новых навыков до качества изменения жизни.

Маленькие шаги позволяют сразу заметить результат, именно поэтому выбирая маленькую цель, которую можно достичь без усилий и огромной самодисциплины можно увидеть достижение своих более глобальных целей.

Главное достоинство метода «Кайдзен» – в его максимальной конкретности и последовательности: все цели, которые вы ставите перед собой, должны методично разбираться по пунктам. Начиная с самого прозаичного «закончить колледж», и заканчивая глобальным «обрести финансовое благополучие и высокий статус».

Таким образом, применение метода изменения «маленьких шагов», осознавая, планируя и совершая ежедневные действия, студенты могут постепенно формировать новые убеждения и ценности. Появляется мотивация на достижение результатов, а также появляется возможность анализа совершаемых действий и оценка полученного результата, что помогает формировать и развивать профессиональную направленность личности.

Для подтверждения нашей гипотезы было проведено исследование для изучения эффективности кайдзен в формировании профессиональной направленности личности у студентов технологического колледжа.

Для диагностики профессиональной направленности студентов использовались: методика «Изучение мотивации профессиональной деятельности» К. Замфир (в модификации А. А. Реана [2], тест-опросник для определения уровня профессиональной направленности студентов Т. Д. Дубовицкой [2], а также методика «Профессиональная готовность» (А.П. Чернявской) [11]

Полученные результаты говорят, что у более 50% студентов слабо сформирована

профессиональная направленность личности, что говорит о том, что процесс обучения по данной специальности, не доставляет удовольствия. Это был не осознанный выбор с опорой на свои интересы, установки и ценности. Так же это говорит об отсутствии возможности опираться на свои собственные решения, действовать «без оглядки» на значимых людей, принимать решения самостоятельно и нести за них ответственность, а также отсутствие умение планировать свою профессиональную деятельность и получение в этой сфере максимального удовлетворения.

Нами был разработан мастер класс с элементами технологии кайдзен для повышения уровня профессиональной направленности личности.

Целью мастер-класса являлось повышение уровня профессиональной направленности личности, мы ставили перед собой следующие задачи: ознакомить студентов с технологией кайдзен, научить ставить цели, сформировать навыки планирования и способы фиксации достижения полученных результатов, научить составлять интеллект карту как средство достижения результатов.

В ходе мастер-класса было проведено краткое теоретическое знакомство с технологией кайдзени знакомство с таким понятием как икигай. Были материализованы цели и желания студентов, что значимо для них на данном этапе жизненного пути, также очень важно было отметить все тревожные мысли, цели, мечты, желания, недоделанные дела, что должен сделать, чего хочет сделать, это было необходимо для того, чтобы увидеть реальное состояние дел на данный момент времени. Было проведено первичное разделение мыслей и оценка значимости, того что хочется и должны сделать. Также важным было определение своей миссии. Следующим этапом было фильтрация, через миссию и фильтрация через личностный фильтр, для формирования профессионального и личностного роста, это необходимо для понимания какие сферы жизни не освоены на данный момент. Также учили студентов разбить большую цель на части. Здесь прописывали конкретные действия и планировали, в какие сроки можно этого достичь. Здесь главная задача, разбить большую цель на маленькие части, перевести цель, в достижимую, конкретную, с четкими сроками выполнения. И последним этапом было создание интеллект карты на достижение результата. На интеллект карте прописываем цель и пути её достижения. Должна появиться четкая структура планирование и решение поставленных задач должна появиться мотивация на достижение результата.

Каждый студент при первичном и повторном исследовании имел тот же номер в списке результатов, тем самым, мы отслеживали и контролировали изменение результатов у студентов до и после проведения мастер класса.

Анализ данных повторного исследования показал, что после проведения мастер класса мы видим незначительные изменения в сторону положительной динамики увеличения среднего уровня профессиональной направленности, а также таких критериев как «Автономность», «Принятия решений» и «Планирование».

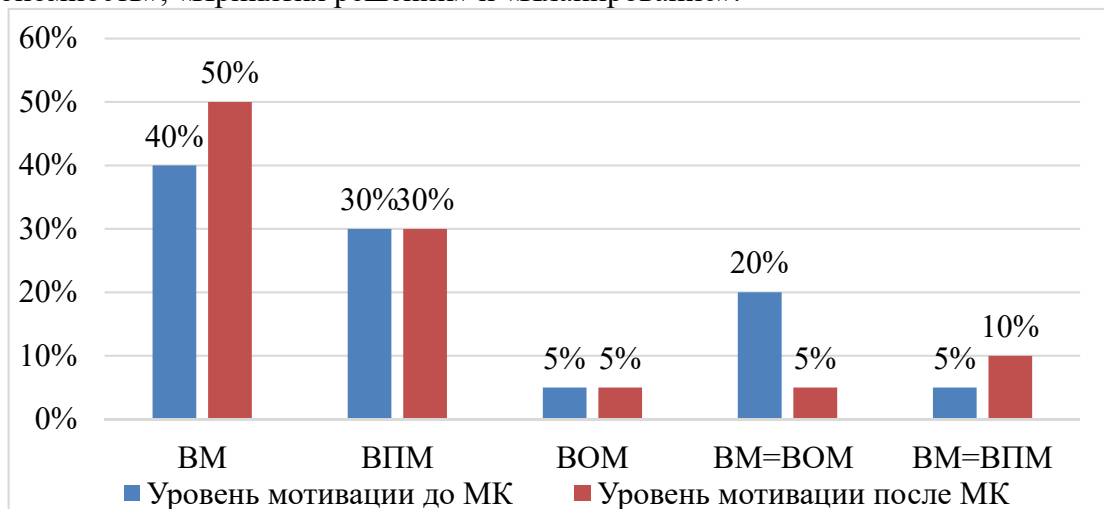

Рис. 1 Сравнительные результаты исследования студентов до и после проведения МК по методике изучения мотивации профессиональной деятельности (Авторы методики: Замфир К., модификация Реана А.)

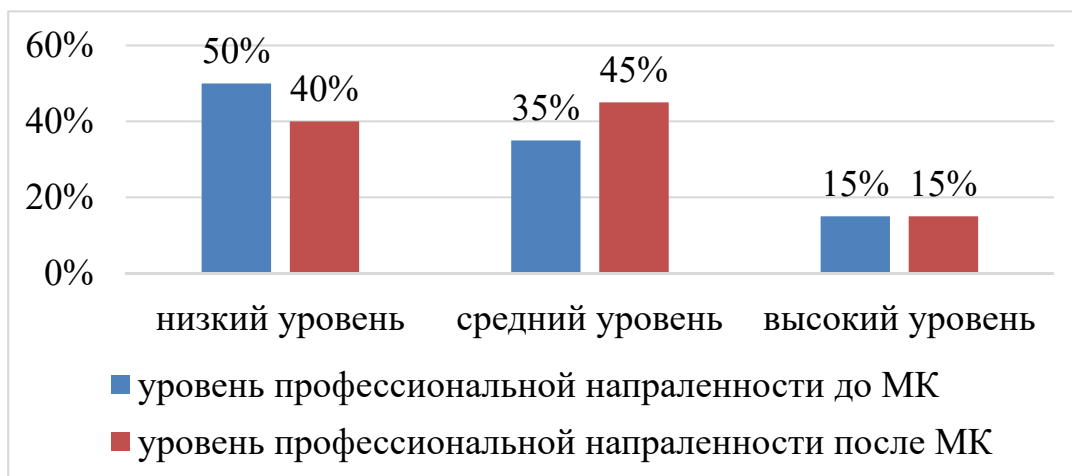

Рис. 2 Сравнительные результаты исследования уровня профессиональной направленности студентов (Т.Д. Дубовицкая) в процентном соотношении.

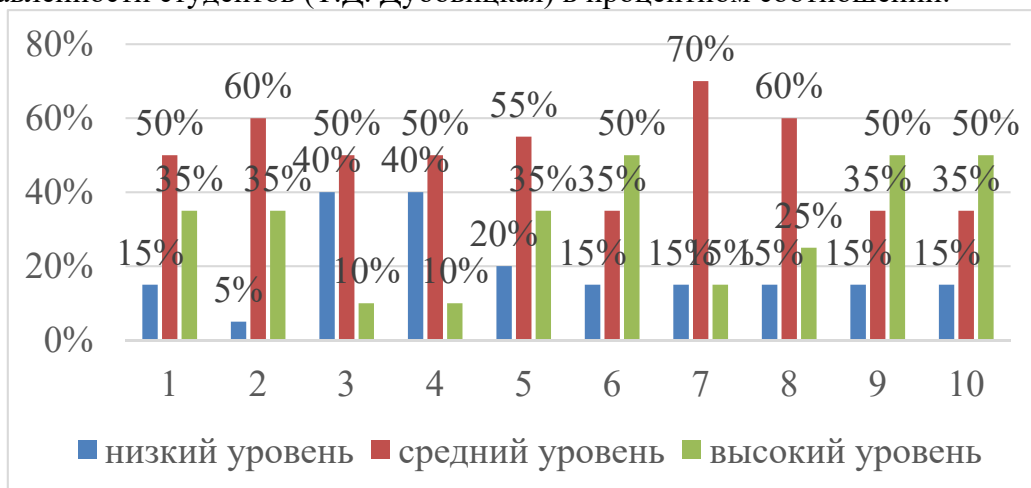

Рис. 3 Сравнительные результаты исследования по методике «Профессиональная готовность» (А. П. Чернявской) на выявление у студентов критериев на уровень профессиональной готовности в процентном соотношении

Примечание: 1 – «Автономность» до МК; 2 – «Автономность» после МК; 3 – «Информированность» до МК; 4 – «Информированность» после МК; 5 – «Принятие решений» до МК; 6 – «Принятие решений» после МК; 7 – «Планирование» до МК; 8 – «Планирование» после МК; 9 – «Эмоциональность» до МК; 10 – «Эмоциональность» после МК

Таким образом было доказано, что проведение мастер класса разработанного посредством технологии кайдзен показал себя как действующее средство для формирования профессиональной направленности личности.

Библиографический список

1. Асмолов, А. Г. О предмете психологии личности // Вопросы психологии. – 1983. – № 3. – С. 118 – 125.
2. Бурлачук, Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. Ф. Морозов. – Санкт-Петербург : Питер, 2006. – 613 с.
3. Климов, Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – Москва : Академия, 2004. – 304 с.
4. Колденков, А. Г. Анализ факторов формирования профессиональной направленности студентов технического вуза / А. Г. Колденков // Вестн. ЛГУ. – 1977. – № 5. – С. 25 – 31.
5. Логинова, Н. А. Психобиографический метод исследования и коррекции личности : учеб. пособие / Н. А. Логинова. – Алматы : АСТ, 2001. – 171 с.

6. Масааки, И. Кайдзен: Ключ к успеху японских компаний / И. Масааки; пер. с англ. – 2-е изд. – Москва : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 274 с.
7. Маурер, Р. Путь кайдзен / Р. Маурер. – Москва : Попурри, 2005. – 192 с.
8. Наумова, Н. Ф. Философия и социология личности / Н. Ф. Наумова. – Москва : КАНОН РООИ «Реабилитация», 2006. – 576 с.
9. Немировский, В. Г. Факторы формирования социально-профессиональной направленности школьной молодежи : автореф. дис. ... канд. философских наук / В. Г. Немировский. – Ленинград, 1980. – 17 с.
10. Синецкий, С. Б. К вопросу о мотивации и стимулировании студента / С. Б. Синецкий // Инновации в системе образования: материалы V Всерос. научн.- практ. конф. – Челябинск, 2014. – № 6. – С. 49 – 57.
11. Чернявская, А. П. Развитие уровня готовности личности к выбору профессии / А. П. Чернявская // Психологическая наук. – 2012. – № 5. – С. 43 – 46.
12. Шадриков, В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В. Д. Шадриков. – Москва : Наука, 1982. – 185 с.

Ковальчук В.В.
*Башкирский государственный
педагогический университет им. М.Акмиллы
Уфа, Республика Башкортостан*

ВЛИЯНИЕ СТИЛЕЙ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ НА РЕБЕНКА

Аннотация

Данная статья посвящена стилям семейного воспитания и их влияние на развитие личностных качеств ребенка. В статье дано определение семейному воспитанию, а так же представлены основные стили воспитания ребенка. приемы, способы, методы какой-либо работы, деятельности, манеры поведения. Применительно к воспитанию - типичные стратегии поведения родителя с ребенком.

Ключевые слова: воспитание, семейное воспитание, семья, стили семейного воспитания.

Annotation

This article is devoted to the styles of family education and their impact on the development of personal qualities of a child. The article defines family education, as well as presents the main styles of child rearing. techniques, methods, methods of any work, activity, behavior. In relation to parenting - typical strategies of behavior of a parent with a child.

Keywords: upbringing, family upbringing, family, styles of family upbringing. Жыйынтык

Аннотация

Бул макала үй-бүлөлүк тарбиялоонун стилине жана баланын инсандык сапаттарын өнүктүрүүгө тийгизген таасирине арналган.

Макалада үй-бүлөлүк билим берүүнүн аныктамасы берилген, ошондой эле баланы тарбиялоонун негизги стилдери берилген. ыкмалары, ыкмалары, ар кандай иш ыкмалары, иш-аракеттери, жүрүм-туруму. Ата - энеге карата колдонулганда, ата-эненин бала менен жүрүм-турумунун мүнөздүү стратегиялары.

Ачкыч сөздөр: ата-эне, үй-бүлө, үй-бүлө, үй-бүлөлүк тарбиялоо стилдери

Л.Н.Толстой: “Счастлив тот, кто счастлив у себя дома”

Часто родители задают учителям один и тот же вопрос: «А почему мой ребенок получает плохие оценки, или в чем причина низкой успеваемости»

Многие родители зачастую думают о том, что когда ребенок идет в учебное заведение снижается потребность семьи в его воспитании, так как свое основное время дети теперь проводят в стенах школы у учебных образовательных учреждениях. Но правы только те родители, кто уверены, в том что воспитание, как и основное влияние семьи не только не снижается, но и возрастает постоянно. Как сказал В.А. Сухомлинский: «Нельзя сводить духовный мир маленького человека к учению.

Многие родители стараются стремиться к тому, чтобы все силы ребенка были поглощены уроками дополнительными заданиями, кружковой работой. Они стараются загрузить дет ей как можно сильнее считаю что их чадо от этого станет намного образованней дисциплинированной. То в дальнейшем его жизнь станет трудной, невыносимой и неинтересной. Он должен быть прежде всего ребенком, а не только школьником, но, и человеком с многогранными интересами». Школа без родителей не сможет сделать мир каждого ребенка настолько полезно разнообразным, насколько это возможно и необходимо.

В настоящее время во многих семьях формируется стиль определенного поведения с детьми, который зачастую не совпадают с теми целями и задачами, которые преследует родитель в воспитании. Родителям в настоящее время приходится выбирать между мечтой об успешной карьере и должном воспитании, им приходится выбирать между материальным обеспечением детей и возможностью уделять им внимание, между ролью хорошего работника и заботливого родителя. Зачастую случается так, что родители разрываются между потребностью в творческой самореализации, профессиональном росте и карьерном росте и кроме этого ему нужно успевать справляться с родительскими обязанностями. Как соответствует это приводит к тому, что родители уделяют меньше времени своему собственному ребенку или вовсе этого времени у них нет. Поэтому очень важно помочь родителям а так же педагогам не занять агрессивной позиции, а суметь понять, принять и помочь в трудную минуту своему ребенку. Как правило, выбор делается не в пользу ребенка.

В рамках данной статьи особенности семейного воспитания, рассматривается как один из главных факторов, влияющих на развитие личности ребенка, в том числе и на качество успеваемости в школе.

Стиль семейного воспитания - это наиболее характеризующие способы отношения между ребенком и родителями, которые применяют определенные методы и средства педагогического воздействия, которые выражаются в определенной манере словесного, а так же и устного общения и взаимодействия. Выделяют 5 основных стилей воспитания в семье.

Авторитарный стиль воспитания детей.

Авторитарный стиль воспитания детей нередко называют диктаторским. Родители, которые заняли место воспитания авторитарного стиля, возлагают на ребенка слишком большие надежды, сами принимают все ключевые решения, не советуясь со своим ребенком, требуют полного подчинения и высокой дисциплины. В отношениях между членами таких семей недостаточно теплоты любви и уважения друг к другу.

Из этого вытекают методы авторитарного стиля воспитания:

Принуждение- подавление желаний ребенка, отсутствие значимости его мнения его слова, полное неукоснительное навязывание своей точки зрения.

Угрозы- управление через страх и давления на ребенка от возможного наказания из-за ослушания или совершенного проступка.

Критика- унижение человеческого достоинства ребенка под видом желая что-то улучшить в ребенке.

Игнорирование- сильное моральное давления на ребенка, которое тяжело переносить детям. Авторитарностью родители растят личность покорную и удобную для себя. Этот ребенок будет стараться “оправдать возложенные надежды родителей на ребенка”. Но это, скорее всего окажется одной из нескольких масок, которые прилежный ребенок надевает для родителей чтобы их не огорчать и не рушить возложенные на него надежды. Взрослым о том, что происходит с ребёнком за периметром дома и как он ведёт себя с другими сверстниками, может быть совсем неизвестно. Нельзя так же исключать такое понятие как возрастные кризисы подрастающего чада, во время которых прилежное, хорошее поведение может перерасти в девиантное.

Этот тип воспитания дает несформировавшемуся ребенку большое количество негатива и негативных эмоций, что отрицательно сказывается на его психоэмоциональном состоянии.

Физическое наказания по сути только небольшая видимая часть воспитания ребенка. Но гораздо хуже с последствиями морального насилия над ребенком. Дети которые воспитываются в авторитарных условиях, часто имеют следующие черты характера:

Потеря индивидуальности

Ребенку очень сложно иметь своё мнение, свой взгляд на окружающее если тебя заставляют жить по предписанию родителей или единственно верному сценарию..

Низкая самооценка у ребенка. Неуверенность, страх и застенчивость, это самые первые признаки, которые появляются из-за критики, они не способствуют активности и психологическому росту ребенка. Дети стараются не проявлять себя в любых сферах, они заранее уверены в своем провале. Стоит ли говорить им о достижении своего счастья, если он изначально считает, что он его не достоин?

Зависимость от чужого мнения. Если этот ребёнок не понимает себя и заранее знает, что «обречён на полный провал», то уверенность свою он ищет вовне то есть на улице. Ведь внутренний стержень уже разрушен, значит надо спрашивать у взрослых, всё ли он правильно делает ища поддержки и уверенности. Когда семья отступает на второй план, эту функцию начинают выполнять другие люди которые имеют авторитет в глазах этого ребенка: друзья, лидеры, начальники.

Проблемы со здоровьем не проходит бесследно. Эти дети становятся психически не стабильны у них появляются неврозы, тревожность.

Либеральный стиль воспитания дает оценку как полное отсутствие дисциплины. Такие родители зачастую не возлагают на собственных детей особых надежд. В этих семьях

отсутствуют любые запреты и ограничения любого вида. Родители в такой семье не всегда контролируют свою последовательность благодаря такому поведению – дети не стараются и даже не пытаются выполнять их распоряжения (ведь им все дозволено и за это они не понесут наказания). В либеральном стиле воспитания есть такие особенности:

Ребёнок получает самостоятельность. И это намного раньше необходимого и в гораздо большем объёме, чем может он сам выполнить и понять.

Отсутствует любая конструктивная помощь со стороны взрослых. Реальная же помощь заменяется уходом от проблемы и решения ее совместно.

Есть доверие к родителям, и полная уверенность том что тебя поймут и примут таким, какой ты есть. Также возможность делиться и обсуждать с родителями беспокоящие темы. Пожалуй, это единственный плюс такого типа воспитания.

Демократический стиль воспитания детей. Этот стиль семейного воспитания детей характеризуется теплыми и дружественными отношениями внутри своей семьи. Здесь есть регулярное общение между всеми ее членами «семейный совет». Родители в таких семьях устанавливают и требуют от своего ребенка соблюдения установленных правил с волею закона своей семьи, и возлагают на них реально оправданные надежды. Такие родители обычно внимательны и очень заботливы, а в их доме обитает атмосфера любви и эмоциональной поддержки друг друга. Они осознают все возрастные и характерные возможности своих детей и предоставляют им ответственность и самостоятельность в соответствии с ними. Дают возможность реализовать себя. Стараются услышать своего ребенка провести анализ и дать ответ с учетом желания ребенка возможно с небольшой корректировкой.

Демократический стиль воспитания отличается такими признаками:

Уважение к своему ребёнку, признание его индивидуальных особенностей, интересов и желаний, взаимопонимание в кругу семьи.

Личный пример взрослых – это очень хорошая основа воспитания.

У таких детей проявляется активность что позитивно сказывается на его психоэмоциональном состоянии: ребёнок интересуется обучением, ставит перед собой цели и прилагает все свои усилия к их достижению. Дети, вырастающие в атмосфере уважения, обладают адекватной самооценкой и могут принимать верные и взвешанные решения в жизни. Они умеют логически составлять цепочку и анализировать. Это помогает выстраивать близким крепкие здоровые отношения в своей семье. Жизнь в доброжелательных и стабильных условиях позволяет не уезжать от проблем а в зависимости их решать и делать выбор в пользу своей безопасности и комфорта. Психологи считают демократический тип воспитания самым благоприятным и самым комфортным для ребёнка. При таком воспитании дети вырастают независимыми, ответственными и успешными.

Хаотичный стиль воспитания детей.

Хаотичный стиль воспитания детей характеризуется отсутствием единого подхода у родителей к детям. У всех членов семьи имеется собственное представление на воспитание и обучение своего ребенка, так же может быть у одного из родителей, чаще матери, отсутствует психоэмоциональная стабильность в следствии этого могут случаться эмоциональные перепады, срывы психического характера такие как депрессия и агрессия.

Для такого типа характерны: импульсивные необдуманные поступки вместо логичного поведения родителей. В семье не могут родители договориться друг с другом, нет уважения и взаимопонимания между взрослыми. Ребёнок часто становится свидетелем таких неприятных сцен как выяснения отношений между взрослыми, ребёнок не посредственно сам участвует в них.

В таком полном хаосе он лишается основной потребности в безопасности. У него нет доверия к жизни и уверенности в себе, появляется страх, фобии. На фоне этих не очень положительных эмоций могут развиваться тревожные ощущения, а так же сопутствующие заболевания психологического характера. У такого ребенка плохо с самоконтролем и ответственностью у него нет друзей, он закрытый от окружающих. Вместо развития волевых и сильных качеств проще обвинять всех вокруг и списывать на жизненные неудачи на

обстоятельства. Этому ребенку проще принять позицию жертвы. Без умения понимать себя и своих желаний, ставить перед собой цели и достигать их ребенок, выросший в полном хаосе, теряется и пытается уйти на задний план.

Опекающий стиль воспитания детей.

Опекающий стиль воспитания детей дает такую характеристику как родительская гиперопека. Такие дети вырастают с гипертрофированным чувством собственного достоинства и значимости в полной неуверенности в собственных силах. Большая часть таких детей становятся возбудимыми и агрессивными, часто скрытными, они чаще всего имеют неустойчивую болезненную психику. Они почти не умеют дружить.

Ребенок всегда находится в сжатом положении, испытывает психологическое, эмоциональное и моральное давление. Главная характеристика этого стиля воспитания заключается в двойных отношениях к своему ребенку. С первой стороны, это полная любовь и крепкая связь между родителем и ребенком, со второй стороны – это лишения ребенка самостоятельности в социуме.

Воспитательный процесс вашего ребенка движется каждую минуту секунду его жизни, каждый шаг с ребенком совместного времяпровождения игры бесценно для него. Всегда вспоминайте слова Макаренко "Ваше собственное поведение - для ребенка самая решающая вещь". Ребенок - это чистый лист бумаги, готовый к заполнению. Маленький ребенок смотрит на взрослых с широко распахнутыми глазами, впитывая в себя всю информацию каждое слово каждый жест, который они дают им, в этом и есть важность семейного воспитания. Своим поведением и эмоциями ребенок питается и это помогает ему расти полноценным членом общества.

Важно в воспитании все -речь, манеры поведения и даже ваш стиль в одежде, способы общения с окружением людьми, с друзьями, врагами.

Ведь они похожи на губки которые воду, впитывают любую информацию нашего отношения поведения кроме этого ребенок очень чувствителен.

к нашему настрою и настроению. Они очень наблюдательны и любознательны и любую, маленькую перемену в поведении они чувствуют. Поэтому можно сделать вывод, что семейное воспитание играет огромную и ответственную роль в воспитании вашего ребенка. Успешным можно считать то воспитание где в семье созданы благоприятные условия для психологически здорового роста и всестороннего развития ребенка. Воспитательный процесс в семье не может абсолютно иметь всех граней границ, начала или конца воспитания.

Наши дети это наше будущее и какое будет будущее решать только нам родителям. Часто говорят трудная молодежь, наверное, надо задуматься, а может причина в другом в воспитании в поддержке в способах общения... каждый родитель любит своего ребенка и желает ему самого лучшего и это естественно, но какую любовь дать ребенку решает каждый родитель. Любите детей так что бы им не навредить в дальнейшем.

Литературы

1. Сорокина В.В. Психологическое неблагополучие детей в начальной школе. Диагностика и пути преодоления. – 2-е изд. – М.: Генезис, 2007. – 191с.
2. Строганова Л.В. Поощрение и самооценка младшего школьника. – М., Центр педагогического образования, 2007. – 116с.
3. Сухомлинский В.А. Как формировать у воспитанника радость познания // Антология гуманной педагогики. В.А.Сухомлинский. – М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 2005. – 237с.
4. Ушинский К.Д. Воспитание человека. Избранное / Сост.С.Ф.Егоров. – М.: Карапуз, 2005. – 119с.
5. Чуприкова Н.И. Умственное развитие и обучение (К обоснованию системно-структурного подхода). – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: изд-во НПО «МОДЭК», 2006. – 221с.
6. Шмидт В.В., Шмидт В.Р. Диагностико-коррекционная работа с младшими школьниками. – М.: ТЦ Сфера, 2005. – 128с.
7. Яшнова О.А. Успешность младшего школьника. – М.: Академический Проект, 2005. – 144 с.

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ НА ПСИХИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В статье рассмотрены проблемы влияния всемирной паутины на психологическое развитие подростков, описываются психологические признаки интернет-зависимости, даются психологические черты интернет-зависимого подростка и результаты чрезмерного использования сети интернет.

Ключевые слова: интернет-зависимость, психическое развитие подростков, психологические признаки, черты интернет зависимого подростка.

Аннотация

Макалада Бүткүл дүйнөлүк желенин өспүрүмдөрдүн психологиялык өнүгүүсүнө тийгизген таасири, кәйгәйү каралат, интернетке көз карандылыктын психологиялык белгилери кыскача баяндалат, интернетке көз каранды болгон өспүрүмдүн психологиялык өзгөчөлүктөрү жана интернетти ашыкча колдонуунун натыйжалары берилет.

Annotation

The article deals with the problem of the influence of the World Wide Web on the psychological development of adolescents, briefly describes the psychological signs of Internet addiction, gives the psychological features of an Internet addicted teenager and the results of excessive use of the Internet

Современный мир – это развитие информационно-коммуникативной технологии, цифровизации. Это связано с развитием науки, техники, также общества. Конечно, польза технологии огромна и безгранична: выполнение различных компьютерных операций за считанные секунды, нахождение необходимых материалов, быстрая и качественная связь на расстоянии и так далее.

Сегодня по всему миру идет рывок в цифровую эпоху. Информационно-коммуникативные технологии внедряются везде, особенно в детской и молодежной среде. В России и в мире быстрый рост количества пользователей Интернета порождает новые сферы социальных взаимодействий. Современные мобильные устройства позволяют использовать Интернет в любой момент. Компьютеры, ноутбуки, планшеты, мобильные телефоны, смарт-часы и тому подобные технологии стали основными устройствами, которые ежедневно свободно применяют современные молодые люди, являющиеся представителями поколения Z. Термин «поколение Z» рассматривается как синоним термина «цифровой человек». Представители поколения Z активно используют современные гаджеты. И тут естественно не может возникнуть вопрос: как они воздействуют на развитие молодежи? Вместе с положительным значением цифровизации имеются и негативные последствия данного процесса. Определенным образом изменяется весь ритм жизни молодого человека, подростка, появляется много новых возможностей, новых увлекательных онлайн-игр, новых форматов общения, обучения, увлечений, которые влияют на формирование и становление личности.

В наше время подростков интересуют различные компьютерные игры, создание аккаунт и их продажа, также интернет-материалы. Подросток время от времени, не замечая этого, долго сидит за компьютером, телефоном или другими гаджетами. Интернет рассматривается как сравнительно новейший вид повседневной действительности и сферы жизнедеятельности. Социальные сети посещает каждый второй пользователь Интернета. Возможность постоянного пребывания в мобильной сети Всемирной Паутины ведет к значительным структурным функциональным изменениям в познавательной, коммуникативной и личностной сфере, расширяют традиционные границы между физическими и виртуальными пространствами.

По результатам социальных опросов и психологических исследований, наиболее активной группой пользователей сети Интернет являются лица подросткового возраста. Интерес к интернету у подростка будет расти с каждым днем, все больше и больше привлекая.

В ряде исследований подмечено, что развитие интернет-зависимого поведения приводит к трудностям в учебной деятельности, коммуникативным расстройствам, усилению индивидуальных конфликтов, изменениям эмоционального и социального интеллекта и другим проблемам.

Согласно исследованиям, проведенным В. В. Титовой, А.А. Нестеровой, Л.М. Левиным, В.А. Лоскутовой, выявлено, что использование Интернета начинается с небольшого промежутка времени, в дальнейшем интерес повышается, увеличивается время пребывания в Сети, что постепенно приводит к интернет-зависимости, схожей по проявлениям с наркотической. Период появления этой зависимости ученые оценивают в полгода. Компьютерную зависимость у подростков исследователи относят к психологическим проблемам современной семьи. Таких молодых людей в наше время немало. Огромное воздействие на воспитательное пространство современной молодежи оказывает мощный поток новой информации и распространение компьютерных игр, что в свою очередь влияет на формирование их личности. Структура досуга для них также значительно меняется, так как цифровые гаджеты сочетают в себе возможности просмотра фильмов, приставки, музыкального центра, образовательных программ, книг и даже заработка денег путем фриланса и многое другое.

Погружение в виртуальный мир лишает опыта выработки коммуникативных навыков, что ограничивает процесс социализации личности.

Кроме того, длительное неконтролируемое пребывание в паутине сети изменяет деятельность мозга, его функции, снижает способность к обучению. Также утрачиваются коммуникативные навыки, что приводит к асоциальности.

Среди вышеперечисленных проблем, одно из важных мест занимает проблема возникновения аддиктивного поведения у подростков в образовательной среде.

Аддиктивное поведение (англ. addiction – зависимость, пагубная привычка) – форма девиантного поведения, которая выражается в стремлении уйти из реальности посредством изменения своего психического состояния. Такой уход осуществляется путем искусственного изменения своего психического состояния при помощи различных средств: химических (алкоголь, табакокурение, наркотики) и нехимических (компьютерная, игровая, Интернет и т. д.) зависимостей. Этот процесс настолько захватывает подростка, что начинает управлять его жизнью, волевые усилия ослабевают и не дают возможности противостоять аддикции. Сам того не замечая, подросток становится беспомощным перед своим пристрастием.

Выбор аддиктивной стратегии поведения обусловлен трудностями в адаптации к проблемным жизненным ситуациям: сложные социально-экономические условия, многочисленные разочарования, крушение идеалов, конфликты в семье и утрата близких, резкая смена привычных стереотипов. Для нашего времени характерно и то, что происходит очень стремительное нарастание изменений во всех сферах общественной жизни. Аддиктивное поведение является переходной стадией и характеризуется изменениями в поведении ребенка, которому необходима экстренная помощь.

Причины, которые вызывают зависимость от Интернета, являются следующие: во-первых, стремление к поиску новых идентификаций, ярких эмоций, впечатлений; во-вторых, желание уйти от проблемной действительности; в-третьих, стремление снять эмоциональное напряжение, тревожность; в-четвертых, стремление поиграть в интернет-игры; в-пятых, желание найти друзей; в-шестых получить эмоциональную поддержку. Исследователями установлено, что вышеперечисленные причины ведут отрыву от реальной жизни подвергая молодой растущий организм к нервноэмоциональным нагрузкам: к быстрой утомляемости, раздражительности, излишнему возбуждению и конечно агрессии.

Рассматривая такие признаки, как навязчивость желания быть в Интернете днем и ночью не отрываясь, трудность самостоятельно выйти из него, специалисты определяют существование у молодого человека интернет-зависимости. Также ученые отмечают в качестве характерных признаков интернет-зависимости стиль общения, построение мыслей, замкнутость, скрытность чувств.

Некоторые исследователи, приводят такие симптомы интернет-зависимости как:

- появление чувства радости при контакте с гаджетом;
- потеря ребенком ощущения времени;
- жертва сном ради интернета;
- агрессия и злость, когда его отрывают;
- эмоциональная неустойчивость;
- проверка сообщений несколько раз в день;
- раздражение, когда нет доступа в интернет;
- предпочтение проводить время в сети, нежели с друзьями или семьей.

Несомненно, доступ в интернет важная часть нынешнего мира, а также значительный инструмент в образовании детей. Также всемирная сеть – это обширная развлекательная и образовательная среда. Это делает интернет полезным инструментом, в то же время это и делает сложным регулировать время, проводимое в паутине сети, особенно для подростков. В интернете они могут быть кем угодно, видеть себя через экран гаджета намного красивыми чем в реальности, могут войти в совершенно другой мир по щелчку мыши, они могут уйти от реальности.

У детей которых отсутствует должное внимание и социальные взаимодействия, которые чувствуют себя одиноко и отчужденно, больше риск чрезмерного использования Интернета. Ведь Интернет дает и позволяет таким подросткам способ сбежать от реальности и от проблем, создавая «эффект защитного покрывала».

Если попробуем набросать портрет интернет-зависимого подростка, то они довольно часто становятся невольными заложниками образа жизни своих родителей. Они копируют поведение и привычки своих родителей и взрослых на сознательном и подсознательном уровне. Особенности детской психики заставляют ребенка в крайне краткий срок приспособляться к окружающему миру. Многие изменения, к сожалению, вызванные такой особенностью подростка, обычный человек сразу заметить не в состоянии (с этой задачей может справиться только опытный педагог или психолог). В качестве примера можно привести изменения в эмоциональном плане, появление повышенной агрессивности, частых вспышек насилия, также возможен и другой аспект, у подростка прекращается полет фантазии, свойственный его возрасту, он становится неспособным создавать визуальные образы, с большим трудом может обобщить и проанализировать поступившую информацию.

Необходимо отметить, рассматривая влияние социальных сетей на развитие подростка, многие психологи и физиологи мира занимаются этой проблемой, ставят такие диагнозы как игромания и Интернет-зависимость и ищут пути решения.

Список используемой литературы

1. Андреев А. С. Интернет-аддикция как форма зависимого поведения / А.С.Андреев, А.В. Анцыборов. – М.: Психосфера, 2004. -311 с.
2. Додем Л.М. Психологическая беспомощность и психология аддикции. - М.: Класс. 2010
3. Соколов А. Интернет-зависимость / А.Соколов // Вы и ваш компьютер. – 2003. - №10.
4. Скобликова Т. В., Скриплева Е. В. Интернет-зависимость в молодежной среде как одна из проблем современного общества // Современные проблемы науки и образования. – 2020. 2.;
5. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=29763>

Акжолтоева Э.А.
*Бакирский государственный
педагогический университет им. М.Акмуллы
Уфа, Республика Башкортостан*

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ГОТОВНОСТЬ РЕБЕНКА К ШКОЛЕ

Аннотация

В статье представлен теоретический анализ особенностей психологического развития ребенка перед поступлением в школу. Выявлены возможности диагностики готовности ребенка к обучению в школе. Обсужден вопрос необходимости корректного психологического развития в соответствии с возрастом ребенка перед началом школьной жизни. С помощью обобщения фундаментальных и современных источников установлена характеристика ребенка, психологически готового к школе, а также отмечены методы тестирования для дошкольников. Описаны возможности применения психологии детского развития в психолого-педагогическом процессе. В заключение сформированы рекомендации для родителей, воспитателей и учителей в области образования, воспитания и психологического развития ребенка дошкольного возраста с целью его адекватного включения в первый класс школы.

Ключевые слова: психология дошкольного возраста, подготовка к школе, психологическое развитие ребенка, особенности формирования готовности к школе.

PSYCHOLOGICAL READINESS OF THE CHILD FOR SCHOOL

Abstract

The article presents a theoretical analysis of the features of a child's psychological development before entering school. The possibilities of diagnosing the child's readiness to study at school are revealed. The question of the need for correct psychological development in accordance with the age of the child before the start of school life is discussed. With the help of generalization of fundamental and modern sources, the characteristics of a child who is psychologically ready for school are established, and testing methods for preschoolers are also noted. The possibilities of applying the psychology of child development in the psychological and pedagogical process are described. In conclusion, recommendations are formed for parents, educators and teachers in the field of education, upbringing and psychological development of a preschool child with a view to its adequate inclusion in the first grade of school.

Keywords: psychology of preschool age, preparation for school, psychological development of the child, features of the formation of readiness for school.

БАЛАНЫН МЕКТЕПКЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫК ДАЯРДЫГЫ

Аннотация

Макалада баланын мектепке чейинки психологиялык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүнө теориялык талдоо берилген. Баланын мектепте окууга даярдыгын диагностикалоонун мүмкүнчүлүктөрү ачылды. Баланын мектеп жашоосу башталганга чейин жаш өзгөчөлүгүнө ылайык психологиялык жактан туура өнүгүүнүн зарылчылыгы жөнүндө маселе талкууланды. Фундаменталдык жана заманбап булактарды жалпылоонун жардамы менен мектепке психологиялык жактан даяр баланын өзгөчөлүктөрү белгиленип, мектеп жашына чейинки балдар үчүн тигилөө ыкмалары да белгиленет. Балдардын өнүгүү психологиясын психологиялык-педагогикалык процессте колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү баяндалат. Жыйынтыктап айтканда, мектепке чейинки курактагы баланы мектептин биринчи классына адекваттуу камтуу үчүн ага билим берүү, тарбиялоо жана психологиялык жактан өнүктүрүү жаатында ата-энелерге, тарбиячыларга жана мугалимдерге сунуштар түзүлөт.

Ачкыч сөздөр: мектепке чейинки курактагы психология, мектепке даярдоо, баланын психологиялык өнүгүүсү, мектепке даярдыгын калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү.

Быть готовым к школе – не значит уметь читать, писать и считать. Быть готовым к школе – значит быть готовым всему этому научиться. (Л. А. Венгер)

Каждый из нас живет в мире новых технологий, современных тенденций обучения и воспитания, меняющейся моды и предпочтений в образовании, но что-то остается постоянным долгие века – основополагающие, фундаментальные теории детского развития. Поскольку вопрос психологического развития ребенка долгие годы является открытым и динамичным – дети, как константа человеческого бытия, будут рождаться и обучаться, возникает актуальность систематизации и изучения знаний о детской психологии. Понимание главных характеристик и методов восприятия окружающего мира ребенка

составляют важную часть профессиональной подготовки психолога, педагога, воспитателя или родителя. Значительна и проблематика данного вопроса, так как достаточное изучение особенностей психологической подготовки ребенка к обучению в школе позволяет своевременно, спокойно ввести ученика в новую для него сферу деятельности, а также скорректировать возможные проблемы ребенка еще до первого класса. Исследование данного вопроса дает понимание поведения ребенка в соответствии с возрастом. Какой ответственный родитель не хотел бы быть уверенным в том, что отправляет своего ребенка в школу в нужное для него время? Дети должны быть готовы к обучению как физически, так и психологически, поэтому тезисы, рассматриваемые данной работой, актуальны и значимы в современном мире. В основу статьи легли труды А. Л. Венгер [4, 5], Д. Б. Эльконина [9, 10] и других авторов о психологическом развитии ребенка дошкольного возраста в соответствии с необходимостью перехода в статус младшего школьника.

Стоит начать с того, что в современной психологии понятие «готовности к обучению» или «школьной зрелости» является относительным. Необходимо понимать, что одни дети занимаются в нескольких развивающих кружках с младенчества, и необязательно преуспевают в этом, другие же дети вдоволь наслаждаются своей потребностью в непосредственности и учатся играм и социальному взаимодействию, а не счету и усидчивости. И обе эти ситуации, как и множество других, одинаково имеют место быть. Каждый ребенок по-своему уникален, и к каждому следует находить индивидуальный подход, так как сказать, что с семилетием ребенок сиюминутно становится «готовым» к школе – нельзя. Что же тогда делать? Как психологу-педагогу объяснить родителю, что его ребенок, даже при умении читать, писать, считать, тем не менее не готов к школе психологически? Будем разбираться.

Понятие школьной зрелости можно определить как овладение умениями, знаниями, способностями, мотивацией и другими необходимыми для оптимального уровня усвоения школьной программы поведенческими характеристиками. Иными словами, это та ступень развития ребенка, при которой он становится способен принимать участие в школьной деятельности, обучаться на более ответственном уровне. В исследованиях зарубежных психологов традиционно выделяются три аспекта школьной зрелости: интеллектуальная, эмоциональная и социальная. В отечественной психологии же существует деление на общую готовность, и специальную. К общей готовности относится личностная, интеллектуальная, физическая и социально-психологическая. К специальной готовности относятся первоначальные навыки чтения, письма, счета и т.д. Важно понимать, что школьная зрелость не определяется одними лишь специальными умениями. Не менее значимым для ребенка дошкольного возраста является социальная активность, навык заводить знакомства, держаться в обществе.

Итак, для понимания степени зрелости, готовности ребенка к школьному обучению, родителю, воспитателю или психологу важно иметь представление о норме развития ребенка предшкольного возраста, то есть шести-семи лет. К концу дошкольного возраста ребенок уже представляет собой самую настоящую личность с предпочтениями и интересами, с антипатиями и, как правило, категорически прочными представлениями о мире. Ребенок этого возраста хорошо осознает свою половую принадлежность, что подразумевает под собой четкую дифференциацию мальчиков и девочек, отождествление себя с более взрослыми представителями своего пола с целью понимания ребенком своей социальной роли в пространстве и времени. Он уже ориентируется в семейно-родственных связях, может рассказать о своих родителях и сиблингах, объяснить, с кем живет в одном доме, как построен домашний быт; а также умеет строить отношения со взрослыми и сверстниками: умеет быть вежливым и вести себя соответственно обстоятельствам. У ребенка, готового к школе, начинается развиваться или уже развита рефлексия. В качестве важнейшего достижения в развитии личности ребенка перед школой выступает подавляющее преобладание чувства «Я должен» над мотивом «Я хочу», что происходит в идеальном портрете зрелого ребенка. Однако в настоящем мире все может быть вовсе не так гладко, поскольку, учитывая разные

стили воспитания и особенности самого дошкольника, большой мотивации для выполнения «необходимой работы» может не быть. Ребенок, чьей ведущей и главной деятельностью еще вчера была игра, не готов по щелчку пальца перейти в строго учебные рамки, оттого оказывается не менее важным и специальная подготовка, в которую входят постепенное введение занятий на усидчивость и решение поставленных задач, с чем ребенок сталкивается в детском саду, на кружках или домашних уроках с заинтересованными родителями. Как писала Л. И. Божович, психологически усвоение знаний в дошкольном возрасте решительно отличается от усвоения знаний в школе. «У дошкольника оно происходит в основном так, что для самого ребенка субъективно это не составляет специальной задачи... В школьном возрасте происходит окончательная и полная дифференциация игры и учения, в результате чего умение приобретает характер учебного труда, т.е. деятельности, произвольно организованной в целях достижения общественно-значимого результата» [3]. Эта полноправная реформа в жизни ребенка является достаточно глобальной и значимой, именно поэтому важно понимать заранее, способен ли дошкольник в данный период времени справиться с совершенно новыми для него задачами, или стоит разработать программу по восполнению недостающих навыков.

Теперь стоит ознакомиться со способами психолого-педагогической диагностики ребенка дошкольного возраста. В распоряжении психолога-педагога имеется несметное множество различных пособий и методов, с помощью которых как у него, так и у родителя появляется возможность определить психологическую готовность конкретного ребенка к школе. Самыми распространенными диагностическими методами для дошкольников являются беседа и игра. Существуют разные методики, остановимся на наиболее известных и актуальных в области диагностики сформированности психологических предпосылок овладения учебной деятельностью. Задачами выделенных методик являются выявление степени развития мелкой моторики ребенка, координации зрения и движения рук в пространстве, определение сформированности навыков усидчивости и концентрации внимания.

1. Методика «Узор» (Л. И. Цеханская).
2. Методика «Графический диктант» (Д. Б. Эльконин).
3. Методика «Рисование по точкам» или «Образец и правило» (А. Л. Венгер).

Ко всему прочему, существуют диагностики первичных знаний для готовности к школе, включающие в себя, как правило, базовые умения счета, письма и чтения, а также диагностики по определению умственной работоспособности, готовности к интеллектуальным нагрузкам и логическому мышлению. С помощью этих и многих других диагностик родитель может убедиться в зрелости психических функций ребенка, необходимых для школьного обучения, услышав интерпретацию результатов от педагога-психолога с профессиональной точки зрения.

Таким образом, подводя итог вышеописанному, можно сделать один основополагающий вывод о феномене готовности ребенка к обучению в школе. Дошкольник на границе семи лет претерпевает колоссальные изменения в деятельности, имея риск попасть в стрессовую ситуацию при поступлении в школу в случае недостаточной зрелости для этого шага. Отсюда следует важность психолого-педагогической диагностики ребенка и внимательного отношения со стороны родителей, индивидуального подхода к каждому ребенку. Психолого-педагогическое сопровождение ребенка доступно, к консультациям специалистов можно и нужно обращаться. Так как психология дошкольного и школьного возраста – это одни из главных отраслей науки о человеке и его психике, поднятые в статье вопросы были, есть и будут рассматриваться еще не одним поколением, оставаясь важным пластом для формирования основ воспитания, научения и обучения. Данная область психологии детского развития, обширна и открыта для новых теорий, методов и методик, а значит, богата перспективными аспектами исследования.

Список источников

1. Артемова Л. Формирование социальной активности // Дошкольное воспитание. – 1999. – № 4. – С. 39 – 41.
2. Бабаева Т. И. У школьного порога // Дошкольное воспитание. – 2006. – № 6. – С. 13 – 15.
3. Божович Л. И. Психологические вопросы готовности ребенка к школьному обучению / Л. И. Божович // Вопросы психологи ребенка дошкольного возраста / Под ред. А. Н. Леонтьева, А. В. Запорожца. – М.: Международный Образовательный и Психологический Колледж, 1995. – 144с.
4. Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство. – М.: ВЛАДОС – ПРЕСС, 2005. – 159 с.
5. Венгер Л. А., Мухина В. С. Дошкольная психология: Учебное пособие для педучилищ. – М.: Просвещение, 1988. – 335 с.
6. Дубровина И. В., Зацепин В. В., Прихожан А. М. Возрастная и педагогическая психология: Хрестоматия / Сост.: – М.: Академия, 2003. – 368 с.
7. Захарова О. Л. Социально-психологическая адаптация первоклассников. – М.: Просвещение, 2005. – 42 с.
8. Макеева Т. А. Современные образовательные программы для дошкольных учреждений / Под ред. Т. И. Ерофеевой. – М.: 2000, 158 с.
9. Эльконин Д. Б. Психическое развитие в детских возрастах: Избр. психологические труды. – 2-е изд., стер. – М.: Воронеж, 1997. – 416 с.
10. Эльконин Д. Б. Психология развития. М.: Академия, 2001. – 144 с.

Жолдошбекова А.М.

Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа, Республика Башкортостан

ПРИЧИНЫ НЕУСПЕВАЕМОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В статье рассмотрена основная причина неуспеваемости младших школьников. Кратко описаны существующие в психолого – педагогической литературе причины, представлено понятие «неуспеваемость». Сделан вывод о том, что неуспеваемость можно выявить не только отставанием по предметам, а еще по причинам психофизиологического состояния школьника и по уровню мотивации к учебе. Работа по выявлению и преодолению неуспеваемости школьника должен быть систематичным, для этого нужно активно сотрудничать со всеми учащимися.

Ключевые слова: неуспеваемость, последствия школьной неуспеваемости, причины неуспеваемости, образование, ученик, начальная школа.

Аннотация

Макалада башталгыч класстардын ийгиликсиздигинин негизги себеби каралат. Психологиялык-педагогикалык адабияттарда орун алган себептер кыскача баяндалып, «иштебегендик» түшүнүгү берилген. Начар прогрессти сабактардан артта калуу менен гана эмес, окуучунун психофизиологиялык абалынын себептеринен жана окууга болгон мотивациясынын деңгээлинен да аныктоого болот деген тыянак бар. Окуучулардын жетишпегендигин аныктоо жана жоюу боюнча иш системалуу болушу керек, бул үчүн бардык окуучулар менен активдүү кызматташуу керек.

Annotation

The article considers the main reason for the failure of younger students. The reasons existing in the psychological and pedagogical literature are briefly described, the concept of «failure» is presented. It is concluded that poor progress can be detected not only by falling behind in subjects, but also due to the reasons for the psychophysiological state of the student and the level of motivation to study. Work to identify and overcome student failure should be systematic, for this you need to actively cooperate with all students.

«Ученик – это не сосуд, который нужно наполнить, а факел, который нужно зажечь» (К.Д. Ушинский).

Общество нуждается в образованных, мобильных людях, чувствующих ответственность, способные к самоанализу и саморазвитию, мотивированных к познанию и обучению. Начальная школа – важная ступень в образовании, где ученики усваивают знания которые необходимы в среднем и старшем звене. Однако в начальной школе навыки обучения гораздо важнее знаний как таковых. Безусловно, умение хорошо читать влечет за собой знания, но в первую очередь важны все – таки сами навыки – чтение, письмо, устная речь, счет. Основная цель начальной школы состоит в развитии именно этих учебных навыков. Дети, у которых последние сформировались на низком уровне, терпят неудачи в школе и теряют шанс преуспеть в жизни.

Актуальность проблемы школьной неуспеваемости обусловлена тенденцией снижения учебных результатов обучающихся, не имеющих клинических диагнозов, но демонстрирующих выраженные трудности обучения в общеобразовательной школе.

Понятие школьной неуспеваемости – собирательное. Обычно термином «неуспеваемость» обозначают «...трудности широкой категории детей, между которыми нет ничего общего, кроме этого ярлыка» (Г. Крайг, 2000).

С позиции педагогики под школьной неуспеваемостью понимают несоответствие подготовки учащихся как результата обучения требованиям содержания образования, фиксируемое по истечении определенного времени – учебной четверти, полугодия, года.

С точки зрения психологии, школьная неуспеваемость – это чрезвычайные трудности в усвоении одного или нескольких школьных предметов при нормальном интеллектуальном развитии и отсутствии сенсорных или моторных дефектов.

Наиболее часто учащиеся начальных классов не успевают по математике, письму и чтению. Успешность обучения в значительной мере, особенно в первые школьные годы, влияет на самооценку детей, их уверенность в себе, своих способностях и возможностях. Неуспевающий ребенок изо дня в день терпит неудачи, ведущие к нарастающей неуверенности в себе. Затем эта неуверенность перерастает в чувство безнадежности и беспомощности. «Жестокие» одноклассники, особенно в начальной школе, избегают дружбы с неуспевающими детьми. Систематическая неуспеваемость ведет к педагогической запущенности, под которой понимается комплекс негативных качеств личности, противоречащих требованиям школы и общества. Неуспевающие дети становятся иногда робкими и замкнутыми, иногда – хвастливыми, иногда – агрессивными и раздражительными. Неуспешность в школе часто приводит к неуспеху в других сферах жизни. В связи с этим в каждом отдельном случае школьная неуспеваемость требует пристального внимания всех взрослых из окружения ребенка.

Неуспевающие ученики физически развиваются позднее своих ровесников. Приблизительно $\frac{3}{4}$ неуспевающих школьников быстро утомляются, тогда как среди лучших учеников только около $\frac{1}{3}$ быстро устают.

Относительно причин школьной неуспеваемости наиболее распространенным является мнение либо о низких умственных способностях таких обучающихся, либо о нежелании их учиться. Среди разнообразных направлений, концепций и теорий причин школьной неуспеваемости и возможных путей ее преодоления выделяют различные подходы – психолого – педагогический, социогенетический, психологический, нейропсихологический, педагогический и др. Не останавливаясь на анализе подходов к проблеме школьной неуспеваемости, подчеркнем, что речь идет об обучающихся, у которых нет интеллектуального дефекта.

Итак, в качестве причин школьной неуспеваемости могут выступать самые разнообразные факторы. К наиболее распространенным относят:

- физические недостатки и соматические заболевания ребенка;
- задержку психического развития, причем задержка развития может не проявляться до тех пор, пока школьные требования не превысят возможностей ребенка;
- синдром нарушения внимания
- нарушения школьной адаптации;
- нарушения или недостаток сна;
- нарушение способности к обучению
- эмоциональные расстройства, в том числе обусловленные неблагополучием в семье и недостатком общения;
- неадекватная индивидуальности ученика методика обучения;
- другие факторы – неблагоприятная атмосфера в школе или в классе, частые пропуски занятий.

Есть еще две группы неуспеваемости которую выделили известные психологи Ю.К. Бабанский и В.С. Цетлин

- 1.внутренние
- 2.внешние

Внутренняя причина – это низкий уровень интеллекта, отсутствие мотивации в обучении и в дефекте здоровья ученика.

Внешняя причина – неинтересные уроки, отсутствие индивидуального подхода, пробелы в знаниях, перегрузка учащихся и социальные.

Школьную неуспеваемость следует отличать от неспособности ребенка соответствовать завышенным требованиям родителей. И следует отметить отрицательные влияния со стороны – улицы, друзей и т.д.

В заключении, можно сказать, что неуспеваемость – сложное и многогранное явление школьной действительности, требующее разносторонний подход при ее изучении. Преодолеть причины школьной неуспеваемости можно, если учитель имеет теоретическое

представление по этой теме, и умеет применять ее в практике. Таким образом, чтобы помочь неуспевающим ученикам необходимо проводить коррекционную работу, устанавливая психологическую атмосферу, зарождающую у детей интерес к занятиям. Важно отметить, что неуспеваемость лучше своевременно обнаружить и устранить все ее элементы.

Список источников

1. Левина И. Л.- Психическое здоровье современного школьника // монография. – Новокузнецк: НФИ КемГУ, 2016 . – 173с
2. Блонский П.П.- Избранные педагогические произведения // - Москва, 1961. – 689 с
3. Бабанский Ю.К. – Об изучении причин неуспеваемости школьников //- Советская педагогика, 1972.
4. Цетлин В.С. – Неуспеваемость школьников и ее предупреждение// - Педагогика, 1977.
5. Локалова Н.П. – Школьная неуспеваемость: причины, психокоррекция, психопрофилактика //- Учебное пособие – Питер, 2009.

*Турдубаева А.М., филол.и.к. доцент
БАЭМУ
Кадырова А.К., филол.и.к. доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Кочорова Г.О., филол.и.к. доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

ЭТИШ СӨЗДӨРДҮН МЕДИЦИНА ТҮШҮНҮГҮНДӨ КОЛДОНУЛУШУ

Аннотация

Бул эмгекте медицинага байланыштуу иликтөөгө алынган этиш сөздөр изилдөөнүн предмети болуп эсептелет. Изилдөөнүн максаты болуп медицинада адамдын организмдиндеги өзгөрүүлөр кыймыл, абал, сезим этиштери аркылуу ишке ашары, таасирленишине лингвистикалык талдоо жүргүзүү болуп саналат. Иликтөөнүн объектиси катары каралган сөздөрдү изилдөө процессинде материал топтоо, чечмелөө жана анализдөө усулдары колдонулду. Эмгекте талдоого алынган сөздөргө белгилүү деңгээлде илимий-теориялык жыйынтык чыгарылды. Изилдөөдөгү материалдар жана иликтөөгө алынган сөздөргө жүргүзүлгөн лингвистикалык талдоолор Морфология боюнча изилдөөлөргө жана “Кесиптик кыргыз тилин” окутууда колдонууга өбөлгө боло алат. Кыргыз тили боюнча атайын окуу китебин, окуу куралдарын, окуу-усулдук колдономолорду иштеп чыгууда пайдаланылышы мүмкүн. Медицина боюнча билим берүү тармагында ар бир кыймыл-аракет тил менен тыгыз байланышта каралат.

Өзөк сөздөр: Этиш, кыймыл-аракет, таасир, өзгөрүү, эт, колдонулат, медицина, организм, адам сөз, сөздөр, грамматикалык, маанилик, колдонулат

МЕДИЦИНСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГЛАГОЛОВ

Аннотация

В данной работе предметом исследования являются глаголы, исследуемые в связи с медициной. Цель исследования - провести лингвистический анализ того, как изменения в организме человека в медицине реализуются через глаголы движения, состояния и чувства. В процессе исследования слова, являющегося объектом исследования, применялись методы сбора, интерпретации и анализа материала. По анализируемым в работе словам сделан определенный уровень научно-теоретического вывода. Материалы исследования и лингвистический анализ изучаемых слов могут способствовать исследованиям по морфологии и использованию «Профессионального кыргызского языка» в обучении. Он может быть использован при разработке специального учебника по кыргызскому языку, учебных пособий, методик обучения. Любая деятельность в медицинском образовании тесно связана с языком.

Ключевые слова: глагол, действие, эффект, изменение, мясо, употребляемое, лекарство, организм, человеческое слово, слова, грамматическое, значение, употребляемое

MEDICAL USE OF VERBS

Annotation

In this work, the verbs investigated in connection with medicine are the subject of research. The purpose of the research is to conduct a linguistic analysis of how the changes in the human body in medicine are realized through the verbs of movement, state, and feeling. Methods of material collection, interpretation and analysis were used in the process of researching the words considered as the object of investigation. A certain level of scientific-theoretical conclusion was made for the words analyzed in the work. Research materials and linguistic analyzes of investigated words can contribute to research on morphology and the use of "Professional Kyrgyz language" in teaching. It can be used in the development of a special textbook on the Kyrgyz language, teaching aids, teaching methods. Every activity in medical education is closely related to language.

Keywords: verb, action, effect, change, meat, used, medicine, organism, human word, words, grammatical, meaning, use

Киришүү. Негизи эле жандуу заттардын жашоосу, анын ичинде адам баласынын жашоосу кыймыл-аракеттин негизинде иш жүзүнө ашат. Кыймылсыз жашоону элестетүү кыйын. Эч кандай сырттан сезилбеген, тынч абалда турат деген тирүү организмдин дагы көзгө байкалбаган тынымсыз кыймыл-аракетте экени, алсак ички органдардын иштөөсүн, башкарып турган мээнин иштөөсүн, нерв системаларынын реакциясын, тынч абалда отуруп ойлонуусун мисалга алсак болот.

Заттардын кыймыл-аракетин, бейпилдик абалын жана акыл ойдогу аракеттерди билдирген сөздөрдү этиш сөздөр дейбиз. Этиштер эмне кылып жатат? эмне кылат? эмне

кылды? деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Этиш термини кыргыздын байыркы эт- деген сөзүнөн келип чыккан. Ал “иште-”, “кыл-”, “аткар-” деген сыяктуу маанилерди билдирет [1:138-б.]. Байыркы куралдардын аттары да чыгарган добуштарына жараша тарс этме, чып этме, шалк этме, дүрт этме – ок салып дары менен атыла турган курал [2:175-б.] болуп айтылып калган. Кыргызча-орусча сөздүктө да “эт” деген сөз катталып мааниси жардамчы этиш катары колдонулат: чырм этти, кыбыр этти, шалк этип жыгылды, жылт этти, жылгадан ашты [5:967-б.], - деген мисалдар келтирилген.

Кыргыз тилинин сөз төркүмдөрүнүн ичинде этиш сөз түркүмү өзгөчө орунда турат. Биринчиден, этиштер тилдеги сөздүк кордун салыштырмалуу көпчүлүк бөлүгүн түзөт. Экинчиден, этиш сөздөрдүн башка сөз түркүмүнө өтүп кетүүсү өтө сейрек учурайт. Алар тилдеги туруктуу лексика-грамматикалык топту түзөт. Башка тилдерден этиш сөздөрдүн ооп келиши, башкача айтканда, кабыл алынышы да жокко эсе. Үчүнчүдөн, этиш сөздөрдүн грамматикалык түзүлүшү өтө татаал, анын грамматикалык категориялары да өздөштүрүүгө бир топ оор [1:139-б.].

Этиштер ыңгай, мамиле, жак, чак, сан категориялары боюнча өзгөрөт, оң жана терс маанилерди туюндуруп айтылыш формаларына да ээ.

Этиш сөздөр жалпысынан кыймыл-аракеттик, ал абалдык маанилерди билдирген менен айрымдарында чынында алар жалпы грамматикалык маанилик жактан бирдей боло бербейт. Айрымдары кыймыл-аракетти даана билдирип турса, айрымдарында кыймыл-аракет билине бербейт. Ошондуктан, профессор И.Абдувалиев кыргыз тилиндеги этиштерди төмөнкүдөй маанилик топторго ажыратат:

- кыймыл этиштер;
- абал этиштер;
- өзгөрүм этиштер;
- сезим этиштер [1:145-б.].

Этиш медицина тармагы менен да тыгыз байланышта. Медиктердин кыймыл-аракети гана эмес, адамдын дене түзүлүшүнүн кыймылы, ички органдарынын аткарган кызматынан баштап, акыл ойдогу аракеттерди да туюндурат.

Изилдөөнүн предмети болуп медицинага байланыштуу иликтөөгө алынган этиш сөздөр эсептелет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери: Изилдөөнүн максаты болуп медицинада адамдын организмдеги өзгөрүүлөр кыймыл, абал, сезим этиштери аркылуу ишке ашарына, таасирленишине лингвистикалык талдоо жүргүзүү болуп саналат.

Изилдөөдө коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкү **милдеттер** коюлду:

- 1.Субъектинин кыймылга келишин кыймыл этиштер аркылуу талдоо жүргүзүү;
- 2.Субъектинин бейпилдик абалын абал этиштер аркылуу анализ жасоо;
- 3.Ички организмдердин функциясынын сезим этиштер аркылуу кыймылга келүүсүн талдоо.

Изилдөөнүн усулдары: Иликтөөнүн объектиси катары каралган сөздөрдү изилдөө процессинде материал топтоо, чечмелөө жана анализдөө усулдары колдонулду. Эмгекте талдоого алынган сөздөргө белгилүү деңгээлде илимий-теориялык жыйынтык чыгарылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Медицина менен морфологиянын байланышын изилдөө. Адамдын организмдин кыймыл-аракетинин мисалга алуу аркылуу лингвистикалык талдоо жүргүзүү изилдөөбүздүн илимий жаңылыгы болуп эсептелет.

Илимий изилдөө: Илимий изилдөөбүздө бүгүнкү алдыбыздагы койгон максатыбызга ылайык, медицина тармагынын этиш менен байланышын иликтөөгө алабыз. Албетте, бир макала менен медицина түшүнүгүнүн этиш менен байланышын иликтеп чыгуу мүмкүн эмес. Ошондой болсо дагы, бул чакан макалабызда медицина тармагында этиштин колдонулушун азын-оолак гана сөз кылууну чечтик.

Кыймыл этиштер кыймыл-аракетти ачык билдирет. Булар кыймыл аракетти аткаруучу субъект менен кыймылга кириптер болгон объектилердин катышына карата андан ары дагы бөлүнөт:

а) Субъектинин кыймылга келишин бир нерсеге багыт алышын билдирген этиш сөздөр - **кыймыл этиштер** да медицина тармагында кеңири колдонулат: Тез жардам оорулуунун үйүнө келди. Врач пациентке рецепт жазып берди. Мээрман айым оорулууга укол сайды. Травматолог жыгылган баланын жаратын таңды. Стоматолог баланын ооруган азуусун тазалап, мышьяк койду. Хирург бүгүн төрт жолу операция жасады. Анестезиолог наркоз берди.

б) объектини өзгөрүүгө дуушар кылган этиш сөздөр: Операциядан кийин мээрман айым Айжанды жетелеп бастырды. Дарыгер санитаркаларга палаталарды тазалатты. Санитаркалар палатада жаткан оорулууларга буюмдарын жыйнатты. травматолог гипсти алгандан кийин баланын колун кыймылдаттырып көрдү. Мындай этиштер сүйлөмдөгү объектини, башкача айтканда, кыймыл-аракет барып тийип турган затты кыймылга келтирет (1:145-б.).

Абал этиштер. Булар даана туюндурулган кыймыл-аракетти эмес, субъектинин кандайдыр бейпилдик абалын билдирет: - отур, жат-, тур-, бол- ж.б. Медицинада айрыкча анатомиядагы дене бөлүктөрүнүн, ички органдардын аткарган функцияларын мисалга алсак болот. Ички органдардын аткарып жаткан функциясы сырттан караган адамга сезилбейт. Мисалы, жүрөктүн согушу, ашказандын тамакты сиңирүүсү, боор аркылуу организмдерге сиңүүсү, баш мээнин иштөөсү, нерв системалары аркылуу кол-буттун иштеп башкарылып туруусу, өпкө аркылуу дем алуу, сүйлөгөндө сүйлөө органдарынын кыймылы аркылуу ишке ашуусу, кандын айлануусу, клеткадагы зат алмашуу, сөөктөрдүн кыймылга келүүсү, көрүү органынын иштөө функциялары кантип кыймылга келип, ишке ашып жатканы адамдын өзүнө, дээрлик, билине бербейт. Тоодогу кан суюктугунун абалын аныктоочу татаал система кандын өтө майда кан тамыры боюнча жүрүшү – микроциркуляция жана кан картинасынын өзгөрүшү менен тыгыз байланышта [4:334-б.]. Тоодо адамдын өпкөсү менен **дем алуу** системасы бир кыйла өзгөрүүлөргө **дуушарланат** [4:335-б.]. Зат алмашуу орточо бийиктикте **азайып**, жогорку бийиктикте **көбөйө тургандыгы** байкалган [4:335-б.]. Кыргызстандын табигый шартында жашоо чөйрөнүн температурасынын суткалык, мезгилдик чоң өзгөрүшү ткань деңгээлинде жана бүтүндөй организмдин деңгээлинде энергиялык алмашуунун туруктуулугу сактала тургандыгын... [4:335-б.]. Мисалдарда көрүнүп тургандай организмдеги кыймылдар, бизге, адамдын өзүнө билинбегендиктен, бейпилдик абалын билдирип жатат.

Өзгөрүм этиштери субъектинин же объектинин сандык же сапаттык жактан кандайдыр өзгөрүүгө дуушар болгондугун билдирет. Этиш сөз заттын кыймыл-аракетин эмес, сапаттык жактан өзгөрүшүн билдирип турат. Албетте, заттагы сандык өзгөрүү да, сапаттык өзгөрүү да кыймылдын натыйжасы менен жүрөт [1:146-б.]. Өпкөдөн кекиртек аркылуу өтүп келе жаткан абанын агымы жабык абалда турган үн жылчыкчасы аркылуу кысылып өтөт да, үн түйүндөрүн серпилтип, дирилдеген абалга келтирет. Эгерде үн угумдун жогорку чегинен ашып, катуу чыкса, анда ал ооруга чыдоонун чеги деп аталат да, кулакка күч келтирип, денсоолукка зыян алып кетиши же кулактын тарсылдагын жарып кетиши да мүмкүн. Эгер үн мындан да катуу чыкса, анда адамдын кулагы ооруу чегине кириптер болот. Жогоруда келтирилген мисалдарда берилген өзгөрүм этиштерге **үн түйүндөрүнүн серпилиши, дирилдеши, кулакка күч келүүсү, тарсылдактын жарылып кетүүсү** мисал боло алат десек, жаңылышпасак керек.

Цианокобаламин дарысынын көрсөтмө-баракчасына көз жүгүртүп көрсөк: Цианокобаламин тиамин менен чакырылган аллергиялык реакциялардын **өрчүүсүн күчөтөт**. Кыйыр таасири: **өпкөнүн шишимиги, тердөө, алсыздануу, калтыроо, анафилактикалык шоктун пайда болушу...** деген мисалдардагы этиштер- өзгөрүм этиштерге мисал боло алат десек туурадай сезилет.

Неладекс – суюк көз оору дарысынын кошмо-баракчасында берилген кыйыр таасирине көз жүгүртсөк: каректин **шишүүсү**, көздүн кан басымынын **көтөрүлүшү**, көздүн ириңи болсо ыланды **күчөтүшү** мүмкүн.

Тиричиликтин материалдык негизин түзгөн, бардык тирүү организмдин составдык бөлүгү болуп эсептелген, амин кислоталарынан турган ири молекулалуу табигый орг.

бирикмелери – белоктордун жетишсиздиги нерв системасынын, секреция бездеринин, боордун **иштеши бузулат** [3:112-б.].

Сезим этиштери субъектини же объектини кыймылга келтирбестен, акыл-ой ишмердигиндеги кыймыл-аракет маанилерин гана туюндурат. Мындай этиштерде аткарылган же аткарыла турган кыймыл-аракет боло бербейт, бирок бул сөздөрдүн лексикалык маанисинде биз баамдагыдай даана-кыймыл аракет болбогону менен кандайдыр натыйжалуу аракет, акыл-эс аракети жатат [1:146-б.]. Медицина тармагында иштеген дарыгерлер, мээрман айымдар да сезим этиштерин башкача айтканда күлүү, жылмаюу, угуу, түшүнүү, тыңшоо кыймыл-аракеттерин көп колдонушат.

Ал тургай себепсиз эле жылмаюунун өзү организмди мээге стресс маалында эң мыкты ооруну басуучу эндорфин менен серотонин гармонун берүүгө мажбур кылат [<https://www.super.kg/superstan/index.php?showtopic=89198>].

Жылмаюу - жаак булчуңдарын машыктырат. Жаак булчуңдары да башка булчуңдар сыяктуу көнүгүүлөргө муктаж болгондуктан жылмаюу - пайдалуу. Адам жылмайганда 5тен 53кө чейинки булчуңдары бир убакытта иштейт. Жылмаюу - депрессияга каршы мыкты каражат. Адам жылмайган учурда анын организмде эндорфиндер иштелип чыгат, ал адамдын маанайын көтөрөт. Бактылуулуктун гормондору биз өзүбүздү мажбурлап күлгөн кезде да иштелип чыгат. Жылмаюу - иммунитетти бекемдейт. Күлкүдөн кийин жана күлүп жаткан учурдагы жакшы сезимдер физикалык абалга таасир этип, адамдын ден соолугун бекемдейт [<https://ok.ru/group/53298070683817/topic/67386717170601>].

Жылмаюу кыймыл-аракети медицинада адамга кандай таасир берээри сезим этиш аркылуу аткарылып жатканын жогоруда келтирилген мисалдарда күбө болдук. Адамдын сыртынан билинбегени менен ички организмдеги өзгөрүүлөр медицина илиминде этиш аркылуу, кыймыл-аракет аркылуу таасир берээри далилденген.

Төмөнкү сезим этишине келтирилген мисалды талдап көрөлү: Ырдаган учурда дем алуу жолдору тазаланат. Мурун, тамак оору ырчыларга көп коркунуч туудурбайт. Ыр ырдоо мээңизге чоң таасир тийгизет. Себеби ырдаган кезде нерв системасы тынчталып, ырахаттанат. Ошону менен катар, эндорфин гормону бөлүнүп чыгат. Аны «бакыт гормону» деп да аташат. Ал ден-соолугуңуз үчүн маанилүү роль аткарат. Ортоңку нерв системасы менен мээңизге ырдоонун таасири көп. Башка өнөр түрлөрүнө караганда анын мээ менен байланышы өтө жакын. Ойлонуу жөндөмүн жакшыртып, өтө кооптуу орулардын бири – алыцгеймерди да алдын алат. [<http://zaman.kg/densooluk/11243>].

Бизге сырттан караганда сезилбегени менен, ырдап кыймылга келип аткандыгы гана көрүнгөнү менен, адамдын ички органдарына берген таасири чоң экендигин мисалдарда көрсөтүлгөн.

Изилдөөнүн жыйынтыктары: Талдоого алынган мисалдардан, изилдөөлөрдүн натыйжаларынан төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгардык:

1.Объектини өзгөрүүгө дуушар кылган этиш сөздөр сүйлөмдөгү кыймыл-аракет барып тийип турган затты кыймылга келтириши - кыймыл этиштер аркылуу иш жүзүнө ашат;

2.Анатомиядагы дене бөлүктөрүнүн, ички органдардын аткарган функциялары, т.а. субъектинин бейпилдик абалы – абал этиштер аркылуу жүзөгө ашат;

3.Медицина тармагында адамдын көзүнө көрүнбөгөн ички организмдин иштөө функцияларындагы кыймыл-аракеттин медицина тармагында изилденген, т.а. колдонулуучу дары-дармектердин адамдын организмдерине берүүчү таасири астында өзгөрүүгө учураары аныкталган. Ошол өзгөрүү кыймыл, өзгөрүм этиштер аркылуу ишке ашары аныкталды.

КОРУТУНДУ

Ошентип медицина тармагында, дары-дармектин адамдын организмине кыймыл-аракет аркылуу өзгөрүүгө учураары далилденди.

Сырттан караганда сезилбеген иш-аракет – ырдап кыймылга келип аткандыгы гана көрүнгөнү менен адамдын ички органдарына берген таасири чоң экендиги көрүндү.

Ошол көзгө көрүнбөгөн кыймыл-аракеттер, кыймылдын таасири аркылуу ишке ашаары, кандай кыймылга келери медицина аркылуу далилденип жатат.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / И.Абдувалиев. – Бишкек, 2008. – 284 б.
2. Абдувалиев, И. Филология маселелери [Текст] / И.Абдувалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2012. – 264 б.
3. Айыл чарба энциклопедиясы. башкы ред. Б.Орузбаева. – Фрунзе.: КСЭнин Башкы редакциясы, 1990. – I-т. – 384 б.
4. Кыргыз Совет Энциклопедиясы. (6 томдук). / Баш. ред. Б.Ө.Орузбаева. – Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын баш. ред., 2-том. 1977, – 672 б.
5. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – Бишкек: Шам, 1999. – 976 б.

*Эгембердиева А.Д., б.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Абдымамунова Д.З., магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

АДАМДЫН АЙЛАНА-ЧӨЙРӨГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Аннотация

Макалада адамдын айлана-чөйрөгө тийгизген таасири каралат. Ошондой эле адам планетаны булгануудан жана экологиялык катастрофадан сактап калуу үчүн кандай чараларды көрүшү керек деген суроо каралууда.

Түйүндүү сөздөр: экология, адам, көйгөйлөр, айлана-чөйрө, планета, аба, микроорганизмдер, атмосфера, айлана-чөйрөнү коргоо, айлана-чөйрөнүн экологиялык коопсуздугу, климат, жаратылыш, айлана-чөйрөнүн экологиялык факторлору.

ВЛИЯНИЕ ЧЕЛОВЕКА НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ

Аннотация

В статье рассматривается вопрос, как влияет человек на окружающую среду. А еще рассматривается вопрос, какие меры надо предпринять человеку, чтобы спасти планету от загрязнения и экологической катастрофы.

Ключевые слова: экология, человек, проблемы, среда, планета, воздух, микроорганизмы, атмосфера, охрана окружающей среды, экологическая безопасность окружающей среды, климат, природа, экологические факторы среды.

HUMAN IMPACT ON THE ENVIRONMENT

Abstract

The article deals with the question of how a person affects the environment. And the question of what measures a person should take to save the planet from pollution and environmental catastrophe is also being considered.

Keywords: ecology, man, problems, environment, planet, air, microorganisms, atmosphere, environmental protection, environmental safety, climate, nature, environmental factors.

Ар бир адам адамдардын иш-аракеттери курчап турган дүйнөгө кандай таасир этерин билип, өзүнүн жана башка адамдардын иш-аракеттери үчүн жоопкерчиликти сезиши керек. Жыл сайын адамдын иш-аракеттери барган сайын агрессивдүү жана активдүү болуп баратат биздин планетабыздагы трансформациялык (кыйратуучу) күч [1]. Адам ар дайым мен өзүмдү бардык нерсенин кожоюну сездим. Табигый тең салмактуулук морт, андыктан бир туура эмес чечимди ондоо ондогон жылдарга созулушу мүмкүн, өлүмгө алып келген ката. Өнөр жай өнүгүп жатат, планетанын калкы өсүп жатат, мунун баары айлана-чөйрөнүн абалын начарлатып жатат. Акыркы жылдардагы экологиялык саясат барган сайын активдүү болуп баратат. Бирок, сабаттуу жана туура болушу үчүн, бул иш-аракеттердин кесепеттерин жоюу үчүн эмес, жаратылышты курчап турган адамдар оолак болуу үчүн, адамдын иш-аракетинин таасири тууралуу маселени толук изилдөө зарыл [3].

Жаратылыш адамдын таасири астында болот. Биринчи адам ал айлана-чөйрөдөн пайда алып, таасир эткен. Коомдук илимдер-илим, коомдун жашоосун, адам үчүн баалуулуктарды изилдөөчү. Жамааттардын түзүлүшү менен коомчулуктун таасири көбөйдү. Жашоонун алгачкы күндөрүнөн баштап адам айлана-чөйрөгө дуушар болот. Жаңы курал-жарактар менен иш-аракет күчөйт-дарыялар кургап баратат, бактар талкаланып, тоолор шаардык жана заводдук имараттарга алмаштырылды [2]. Бул жаныбарлар менен өсүмдүктөрдү алмаштырат. Булгануу-бул себептерди камтыган кубулуш, аракеттер жана кесепеттер. Жерге, сууга, аба чөйрөсүнө тийди. Антропогендик иш-аракеттердин булагы. Терс таасирдин себептери: зарылчылык-өнөр жайды өнүктүрүү-темптин жогорулашы, жаңы тамак-аш азыктарынын жашоосу үчүн ылайыктуу шарттарды түзүү каалоосу. Алар атмосферада кайтарылыгыс эффекттерди жаратат. Таасирдин түрлөрү айлана-чөйрөдөгү адамга таасир этүүчү факторлорду аныктайт-эксиз, аң-сезимдүү, түз, экинчи даражадагы.

Мажбурлоо-бул атайылап терс таасир. Ошентип, казып алуу суунун деңгээлин төмөндөтөт, аба бассейнин булгайт, агып кетет. ГЭСтин курулушу табигый эмес суу сактагычтарды жаратат[4].

Аң-сезимдүү иш-аракет төмөнкүлөргө багытталган өндүрүш процессинде көрүнөт коомдун муктаждыктарын канааттандыруу:

-имараттарды куруу; тоо-кен казып алуу; дарактарды кыюу. Жогорудагы ыкмалар жөнөкөй жана колдонулат. Жаратылыштын адамдарга тийгизген терс таасири атмосферага терс таасирин тийгизет. Негизги экологиялык көйгөйлөр: булгануу атмосфералык абаны уулуу заттар менен курчап турат.

-чыгындылар, транспорт каражаттарынын газдары. Топурак жер семирткичтери-көмүртек, калий жер семирткичтери радиоактивдүү элементтердин концентрациясын жогорулатат.

Изилдөөлөргө ылайык, бүгүнкү күндө Кыргызстанда радиоактивдүү жана уулуу заттардын 92 кампасы бар. Эң коркунучтуусу-мунай жана газ ташуучу уран кендери, анткени ылайыга коркунуч туудурган көптөгөн коркунучтар бар. Эгерде бул калдыктар дестабилдештирилсе, анда ал Кыргызстанда жана коңшу Өзбекстан менен Казакстанда айлана-чөйрөгө кыйратуучу таасирин тийгизиши мүмкүн, анткени радиоактивдүү калдыктар Майлуу-Суу дарыясы, ошондой эле топуракты жана анын айланасындагы айыл чарба жерлерин булгайт. Булганган суу рак, ич келте жана тубаса аномалиялардын көбөйүшүнө алып келди. Майлуу-Сууда 2006-2015-жылдар аралыгында жүргүзүлгөн эпидемиологиялык рак изилдөөсү көрсөткөндөй, ошол мезгилде шаарда 197 адам рактан каза болуп, 235 жаңы рак оорусу аныкталган. Бул абадагы радондун жогорку концентрациясына байланыштуу.

Кир тазалоо топурактын курамына таасирин тийгизет-ал өзүн-өзү тазалоону токтотуп, ооруну жаратат. Өнөр жай саркынды суулары гидросфераны бузат.

Мунай казып алуу океандарды булгайт. Мыйзамсыз балык уулоо, жаныбарлар себеп болуп саналат экологиялык дисбаланс кээ бир аймактарда. Жаныбарлардын реанимациясы кылмышта өзгөрөт. Адам толук кандуу жашашы үчүн, табигый тең салмактуулукту сактоо керек.

Компаниялар абанын тыгылып калбашы үчүн чыпкаларды орнотушат. Таасири экологиялык көйгөйлөр ден соолук экология-бул тирүү өз ара аракеттенүү илими организмдер бири-бири менен, жаратылыш менен. Айлана-чөйрөнү коргоо маселелерин изилдейт.

Адамдын коомго тийгизген таасири терс кесепеттерге алып келет-айлана-чөйрө адамдарга терс таасирин тийгизет. Тургундар таза абага, сууга жана тамак-ашка муктаж.

Өнөр жайды өнүктүрүүгө келгенде, мунун баарынан калдыктар аз. Атмосферада өмүргө коркунуч туудурган зыяндуу заттар топтолот-адамдар респиратордук оорулардан, аллергиядан, бронхиттен жабыркашат. Экологиялык көйгөйлөрдүн адамдын ден соолугуна тийгизген таасири:

- баш оору, климаттын өзгөрүшүнөн улам басымдын жогорулашы катары көрүнөт;
- жүрөк ооруларында-абада токсиндердин топтолушунан;
- генетикалык өзгөрүүлөр-транспорттук газдардын эсебинен.

Жаратылышты коргоо үчүн адамдар абанын булганышы, айлана-чөйрө, суу булактары, жерди максаттуу пайдалануу, учурдагы коруктарды коргоо менен күрөшүшөт. Көйгөйлөрдү чечүү адам өзүнүн муктаждыктарын канааттандыруу үчүн Жаратылыш ресурстарын колдонот. Айлана-чөйрөгө зыяндуу таасирди азайтуу, жагымдуу экологиялык чөйрөнү сактоо үчүн төмөнкүдөй иш-чаралар жүргүзүлөт: запастар ачылат; руданы казып алуунун натыйжалуу ыкмалары иштелип чыгат; энергиянын альтернативдүү булактарын издөө; түзүү калдыктарды кайра иштетүү; жерди сарамжалдуу пайдалануу. Адамзаттын келечегине айлана-чөйрөнү сактоо таасир этет.

Шашылыш жүрүм-турум экологиялык кырсыкка алып келет. Адам жок иш-аракеттери менен жаратылыштын тең салмактуулугун бузуп, жаратылыш ресурстары ресурстар болуп

саналат. Абанын булганышы жаныбарларга жана өсүмдүктөргө терс таасирин тийгизет. Адамдар айлана-чөйрөнү сактоо үчүн күрөшүшү керек.

Адабияттар

1. Акимова, Т.А. Экология: учебник для вузов / Т.А. Акимова, В.В. Хаскин. - Москва: Юнити, 1999 - 455с. (с. 264 - 266);
2. Гурова, Т.Ф. Основы экологии и рационального природопользования: учеб. пособие / Т.Ф. Гурова, Л.В. Назаренко. - М.: Издательство Оникс, 2005. - 224с., ил.;
3. Новиков, Ю.В. Экология, окружающая среда и человек: учеб. пособие для вузов. - Москва: ФАИР ПРЕСС, 1999. - 320с. (с. 22 – 30).

*Эгембердиева А.Д., б.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Абдымамунова Д.З., магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Эркинбек кызы Г., магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

РАДИОНУКЛИДДЕРДИН ӨСҮМДҮКТӨРГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Аннотация

Өсүмдүктөрдүн радионуклиддер менен булгануу проблемасы боюнча илимий-техникалык басылмаларга баяндама берилген. Майлуу-Суу шаарындагы калдык сактоочу жайлардагы өсүмдүктөрдүн курч жана өнөкөт иондоштуруучу нурлануунун кесепеттери тууралуу маалымат берилди.

Ачкыч сөздөр: радиация, радиациялык биология, радионуклиддер, айлана-чөйрөнүн радиациялык булганышы, өсүмдүктөрдүн иондоштуруучу нурлануусу, таштандылар, калдыктар

ВОЗДЕЙСТВИЕ РАДИОНУКЛИДОВ НА РАСТЕНИЯ

Аннотация

Дан обзор научно-технических публикаций по проблеме загрязнения растительности радионуклидами. Приведены сведения о последствиях острого и хронического ионизирующего облучения растений в хвостохранилищах г.Майлуу-Суу.

Ключевые слова: радиация, радиационная биология, радионуклиды, радиационное загрязнение окружающей среды, ионизирующее облучение растительности, отвалы, хвостохранилища

EXPOSURE TO RADIONUCLIDES ON PLANTS

Annotation

A review of scientific and technical publications on the problem of vegetation contamination with radionuclides is given. Information about the consequences of acute and chronic ionizing irradiation of plants in the tailings of the city of Mailuu-Suu is given.

Keywords: radiation, radiation biology, radionuclides, radiation pollution of the environment, ionizing radiation of vegetation, dumps, tailings.

Булганган аймактарда радиациянын таасиринин тенденцияларын түшүнүү үчүн өсүмдүктөрдүн жашоо процесстерине жана өнүгүүсүнө аз дозалардын таасирин кененирээк изилдөө өтө маанилүү.

Өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын ар кандай түрлөрүнүн радиосезгичтиги бир топ айырмалангандыктан, табигый биоценоздордун нурлануусу жамааттардын структурасында олуттуу жылыштарга алып келет: кээ бир түрлөр башкалары менен алмашат, түр аралык жана түр ичиндеги мамилелер өзгөрөт. Организмдер жамаатынын тышкы шарттарга (жылуулук, жарык, нымдуулук) карата туруктуулугу да өзгөрөт.

Бир катар аймактарда тирүү организмдер табигый радиациянын көбөйгөн шартында жашайт. Мындай аймактарда генетикалык бузулуулар көбүрөөк байкалат, бирок мындай популяциялар радиациянын таасирине туруктуураак. Жапайы жаратылыштагы радиацияга туруктуулуктун диапозону адаттан тыш кеңири. Ошентип, курт-кумурскаларда 100% өлүмгө алып келген нурлануунун дозасы жүздөгөн Зв диапозонунда болот[1].

Өсүмдүктөрдүн радиокаршылыгы сүт эмүүчүлөргө караганда 1*2 баллга жогору. Өсүмдүк ткандарынын бузулуу даражасы генетикалык, физиологиялык факторлорго жана экологиялык шарттарга жараша болот. Генетикалык факторлорго өсүмдүктүн цитогенетикалык параметрлери менен аныкталуучу түр жана сорттук өзгөчөлүктөрү кирет. Цитогенетикалык мүнөздөмөлөр - ядролордун өлчөмү, хромосомалардын саны жана түзүлүшү - клетка ядросунун көлөмүнө жараша өсүмдүктөрдүн радиорезистенттүүлүгүн аныктайт. Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн радиосезгичтиги өнүп чыккандан баштап гүлдөөчү мезгилге чейин нурланууда түшүмдүүлүктүн 50% га төмөндөшү менен аныкталат[3].

1-таблица. Өнөкөт нурланууда ар кандай өсүмдүктөрдүн радиосезгичтиги.

Өсүмдүк	Нурлануунун узактыгы, жума	Доза ылдамдыгы, Рентген/күн		
		Байкаларлык зыяны жок	Орточо зыян	Катуу зыян
Карагай	мезгили (120 жума)	0,75	1	3,5
Лилия	8	10	20	40
Жжылкы буурчак	15	30	60	90
Пахта	15	25	112	250
Махорка	15	50	430	870
Хризантема	12	215	1500	5000

Өсүмдүктөр интенсивдүү өсүү стадиясында көбүрөөк радиосезгичтикке ээ, жай өсүүчү өсүмдүктөр тез өскөн өсүмдүктөргө караганда нурланууга туруктуураак.

Фондук радиациянын жогорулашынын шарттарында узак убакыт бою өсүп келе жаткан өсүмдүктөр ага ыңгайланышат, Бул табигый тандалуунун натыйжасы.

Өсүү жана өрчүү процессинде өсүмдүктөрдүн бир топ радиосезгичтиги өзгөрөт. Негизги бутактарынын талкаланышына ылайык, бардык дан өсүмдүктөрү вегетациянын биринчи мезгилинде радиациянын таасирине эң чоң сезгичтүүлүгүн көрсөтөт [4].

Бул мезгилдерде өсүмдүктөрдүн нурлануусу өсүү процесстерин токтотот жана калыптандыруу процесстерин аныктоочу физиологиялык функциялардын өз ара координациясын бузат. Чаңчанын чаң алгыч клеткаларынын пайда болуу учурунда өсүмдүктөрдүн нурлануусу олуттуу тукумсуздукка жана дан түшүмүнүн жоголушуна алып келиши мүмкүн.

Радиациянын өсүмдүктөргө тийгизген таасири кыртыштын радионуклиддер менен булгануу даражасына жараша болот жана ар кандай кесепеттерге алып келет. Мисалы, 40 Ки/км²ге чейин булганганда ийне жалбырактуу дарактардын өсүшү тездейт, ал эми 200 Ки/км² жана андан жогору булганганда алардын өсүшү токтойт[5].

Бир аз радиоактивдүү булгануу менен кээ бир жалбырактуу дарактардын өсүшү да байкалат. Бирок, булгануунун белгилүү деңгээлдеринде (>3700 кБк/м²) кээ бир өсүмдүктөрдүн өсүүсү басандап, түшүмдүүлүк төмөндөп, өлүмгө дуушар болот.

Жалпысынан алганда, өсүмдүктөр дүйнөсү аз радиациядан аз жапа чеккени менен өсүмдүктөрдө радионуклиддердин топтолушу тамак-аш чынжырындагы адамдардын ден соолугуна коркунуч келтирбей койбойт.

Радиациялык фон жогорку райондордо тирүү организмдер адаптацияланып калат. Эволюция процессинде радиацияга өтө сезгич организмдер өлүп жок болот.

Кичине дозадагы болсо да радиация тирүү организмге тескери таасирин тийгизет. Радиация таасир эткенде теринин кызарышына алып келет. Организмдин тери, мээ, борбордук нерв системасы, ашказан ичеги оорулары күчтүү нурлануу оорулары деп аталган.

Нурдануу болгондо биринчи ткандагы белоктун молекулаларын бузат, жаңы жат молекуланы пайда кылат. Бул жат молекулалар антителаларды жок кылат. Радиациянын андан ары таасир этүүсү менен белоктун антителалары көбөйүүгө жетишпей калат да лейкоз, лейкемия - кандын бузулушу пайда болот. 60-жылдары радиациянын таасир этиши дароо эле байкалып калбастан он жылдап жүрүп анан байкалгандыгы аныкталган, рак ооруларына чалдыгышкан (кан айлануу бузулган, шизофрени, катаракта ж.б. оорулары).

Радиоактивдүү таштандылар өсүмдүк өстүрүүчүлүктө түшүмдүн төмөндөшүнө 30-40% ке чейин таасирин тийгизген.

Илимде радиацияны түрдүү тажрыйбаларды өткөрүүдө колдонушат. М: помидорду өстүрүүдө мөмө байлаган учурда 3-15кР нурдануу жүргүзгөндө мөмөсүндө С витаминин кармалашын ашырган. Массалык гүлдөгөн учурда 10 кР нурдандырганда өрчүүсүн токтоткон.

Биз Майлуу-Суу дарыясынын жээктеринде өскөн өсүмдүктөрдөн укос (белгилүү аянттан чабып алуу) алдык. Алынган пробалар Бишкек шаарында Улуттук Академияда биология институнда өсүмдүктөрдүн химиялык составын аныктоочу лабораториясында, ошондой эле Карабалта шаарында эл аралык лаборатория Алекс Стюартта анализ чыгырылды.

Алынган участкаларды экологиялык абалын эске алуу менен салыштырмалуу 3 участкага бөлүк:

1.Салыштырмалуу таза участка - бул дарыянын эң башкы жогорку бөлүгү. Өсүмдүктөрүнөн-шыбак дандуулар, пижма, ар түрдүү чөп өсүмдүктөрү дарыянын жээгин бойлой басымдуулук кылат. (фергана шыбыгы, кадимки пижма, астрагал).

2.Биз изилдеген дарыянын ортонку бөлүгү мында негизги хвостохранилишалар жайгашкан. Өсүмдүктөрүнөн дарыянын жээгин бойлой - дан татаал гүлдүүлөр, астрагал жана ар түрдүү чөп өсүмдүктөрү (биберштейн миң жалбырак, кадимки пижма, астрагал) басымдуулук кылат.

3.Изилденген обектинин төмөнкү району. Өсүмдүктөрдөн дан гүлдүүлөр шыбак, түрдүү чөп өсүмдүктөрү (кадимки камыш, костер кровельный, костер острозубый, василек цепкий о.э. маданий өсүмдүктөрдөн (күрүч, буудай) өстүрүлөт.

Биз изилдеген бул үч участкада изилдеген микроэлементтердин деңгээли контролдук участка менен бирдей же бир аз ашкандыгы байкалды.

Жалпысынан изилденген микроэлементтер фоновой участкага салыштырганда Al, Ba, Be, Fe, Mn жана Zn 2 эсе, As, Hg, Ni, Pb, Se жана U 5 эсе жана Mo, Co жана Cd 10-15 эсе көп өсүмдүк организмде аккумуляцияланган. Негизинен мындай көрсөткүч негизги хвостохранилишалар жайланышкан участоктон алынган анализ көрсөттү.

Жекече бөлүнүп алынган өсүмдүк түрлөрүнө анализ жүргүзгөндө фондук участкага изилденүүчү микроэлементтердин деңгээли салыштырмалуу төмөн.

Хвостохранилишалар жайгашкан участкаларда өсүмдүктөрдүн түрлөрүндө фонго караганда изилденүүчү микроэлементтердин деңгээли бир нече жогору экендиги аныкталды. М: Астрагал жана кадимки пижмада Cu-2 эсе; Co, Ca жана Fe- 3 эсе; As, Be - 4 эсе; Hg - 5 эсе; Al - 6 эсе; U жана V - 2-3 эсе көп экендиги аныкталды. Белгилеп кетүүчү нерсе бул участкага микроэлементтерден Se, Pb жана Ni жогорку деңгээлде аккумуляциялангандыгын изилдөөлөр көрсөттү.

М: 1. Биберштейн миң жалбыракта Se-12 эсе; пижмада -20 эсе; астрагалда - 22 эсе;

2. Биберштейн миң жалбыракта Pb - 17 эсе; пижмада - 10 эсе;

3. Пижмада-Ni - 20 эсе; астрагалда 15 эсе фонго салыштырмалуу чоң концентрацияны көрсөттү.

Дарыянын төмөнкү районунда изилденген микроэлементтердин ортонку районго салыштырмалуу бир нече деңгээлин төмөндөгөнүн аныктадык. Мисалы: Se деңгээли 22 эседен-16 эсеге чейин; Ni 20-5 ке чейин төмөндөдү. Pb деңгээли болсо өзгөргөн жок. Кадимки камышты 20 эсе жогорулады. Cd ортонку районго салыштырмалуу 9 - 15 ке чейи фонго салыштырмалуу өскөн. Калган микро элементтер ортонку райондо көрсөткөн көрсөткүчтөр боюнча өзгөргөн эмес.

Биздин изилдөөлөрдүн жыйынтыгында ортонку райондун негизги хвостохранилишалар жайгашкан райондун өсүмдүктөрүн тоют катарында пайдаланууга болбойт. Микроэлементтердин радионуклиддердин нормадан ашкандыгы сөзсүз түрдө генетикалык өзгөрүүсүнө алып келиши мүмкүн (жергиликтүү өсүмдүктөрдү).

Нурданууда организмдин иммунитетин жоготот. Гендердеги өзгөрүү экинчи же кийинки муундарында байкалат.

Майлуу-Суу дарыясынын жээгинде өскөн дарак өсүмдүктөрүнүн иммунитетинин төмөндөшү б.а. түрдүү зыянкечтерге туруктуулугу 2-участкада өтө төмөн экендиги байкалды.

Таштандыларды радиоактивдүү элементтердин активдүүлүгүн жоготуу үчүн ^{137}Cs үчүн 640 жыл жана ^{239}Pu 490 миң жыл керек. Контейнерлерди герментизациялоо жардам бербейт. Таштандыларды сактоо бул өтө курч маселе.

Радиациялык нурлардан коргонуунун жана калыбына келүүнүн бул механизмдери жалаң өсүмдүктөргө гана эмес башка тирүү организмдерге да тийиштүү.

Жыйынтыктоо

Майлуу-Суу шаарындагы радионуклиддер таасир эткен өсүмдүктөрдүн түрдүк курамын аныктоо менен өзгөрүүсүн кеңири изилдөө.

Маданий өсүмдүктөргө тийгизген таасирин аныктоо жана курамына анализ жүргүзүү керек.

Экологиялык абалды көзөмөлдөөчү комплекстүү программа иштеп чыгуусу керек жана ал айлана-чөйрөнү коргоонун милдеттүү куралы болот.

Таштандыларды радиоактивдүү элементтердин активдүүлүгүн жоготуу үчүн миндеген жылдар керек. Контейнерлерди герментизациялоо жардам бербейт. Таштандыларды сактоо бул өтө курч маселе. Ошондуктан таштындыларды таштоодон мурда анын келечектеги кесепетин кароо керек.

Мындан ары илимий иштерди жүргүзүүдө айрыкча областыбыздын радиоактивдүү таштандылар менен булганган райондорду өзүнчө бөлүп алып, өсүмдүктөрдүн химиялык курамын, анатомия, морфологиясын, иммунитеттин изилдөө иштерин жүргүзүү менен илимий жолдонмолорду иштеп чыгуу керек.

Колдонулган адабияттар

1. А.А.Белов. Всероссийский научно-исследовательский институт лесоводства и механизации лесного хозяйства 2012
2. Национальный доклад о состоянии окружающей среды Кыргызской Республики за 2011-2014 годы / Бишкек-2016
3. Эгембердиева А.Д. Некоторые аспекты радиоэкологии человека в урановых техногенных провинциях/ Горнодобывающая промышленность проблемы геохимической экологии, сохраняя биоразнообразие и ОПТ/ Материалы IV Международной конференции-2015., Бишкек-Кара-Кол.
4. Эгембердиева А.Д., Дженбаев Б.М. «Эколого-биогеохимическое состояние почвенного покрова в долине реки /2002гМайлуу-Суу» стр.59-63. Бишкек.
5. Эгембердиева А.Д., Дыйканов К.А. Реакция (морфологическая, физиологическая и др) организмов на геохимическую среду. Вестник ЖАГУ 2006/1 стр. 196-200.

*Капарова Г. Т., доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Топчубаева Г. ст. преподаватель
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

РОЛЬ ВУЗОВСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЦЕННОСТЕЙ В ЖИЗНИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ КЫРГЫЗСТАНА

Аннотация

В статье рассмотрены особенности развития студенчества, анализируются ценностные ориентации юношей и девушек в студенческом возрасте. Представлены материалы изучения особенностей ценностных ориентаций студентов, обучающихся по гуманитарным и экономическим специальностям.

Ключевые слова: анализ, молодежь, студенчество, актуальные проблемы, система, высшее образование, методы и виды, принципы, ценностные ориентации

КЫРГЫЗСТАН ЖАШТАРЫНЫН ЖАШООСУНУН БААЛУУЛУКТАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДА ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН РОЛУ

Аннотация

Макалада студенттердин өнүгүү өзгөчөлүктөрү талкууланат, студенттик курактагы балдар менен кыздардын баалуулук багыттары талданат. Гуманитардык жана экономикалык багыттагы студенттердин баалуулук багыттарынын өзгөчөлүктөрүн изилдөө үчүн материалдар берилген.

Негизги сөздөр: талдоо, жаштар, студенттер, актуалдуу проблемалар, система, жогорку билим, методдору жана түрлөрү, принциптери, баалуулук багыттары

Социальные изменения в обществе оказывают влияние в первую очередь на наиболее уязвимую и неустойчивую систему ценностных ориентиров нашей молодежи. Сегодня стало понятно, что в кыргызском социуме перед решением проблем, стоящих перед государством во многом стало зависеть и от взглядов и убеждений, которые осмысливает наше молодое поколение. Как говорится, каковы ценности, таковы личность и общество, ведь не случайно проблемы ценностей всегда выступают на первое место в переходные периоды общественного развития.

Наше государство с переходом к независимости переживало нестабильность, социальную дезориентацию личности, что привело население к переоценке своих жизненных ценностей. Ценности связаны с реальной деятельностью человека. Только тогда, когда мы рассматриваем общественное бытие людей в аспекте субъект-объектного отношения, мы можем зафиксировать явление ценностей. Мир ценностей есть особый мир, характеризуемый тем, что ценности выражают социально-личностную форму бытия явлений действительности. Следовательно, «ценность — свойство социума и его составных компонентов, а ценности — значимые универсальные цели и идеалы. Несомненно, именно молодежь определяют «как особую возрастную и, значит, демографическую подструктуру общества, для которой характерна внутренняя подвижность, обусловленная объективными противоречиями между действием естественных факторов физической зрелости и социализацией данной генерации, а также особенностями социально-экономического развития общества и характеристиками того или иного социума, к которому принадлежит человек... в транзитивном обществе именно молодёжь является основной частью общества, на которую пытаются влиять субъекты трансформационных процессов»

В XXI веке молодежь является самой энергичной и критически мыслящей частью нашего общества. В последних событиях, которые сложились в современном Кыргызстане, не могли не повлиять на ценностные ориентации современных молодых людей, а в том числе и на студенчество. Сегодняшний «экономический кризис, жесткая конкуренция при достижении определенных благ способствуют выдвигению на первый план новых жизненных ценностей». Каждое новое поколение кыргызской молодежи вступает в жизнь с изменениями как материальных, так и духовных благ общества.

Действительно, студенчество переживает кардинальные изменения, когда почти пол века идут социальные расслоения и кардинальные изменения в государстве. Именно в таких условиях особенно трудно определиться в становлении личности и самореализации индивидуальных качеств. «Молодежь, с одной стороны, продолжает восприниматься как целостная социально-демографическая группа, занимающая свое место в социальном пространстве общества, а с другой стороны, она состоит из представителей социальных и демографических групп населения, имеющих самый разный уровень социального развития и социальный статус».

Социально-личностные компетенции приобретаются во время образовательного процесса через изучение дисциплин социально-гуманитарного цикла, прописанные в Государственном образовательном стандарте Высшего и среднего профессионального образования (ГОС ВПО, СПО). В данном стандарте утверждены Министерством образования и науки Кыргызской Республики дисциплины социально-гуманитарного блока, опирающиеся на социально-личностные компетенции (СЛК) для подготовки бакалавриата. Цикл социально-гуманитарных наук состоит из дисциплин, которые должны влиять в формировании терминальных жизненных ценностей, так как изучают человеческую сферу существования как духовно-нравственную, общественно-культурную сторону. К ним можно отнести такие дисциплины, как философия, история, педагогика, психология, социология, культурология и другие.

Наука обрела привычные для нас черты универсальности, специализации и междисциплинарных связей. В современных условиях одной из центральных задач является, как известно выпуск бакалавров с уровнем подготовки, позволяющей выдерживать жесткую конкуренцию на рынке труда. Среди всех актуальных проблем в системе современного высшего образования гуманизация занимает особое приоритетное место по своему значению и роли как основное стратегическое направление высшей школы. В нем заложена его цель - подготовка специалиста не только как профессионала, но и, прежде всего, как творческой личности, гуманиста и патриота своего дела и родины. Под гуманизацией образования понимается процесс создания условий для самореализации, самоопределения личности студента в пространстве современной культуры, создания в вузе гуманитарной сферы, способствующей раскрытию творческого потенциала личности, формированию ноосферного мышления, ценностных ориентаций и нравственных качеств с последующей их актуализацией в профессиональной и общественной деятельности.

Как показывает настоящая образовательная система, которая больше нацелена узкопрофессиональной подготовке специалиста, которого требует современная наука, но реальность говорит о важности в высшем профессиональном образовании изучение дисциплин, которые смогут помочь студенческой молодежи проявить свою личную культуру будущего профессионала своего дела и уметь достичь высокого статуса в обществе. Такие дисциплины как «Введение в экономику», «Введение в специальность», «Социальная психология» изучают студенты факультета педагогического и экономического образования, обучающиеся по направлению «Педагогика» и «Экономика». В формировании ценностных ориентаций данных студентов содержание указанных дисциплин может повлиять и обогатить темами о нравственности, долге и патриотизме к Отчизне.

Поэтому, необходимо вводить специальные курсы этических основ по внедрению научно-технического прогресса. В настоящее время к дополнительным образовательным программам относятся курсы дисциплин, ориентированные на удовлетворение разнообразных образовательных потребностей обучающихся, но не входящие в состав основных образовательных программ высшего или послевузовского образования. Таким образом, гуманизация содержания технического образования выступает как подготовка специалистов, обладающих многофункциональными компетенциями, способных к гуманистически ориентированному выбору в сфере профессиональной деятельности, а также успешно социализироваться в изменяющемся мире.

Сегодня для подготовки специалистов экономического образования требуется особый дифференцированный подход в обучении, который зависит от их жизненных позиций и ценностей жизни. В будущей профессиональной их деятельности следует иметь ввиду и их индивидуальные особенности, целенаправленные на формирование своих терминальных ценностей и социальных представлений у студентов экономического и рыночного направления. Так как в этимологии термина «экономика» с перевод от греческого языка (οἶκοςνομος — «искусство ведения домашнего хозяйства»), поэтому, предполагается, что «человек, овладевший экономической специальностью, обладает широким набором различных видов изобретательности, которые нельзя развить без широкой общекультурной подготовки»

В процессе изучения социально-гуманитарного блока дисциплин у студентов формируются целостная картина о социальной сфере, система ценностей и ценностных отношений к окружающему миру, к самому себе, к людям, к вещам, развивается внутренний мир, формируется способность творить, любить, верить. Подготовка экономических кадров следовательно, для оценки сформированности экономического мышления у студентов важно учитывать не только имеющиеся экономические знания, но и (прежде всего) отношение личности к различным экономическим и социальным явлениям и процессам, соотношение мышления с экономической деятельностью и проявлением этого мышления в поведении, должна обязательно исходить из двойственности природы рынка, то есть из ее объективного и субъективного компонентов. Объективность экономики состоит в том, что она формируется, производится и реализуется на основе законов рынка; субъективность – в том, что человек на всех стадиях жизненного цикла экономики активно взаимодействует с ней.

Но, обзор и целенаправленный анализ содержания социально-гуманитарных дисциплин, в экономическом вузе показал, что в цикл социально-гуманитарных дисциплин входят такие предметы, как: «Философия», «История Кыргызстана», «Кыргызский язык», «Манасоведение». Данный цикл дисциплин осуществляет важные образовательные и воспитательные функции в учебном процессе, поэтому они включены в рабочий учебный план для студентов экономического вуза. Но хотелось бы отметить, что эти дисциплины считаются как не основные, а дополнительные многие студенты их не выбирают, следовательно, и не изучают. Как было сказано выше, анализ содержания дисциплин социально-гуманитарного блока позволяет констатировать, что через содержание этих предметов студенты приобщаются к культуре нашего народа. Студенты узнают, что культура кыргызского народа имеет свои специфические особенности, проявляющиеся в кыргызских народных традициях, обычаях. Через усвоение этих дисциплин у студентов формируются нравственно-культурные ценности, которые вызывают духовную близость и уважение к кыргызским народным традициям и обычаям. Выбор и анализ рабочих программ социально-гуманитарных дисциплин основывается на идее том, что именно они являются главными в формировании ценностных ориентаций будущих экономистов, педагогов и многих других специальностей.

Таким образом, одним из важнейших педагогических условий в формировании терминальных жизненных ценностей студентов как экономического вуза, так и педагогического вуза является усиленное внимание к социальным аспектам содержания образовательных программ. На основе воспитательного метода, следует повысить контроль над условием формирования жизненных ценностей, как личный рост и самообразование. Так как именно в основном студенческие годы могут формировать гармонично развитую личность во благо самого человека и общества.

Отношение молодежи к образованию входит в профессионально-ценностную сферу, поскольку образование является важным компонентом овладения профессиональными знаниями, базой ранней профессионализации. Ценности образования и профессии могут быть отнесены как к инструментальным, так и к терминальным ценностям. Профессиональные ценности, осознаваемые как приоритетные терминальные, способствуют эффективности профессиональной самореализации личности. Как мы знаем, в

образовательных учреждениях важную роль играет профессиональная деятельность личности педагога, от которого будет зависеть не только весь учебный процесс, качество и уровень знаний студентов в подготовке их к будущей деятельности, но и выбор терминальных жизненных ценностей. Несомненно, следует отметить эффективность и продуктивность учебного процесса через средства и методы воспитания, которые смогли бы оказать свое плодотворное влияние.

Поэтому, сегодня одним из приоритетов вузовского учебно-воспитательного процесса стоит задача о необходимости создания таких условий, которые смогут помочь студенческой молодежи не только в профессиональном росте, но и подготовить их к будущей жизни как профессионала своего дела и строителя личной жизни. В эпоху глобализации стало понятно, что особо требуется специалисты экономисты рыночного направления, но обязательно с наличием духовно-нравственного и гуманного потенциала как человека. Самый высокклассный специалист экономики подготовленный и ориентированный на рынок не сможет повысить результативность работы, если не владеет гуманитарными знаниями, что может абсолютно противоречить всем общественным интересам народа. Незнание гуманного отношения к природе может привести к массе негативных последствий не только социального характера, но и природного катаклизма.

Итак, можно утверждать, что проблема формирования терминальных жизненных ценностей студенчества сегодня актуально, глобализационный век требует перемен не только в природном мире, но и в ценностном понимании человеческого существования. Следовательно реальные факторы доказывают, что эффективно формировать терминальные жизненные ценности не только самому человеку, а обществу, в частности вузовскому образованию. Именно через преподавание и воспитание вузовского коллектива можно приобщить современную молодежь к высоким ценностным показателям успешного человека.

Литература:

1. Концепция развития образования в КР на 2021-2030г.г.
2. Абдымомунова Б.А. Ценности современной молодежи в Кыргызской Республике// Философия образования: состояние, проблемы и перспективы // Вопросы философии, 1995. -№11.
3. Ситуационный анализ молодежи.// Эльнура Казакбаева 2017-2020г.
4. Состояние и перспективы системы обеспечения качества образования в Кыргызской Республике.Сборник статей, Бишкек, 2021. – 109 стр.

*Султанова А.А., доцент
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Паязова А.М., доцент
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

СУРОО МААНИЛЕРДИН КЕЛЕР ЧАКТЫ ТУЮНДУРУШУ

Аннотация

Бул макалада грамматиканын морфология бөлүмүнүн этиш сөз түркүмүнүн этиш сөздөрдүн келер чакта айтылыштары тууралуу сөз кылмакчыбыз. Этиш сөздөр ар дайым мезгилдин, убакыттын тынымсыз жүрүп турган абалы менен өз ара тыгыз байланышта болот. Илимий эмгектерде кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы, аны уюштурган грамматикалык каражаттар, алардын лексика-грамматикалык маанилери тууралуу бир топ иликтөөлөр жүргүзүлгөн. Биз бул чакан макалабызда этиштин келер чагынын суроо маанисин туюндурган -бы мүчөсүнүн жана сурама ат атоочтордун жардамы аркылуу да кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилден, убакыттан кийин болору, аткарылары тууралуу изилдөө жүргүздүк.

Түйүндүү сөздөр. Этиш, кыймыл-аракет, уңгу, чак категориясы, грамматикалык каражат, келер чак, сурама ат атооч.

ВЫРАЖЕНИЕ БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ В ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ЗНАЧЕНИЯХ

Аннотация

В этой статье мы поговорим о произношении глаголов в будущем времени глагольного ряда раздела морфология грамматики. Глаголы всегда находятся в тесной связи с постоянно меняющимся состоянием времени, времени. В научных работах проведен ряд исследований о времени глагола в кыргызском языке, грамматических средствах, его организующих, их лексико-грамматических значениях. В этой небольшой статье мы провели исследование о том, как действие происходит после времени речи, выполняется как с помощью вопросительного окончания -бы, так и с помощью вопросительных местоимений будущего времени глагола.

Ключевые слова. Глагол, действие, корень, категория времени, грамматическое средство, будущее время, вопросительное местоимение.

Коомдо адамзат бири-бири менен пикир алышып, мамиле, катнаш жасашат. Сүйлөп жаткан адам тарабынан айтылган сүйлөмдү, ой-пикирди экинчи адам угуп, жооп кайтарат. Башкача айтканда эки тараптын бири-бири менен маектешүүсү учурунда биринчи жак тарабынан айтылган сүйлөмгө карата экинчи жак жооп иретинде өзүнүн оюн баяндайт. Пикир алышууда кыймыл-аракетти билдирген сөздөр активдүү катышат.

Этиштин чак категориясы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилге карата болгон катышын билдирет. Башкача айтканда, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын, же сүйлөп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгү, же болбосо иштин келечекте болорун көрсөтөт. Чак категориясы - этишке таандык категория, ал - этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу негизги белгилеринин бири.

Этиштин келер чагы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилден же сүйлөп бүткөн убакыттан кийин болорун билдирет. Келечекте аткарыла турган кыймыл-аракеттин ишке ашырылышы бирде так, ачык болсо, бирде күмөн жаратышы мүмкүн. Ушул маанисине карата келер чак айкын келер чак, арсар келер чак болуп өз ара экиге бөлүнөт. Лингвисттердин изилдөөлөрү боюнча да бул маселелер каралып, такталып, толукталып келүүдө. Мына ошол илимий изилдөөлөргө сарасеп салсак, келер чактын эки түрү жана аларды уюштуруучу грамматикалык каражаттар көрсөтүлгөн.

1. Айкын келер чак. Айкын келер чак кыймыл-аракеттин болор, болбосун ачык көрсөтөт. Формалык белгиси боюнча учур чактын -а-е-й формасынан айрылбайт. Экөөнүн жасалышы бирдей: чакчылдардын -а-е-й формасына жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу уюшулат. Келер чактык же учур чактык мааниде колдонулушу сүйлөмдүн контекстиси боюнча аныкталат.

2. Арсар келер чак. Келер чактын бул түрү кыймыл-аракеттин болор, болбосун арсар көрсөтөт. Арсар келер чактын морфологиялык көрсөткүчү болуп -ар-ер мүчөсү эсептелет [3. 64].

Ошентип кыймыл-аракеттин, ал-абалдын сөз болуп жаткан учурдан кийин аткарылышы айкын болуп, болор-болбошу, аткарылар-аткарылбашы белгисиз болгон учурлар болот. Азыркы кыргыз тилинде келер чактын мына ушундай болуп келечекте болору же аткарылары даана айкын жана аткарылышы менен болуп өтөрүнүн так эместиктерге, күмөн ойлогорго жараша келер чактын бир түрү айкын келер чак деп, экинчи бир түрү арсар келер чак деген түшүнүктөр менен аныкталып окутулуп да, изилденип үйрөтүлүп да келе жатат.

Кыргыз тилиндеги келер чак маанилери Касым Тыныстановдун китептеринен баштап жазылып окутулуп келе жатат. Анын 1931-жылы чыккан Эне тилибиз деген китебинде кыргыз тилиндеги сөздөрдү, анын ичинен этиш сөздөрдү сөзгө жалганган мүчөлөр боюнча жазып түшүндүрүп, мисалдарды келтирип минтип жазган: “аламын дегендеги “амын”, аласың дегендеги “асың”, алат дегендеги “ат” жана алармын дегендеги “армын”, аларсың дегендеги “арсың”, алар дегендеги “ар” деген уландыларды “**келер чак уландылары**” деп атайбыз, жеңилдик үчүн “**келер чак**” деп да колдонобуз” [6. 92], - деп жазган. Келер чакты жакынкы одоно чак, жакынкы сылык чак, алыскы одоно чак, алыскы сылык чак, ашыркы одоно чак, ашыркы сылык чак деп түрлөргө да бөлүп көрсөткөн [6. 91-101]. Бул азыркы кыргыз тилиндеги келер чактын алгачкы жолу катталышы болуп эсептелет. Ошол кездеги К. Тыныстановдун одоно жана сылык деп жазган терминдери кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн чыныгы өз маанилерин берет.

Улуу окумуштуунун мектеп окуучулары үчүн жазган китептериндеги грамматикалык талдоолорунан жана келтирилген мисалдарынан билингендей өткөн кылымдын 30-жылдарынан баштап эле азыркы кыргыз тилинин этиш сөздөрү, анын чактары көрсөтүлүп жазыла баштаган.

Азыркы кездеги грамматикаларда айкын келер чактын уюшулушу чакчылдын -а, / -й мүчөсүнөн кийин тиешелүү жак уландыларынын жалганышы менен, арсар келер чактын уюшулушунун негизгиси болуп -ар мүчөсү көрсөтүлүп окутулуп жүрөт. Арсар келер чакты бир гана -ар мүчөсү эмес, башка каражаттардын да уюштура турганы айтылып, жазылып окутулуп келүүдө. Бирок ошол башка каражаттардын кайсылар экендиги белгисиз бойдон калууда.

Кыргыз тилинин грамматикасы (морфология) окуу китебинде [5] этиштин айкын жана арсар келер чактары бир топ терең жазылган: “Кыймыл-аракеттин, окуянын келечекте болору же болбосу арсар, күмөндүү экендигин билдирет, ” – деп аныктама берилип, -ар мүчөсү менен жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу уюшула турганы көрсөтүлгөн [5. 242]. Бул басылмада этиш түркүмүнүн келер чак маанилери бир топ терең иликтенип, айрыкча этиштин арсар келер чагынын -ар жана -бас мүчөлөрүнүн атоочтуктун мүчөсү катары да колдонула тургандыгы, анын этиштин келер чагын билдирген мүчөлөрдөн айырмаланган белгилери да ачыкталган.

С. Давлетов, С. Кудайбергеновдордун грамматикасында да айкын жана арсар келер чактын уюшулушу, маанилери тууралуу кеңири сыпатталат [4. 72]. И. Абдувалиев, Т. Садыковдордун китебинде келер чак маселеси кеңири жана өркүндөгөн көрүнүштөрдө баяндалып көрсөтүлгөн. И. Абдувалиевдин “кыргыз тили жана адабияты” адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн жазган окуу китебинде [1] бир канча терең талданып берилген.

Бирок булардын бардыгы окуу китептер болуп, этиштин келер чагынын атайын лингвистикалык максат менен изилденип чыгышы ушу күнгө чейин аткарылган эмес.

Ошентип азыркы кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн келер чак маанилеринде колдонулушунун, лексика-грамматикалык каражаттар менен уюшулушунун алкагы кенен экендиги, кыргыз тилинде келер чактын уюшулушунун бир нече түрлөрү бар. Булардын, мисалы, айрыкча -ар, -бас мүчөлөрүнүн жана башка каражаттардын келер чактык маанилерин бирдей деп айтууга болбойт. Алардын жалпы мааниси грамматикалык келер чактын айкын жана айрыкча арсар келер чак түрлөрүнүн так эместиги, күмөндүүлүгү болгону

менен мына ошол так эместиктин, күмөндүүлүктүн түрдүү маанилик өзгөчөлүктөрдө колдонулушу болот.

Тилдин негизги функциясы, негизги милдети, адамдардын ортосундагы бири-бири менен пикир алышууларынын тейлениши болуп саналат. Кишилердин пикир алышуу мамиле катнаштары көбүнчө бири-биринин ортосундагы суроолор жана ага жооп берүүлөр менен болуп турат.

Кыргыз тилинде суроо берүүнүн каражаттары болуп негизинен сурама ат атоочтор кызмат кылат. Ар кандай суроолордун жаралышында ким? эмне? кайсы? кандай? качан? эмне үчүн? эмне кылып жатат? деген сыяктуу сурама ат атоочтор катышып турат.

Булардан тышкары кыргыз тилинде суроо маанилерин уюштуруп суроолордун берилишин, суроо маанисин билдирген атайын грамматикалык каражат бар. Ал суроону билдирген, этиштин суроо маанисин уюштурган -бы мүчөсү болуп эсептелет. Атайы суроо мааниси менен колдонулган ат атоочтун сурама ат атоочтор деген өзүнчө тобу да бар экенин жогоруда айттык. Сурама ат атооч сөздөр тобунун аталышы эле билдирип тургандай булар дайыма суроо берет.

Окуу китепте “жооп катары этиш сөздөрдү талап кылган сурама ат атоочтор: эмне кылып жатат? эмне болду? эмне кылат? ж.б.” – деп көрсөтүлгөн [2. 132]. Бул окуу китептен мурдагы окуу китептерде, грамматикаларда этишти талап кылган сурама ат атоочтор талдоого алынып, түшүндүрүлүп жазылган эмес.

Жогору жакта айтып өткөнүбүздөй, кыргыз тилинде суроо маанилери жалаң эле сурама ат атоочтор менен гана туюндурула бербей этиштин атайын сурама, суроо маанилерин жараткан грамматикалык каражаты -бы мүчөсү менен да туюндурулат. Этиштин сурама -бы мүчөсү сүйлөмдөрдө сурама ат атоочтордун катышуусу менен да, сурама ат атоочтор катышпай эле айтылышы менен да колдонула берет. Мисалы, Балам, мектептен келдиңби? Бул сүйлөмдө суроо маанисинин жаралышы үчүн бул жерде сурама ат атооч катышпай эле турат да, -бы мүчөсү өзү эле суроо салып айтылып жатат.

Балам, эмне үчүн мектептен эрте келдиң? Бул мисалда суроо эмне үчүн деген сурама ат атоочтун мааниси менен жаралды. Этиштин сурама -бы мүчөсү катышпай эле суроо маани сурама ат атоочтун мааниси менен туюнтулду.

Дагы бир мисал келтирсек, Султан уйчунун кайда экенин билесизби? (Ш. Бейшеналиев). Бул сүйлөмдө суроо маанисинин жаралышына сурама ат атоочтун да (кайда?), этиштин сурама мүчөсүнүн да (билесизби?) катышуусу менен жаралып жатат.

Суроо, суроолор тиешелүү жоопту талап кылып айтылат да, алар тиешелүү жооптордун болушу менен ой толукталат. Ар кандай суроолор кыймыл-аракеттин же этиштик ал-абалдын сөз болуп жаткан учурдан кийин боло турганын, сөз болуп жаткан кезден кийин аткарыла турганын билдирет. Ошондуктан суроо маанилеринде дайыма этиштин келер чагынын мааниси туюндурулат. Мисал келтирип, талдап көрөлү. Сен бул колхоздун элин тааныйсыңбы? (Ч. Айтматов). Этиштин сурама -бы мүчөсү менен уюшулган бул сүйлөмдөгү ой пикир алышуучунун бул колхоздун элин тааныган-тааныбаганын билүүнү талап кылып сурап жатат. Мындай талап келер чакты туюндурат. Экинчи тарап тааныган-тааныбаганын али айта элек.

Аргымакты “жаман” – деп,

Бууданды кайдан табасың?

Агайынды “жаман” – деп,

Тууганды кайдан табасың? (Токтогул). Санат ырлардагы берилип жаткан суроолордун жооптору келечекте аткарылар-аткарылбашы белгисиз болуп уюшулган. Келер чактын арсар келер чак маанилери айтылып жатат. Чынында улуу акындын төгүп жаткан санат ыры жоопту талап да кылбайт.

Ким билет менин сырымды?

Ким айтат менин ырымды? (Жеңижок). Улуу акындын ырларынан алынган бул мисалдын түпкү маанисине Жеңижокту окуп билгендер гана түшүнөт. Жашоодон бала көрбөй өтүп бараткан акындын аркамда балам жок деген мааниде ырдаганындагы жогорку

суроолордун экөө тең сурама ат атоочтор (ким билет, ким айтат) аркылуу билдирилип жатат. Атайын жооп талап кылынбаган менен бул суроолордун аткарылыш ыктымалдыгы келечекте болуп жатат да, этиштин келер чагынын маанилери уюшулуп жатат.

Бу жубарымбектин бир билгени бар, болбосо олбурлуу эки атчан тебелетип кетпейби деп коркпойбу?! (М. Абакиров). Мисалдагы суроо маанилер сурама ат атооч катышпай эле этиш сөзгө -бы мүчөсүнүн жалганышы менен билдирилип жатат. Этиш сөздөргө, этиш уңгуларга (тебелетип кетпейби, коркпойбу) таңгыч мүчө -ба жана чакчыл мүчө -й жалганып, ошолордон кийин суроо маанисин туюндурган -бы мүчөсү жалганып, этиштин келер чагынын мааниси туюндурулуп жатат.

Пендесинер да, Толгонай! Согушка жөнөгөндөр качан түгөл бойдон кайтып келчү эле? (Ч. Айтматов). Жер эне тарабынан берилип жаткан бул риторикалык суроо да сөзсүз эле жооптун болушун талап кылбайт. Бирок суроо айтылып жатат, жообу келечекте болору билдирилип айтылып жатат. Бул сүйлөмдөгү суроо маани качан деген сурама ат атооч аркылуу туюндурулуп жатат.

Заман кылдын кырында турганда кимдин ичинде бөйөн, кимдин ичинде чаян барын ким билет? (Э. Турсунов). Бул мисалдагы суроо да сурама ат атооч (ким билет) аркылуу жасалат. Жоопту талап кылбаган бул суроонун да аткарылышы келечекте, келер чакта жатат.

Ошентип суроо маанилердин сурама ат атоочтор менен уюшулганында да, сурама ат атоочторсуз эле сурама -бы мүчөсү менен уюшулганында да кыймыл-аракеттин (болжолдуу жооптордун) келечекте аткарылышы, этиштин келер чагынын мааниси билдирилет. Демек этиштин келер чагы уюштуруучу каражаттардын бири суроо маанилери болуп эсептелет.

Суроо маанилеринде дайыма жооптун кайтарылышы сөз болуп жаткан учурдан кийин болорун эске алып, буларда этиштин келер чагынын мааниси айтылат деп эсептөөгө болот.

Адабияттар

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. “Кыргыз тили жана адабияты” адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп. Бишкек, 2008.
2. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. “Кыргыз тили жана адабияты” адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп. 2-басылышы. -Бишкек, 2014.
3. Акунова А., Чокошева Б., Эшимбекова Г. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Бишкек, 2009.
4. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. -Фрунзе: Мектеп, 1980.
5. Кыргыз тилинин грамматикасы: морфология. Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн окуу китеп. Фрунзе, 1964.
6. Тыныстанов К. Эне тилибиз. Фрунзе, 1931.

КУТБИ – ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ЧЫГЫШ КОТОРМОЧУСУ

Аннотация

Бул макалада түрк элинин жаркын өкүлү, акын жана котормочу Кутбинин өмүрү жана чыгармачылыгына, котормочулук чеберчилигине ошондой эле түрк элдеринин тарыхынан, адабиятынан ээлеген ордуна токтолдук. Орто Азиядагы түрк калктарынын өзүнчө эгемендүү мамлекеттери түзүлүп, өз тагдырын өзү чечип, басып өткөн жол – тарыхы такталып, өнөр чыгармалары менен адабиятынын түптүү, тектүү тарыхы түзүлүп жаткан азыркы шартта Кутбинин көркөм чыгармаларынын, котормолорунун мааниси чоң актуалдуу мүнөзгө ээ.

Ачык сөздөр: Кутби, тарых, орто кылымдар, адабият, котормо, “Хосров жана Ширин” поэмасы, тектеш элдер, адабий мурас.

КУТБИ – ВОСТОЧНЫЙ ПЕРЕВОДЧИК СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Аннотация

В данной статье рассмотрены жизнь и литературное творчество тюркского переводчика средневековья Кутби, его роль в истории и литературе тюркских народов. В данный период, когда многие тюркские народы образовали собственные суверенные государства, стали активно исследовать и изучать собственную историю, фольклор и литературу, литературная и переводческая деятельность Кутби имеет актуальное значение, требует соответствующего изучения и оценки.

Ключевые слова: Кутби, история, средневековье, литература, перевод, поэма «Хосров и Ширин», родственные народы, литературное наследие.

KUTBI – AN ORIENTAL TRANSLATOR OF THE MIDDLE AGES

Annotation

This article examines the life and literary work of the Turkic translator of the Middle Ages Kutbi, his role in the history and literature of the Turkic peoples. In this period, when many Turkic peoples formed their own sovereign states, began to actively explore and study their own history, folklore and literature, the literary and translation activities of Kutbi are of urgent importance, require appropriate study and evaluation.

Keywords: Kutbi, history, Middle Ages, literature, translation, poem "Khosrow and Shirin", kindred peoples, literary heritage.

Башка элдердин турмушун, салт-санаасын, психологиясын, руханий дүйнөсүн таанып-билүү канчалык терең жана мазмундуу болсо, элдер арасындагы интернационалдык байланыш ошончолук бекем жана ишенимдүү болот. Ар түрдүү элдердин арасындагы дал ушундай терең мазмундуу мамилелердин жаралышында жана чыңалышында көркөм котормо эң маанилүү кызмат аткарат. Ушул мааниде алып караганда XIV кылымдардагы котормолор бардык эле учурда ойдогудай шайма-шай болбосо да, өзүнүн негизги издемчилдик пофосу менен учурдагы алдына коюлган милдетти жүзөгө ашыра алды. Түрк окурмандары Саади, Низами жана башка классик акын-жазуучулардын чыгармаларын өз эне тилинде окууга мүмкүнчүлүк алышты. Бул чындыгында зор окуя дүйнөлүк фарс-тажик классикасынын чексиз ааламына карай ачылган дарбаза болчу. Дал ушул ачылган дарбаза аркылуу түрк адабияты кийинчерээк өзүнүн алдыңкы линиясы менен дүйнөлүк көркөм үлгүлөрдүн катарына барып кошулду. Тагыраак айтканда, түрк акын-жазуучуларынын калыптанышына алды менен фарс-тажик адабияты жардам этти.

«Тарых бүктөмүндө калган» кыргыз адабиятында кеңири изилдөөгө алынбаган чыгармачыл инсандарыбыздын бири – түрк элинин кулуну акын жана котормочу Кутби. Кутбинин өмүр жолу жана чыгармачылык ишмердиги жөнүндө маалыматтар өтө аз.

“Хосров жана Ширин” дастанынын киришүүсүндөгү маалыматка караганда XIV кылымдын орто чендеринде жашап түрк адабиятынын өнүгүшүнө өз салымын кошкон.

Кутбинин өмүрү Орто Азия элдеринин башына оор күн түшүп турган мезгилге туура келет. Ошондуктан акындын өмүрүн, тагдырын чыгармачылыгын тарыхсыз элестетүү кыйын. Бул жерден кененирээк түшүнүк болуусу үчүн тарыхка кайрылалы.

XIII кылымдарда монгол баскынчылары Орто Азияны басып алышты. Алардын чабуулу жазма адабияттын өнүгүүсүнө да өзүнүн терс таасирин тийгизди.

Кутбинин жашап өткөн мезгили Алтын Ордо мамлекетинин Өзбекхандын уулдары Тыныбек, Жаныбектер бийлик жүргүзгөн дооруна туш келет. Кутбинин жашаган мезгили Алтын Ордо мамлекетинин учуруна туш келгендиктен, акын Алтын Ордонун саясий-маданий борборлоруна барып турган. Кутби “Хосров жана Ширин” дастанын которуу чечимине келет. Бирок каражаттын жоктугу, жетишпестик мындай чоң жана жооптуу ишти акткарууга мүмкүнчүлүк бербеди.

Акыры материалдык жардам сурап сарай өкүмдарларына кайрылууга аргасыз болду. Ушул максат менен узак жол басып, көп түйшүк чегип, 30-жылдардын башында Алтын Ордо Мамлекетинин башкаруучусу Өзбекхандын уулу шахзаада Тыныбектин алдына барат. Бул мезгилде Тыныбек Өзбекхандын Ак Ордосундагы жардамчысы эле. Анын аялы сарайдагы башка монгол аялдары сыяктуу мамалекеттик, маданий жана түзөтүү иштеринде чоң роль ойногон. Ошондуктан Кутби канышага жана анын күйөсү Тыныбекке кайрылып өз максатын айтат. Булар атак-даңкын ашыруу жана өздөрүнө бир өлбөс мурас калтыруу үчүн анын сунушун колдоп, ага материалдык жардам беришет.

Дастандын кайсыл жылдары которулуп бүткөндүгү жөнүндө да бирдиктүү пикир жок. Илимий адабияттарда “Хосров жана Ширин” дастанынын жазылган учуру көбүнчө 1340-жыл деп көрсөтүлүп жүрөт. Чыгарманын Алтын Ордонун ханы Өзбекхандын (1312-1340) уулу Тыныбекке арналгандыгы, Тыныбектин кыска убакыттагы бийлиги 1340-1342-жылдарга туура келиши ушундай пикирдин жаралышына түрткү берген. Дастандын кириш бөлүмүндө Тыныбектин наамына жазылган арноодо ал шахзаада катарында тилге алынат. Ушуга таянып, чыгыш адабиятынын изилдөөчүсү аалым А. Тагиржанов “Хосров жана Ширин” 1330-1336-жылдардын аралыгында жазылган деп далилдейт. Өзбек адабиятчылары бул жөнүндө төмөндөгүчө маалымат беришет: “Чыгарма жазылып бүткөн мезгилде, 1340-жылда, Тыныбек Алтын Ордо тактына отурган эле. Ошондуктан болсо керек, Кутби Тыныбекти “акыл тизгинин бекем кармап” иш кылган “эң жакшы” жоокерлерди чогултуп, “душмандардын жер менен жексен кылган” иш билги өкүмдар катарында сөз кылат. Кутбинин “Хосров менен Ширинди” которуп бүтүп, аны ханга тартуулагандан кийинки турмушу кандай өткөнү жөнүндө бир да маалымат жок.

Кутби бул чыгарманы которуп бүткөн кезде улгайып жашы өтүп калган учур болот. Анткени арноо бөлүмүнүн аяк жагында Тыныбекке келгенге чейин чындыгында оор турмушта жашап, узак жолдо азап чеккенин баяндап, анын камкордугунун натыйжасында жаш жигиттей жашаргандыгын айтат. Жогоруда айтылгандай, акындын мындан кийинки тагдыры белгисиз.

Алтын Ордо мамлекетинин мезгилинде түрк адабиятында Хорезминин “Махабат намеси”, Лутфинин “Гул жана Нооруз”, Дүрбектин “Жусуп менен Зулайка” дастандары, кара сөз түрүндөгү Рабгузинин “Пайгамбарлар баяны” сыяктуу ири көркөм мурастар жаралды.

Ушулар менен биргеликте ошол кезде түрк адабиятында котормо жанры да өнүгүү жолуна түштү десек болот. “Көркөм котормо- бир тилден экинчи тилге которулган адабий чыгарма. Бир элдин окурманын башка улуттардын көркөм туундулары менен тааныштырып турат. Көркөм котормо улуттар ортосундагы адабий байланыштардын негизинде жаралары белгилүү. XIII кылымдарда жаралган түрк котормо адабияты адабий процесстин маанилүү жана салмактуу бир тармагына айланды. Ал XIV-XVI кылымдарда бир катар ийгиликтерге жетишип, чоң тажрыйба топтойт. Түрк акын-жазуучулары улуу сөз чеберлеринин чыгармаларын которуп, өз окурмандарына тартуулады. Алсак, Кутби Низаминин “Хосров жана Ширинин”, Хайдар Хорезми ушул эле Низаминин “Махзан-ул-асрор” (“Сырлар Кызынасы”) дастанынын айрым баптарын. Маъсуд ибн Акмат Саадинин “Бостон” чыгармасын, Сайфи Сарайинин “Гүлстанын”, Лутфи Шаравидин Али Яздинин “Зафарнамесин” фарс тилинен түрк тилине которушту. Бул котормолор ошол учурдун актуалдуу талаптарына ак кызмат өтөө менен бирге, азыркы улуттук адабияттын ажырагыс

бөлүгү, жалпы маданий көркөм өнүгүүнүн олуттуу звеносу – адабий котормого негиз салган тун саамалыктар, алгачкы карлыгачтар эле.

Алтын Ордо доорундагы түрк адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Кутби бизге акын жана таланттуу котормочу катары белгилүү. Кутбинин “Хосров жана Ширин” котормосунан башка чыгармалары бизге жетпегендигине байланыштуу аталган котормосу жөнүндө гана сөз кылмакчыбыз.

“Хосров жана Ширин” – Кутбинин фарс-тажик адабиятынын улуу акыны Низаминин аталган дастанын түрк тилиндеги эркин котормосу. Илимге белгилүү болгон дастандын жалгыз кол жазмасы азыркы кезде Париждеги Улуттук китепканасында 312-инвентарь менен сакталып турат.

Дастандын Париж Улуттук китепканасындагы Мисир нускасы илимий чөйрөгө белгилүү болору менен бул чыгарма жана анын авторуна болгон кызыгуу күч алды. “Хосров жана Ширин” адабий жыйнактардан, хрестоматиялардан орун ала баштаган.

Кутби чыгармасында Низами дастанындагы баяндоо методун негизинен сактаган. Акын чыгармада бөлүмдөрдүн башталышындагы лирикалык чегинүүлөрүндө “Низами фарс тилинде минтип айткан”-деген сыяктуу кабар менен чыгарманын ортосундагы байланышты бекемдеп отурат. Кутби сюжетти баяндоодо Низаминин жолу менен барат. Ал тургай өз кезегинде айрым беттердин так котормосун да берет.

Кутби “Хосров жана Шириндин” киришүү бөлүмүндө Низамини өтө урматтоо менен тилге алат. Аны бүткүл дастанда усатат катрында эсептейт. Ал котормону “Низами балынан даярдалган халва” – деп атайт. Низами дастанын Шах Музаффар – ад-дина Кызыл – Арсланга арнаса, Кутби Өзбекхандын уулу Тыныбекке арнайт. Акын Низами дастанынын сюжети жана композициясынын, идеялык мотивдери менен образдарды түп нускадагыдай толук сактап Алтын Ордонун шартына ылайык айрым гана кошумчаларды киргизет (той-тамаша, өлүм житим, уучулук ж.б.). Дастандагы артыкча айрым бир эпизоддорду кыскартат, кээ бир бөлүмдөрдү чыгарып таштайт же бири-бирине кошуп таштайт, түрк элинин макал-лакаптарын киргизет.

Алтын Ордо элинин көпчүлүк бөлүгү чарбачылык жана уучулук менен күн көрүшкөн. Кутбинин котормосунун Низаминин дастанынын айырмасы, шаар турмушу менен бирге дыйканчылык менен аңчылык да кеңирээрэк орун алат. Котормочу дастанды дыйкандар менен аңчылар турмушуна тиешелүү жаңы эпизоддор, көрүнүштөр жана деталдар менен байытат. Маселен, Кутбинин дастанындагы сүрөттөөдө Хосров биринчи жолу Арменияга келгенде Мехинбану аны жасалгалуу сарайында эмес, талаада жайлоодо тосуп алып меймандайт. Кутби котормосунда каармандарды кылыч-калкан менен куралдангандыгын, алардын ар дайым ат үстүндө жүргөндүгүн, зор чабандес экендигин сүрөттөйт. Кутби сарай салтанаттарын жана салттарын, анын ичинен сарай шаан-шөкөттөрүн сүрөттөөдө өзү жашаган доорду эске алып, түп нускадан бир аз чегинүү жасайт. Кутбиде шарап кымызга окшош ичимдик менен алмаштырылат. Комуз негизги ойнолуучу аспап катары берилип, комузду ойноочулардын аталыштары да өзгөртүлөт.

Котормочунун алдында кандайдыр бир көркөм чыгарманын сырткы формасын элестетчү каражаттарды – сөз каражаттарын гана которуу милдети турбастан, ошол чыгарма жаратылган доорду, авторду жараткан элдин тиричилик шарттары менен маданий салттарын, элге кеңири тараган үрп-адатты өздөштүрүү милдети тургандыгы жана ушудан кийин гана чыгарманын тексти которула тургандыгы анчалык эсепке алынган эмес сыяктуу. Албетте, бүгүнкү күндүн котормого коюлган талаптарын эске албаганда.

Бирок кантсе да “Хосров жана Ширин” ошол кездеги жаңы калыптанып келе жаткан көркөм таржыманы кыйла жандантты. Жалаң ушул үчүн деле бул котормону өз учурундагы жаңылык, фарс-тажик классикасын журтчулукка таныштыруудагы ийгиликтүү кадам деп баалоого кадыресе негиз бар. Жаңы калыптанып келе жаткан түрк жазма адабиятында мындай чоң чыгарманын которулушу кайсы бир даражада ички эстетикалык муктаждыкты, адабий процесстеги мыйзам ченемдүү көрүнүштү туюнтуп турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Шериев Ж.Ш. Байыркы адабият тарыхы. Бишкек., Ош-2000.
2. Узбек адабиети тарихи. Ташкент., 1978., I том.
3. Келимбетов Н. Казак адабиятынын эзелги доору. Алматы, 1991.
4. Наджип Н.Э. Историко – сравнительный словарь тюркских языков XVI веков. М., 1989.
5. История всемирной литературы. М., 1984., II том.
6. Ирисов П. Ырчылар чыгармачылыгы. Ош-2001.
7. Кыргыздар. Бишкек., 1991.
8. Эркебаев А. Элдик эпостон адабий эпоско Фрунзе., 1990.
9. Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. Бишкек., 1996.
10. Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. Бишкек., 1996
11. Осмонов Ө., Асанканов А., Кыргызстан тарыхы., Бишкек., 2001.

*Танырыкова М.М., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Нурдинова Ж.Д., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

БАЛДАРДЫ АДЕПТҮҮЛҮККӨ ТАРБИЯЛООДО ЭЛДИК ЧЫГАРМАЛАРДЫ КОЛДОНУУ ЫКМАЛАРЫ

Аннотация

Бул макалада заманбап өсүп өнгөн коомдо инсанды адептүүлүккө тарбиялоодо, үй-бүлөө, педагогдордун жана тарбиячылардын негизги жардамчысы катары элдик чыгармаларды колдонуу жөнүндө сөз болот. Элдик чыгармаларды пайдалануу менен ата-бабаларыбыз тээ илгертен эле жаш муундарды чыныгы инсандыкка тарбиялап келишкен. Демек бүгүнкү күнгө деле бул маселе актуалдуулугун жогото электигине ынандырууну көздөдүк.

Негизги сөздөр: адеп-ахлак, адамдык сапаттар, нарктуулуктар, элдик чыгармалар, жомоктор, макал-лакаптар, бешик ырлары, тарбиячы, ата-эне.

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА В ПРАВСТВЕННОЙ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Аннотация

В этой статье идет речь об использовании народных произведений в качестве основного помощника педагогам и воспитателям в формировании личности в современном растущем обществе. Наши предки издавна использовали народные произведения в воспитании и развитии молодого поколения как личность. В современном обществе этот вопрос не утратил свою актуальность.

Ключевые слова: мораль, человеческие качества, ценности, народные произведения, сказки, пословицы, колыбельные песни, воспитатель, родитель.

METHODS OF USING FOLK WORKS IN THE MORAL EDUCATION OF CHILDREN

Annotation

In this article we will talk about the use of folk works as the main assistant of the family, teachers and educators in the upbringing of the individual in today's growing society. Using folk works, our ancestors have long brought up the younger generation in a real person. Therefore, we tried to convince you that even today this issue has not lost its relevance.

Keywords: morality, human qualities, values, folk works, fairy tales, proverbs, lullabies, educator, parent

Дүйнөдө болуп жаткан зор өзгөрүүлөр жана ар түрдүү өлкөлөрдүн, анын ичинде Кыргызстандын коомдук-экономикалык өнүгүүсүнө эгемендүүлүк доорунда адеп-ахлактын тийгизген таасири зор болууда. Коом күндөн күнгө тарбияга жаныча мамиле кылууну көздөп келе жатат. Тарбиялоо процесси өтө татаал процесс.

Бүгүнкү күнү тарбия маселесине чыгармачыл мамиле, тарбиялануучуну тарбиянын негизи катары саноо жана карым-катнаш кызматташуу аркылуу анын инсандык, атуулдук сапатын биринчи планга коюу баарынан маанилүү экендиги Кыргыз Республикасынын президенти Садыр Жапаров кол койгон “Инсандын руханий -адеп ахлактын өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндөгү концепциясында” баса белгиленген.(6).

Бүгүнкү бөлөкчө жаны заман, санариптештирилген коом, инсандын инсандык жаны табитин талап кылууда. Алысты көргөн даанышмандар, билермандар адамзат коомунун ургалдуу, нарктуу, уюткулуу, жаркын келечеги, анын ичинде кыргыз жумуриятынын жаркын келечеги, эртеңки күнү, жаны инсандын жаны рухтун тарбияланып, калыптанып, тарыхтын сересине чыгып келишине тыгыз байланышат деп божомолдошууда. Эмесе, жаркын келечек, коом көздөгөн, мүдөө кылып турган жаны инсандын, жаны адамдын башаты адептүүлүктөн башталаары белгилүү болду. Адамдын эн кымбат сапаты -бул анын адеби, адамгерчилиги, ыймандуулугу, боорукерлиги, жөнөкөйлүүлүгү болуп саналат. Бул сапаттар инсандын татыктуу жашоого алып баруучу жол.

Мындай улуу сапаттар адамдарды дайыма жашоонун ар түрдүү жагдайында жүрүш-турушу, ишмердүүлүгү, адамдарга, жаратылышка, ата-мекенге, айлана-чөйрөгө туура

мамиле кылуунун негизин түзөт. Бул багытта өзгөчө төмөнкү инсандык сапаттарды тарбиялоо зарыл: ак ниеттүүлүк, адилеттүүлүк, ак пейилдик, боорукердик, сылыктык, сыпайылык, ток пейилдик, кен пейилдик, жөнөкөйлүк, ынтымактуулук, сабырдуулук, мамилечилдик, жароокердик, жоомарттык, колу ачыкчык, чынчылдык, ыймандуулук, ар намыстуу, уяттуулук, ак көңүлдүүлүк, кечиримдүүлүк, эмгекчилдик ж.б.

Инсандык бул улуу сапаттарга, өзгөчө башка адамдарга жакшылык каалоо, өтө ак ниеттик менен иштөө, жашоодо, мамиледе, ар намыстуу, чынчыл болууга тарбиялоо, балдарды жаш кезинен башкача айтканда төрөлгөн күнүнөн баштап тарбиялоону талап кылат. Албетте бул сапаттарды калыптандыруу мектепке чейинки курактан, үй-бүлөдөн, тарбиячыдан, мектепте мугалимден башталат.

Азыркы мезгилде жогоруда көтөрүлгөн маселелерди чечүүдө, заманыбыздын улуу практик-педагогу Гапыр Мадаминов агайыбыздын “Ата-энелер, сиздер үчүн!”, “Дасторкон четиндеги университет”, “Өзүн-өзү тарбиялоо – асыл инсандын сапаты” жана башка педагогдордун эмгектерин пайдалансак болот.

Дүйнөдөгү мелмилдеген океан, чалкып жаткан деңиздер, толкуп жаткан дайра суулардын башаты, тазасы кипкичинекей, туптунук мөл булак болсо, адам-баласынын ичинде кири жок, мойнунда күнөөсү жок, өмүрдүн башаты-наристе. Ошол булак кайдан агат? Ал булак абасы таза бийик тоолордон, атыр жыттуу арча карагайдын арасынан агып келет. Демек, ар бир бөбөк арчадай таза, булактын суусундай мөлтүр тунук мээримдүү сезимде, камкор үй-бүлөөдө тарбияланса “уядан учканда ошону алат” деп айта алабыз. Элибиздин “булактын көзүн жаппагыла” деген акылман кенешиндей, балдардын жан дүйнөсү эч качан бөксөрбөсүн, көңүлдөрү оорубасын. Булактын таптаза мөлтүр суусу, шынгыраган добушу, ичсен мээр кандырган мупмуздак суусу, таштан ташка урунганда чачыраган ар бир тамчысы-наристенин кыймылын, табышмактуу өнөрүн, тентектигин, дүйнөсүнүнүн тазалыгын, ойлоосуунун тунуктугун, таттуу тилин элестетет. Демек, бөбөк менен мөл булак дайыма адамзатка жүрөктү элжиреткен бактылуулукту тартуулап турсун.

Ошондой бактылуулукка тарбиялоо ар бир инсандын ата-энелик, атуулдук милдети болуп саналат. Тарбиячы да, мугалим да бала үчүн экинчи ата-эне, ошондуктан баланын келечеги үчүн ар бир ата-эне төрөлгөн күндөн баштап татыктуу тарбия берүүгө аракет кылуу керек. Азыркы кезде балдар уюлдук телефондорду көп колдонуу менен тарбиянын туура эмес жолдоруна түшүп андан таасирленип жатканы баарыбызга белгилүү, дегеле элдик салт-санаалар, акылман сөздөр, макал-лакаптар балдар үчүн жакшы тарбия берүүчү жомоктор унутта калууда.

Тарбиялоодо элдик чыгармалардын мааниси, эмоционалдык таасири өтө чоң экендигин билүү менен ата-бабаларыбыз ымыркай төрөлгөндөн баштап эле бешик ырларын ырдап, жөө жомокторду айтып беришкен. Бул жөнүндө психологдор Н.А.Фигурин, М.П.Денисовалар баланын 2-3 жумадан баштап конгуроонун үнүн тыншап тынчтанганын белгилешип, бул мезгилде балада тыңшоонун же угуунун башталышы калыптануусун аныкташкан. Э.К.Каверина баланын чондордун үнүнө көңүл буруусун изилдеп, аны бала менен чондордун ортосундагы байланыштын алгачкы формасы деп белгилеген. Ымыркай биринчи күндөн баштап “Алдей-алдей ак бөпөм, ак бешикке жат бөпөм” деген эненин үнүн таанып, анын ырынын нугуна көнө баштайт. Улуу психолог Л.С.Выготский “Өзүнүн ымыркай курак” деген эмгегинде баланын айлана-чөйрө менен болгон мамилесинин социалдуулугун баса белгилеген. Мисалы, бала кыймыл-аракетин баштаганда энеси же үй-бүлө мүчөлөрү “Сал-сал билек, сары майга мал билек”, туруп тамтун баса баштаганда “Тай-тай тай бөбөк, кадам таштай көй бөбөк” деген ырлар менен баланын басууга аракет кылуусуна дем берүү менен жакшы каалоолорун билдиришкен, мындай аракеттер баланын калыптануусу үчүн өтө чоң эмоционалдык таасир берген. Ушундай мамиледе, чөйрөдө өскөн бала акыл-эси өнүгүп, баамчылдыкка, кыраакылыкка, кыймыл аракет аркылуу ден соолугун чындоо жөндөмдүүлүгүнө ээ болот. Үй-бүлөдөгү болуп жаткан окуялардан, өзүнө болгон мамилени эмоционалдуу кабыл алуу менен балада мүнөз калыптанат. Демек адеп тарбиясынын алиппесин үй-бүлө берет. Бала жаш кезинен эмне жакшы, эмне жаман экенин эле билип

калбастан, өлкөнүн өнүгүүсү үчүн жакшы аракет кылууну үйрөнүү өзүнүн ыйык парзым деп эсептөөгө тийиш. Ошондуктан балада адептүүлүк жөнүндөгү түшүнүктөрдү аң-сезимине калыптандыруубуз зарыл. Мындай иш аракеттерди элдик чыгармачылыктарды колдонуу менен ишке ашырсак болот. Мисалы, элдик ырлар, макал-лакаптар, жомоктор аркылуу.

Кыргыз элибиздин таалим тарбиясынын тереңдигин түшүндүргөн макал-лакаптарына “Сиз деген сылык сөз, сен деген сенек сөз”,

“Уяты жоктун колуна кашык тийсе беш уурттайт, адамзаттын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыншайт”,

“Киши болоор баланын киши менен иши бар”,

“Акылдуу бала элпек, акылсыз бала тентек”,

“Жакшы менен жолдош болсоң жетесиң мураска, жаманга жолдош болсон каласын уятка” ж.б. көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот. “Улууга урмат, кичүүгө ызат” деген макалдын маанисинен балдарга улууларды сыйлоого, улуу келсе ордуна туруп саламдашуу, кичүүгө ызат менен мамиле жасоо керек экендигин ушул макалдар аркылуу эле жеткирсек болоору шексиз. Адептүүлүккө тарбиялоодо элдик жоо жомоктор, элдик эпостор негизги ролду ойнойт. Аларга “Акылдуу бала”, “Чептен эрдин күчү бек”, “Эки бир тууган”, “Гүл жана булбул”, “Акылдуу хан”, “Манас, Эртабылды, Курманбек, Жаныш Байыш” ж.б жомоктор жана эпостор мисал болот.

Жомок баланын акыл сезимин өстүрүп, проблемалык кырдаалдан чыгуунун жаны жолдору менен тааныштыруу мүмкүнчүлүгүн өстүрөт. Мисалы “Акылдуу бала” жомогун балдарды адал менен арамды туура түшүнүүгө тарбиялоо максатта колдонсо болот, бул жомокто атасы баласын мал уурдап кел дейт, бул жол менен жан багуу женил болоорун айтат, баласы бул нерсе оюна туура келбегендигинен малды акчага сатып келет жана муну менен атасына адал эмгек менен алынган нерсе аш болоорун далилдейт. Ушул жомоктун мисалында балдарга эч качан арам тапкан окат аш болбоорун, адам баласы чынчыл болуп адал эмгек менен гана жашоосу керек экендигин түшүндүрүү керек. “Чептен эрдин күчү бек” деген жомок менен балдарды туулуп өскөн мекенин коргоого жана сактай билүүгө үндөө жана эр жигиттин негизги милдеттеринин бири Ата -мекенин көздүн карегиндей сактоо менен гана жигиттик милдет аткарылаарын түшүндүрүүгө болот.

Баланын жүрүм-турумун ондоого ылайык жомоктор “Койчу, жолборс жана түлкү”, “Акылсыз хан”, “Ырыс алды ынтымак”, “Арстан менен коен” жана башкалар. Бул жомокторду айтып берүү менен балдардын сүйлөө жөндөмдүүлүгүн, кабыл алуусун, элестетүүсүн, жашоого болгон кызыгуусун өркүндөтүүгө болот жана ушул жомоктордун каармандарынын мисалында адептүүлүккө тарбиялоого, балдардын жекече мүнөзүн, жүрүм-турумунун калыптанышына көмөк көрсөтүүгө болот. Жомокторду айтып эле бербестен театрлаштырып көрсөтүү аркылуу каармандардын образын элестетүү менен жан дүйнөсүнүн калыптанышуусуна, логикалык ой-жүгүртүүсүнө, каармандардын оң жана терс мүнөздөрүн өз көздөрү менен көрүп ынанышат.

Демек балдарды адептүүлүккө тарбиялоодо элдик чыгармалардын маанисинин зор экендигине ынанып, алар аркылуу өзүнө ишенүү, максат коюп, ал максатка жетүүгө, илим-билимге кызыгууга, кечиримдүүлүккө, жөнөкөйлүүлүккө, сабырдуулукка, боорукердикке, чечкиндүүлүккө, жоомарттыкка жана адамдык эң жогорку сапаттарга тарбиялоого болорун айткыбыз келди.

Адабияттар:

1. Ж.Баласагын “Куттуу билим” Б.2017
2. Г.Мадаминов “Ата-энелер сиздер үчүн” Б.2021
3. Г.Мадаминов “Дасторкон четиндеги университет” Б.2023
4. Ж.Шербаева “Башталгыч класстарда жомокторду, уламыштарды окутуунун методикасы” Б.2022
5. Акыл кенчи: Кыргыз эл табышмактары. Тузгөн: Н.Капалбаев, К.Калыгов Б.2016.

*Абдубекова Ж.А., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Төрөгүлова Ж.Г., стажер-окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

БАЛДАРГА МЕНТАЛДЫК АРИФМЕТИКАНЫ ҮЙРӨТҮҮДӨ ОҢ ЖАНА ТЕРС ЖАКТАРЫ

Аннотация

Менталдык арифметика сабактарынын программасы манжалар менен эсептөөдөгү механикалык көнүгүүлөр, акыл менен эсептөө жана концентрация, көңүл жана логика көнүгүүлөрү. Менталдык арифметика предмети жана негизги көнүгүүлөр негизинен арифметиканы камтыса да, сабактар абдан пайдалуу социалдык көндүмдөрдү - натыйжага жетүү жана жеңүү, башталганды аягына чыгаруу, теңтуштар арасында баарлашуу, даяр натыйжаны берүү жана башка көптөгөн нерселерди өнүктүрүү. Балдардын өз жетишкендиктерине көбүрөөк ишенип, психологиялык стресстен арылуу.

Ачык сөздөр: менталдык арифметика, абакус, эс тутум, эсептөө техникасы

ПЛЮСЫ И МИНУСЫ ОБУЧЕНИЯ ДЕТЕЙ МЕНТАЛЬНОЙ АРИФМЕТИКЕ

Аннотация

Программа уроков ментальной арифметики включает в себя механические упражнения на счет пальцами, умственные упражнения на счет и концентрацию, упражнения на внимание и логику. В то время как предмет ментальной арифметики и базовые упражнения в основном включают арифметику, занятия развивают очень полезные социальные навыки - достижение и преодоление результата, завершение начатого, общение со сверстниками, предоставление готового результата и многое другое. Избавление детей от психологического стресса с большей уверенностью в своих достижениях.

Ключевые слова: ментальная арифметика, счеты, память, вычислительная техника

PROS AND CONS OF TEACHING CHILDREN MENTAL ARITHMETIC

Annotation

The program of mental arithmetic lessons includes mechanical exercises for counting with fingers, mental exercises for counting and concentration, exercises for attention and logic. While the subject of mental arithmetic and basic exercises mainly include arithmetic, classes develop very useful social skills - achieving and overcoming a result, completing what you started, communicating with peers, providing a ready result and much more. Relieving children of psychological stress with greater confidence in their achievements.

Keywords: mental arithmetic, abacus, memory, computer technology

Азыркы дүйнөдө балдар гаджеттерди, компьютердик программаларды оңой эле башкара алышат, бирок мектепте жакшы көрсөткүчтөрү менен мактана алышпайт. Психологдор айрым балдарда концентрация, көңүл буруу жана окууга түрткү жок экендигин белгилешет. Бул ата-энелер баланын предметке кызыгуусун жана анын кандайдыр бир илимге болгон ынтызарлыгын таанууну кыйындатат. Таң калыштуусу, көңүл буруунун жана кызыгуунун негизги көйгөйүн менталдык арифметика сабактары чечет, ал баланын акыл-эсин жана чыгармачылыгын өнүктүрөт, жаттоого, үйрөнүүгө, түшүнүүгө мажбурлайт. Менталдык арифметика сабагынын пайдасы буга чейин көптөгөн чет элдик изилдөөлөрдө далилденген.

Менталдык арифметика-бул интеллекттин гармониялуу өнүгүү методикасы, анда эсептердин түрү - абакус (соробан) аркылуу эсептөөнүн азиялык технологиясы колдонулат. Менталдык арифметика сабактарынын программасы манжалар менен эсептөөдөгү механикалык көнүгүүлөр, акыл менен эсептөө жана концентрация, көңүл жана логика көнүгүүлөрү. Ой жүгүртүү ылдамдыгын жана чыгармачыл дисциплиналарга болгон жөндөмдү жогорулатууга жардам берет. Балдарга жана чоңдорго да ылайыктуу. Сабактардын натыйжасы-калькуляторду колдонбостон, башыңыздагы полисемияларды тез эсептөө. Көбүнчө менталдык арифметика сабактары менталдык математика деп аталат. 4 жаштан 16 жашка чейинки менталдык арифметиканы изилдөө эң чоң натыйжа берет. Бул организмдин жаңы маалыматты кабыл алуу биологиялык мүмкүнчүлүктөрү менен шартталган. Бирок

менталдык арифметиканы улгайган куракта изилдөө ого бетер натыйжа берет! Көнүгүү аркылуу кол моторикасы калыбына келтирилет жана мээнин нейропластикасы жогорулайт.

Менталдык арифметика сабагы программасы бир нече этаптарды камтыйт:

1. Абакус эсептери менен иштөө. Абакуста машыгуу көнүгүүлөрүндө майда моторика өнүгөт, интермисфералык байланыштардын өнүгүшү стимулдалат. Абакуста техникалык көнүгүүлөрдүн аркасында ой жүгүртүү ылдамдыгы жогорулайт, туруктуулук, концентрация өнүгөт. Окутуунун биринчи этабында бала абакуста эсептөөнүн туура техникасын үйрөнөт жана абакуста бардык операцияларды өздөштүрөт.

2. Акыл-эс эсептөө же психикалык эсептөө. Бул бала каймана эсептөөгө даяр болгондо абакус көнүгүү системасынын натыйжасы. Психикалык эсептөөнүн негизи акыл картасын мээде элестетүү жана сандарды көрсөтпөстөн мончоктор менен иштөө деп эсептелет.

Көнүгүүлөрдү туура аткаргандан кийин, мисалдардын таң калыштуу тез эсептөөсү көрүнүп турат. Менталдык арифметика менен алектенүү аркылуу интеллекттин өнүгүшү тереңирээк жана натыйжалуу болот. Класстагы көнүгүүлөрдүн аркасында пайда болгон нейрон байланыштары бала менен өмүр бою калат. Демек, бала тез топтоону, маалыматты визуалдаштырууну жана маалыматтарды тез иштетүүнү үйрөнөт.

Балдар үчүн психикалык математиканын пайдасы

1. Чыгармачылыкты өнүктүрөт.

Мектепте предметтер негизинен мээнин сол жарым шарын өнүктүрүү үчүн камалат жана дээрлик оң жарым шардын өнүгүшүн жокко чыгарат, ал жалпысынан чыгармачылык потенциалды ишке ашырууга жооп берет. Менталдык арифметика менен машыгуу аркылуу баланын мээси гармониялуу өнүгүү программасын камтыйт-сол мээнин аналитикалык жөндөмү жана оң мээнин визуалдык-мейкиндик жөндөмү иштейт, бул бардык интеллекттин тезирээк өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

2. Математиканы түшүнүүнү жакшыртат.

Менталдык арифметика баланы сандар менен достоштурууга жардам берет. Бала кызыксыз эрежелерди сактоонун ордуна, ойноп баштайт. Үстөл оюндары, логикалык көнүгүүлөр жана Класстагы квест элементтери окууну толук кылат. Абакус борборунда курактык билим берүү программалары иштелип чыккандыктан, балдар сабакка кубаныч менен келишет.

3. Акылсыздыкты жана байкабастыкты кетирет.

Психикалык эсептөө жогорку концентрацияны талап кылат. Адегенде балдар флеш-карталардын жардамы менен абакус эсептеринде, андан кийин акылында операцияларды аткарууда бекемдикти жана концентрацияны өнүктүрүшөт. Техниканы бир жолу өздөштүргөндөн кийин, балдар аны математикалык тапшырмаларды чечүүдө гана эмес, башка мектеп предметтеринде да колдонушат.

4. Визуалдык-мейкиндиктик ой жүгүртүүнү өнүктүрөт.

Бала акыл-эси менен эсептегенде, анын эсинде айрым сүрөттөрдү гана эмес, эсептөө эрежелерин да сакташы керек. Жөнөкөйлөтүлгөн көрүнүштүн эсебинен-абакустун образы-бул эсептөөлөр оор жана оор эмес, тескерисинче, балага элестетүү менен ойноого жардам берет жана ошону менен геометриялык маселелерди чечүү үчүн зарыл болгон визуалдык-мейкиндиктик ой жүгүртүүнү өнүктүрөт.

Мындан тышкары, акыл-эс эсептөө бала үчүн көйгөй болуп калбайт. Айрыкча, эгерде бала мектептеги математикалык диктанттар менен күрөшө албаса жана дайыма стресске дуушар болсо.

5. Эс тутумду (анын ичинде визуалдык) машыктырат.

Окуу процессинде бала ар дайым образдар менен иштейт, көптөгөн сүрөттөрдү жана иш-аракеттерди жаттайт жана муну менен ал толугу менен жайбаракат шартта жасайт. Ата - эне баласынын "бир кулагына, бир кулагына учуп кетти" деп нааразы болгондо-бул эс тутум көйгөйү (визуалдык жана кыска мөөнөттүү, Оперативдүү эс тутум). Бул көйгөй класста дайыма машыгып жүргөндөрдө болбой калат.

6. Тез чабыттоо мүмкүнчүлүгү.

Көнүгүүлөрдү жасап жатып, бала тез багыттоону жана бир эле учурда бир нече иш-аракеттерди жасоону үйрөнөт, ошол эле учурда көңүлдү жана көңүлдү топтойт. Иш-аракеттердин мындай ырааттуулугу бала стресстен улам көп учурда жоголуп кеткен тесттерге жана экзамендерге жардам берет.

7. Математикалык көндүмдөрдү өнүктүрөт.

Менталдык арифметика предмети жана негизги көнүгүүлөр негизинен арифметиканы камтыса да, сабактар абдан пайдалуу социалдык көндүмдөрдү - натыйжага жетүү жана жеңүү, башталганды аягына чыгаруу, теңуштар арасында баарлашуу, даяр натыйжаны берүү жана башка көптөгөн нерселерди өнүктүрөт. Балдар өз жетишкендиктерине көбүрөөк ишенип, психологиялык стресстен арылышат.

Бул методиканын жардамы менен бала бирдей ийгиликтүү санай алат, сүрөт тарта алат, чет тилдерди үйрөнө алат жана так илимдерди өздөштүрө алат. Ата - энелер баласында "техниктин" гана эмес, "гуманитариянын" жана тескерисинче, алардын математикалык жөндөмдөрүнө шек келтиргендер жакшы натыйжаларды көрсөтө алышат. Андан тышкары, бала күнү бою объектилерди оңой алмаштыра алат жана чарчабайт.

8. Окуу кызыктуу болушу мүмкүн экенин далилдейт.

Методиканын өзү балдардын зеригүүсүн жана кыжырдануусун пайда кылган стандарттуу билим алуу процессинен айырмаланып, бүт окуу процессин кызыктуу кыла тургандай курулган. Адаттан тыш тапшырмалардан тышкары, бала кубаныч менен аткарган көптөгөн кызыктуу көнүгүүлөр бар. Эң негизгиси, бардык программа инсандын өнүгүүсүнүн педагогикалык принциптерин сактоо менен баланын кызыкчылыгында түзүлөт. Балдар жөн гана өз билимдерине көбүрөөк ишенип калбастан, келечекте жогорку натыйжаларга жетүүгө мүмкүндүк берген ийгиликтүү болуу адатына ээ болушат!

Балдар үчүн менталдык арифметиканын оң жана терс жактары

Ал эми азыр болсо, биз айтып жаткан бардык жактарын жалпылайт жана техниканын негизги артыкчылыктарын жана нюанстары бөлүнөт:

- Менталдык арифметиканын артыкчылыктары
- Эстутумду, көңүлдү, концентрацияны өнүктүрүү.
- Көптөгөн илимдердин потенциалы жана ой жүгүртүүнүн ийкемдүүлүгү.
- Баланын талантын ачуу.
- Саноону, сандар менен иш-аракеттерди оңой үйрөнүү.
- Образдуу ой жүгүртүү тренинги.
- Туруктуулук жана чогултулган.
- Окууга жана жаңы билимге кызыгуу.
- Чыгармачылыктын ачылышы.
- Өзүнө ишенүү.
- Татаал тапшырмаларды аткарууга эмес, аларды түшүнүүгө жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү.
- Үйрөнүүгө каалоо.
- Кемчиликтери ыкмалары
- "Мектептегидей эмес".

Ооба, менталдык арифметика методикасы бир кыйла кеңири багытка ээ жана орус мектебинин математика программасы менен бирдей эмес. Бирок бул методика психологдордун жана балдардын мугалимдеринин изилдөөлөрү менен тастыкталган, анда программа башталгыч класстарда Кытайда, Сингапурда, Японияда ж. б. ишке ашырылууда.

Эң негизгиси, балага өзүнүн потенциалын ачууга, окуу процессине болгон сүйүүнү өрчүтүүгө, өжөрлүккө, ой жүгүртүүнү иштеп чыгууга, анын эс тутумун бекемдөөгө жана ар кандай сабактардан жана жаңы нерселерди билүүдөн коркуу сезимин алып салууга мүмкүнчүлүк берүү!

Шашылыш жана каталар.

Айрым балдар жана алардын ата-энелери тапшырмаларды аткарууга шашып, ката кетиришет. Эгерде окуу процесси тажрыйбалуу тарбиячынын жетекчилиги астында болсо,

буга жол бербөөгө болот. Мындан тышкары, баланын билим деңгээлинин жогорулашы менен каталар алда канча аз болот.

Балдар кызыкдар болгондо, алар аны дайыма жасагысы келет. Бирок, ата - энелер психикалык математика экенин түшүнүү керек-бул илим жана оор иш, ал эс алуу менен үзгүлтүккө керек, эс алуу, баланын басуу. "3 жылдын ичинде беш жыл" аткарууга аракет кылуунун кереги жок, ашыкча жүктөөлөргө жана чарчоого жол бербейиз, антпесе тескери натыйжа коркунучу бар - предметтен абсолюттук баш тартуу. Психикалык эсепти калыптандыруу үчүн убакыт, чыдамдуу болууну талап кылынат.

Менталдык арифметика менен машыгуу-бул балага ал даярдала турган келечекти тартуулоонун уникалдуу мүмкүнчүлүгү.

Менталдык арифметика боюнча ар кандай оң жана терс маалыматтар айтылып келет. Мисалы, математика үйрөтүлбөйт, кийин математика сабагында кызыксыз болуп калат, бул билим акы төлөнүүчү деген маалыматтар айтылып келет.

Мектептен кийин көпчүлүгүбүздүн башыбыздагы чоң сандарды тез көбөйтүү же бөлүү кыйынга турат. Ошол себептен менталдык арифметика бул пунктту толуктайт жана түзөтүү жөн гана эмес. Бала мейкиндикте ой жүгүртүүнү жана көнүмүш сандар операцияларын башкача кароону үйрөнөт, ошондуктан, бул маанилүү кошумча билим. Өнүккөн бала бардык жерде зеригип калат. Мугалимдин милдети-баланы тартуу, ага жакындоо. Бул советтик ой жүгүртүүнүн жаңырыгы. Бүгүнкү күндө жеке менчик борборлорду билим берүү системасын өзгөртүүнү, аны диверсификациялоону каалаган, өз ишин өнүктүрүү менен алектенген дилгир мугалимдер ачууда. Мындан тышкары, билим берүү акысы билим алууга кошумча түрткү берет. Менталдык арифметиканы ийгиликтүү өздөштүрүүнүн эң маанилүү шарты-квалификациялуу адистер жана далилденген методикалар.

Менталдык арифметиканы үйрөтүүдө ата энелер көптөгөн суроолорду берип келишет. Үйдө балага менталдык арифметиканы үйрөтсө болобу?

Менталдык математиканы үйдө окутууда бала үчүн толук жетиштүү эмес болуп калат, атайын адистер окутса, группалар менен окулса бала үчүн кызыктуу да түшүнүктүү да болот. Түшүнбөгөн суроолорун адистен сурайт, ыңгайлуу режимде өтүлөт. Менталдык арифметиканы үйрөтүүдө балдар кошумча төмөнкүлөр камсыздалат:

-Минималдуу кызыксыз теория жана максималдуу көңүл ачуучу көнүгүүлөр менен кызыктуу жандуу тапшырмалар.

-Окутууну "нөлдөн баштап" жана менталдык арифметика менен тааныш окуучулар үчүн уюштура турган даяр окутуу программалары.

-Илимдин негиздери жөнүндө кыскача окуу видеолору.

Окууну ого бетер кызыктуу жана кызыктуу кылуу үчүн оюн форматындагы көнүгүүлөрдүн комплекстери.

Менталдык арифметика боюнча жыйынтыктап айтканда маселелерди стандарттуу эмес ыкмалар менен чечүүгө үйрөнүп, интуициясы, чыгармачылык жана интеллектуалдык жөндөмдөрү өсөт. Көңүлдү бир нерсеге топтоп, өжөрлүк менен тырышып эмгектенет. Башка окуу предметтерди, чет тилдерди тез өздөштүрө баштайт. Ошондой эле бала чечимдерди тез кабыл алганга өз алдынча үйрөнүп, лидерлик сапаты калыптанат. Өзүнө болгон ишеним жана өз алдынчалык өсүп, ийгиликтүү окуучу, кийин коомдогу ийгиликтүү, активдүү жаран болуу мүмкүнчүлүгү максималдуу жогорулайт деп ишеничтүү айталам.

Адабияттар:

1. Дмитрий Вендланд: Ментальная арифметика. Учим математику при помощи абакуса.
2. Багаутдинов, Невмержицкая: Ментальная арифметика. Считаем быстрее калькулятора.
3. Ю.З. Скрыбыкин, С.С. Бандерова, У.А. Архипова. Ментальная арифметика.

*Мамбеталиева Г.М., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Дөөлөтбекова Г.С., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

БАШТАЛГЫЧ БИЛИМ БЕРҮҮ - КОМПЕТЕНТТҮҮ ИНСАНДЫН ПАЙДУБАЛЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Аннотация

Макалa башталгыч билим берүү көйгөйүнө - компетенттүү инсандын пайдубалын түптөөгө арналган. Бардык компетенциялар окутуунун баштапкы этабында түзүлөт. Башталгыч мектеп жалпы билим берүү көндүмдөрүн жана окутуу иш-чаралардын базасын түзүү, ошондой эле орто мектепте адамдын билим берүүнү улантуу үчүн негиз түзүүгө багытталган.

Ачкыч сөздөр: компетенттүү инсандын пайдубалы, башталгыч мектеп, окутуу.

НАЧАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ - ФОРМИРОВАНИЕ ОСНОВЫ КОМПЕТЕНТНОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

Статья посвящена проблеме начального образования-закладке фундамента компетентной личности. Все компетенции формируются на начальном этапе обучения. Начальная школа направлена на создание базы общеобразовательных навыков и учебных мероприятий, а также на создание основы для продолжения образования человека в средней школе.

Ключевые слова: основа компетентного человека, начальная школа, обучение.

PRIMARY EDUCATION --- FORMATION OF THE BASIS OF A COMPETENT PERSONALITY

Annotation

The article is devoted to the problem of primary education- laying the foundation of a competent personality. All competencies are formed at the initial stage of training. Primary school aims to create a base of general education skills and educational activities, as well as to create a basis for continuing a person's education in secondary school.

Keywords: the basis of a competent person, primary school, education.

Азыркы коомдо адам үйрөнүү, чыгармачыл ой жүгүртүү, өз алдынча чечим кабыл алуу, демилгелүү, мобилдүү, креативдүү болуу сыяктуу сапаттарга ээ болушу керек. Бул сапаттарды калыптандыруу билим берүүнүн баштапкы денгээлинде башталат.

Башталгыч мектеп-билим берүүнүн баштапкы баскычы. Дал ушул жерде компетенттүү инсандын пайдубалы калыптанат. Бардык компетенциялар окутуунун баштапкы этабында түзүлөт. Башталгыч мектеп жалпы билим берүү жөндөмдөрүнүн жана окуу иш-аракеттеринин базасын түптөп, орто мектепте инсандын билимин улантуу үчүн пайдубалды түзүүгө багытталгандыктан, андан кийин жана андан ары, бул баштапкы баскычта өмүр бою билим берүүнүн негизин түзгөн негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу маанилүү.

Компетенттүүлүк билимди окуу менен гана чектелип калбаш керек. Ал билим берүү жана класстан тышкары иш-чаралар, сабак жашоону байланыштуу болуу зарылдыгы келип чыгып жатат. Компетенттүүлүктүн негизи- өз алдынча болуу. Компетенттүү адам-ар кандай кырдаалдарда жоопкерчиликти алууга жөндөмдүү, билиминин чегин кеңейтүүгө жана аны өркүндөтүүгө даяр калыптанган ИНСАН.

Башталгыч класстарга карата компетенттүүлүк төмөнкүлөрдү камтыйт: издөө-айлана-чөйрөнү суракка алуу, мугалим менен кеңешүү, маалымат алуу; ойлонуу-өз ара байланыш түзүү, тигил же бул сөзгө сын көз караш менен кароо, билдирүүдө позицияны ээлөө жана өз көз карашын иштеп чыгуу; кызматташуу - топто иштей билүү, чечим кабыл алуу, пикир келишпестиктерди жана конфликттерди жөнгө салуу, макулдашуу, өзүнө алган милдеттенмелерди аткаруу; ишке кабыл алуу - топко же жамаатка кирүү, өз; адаптациялоо-маалыматтын жана байланыштын жаңы технологияларын колдонуу, кыйынчылыктарга туруктуу туруштук берүү, жаңы чечимдерди табуу.

Билим берүүнү улантуу үчүн зарыл болгон эң маанилүү инсандык компетенттүүлүккө төмөнкүлөр кирет: коммуникативдик компетенттүүлүк. Маалыматтык компетенттүүлүк. Маселелерди чечүү компетенттүүлүгү.

Негизги компетенттүүлүктөрдүн ар бири өзүнүн структурасына ээ. Анда иштин конкреттүү түрлөрүндө чагылдырылган айрым компоненттерди (аспектилерди) бөлүп кароого болот.

Студенттердин компетенттүүлүгү ар кандай деңгээлде түзүлүшү мүмкүн. Эң көп айырмаланган үч деңгээл бар: уйронуу, колдонуу, онуктуруу жана байытуу. Алар жалпы билим берүүнүн үч баскычына туура келет: башталгыч, негизги жана жогорку. Баштапкы баскычта окуучу конкреттүү кырдаалдарга үйрөнүлгөн иш ыкмаларын колдонот; негизги мектепте ар кандай кырдаалдарда иш-аракет ыкмаларын колдонот, мурда билинбеген башка жагдайларга ыкмаларды которот; жогорку баскычта иш-аракеттин үйрөнүлгөн ыкмалары окуучу тарабынан байытылат жана окуучулардын өз алдынча иш-аракетинин негизи болуп калат. Компетенттүүлүк башталгыч мектебинде студент үйрөнгөн иш-аракет режимин өз алдынча колдоно алганда, биринчи деңгээлде түзүлөт.

Студенттерде негизги компетенттүүлүктү калыптандыруунун эң натыйжалуу жолу- мугалим тарабынан адекваттуу педагогикалык технологияларды колдонуу, анын алкагында студент өз ишинин предмети болуп саналат. Компетенттүүлүк мамилени колдогон негизги билим берүү технологиясы долбоорлордун ыкмасы болуп саналат, анткени ал студенттердин өз алдынча издөө иш-аракеттери жана көйгөйлөрдү чечүү үчүн шарттарды түзүүнүн эң арзан ыкмасы болуп саналат.

Бул учурда, окуучунун максаты реалдуулукту өзгөртүү менен байланышкан, ал эми мугалимдин максаты—коммуникативдик, маалыматтык жана проблемалык-чечүүчү компетенттүүлүктөр калыптанган кырдаалдарды түзүү. Бул бүт окуу процесси долбоордук иш-аракеттердин негизинде гана курулушу керек дегенди билдирбейт. Компетенттүүлүк изилдөө методдорун, сабакта практикалык кырдаалдардын методдорун, моделдөө методдорун, дискуссиялык методдорду, сюжеттик оюндарды ж.б. колдонууда да калыптанат.

Баланын билимин улантуу үчүн зарыл болгон үч негизги компетенттүүлүктүн ар биринин структурасын, көрсөткүчтөрүн жана калыптанышынын өзгөчөлүктөрүн карап көрөлү, алардын калыптанышы башталгыч мектепте камсыз кылынышы керек: коммуникативдик, маалыматтык компетенттүүлүк жана окуу көйгөйлөрүн чечүү компетенттүүлүгү.

Баланын коммуникативдик компетенттүүлүгү инсанды өнүктүрүүнүн мектепке чейинки этабында эле калыптана баштайт. Бала сүйлөөшүү кондумдорун өздөштүрөт, башка адамдар менен байланыш түзүүнү үйрөнөт жана өз максаттарына жетүү үчүн баарлашуу ыкмаларын иштетет. Башталгыч класстарда бул компетенттүүлүк жаңыдан калыптанбайт, бирок өнүгөт. Мектепке чейинки жана кенже мектеп жашындагы этаптарында байланыш компетенттүүлүгүн өнүктүрүү үчүн абдан маанилүү. Бул жерде жемиштүү байланышты оозеки түрдө калыптандыруу жана аны жазуу түрүнө которуу милдети турат. Аны ишке ашыруу балдардын коммуникативдик компетенттүүлүгүнүн маңызы жана компоненттери жөнүндө так түшүнүккө, мектепке чейинки жана кенже мектеп курагындагы өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө билимге негизделиши керек.

Компетенттүүлүк билиминин идеалдуу натыйжасы инсандын турмуштук көйгөйлөрдү өз алдынча чечүү жөндөмдүүлүгү болуп саналат. Ар бир адам жашоодо көйгөйлөргө туш болот. Айрымдары ийгиликтүү чечилип, жеке өсүшөт. Башкалары-коомдо адашып, дезадаптивдүү болушат. Проблеманы чечүү жүрүм-туруму-көйгөйдү аныктоо, аны талдоо, аны чечүүнүн каражаттарын жана ыкмаларын активдүү издөө боюнча системалуу иштин натыйжасы. Көйгөйлүү-чечүүчү жүрүм-турумдун негизинде инсандын ар кандай башка компетенттүүлүгүнүн негизинде инсандын турмуштук туруктуулугуна өбөлгө түзүүчү билими жана жөндөмү, ошондой эле инсандык сапаттары жатат. Жеке сапаттардын ичинен алдыңкы орунду рефлексивдүүлүк ээлейт, бул өзүн сырттан кароо жана көйгөйдү жеңүү үчүн инсандык ресурсту табуу, кыйынчылыкты жеңүүгө мүмкүндүк бере турган Инсандык

сапаттарды, билимдерди жана көндүмдөрдү же аларды алуу жолдорун табуу. Проблемаларды чечүүдөгү компетенттүүлүктү калыптандырууда башкы көңүл көйгөй менен иштөөнүн ыкмаларын калыптандырууга гана эмес, инсандын көйгөйлүү-чечүүчү сапатынын жүрүм-туруму үчүн зарыл болгон рефлексияны өнүктүрүүгө да бурулушу керек.

Окуу процессинде окуучулардын негизги компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу компетенттүүлүк ыкмасы деп аталат.

Эмне аларды аткаруу үчүн мугалим жетекчиликке алууга тийиш? Биринчиден, мугалим колдонгон технологияга карабастан, ал төмөндөгү эрежелерди эстен чыгарбашы керек: негизги нерсе сиз үйрөткөн предмет эмес, сиз калыптандырып жаткан-- инсан. Сабак инсанды эмес, мугалим предметти үйрөтүү иш-аракеттери учурунда калыптандырат; активдүүлүктү тарбиялоо убакытты да, күч-аракетти да аябайт; бүгүнкү активдүү окуучу-коомдун эртеңки активдүү мүчөсү; окуучуларга окуу-таанып-билүү иш-аракеттеринин эң жемиштүү методдорун өздөштүрүүгө жардам берүү, аларды үйрөнүүгө үйрөтүү; " эмне үчүн?", себептүү ой жүгүртүүгө үйрөтүү; кайталап айткан адам эмес, иш жүзүндө колдонгон адам билерин унутпаңыз; студенттерди өз алдынча ойлонууга жана иш-аракет кылууга көндүрүү; чыгармачыл ой жүгүртүүнү проблемаларды ар тараптуу талдоо менен өнүктүрүү; когнитивдик маселелерди бир нече жол менен чечүү, чыгармачылык маселелерди бат-баттан практикалоо; окуу процессинде сөзсүз түрдө ар бир окуучунун жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу, билим деңгээли бирдей болгон студенттерди дифференцияланган кичи топторго бириктирүү; окуучулардын турмуштук тажрыйбасын, алардын кызыкчылыктарын, өнүгүү өзгөчөлүктөрүн изилдөө жана эске алуу; окуучулардын изилдөө иштерин кубаттоо; эксперименталдык иштин техникасы, маселелерди чечүү алгоритмдери, баштапкы булактарды, маалымдама материалдарды иштеп чыгуу; студент билим ал үчүн жашоонун зарылчылыгы экенин түшүнүшү үчүн үйрөтүңүз; студенттерге ар бир адам жашоо пландарын ишке ашыруу үчүн зарыл болгон нерселердин баарын үйрөнсө, жашоодо өз ордун табаарын түшүндүрүңүз.

Бул пайдалуу эрежелер-кеңештер-бул кичинекей гана бөлүгү, педагогикалык акылмандыктын айсбергинин учу, педагогикалык чеберчилик, көптөгөн муундардын жалпы педагогикалык тажрыйбасы. Аларды эстөө, мурастоо, жетекчиликке алуу – бул мугалимдин эң маанилүү максатка – инсанды калыптандыруу жана өнүктүрүүгө жетишүүсүн жеңилдете турган шарт.

Адабияттар:

1. Люблинская А.А. кенже окуучулардын психологиясы жөнүндө мугалимге. Б.: Агартуу, 2007. 224 б.
2. Рубинштейн С. Л. жалпы психологиянын негиздери. Санкт- Петербург.: "Питер" басмасы, 2000. 720 б.

*Абдубекова Ж.А., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Жусунбекова А.Ж., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

БАЛДАРДЫН ТОГУЗ КОРГООЛ ОЮНУН ҮЙРӨТҮҮДӨ ЛОГИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨСТҮРҮҮ

Аннотация

Тогуз коргоол оюнунун тарыхы, келип чыгышы, оюндун эрежелери, улуттук оюн болуп калыптанышы, башка оюндардан айырмаланышы, өнүгүүсү, азыркы убактагы тогуз коргоолго багытталган иштери

Ачык сөздөр. Тогуз коргоол, казан, туз, логика, жүрүш, таймаш, эреже

РАЗВИТИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ, ОБУЧАЯ ДЕТЕЙ ИГРАМ “ТОГУЗ КОРГООЛ”

Аннотация

История игры (тогуз коргоол), происхождение и становление национальной игры, правила игры отличия от других игр, развитие и деятельность тогуз коргоол в настоящее время.

Ключевые слова. Тогуз коргоол, ячейки, туз, логика, движение, соревнование, правила.

DEVELOP MATHEMATICAL THINKING BY TEACHING CHILDREN “ТОГУЗ КОРГООЛ” GAMES

Annotation

History of the game Toguz korgool, origin, rules of the game, formation of the national game, differences from other games, development, activity of Toguz korgool at the present time

Keywords. Nine, pot, salt, logic, march, competition, rule

Тогуз коргоол кылым карыткан кыргыз элинин эзелтен ойноп келген тогуз коргоол оюнун билбеген кыргыз жок чыгар. Оюнчулардан чебер искусствону, так эсептөөнү, жыйнактуулукту, тапкычтыкты талап кылган оюн экени белгилүү. Логикалык ой жүгүртүүнү өстүрүү жагынан шахматтан ашса ашып, бирок кем калышпаган тогуз коргоол оюнунун тамыры тереңге кетет жана пайда болушу тууралуу көптөгөн уламыштар бар. Кыргыз эли таандык болгон көчмөн цивилизациянын өкүлдөрүнөн мыкты дене даярдыгы талап кылынган. Себеби алар дайыма иш үстүндө болоор эле. Бир жагынан мал багышса, бир жагынан аңчылык кылууга туура келген. Баарынан жаманы согуш коркунучу болгон. Орус изилдөөчүлөрү: “Байлардын кылаарга иштери жок тогуз коргоолду ойлоп табышкан” деп эсептешкени менен кыргызда: “малчылар балдардын ой жүгүртүүсүн өстүрүү үчүн тогуз коргоолду ойлоп табышкан” деп кабыл алынат. Тогуз коргоол тууралуу уламыштардын биринде айтылгандай, илгери чөлдө жолоочулар кетип баратып бир жерге конуп калышат экен. Асыл таштар артылган эки чоң нар төө ортодо жатып, калган төөлөр тегерете уктап калышат. Эртеси күнү жолун андан ары улап кетишет. Кокусунан өтүп бара жаткан жолоочулар жакшылап көз жүгүртүшсө эки тарабы тогуздан он сегиз, ортосундагы эки чоң төө жаткан орундар болсо жерге чөгүп кетиптир. Мына ошондон тарта «Тогуз коргоол» деп аталып калыптыр. Окуяга күбө болгон кишилер ойлонуп олтуруп, ушул оюн пайда болгон деген пикир ойлор айтылат.

Тогуз коргоол — кыргыз элинин улуттук интеллектуалдык оюну. Тарыхчылардын айтымында, илгери болочок башкаруучулардын акылын ушул тогуз коргоол аркылуу текшерген. Оюндун 25 кылымга чукул тарыхы бар.

Тогуз коргоол биздин заманга чейин эле Хунну, Сак уруулары тарабынан ойнолуп келген деген пикирлер бар. Азыр болсо кыргыздардан башка кытай, казак, өзбек, каракалпак, түрк элдери ойноп келишет. Ал эми чемпионаттар болсо Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан, Алтай, Хакасия, Якутия, Татарстан, Батыш Монголстан жана Үрүмчүдө өткөрүлүп келет. Тогуз коргоол оюну бир атадан тараган кыргыз жана казак элдеринде улуттук оюн болуп

эсептелип, талаш жаратып келген. Оюн “тогуз кумалак” деген аталыш менен кошуна казак элинде ойнолуп жүрөт.

Кыргызстанда тогуз коргоол федерациясы 1993-жылдан бери иштейт. Ал эми Казакстанда болсо федерация 2004-жылы түзүлгөн. Бирок, коңшуларыбыз катуу аракетке кирип 2001-жылы бүткүл дүйнөлүк сейрек кездешкен интеллектуалдык олимпиада оюндары уюмуна "тогуз кумалак" деп каттоодон өткөрүп, оюнду өздөрүнө таандык кылганы ичибизди ачыштырат. Мисалы, Чехиянын Пардубице шаарында өтүүчү интеллектуалдык оюндар фестивалында казактар версиясы үстөмдүк кылып келген. Бирок, өткөн жылдан баштап тогуз коргоол да катталып, тогуз кумалак менен бирге айтылып, бирге ойноло турган болду.....

1. Тогуз коргоол оюну дүйнөгө белгилүү болгон манкала оюндарынын бири. Манкала сөзү жылуу, жүрүү, кыймыл" дегенди билдирет. Бүткүл дүйнөдө манкала оюндарынын 400 жакын түрлөрү бар экендиги белгилүү. Алардын 90 ашык түрү Африка мамлекеттеринде ойнолот. Мароккодо оюн "сиг" деп аталат. Тогуз коргоолдон айрымачылыгы анын тактасында 48 казан болот жана алар төрт катарда жайгашкан. Туагерлердин доскасында 36 казан жана ар биринде 13төн коргоол болот. Африканын батыш бөлүгүндө манкала оюну "кали" деп аталат. Ганга мамлекетинде оюн "вари", Либерияда "поо", Сенегалда "капо-кунго" аттар менен белгилүү. Африка континентинде андан башка дагы "хусбао" оюну бар. Манкала оюндарынын баарында, бир өзгөчөлүк бар - бул таш же болбосо коргоолдорго ээ болуу жана утуп алуу.

Манкала оюну жөнүндө алгачкы жазуулар Египет пирамидаларында табылган, алардын жашы 7 миң жыл. Ег петтеги ташка чегилген сүрөттөрдө манкала оюндарын негизинен соодагерлер ойногону көрсөтүлгөн. Алар алыс жол жүрүп жатканда же болбосо жүктөрүн күтүп жатып, бош убактыларында манкала оюндарын ойноп өткөрүшкөндүгү белгилүү.

Соодагер баалуу заттар менен менен бирге манкала оюндарын Азия, Америка, Европа континенттерине тараткан деген имиш бар. Кытайда менен Японияда аскерлерин стратегиялык ойлонуусун өнүктүрүү үчүн "стратегиялык оюндар" деген сабак киргизип, "Го" оюнунун ойноп машыктырышкан.

2. Тогуз Коргоол оюну бүткүл дүйнөгө белгилүү болгон манкала оюндарынын бири. Кыргызстандан тышары Казакстанда "Тогуз Кумалак" жана Тукияда "Dokuz kumalak" ат менен белгилүү. Бул оюн Орто Азия өлкөлөрүнөн башка түндүк-чыгыш Афганистанда, Орусияда (Алтай, Хакассия, Якутия, Татарстан жана Тува), батыш Монголияда жана түндүк-батыш Кытайда ойнолот (Урумчу, Жунгария).

3. Тогуз Коргоолдун Орто Азияга ислам тараган убакытта Улуу Жибек Жолун аркылуу келген деген имиштер бар (VII-VIII кылымдарда). "Манас" эпосунун бир вариантындагы мындай саптар бар экенин ким билиптир:

Жалпак жыгач чаптырып, Чараларын оюшуп

Бир жагына бир тогуз, Бир жагына бир тогуз,

Үй чыгарып коюшуп...

Манас эпосу 2-чи китеп Сагымбай Орозбак уулу, Кыргызстан, 1978

Кыркың кызык ойноптуп, Чатыраш ойнун салыңар,

Тогуз, онуң биригип, Тогуз коргоол алыңар.

Жыйылып алып жыйырмаң, Топ таш-чакмак алыңар...

4. Тогуз Коргоолдун ташка чегилген тактасы Токмок шаарындагы Бурана музейинде сакталууда. Анын салмагы 120-150 кг жакын. Ташка чегилген башка такталар Чүй өрөөнүнүн Ой-Табылга, Кара-Көл шаарына жакын Сандык-Конуш белинде да бар деген маалымат берилген.

5. Орус окумуштуусу Н. Пантузов 1906 жылы бул оюн тууралуу өзүнүн " Кыргыз Оюну - Тогуз Кумалак" деген китебинде жаган. Андан башка немис антопологи Ричард Карутц оюн жөнөндө 1911 жылы жазгандыгы белгилүү.

6. Тогуз Коргоол оюнунун электрондук версиясын Кыргыз информатиги К. Картанбаев 1999 жылы түзгөндүгү белгилүү.

7. Кыргыз Республикасынын Тогуз Коргоол федерациясы 1993 жылы түзүлгөн. Ал эми Казак Тогуз Кумалак федерациясы 2004 жылы тузулган. Кыргыз Республикасынын Тогуз Коргоол федерациясы 1993 жылы түзүлгөн.

8. Оюн тез эсептөө, алдын ала көрө билүү жана логиканы өстүрүүдө пайдасы чоң. Өзгөчө башталгыч класстагы балдардын кошуу, кемитүү, көбөйтүү жана бөлүү сыяктуу математикалык эсептерди тез өздөштүрүүсүнө жардамчы боло алат. Кичине кезинде тогуз коргоол ойногон балдар так илимдерден мыкты болушат. Логиканы өнүктүрүүгө жана так эсептсөгө жакшы жардам берет, анткени оюнду ойноп жатып математикалык кошуу, кемитүү, көбөйтүү жана бөлүүгө мажбур болот. Ошондуктан бул оюн башталгыч класстардын балдарына да абдан пайдалуу. Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлигинин буйругу менен “Мектептин бардык класстагы окуучуларына тогуз коргоол оюнун ойнотулсун” деген буйругу киргизилген.

9. Бүткүл Дүйнө боюнча интеллектуалдык оюндардын эл аралык олимпиадасынын манкала секциясында ойнолуп келе жаткан Тогуз кумалакка Тогуз коргоолду кошууну 2010 жылы Европадагы Тогуз Коргоол клубу сунуштап киргизген.

Орустун изилдөөчүлөрү «Байлардын кылаарга иштери жок тогуз коргоолду ойлоп табышкан» дешет. Ал эми кыргызда малчылар балдардын логикасын тарбиялоо үчүн ойлоп тапкан. Венгер окумуштуусу Жорж Алмааши «Азиянын жүрөгүнө саякат» аттуу китебинде «тогуз коргоол акыл-эс оюнун кыргыз эли гана ойнойт экен» деп көзгө сая көрсөткөн. Казактарда Каныкеев деген окумуштуу «Илгери адамзат дене даярдыгына муктаж болушкан. Аңчылык кылышкан, согушка чыгышкан. Дене даярдыгынын сапаты түгөнүп калгандан кийин алардын логикасын ойготуучу бир нерсе керек болгон. Башкача айтканда оюн ойлоп табуу керек болгондугунун негизинде тогуз коргоол улуттук оюну пайда болгон» деген.

Тогуз коргоол оюнунун эрежеси

Ар бир оюнчу партияны жеңип чыгуу үчүн 82 же андан көп коргоол утуп алуу керек. Уткан оюнчуга 1 упай берилет. 81 коргоол уткан болсо оюн тең чыгуу менен аяктайт (0, 5 упайдан берилет). Жүрүштү баштоо укугу чучукулак менен аныкталат. Баштай турган оюнчу тактанын ак жагына олтурат. Өзү каалаган үйүндөгү (коргоол салынган чуңкур) бардык коргоолдорду колуна алып, ошол үйдөн баштап оң тарапты көздөй бирден коргоолду салып жүрүп олтурат. Ашып калган коргоолдорду атаандашынын үйүнөн 2-3-катары менен саналат. Атаандашынын үйүнө түшкөн акыркы коргоолдун саны жуп болсо, жүрүш жеңиш менен аяктап, ошол үйдөгү бардык коргоолдорду өзүнүн казынасына салып алат. Тактанын тогуз чөйчөкчөсүн биз үй дейбиз жана уткан коргоолдорду жыйнай турган чөйчөкчөнү казына дейбиз.

Туз алуу эрежеси: Атаандаштын үйүнө түшкөн акыркы коргоолдун саны үч болсо, ал үйү "туз" деп аталып сизге тийешелүү болуп калат, б.а. ал үйгө түшкөн коргоолдордун баары сиздин казынаңызга түшөт.

Туз алуунун үч шарты бар:

Бир ойунда бир гана туз алынат.

Эгер атаандашыңыз туз алган болсо, ал алган номердеги үйдөн туз ала албайсыз, мисалы ал сиздин 7 номердеги үйүңүздөн туз алган болсо, сиз анын 7 номердеги үйүнөн туз ала албайсыз.

Атаандашыңыздын акыркы (тогузунчу) үйүнөн туз ала албайсыз

Оюндун эрежеси

Бул оюнду 2 оюнчу ойносо болот. Оюндун элементтери: такта, 162 коргоол, "туздун" белгиси (сүрөт). Тактанын тогуз чөйчөкчөсүн биз үй дейбиз жана уткан коргоолдорду топтой турган жерди казан дейбиз.

1. Жүрүштү баштоо укугу башка оюндардай эле чучукулак менен аныкталат. Оюнга катышуучулардын жашы чектелбейт.

2. Оюндун башталышында ар бир үйдө 9 коргоол болушу керек

3. Ар бир оюнчу партияны жеңип чыгуу үчүн 82 же андан көп коргоол утуп алуу керек. Эгерде ар бир оюнчу 81 коргоолдон жыйнашса оюн теңдик менен бутот.

4.Биринчи баштаган оюнчу өзү каалаган үйдөгү коргоолдорду колуна алып, ошол үйдөн баштап оң тарапты көздөй бирден коргоолду ташташы керек, эгерде акыркы салынган коргоол атаандашынын тарабындагы үйгө түшсө жана коргоолдун саны жуп болсо, оюнчу ошол үйдөгү бардык коргоолдорду өзүнүн казанына жүктөйт.

5.Туз алуу эрежеси:

Атаандаштын үйүнө түшкөн акыркы коргоолдун саны үч болсо, ал үйдү "туз" деп атап оюнчуга тийешелүү болуп калат. Оюндун аягына чейин ал үйгө түшкөн коргоолдордун баары ошол оюнчуга тиешелүү болот, оюнчу өзүнүн казанына каалаган убакытта которуп алса болсот. Туз алуунун үч шарты бар:

5.1.Бир оюнда бир гана туз алынат.

5.2.Атаандашыңыз туз алган үйдөн туз ала албайсыз, 5 номердеги үйдөн туз алынса сиз 5 номердеги үйүнөн туз ала албайсыз.

5.3.Бир оюнда бир гана жолу туз алууга уруксат.

Тогуз коргоолдо оюнчунун негизги максаты 81 же андан көп упай топтоо болуп эсептелет. Ар бир оюнчунун тактасында 9 уясы жана ал уясында тогуздан ташы болот. Тогуз деген сан көчмөн эл, ошондой эле кыргыздар үчүн да ыйык сан болгон. Демек Тогуз коргоол — так эсептөөнү, стратегиялык ойлонууну, тапкычтыкты, логикалык ой жүгүртүүнү талап кылган жана аны өнүктүргөн оюндардын бири экендиги талашсыз.

ЮНЕСКОнун талаптары боюнча Түркиянын Стамбул шаарында дүйнөдөгү жалпы улуттук интеллектуалдык оюндары бар өлкөлөрдүн катышуусунда өткөн семинар-конференцияда кыргыздын тогуз коргоол оюну да ЮНЕСКОнун атайын комиссиясына тапшырылган. Алар бир жыл ичинде материал менен таанышып, текшерүүгө алышкан.

Кыргыздын улуттук оюну тогуз коргоол - ЮНЕСКОнун адамзаттын материалдык эмес маданий мурастарынын өкүлдүү тизмесине киргизилгени - өлкө үчүн дагы бир чоң жеңиш. Себеби жалпы демилгечилердин маданий мурастардын тизмесине киргизүү далалаты ишке ашып, кыргызстандыктарды кубандырууда.

Адабияттар:

1. Абдуллаев М., Кийзбаев М., Акматов Ч. Улуттук оюндар. Усулдук окуу китеби. – Б.: 2011, 147-299 б.
2. Кодекс тогуз коргоола Кыргызской Республики. Б., 2003. -С.21.
3. Нурсейитов А.Ж., Кийзбаев М.С. Тогуз коргоол сабактары Бишкек, 2016

*Болотова А.С., ага окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Абдымамунова Д., магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

ОЮН ТЕХНОЛОГИЯСЫН БИОЛОГИЯ САБАГЫНДА КОЛДОНУУ

Аннотация

Оюн технологиялары инновациялык окутуунун формасы болот, заманбап билим берүү мекемелеринде оюн технологиясы кеңири жайылып жатат, сабакта оюн ыкмаларын ишке ашыруу үчүн ар кандай багыттар колдонулат, оюн технологиясын сабакта колдонгондо тиешелүү шарттарды сактоо керек. Оюн технологияны колдонгондо окуучулардын, студенттердин эске тутуусу, акыл эстин иштөөсү, предметке болгон кызыгуу жана көңүл буруусу жакшырат, пассивдүүлүгү жоголот.

Түйүндүү сөздөр: оюн технологиясы, интерактивдүү ыкма, окуу каражаты, оюндун багыттары, классификация.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Аннотация

Игровые технологии являются формой инновационного обучения, игровые технологии широко распространяются в современных образовательных учреждениях, для реализации игровых методов на уроке используются различные направления, при использовании игровых технологий на уроке должны соблюдаться соответствующие условия. У учащихся с помощью игровых технологий повышается интерес и внимание к предмету, улучшается мыслительная деятельность и исчезает пассивность.

Ключевые слова: игровая технология, интерактивный метод, форма обучения, направления игры, классификация.

THE USE OF GAMING TECHNOLOGIES IN BIOLOGY LESSONS

Annotation

Game technologies are a form of innovative learning, game technologies are widely distributed in modern educational institutions, various directions are used to implement game methods in the lesson, and when using game technologies in the lesson, the appropriate conditions must be met. With the help of gaming technologies, students increase their interest and attention to the subject, improve mental activity and passivity disappears.

Теманын актуалдуулугу. Оюн окутуу каражаты катары адамзат тарабынан эрте эле колдонула баштайт, мисалы, балдарды турмушка даярдоо, үй тиричилигин жүргүзүү, аскердик милдетти аткаруу, ар кандай профессионалдык функцияларды жана социалдык милдеттерди аткаруу дегендей. Психологиялык-педагогикалык өзгөчөлүгүнө карата оюн балдарга гана эмес, чоң адамдарга дагы окуу каражаты болуп саналат [1, 2, 4].

А.А.Вербицкийдин ою боюнча оюн технологиясы кесиптик ишмердүүлүктү моделдештирүүнүн каражаты болуп саналат, жетишкен жактары:

- кооперация жана коммуникация өнүгөт;
- ролдук оюндардын натыйжасында ой жүгүртүү өнүгөт;
- балдардын мотивациясы жогорулайт
- оюндун катышуучуларынын өз алдынча жана чыгармачыл потенциалы жогорулайт;

Психологияда оюн психологиялык процесстердин каражаты, диагностиканын каражаты, социалдык эмоциялар, адаптациялануунун каражаты б.с.

Заманбап билим берүү мекемелеринде оюн технологиясы төмөндөгүдөй учурларда колдонулат:

- теманы, бөлүмдү же бир түшүнүктү кабыл алууда өз алдынча технология катары;
- элементтер катары;
- окуу технология же анын фрагменти катары (киришүү, түшүнүү, бышыктоо, көзөмөлдөө);
- сабактан сырткары технология катары. [5]

В.А.Трайневдин ою боюнча «оюн технологиялары» же оюн сабагынын коюлган максаты жана жыйынтыгы болот.

Сабакта оюн ыкмаларынын ишке ашуусунда төмөндөгүдөй багыттары бар:

- дидактикалык максаты
- окуу ишмердүүлүк оюндун эрежелерине баш иет;
- окуу материалы оюн каражаты катары колдонулат;
- окуу иш аракети мелдеш тибинде болушу;
- дидактикалык тапшырманын толук атакарылышы.

Оюн технологиясын сабакта колдонгондо, төмөндөгү шарттарды сактоо керек:

- 1)сабактын окуу- тарбиялык максатына оюндун туура келүүсү;
- 2)жашка карата оюн жеткиликтүү болушу керек;
- 3)оюнду ченем менен колдонуу сабакта.

Төмөндөгүдөй сабактар болот:

- 1) ролдук оюндар;
- 2) мелдеш сабак соревнование, конкурс, саякат, КВН;
- 3)тапшырма тибинде сабак;
- 4)сабактын ар кайсы этабында оюн колдонулат: (башында, ортодо, аягында; жаңы теманы өткөндө, бышыктоодо, кайталоодо ж.б.

5)класстан тышкары иштер -КВН, экскурсия, кече, олимпиада ж.б.

Оюн технологияларын колдонуу менен жыйынтыгында эске тутуу жакшырат, акыл эстин иштөөсү жакшырат, предмет болгон кызыгуу жана көңүл бурулат, окуучулардын пассивдүүлүгү жоголот [3].

Оюндардын классификациясы төмөндөгүдөй:

- 1.Ишмердүүлүккө карата: физикалык, интеллектуалдык, эмгек, социалдык, психологиялык
- 2.Психологиялык процесстин мүнөзү боюнча: окутуучу, тренингдик, контролдоочу жана жалпылоочу
- 3.Усулу боюнча: сюжеттик, ролдук, иштик, имитациялык, драма-оюн
- 4.Предмет боюнча: математикалык, физикалык, экологиялык, музыкалык, театралдык, адабий, эмгек, техникалык, спорттук, экономикалык
- 5.Чөйрөсү боюнча: аудиторияда, эшикте, бакта, компьютердик, телевизиондук,
- 6.узактыгы боюнча: кыска оюндар (сабактын бир мезгилинде), узак (бир нече саат же сабак болот)
- 7.Эрежелери боюнча: катуу талаптуу же эркин

Ишкер оюн – оюн мугалим тарабынан даярдалат. Оюн ойдогудай жүрсө ал киришпейт, байкайт жана баалайт. Оюн чектен ашып кетсе көзөмөлгө алып туура нукка салып коет.

М.А.Курьяновдун ою боюнча анан ар түрдүүчө пайдалуу экендигинде. Оюн сабактын элементтерин мугалим өз тандоосу жана түшүнүгү боюнча түзүп алат.

Оюндун негизги максаттары:

1.Социологиялык маданий мааниге ээ.

Окуучунун же студенттин личност болуп калыптануусуна, материалды түшүнүүгө, курбулар менен мамиле түзүүгө, баарлашуу кызматташуу маданиятына жардам берет.

2.Улут аралык баарлашууга, мамиле түзүү мааниге ээ.

3.Оюн менен адам өзүнүн үстүнөн иштейт алат. Оюн менен адам өзүнүн потенциалын өнүктүрө жана көрсөтө алат. Сүйлөбөгөн тынч олтурган баланы активдештире алат.

4.Коммуникативдик кызматы.

Жупта, топто, чоң группалар менен баарлашат, аңгамелешет, мамиле түзө алат.

1.Диагностикалык кызматы.

2.Сабактын жүрүшү кандайча болооруна, индивиддин ачылуу интеллектине, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүнө диагноз берилет.

6.Терапевтикалык кызматы.

Адамдын оюн учурундагы кыйынчылыктарды, жүрүм турумундагы терс реакцияларды жеңе билүү үчүн оюндун мааниси чоң.

7. Коорекциялоо кызматы

Оюндагы психологиялык коррекция балдардын өз ордун, ролун, оюндун эрежелерин туура сактоого үйрөтөт, ошол эле мезгилде айрым жетилүүсү артта калган балдарга да дем, күч, жардам берүү менен коштолот.

8. Оюн-зоок кызматы.

Оюн зоок менен өткөрүү ар түрдүү нерселерге кызыгууну, жайдары манайды, жагымдуу атмосфераны, комфорттуу жагдайды, ченемсиз фантазияны тартуулайт [2].

О.И.Бледныхтын ою боюнча оюн технологиясы эффективдүү болуу үчүн төмөндөгү талаптарга жооп берүүсү керек:

1. Оюн окутуу максаттарына туура келүү керек. :

-имитациялык-ролдук оюн практикалык педагогикалык (психологиялык) ситуацияны камтыш керек;

-оюндун катышуучулары психологиялык жактан даяр болушу керек.

-оюнда чыгармачыл элменеттер болушу зарыл;

-мугалим, окутуучу жетекчи гана эмес, корректор, консультант болушу керек.

2. Ар бир оюн сабак бир нече этаптардан турат:

-оюн атмосферасын түзүү;

-оюндун инструктажы (оюндун шарты, эрежелери) жана ролдор берилет;

-берилген маселе чечилүүсү үчүн оюнду өткөрүү;

-жыйынтыгын чыгаруу, анализдөө (окуучулар, мугалим, эксперттер). [6]

Эксперименталдык бөлүгү. Оюн технологияларын биология сабагында колдондук. Мында 6, 7, 8 класстарга “Курт-кумурскалар” телешоосу, “Чыгармачылык талкуу” оюну, Бешинчи кошумча”, “Туугандарды тап”, “Үч орундуу сан жаса”, “Текст”, “Башкачалар”, “Өсүмдүк чогулт”, “Жубайларды тап”, “Катаны тап”, “Чынжыр оюну” ж.б. өткөрүлдү

Айрым оюн стратегияларынын жүрүшү берилди.

"Бешинчи ашыкча"

Оюнчуларга материалдардын жыйындысы (өсүмдүктөрдүн гербарийи, жаныбарлардын коллекциясы, чиймелер, сүрөттөр) сунушталат, алардын төрт элементи бирдей системалык категорияга (үй-бүлө, тартип ж.б.) кирет, ал эми бешинчи кокустук. Бул оюнчу тарабынан табылып, анан тандоонун тууралыгын далилдөө үчүн керек.

"Өсүмдүк чогултуу"

Ар түрдүү өсүмдүктөрдүн гүлдөрүнүн, бүчүрлөрүнүн, жалбырактарынын жана мөмөлөрүнүн сүрөтү түшүрүлгөн карточкалар сунушталат.

Окуучунун же студенттин милдети: өсүмдүктүн бардык бөлүктөрүн туура чогултуу.

"Жупту тап"

Окуучулар 2 командага бөлүнүшөт. Бир команданын ар бир оюнчусу өсүмдүктөрдүн сүрөтү бар карточканы алат, экинчи команданын оюнчусу - өсүмдүктөрдүн аты жазылган карточканы алат. Сигнал боюнча оюнчулар өсүмдүккө туура келген картаны табуу керек.

"Катаны тап"

Окуучуларга ар кандай биологиялык каталары бар текст, чийме, сүрөт, фильмдин фрагменти же мультфильм сунушталат. Ким көп мүчүлүштүктөрдү тапса, ошол жеңет.

"Чынжыр оюну"

Оюн сурамжылоо менен ойнтулат. Үй тапшырмасы катары окуучуларга берилген тема боюнча суроолор аркылуу ой жүгүртүү сунушталат.

Мугалим алгач каалаган окуучуга суроо берет, суроого туура жооп берген окуучу башка окуучуга суроосун узатат, ошентип суроолордун чынжыры түзүлөт.

Кызыктуу суроолорду берип, так, туура жооп бергендерге баа коюлат.

Жыйынтыгы

Оюн технологиясы теманы, бөлүмдү, түшүнүктү толук кабыл алганда же үзүндү катары кабыл алганда, сабактан сырткаркы типте өтүлгөндө технология болуп саналат. Оюн

технологиясында дидактиканын максаты, оюндун эрежелери, окуу материалы, оюн каражаты, оюн ыкмалаларынын толук ишке ашуусу, дидактикалык материалдын толук аткарылышы менен колдонулат. Жыйынтыгында окуучулардын, студенттердин эске тутуусу, акыл эстин иштөөсү, предметке болгон кызыгуу жана көңүл буруусу жакшырат, пассивдүүлүгү жоголот.

Колдонулган адабият

1. Салаев Ө. Окутуунун интерактивдүү усулдары. - Бишкек, 2007.
2. Курьянов М.А. Активные методы обучения: метод. пособие. - Тамбов : Изд-во ФГБОУ ВПО «ТГТУ», 2011. – 80 с.
3. Трайнев В.А., Трайнев. И.В. Информационные коммуникативные педагогические технологии - 4-е изд. - М.: Издательско-торговая корпорация "Дашков и Ко", 2009. - 280 с.
4. Эсенгулова М., Асекова Ж.- Мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү. Бишкек, 2009
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskaya-tehnologiya-v-kontekstnom-obuchenii/viewer>
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/igrovye-metody-obucheniya-ekonomicheskim-distiplinam/viewer>

*Юлдашов К.К., к.ю.н., доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Айсаев Р.А., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

АДАМДЫН УКУКТАРЫ МЕНЕН ЭРКИНДИКТЕРИНИН КЕПИЛДИКТЕРИ: ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА СОЦИАЛДЫК МАКСАТЫ

Аннотация

Бул макалада авторлор адам укуктарынын жана эркиндиктеринин юридикалык кепилдиктерин талкуулашат. Юридикалык кепилдиктердин түшүнүгү берилет, принциптери жана мазмуну ачылат. Юридикалык кепилдиктерди адамдын жана жарандын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин Конституцияда жана мамлекеттин башка ченемдик актыларында таануу жана бекитүү жана аларды ошол мамлекеттин бардык укук коргоо иштери, коомдук-саясий уюмдар, алардын кызмат адамдары жана жеке адамдар тарабынан ишке ашырууну камсыз кылуу деп түшүнүү керек. Кепилдиктер бардык адамдардын жана ар бир адамдын укуктары менен эркиндиктерин иш жүзүндө жүзөгө ашыруу жана ар тараптан коргоо камсыз кылынган шарттар жана каражаттар катары таанылат.

Ачкыч сөздөр: адамдын жана жарандын укуктук кепилдиктери, укуктары, эркиндиктери жана милдеттери, ишке ашыруу механизми, инсандын укуктарын ишке ашыруунун шарттары, укуктарын жана эркиндиктерин коргоо

Аннотация

В данной статье авторами рассматриваются вопросы юридических гарантий прав и свобод человека . Дается понятие юридических гарантий, раскрываются принципы и содержание. Юридические гарантии следует понимать признание и закрепление прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в Конституции и других нормативных актах государства и обеспечение их реализации всей правоохранительной деятельностью данного государства, общественно-политическими организациями, их должностными лицами и самой личностью. Гарантии признаются как условия и средства, при наличии и с помощью которых обеспечиваются фактическая реализация и всесторонняя охрана прав и свобод всех и каждого человека в отдельности.

Ключевые слова: юридические гарантии, права, свободы и обязанности человека и гражданина, механизм реализации, условия реализации прав личности, охрана прав и свобод

Annotation

In this article, the authors consider the issues of legal guarantees of human rights and freedoms . The concept of legal guarantees is given, the principles and content are revealed. Legal guarantees should be understood as the recognition and consolidation of the rights, freedoms and duties of a person and citizen in the Constitution and other normative acts of the state and ensuring their implementation by all law enforcement activities of this state, socio-political organizations, their officials and the person himself. Guarantees are recognized as conditions and means, if available and with the help of which the actual realization and comprehensive protection of the rights and freedoms of each and every individual is ensured.

Keywords: legal guarantees, rights, freedoms and duties of a person and citizen, mechanism of implementation, conditions for the realization of individual rights, protection of rights and freedoms.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы адамдын укуктарынын жана эркиндиктеринин эң жогорку баалуулугу деп жарыялайт. Мамлекет, анын органдары жана кызмат адамдары улутун, тилин, динин, жынысын, саясий көз карашын, коомдук абалын ж.б. айырмалабастан инсандын ажыратылгыс укуктарын урматтоого, коргоого жана кепилдөөгө милдеттүү.[1]

Жалпысынан алганда, "кепилдик" түшүнүгү объективдүү жана субъективдүү факторлордун жыйындысын камтыйт, алар жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин толук ишке ашырууга жана ар тараптуу коргоого, алардын толук эмес ишке ашырылышынын мүмкүн болгон себептерин жана тоскоолдуктарын жоюуга багытталган. Бул факторлор ар түрдүү болгону менен, укуктарды жана эркиндиктерди ишке ашыруу процессине карата алар аны туура жүзөгө ашыруунун шарттары, каражаттары жана ыкмалары катары иш алып барышат, б. а. кепилдиктер деп бардык адамдардын жана ар бир адамдын укуктары менен эркиндиктерин иш жүзүндө ишке ашыруу жана ар тараптан коргоо камсыз кылынган шарттар жана каражаттар түшүнүлөт.

Инсандын укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашыруу темасы теориялык жана практикалык планда актуалдуу, анткени алар өздөрүнүн жүзөгө ашыруу аркылуу таасирдүүлүккө жана реалдуулукка ээ болушат, ошону менен алардын ээлерине ар кандай керектөөлөрдү жана кызыкчылыктарды канааттандыруу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылышат.

Субъективдүү укукту жүзөгө ашыруу-бул берилген укуктун мазмунун түзгөн жыргалчылыкты көздөп адамдын өз укуктарынан колдонуусу. Ошентип, адамдын укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашыруу көйгөйү формалдуу-юридикалык аспектке гана каралышы мүмкүн эмес. Бул жерде саясий, экономикалык, руханий-адеп-ахлактык, уюштуруучулук социалдык-психологиялык жана башка тартиптеги факторлор өзгөчө мааниге ээ болот, алар укуктар менен эркиндиктерди ишке ашыруу процессин шарттайт жана көп жагынан анын натыйжалуулугун жана натыйжасын аныктайт. [2]

Көрсөтүлгөн факторлордун көпчүлүгү, алардын табияты жана мазмуну мыйзамда эске алынып, алар тарабынан жөнгө салынат. Бирок, юридикалык жекече укуктарын ишке ашыруунун натыйжалуулугун, анын мыйзам жыйынтыгы боюнча таасир коомдук турмуштун кубулуштардын бардык көп түрдүүлүгүн жол-жоболоштуруу мүмкүн эмес. Мисалы, эң жакшы мыйзамдар да экономикалык укуктардын негизинде жаткан материалдык жыргалчылыктарга (турак - жай, менчик, эмгек акы, пенсия ж.б.) карата жарандардын суроо-талаптарын канааттандыра албайт, кылмыштуулуктун өсүшүн да токтото албайт, жашоо укугуна шек келтирген куралдуу кагылышуулардын алдын ала албайт. Ошондой эле ченемдик директивалар менен гана жарандардын укуктарын ишке ашыруу көз каранды болгон кызмат адамдарынын жогорку жоопкерчилигин жана кесипкөйлүгүн камсыз кылууга болбойт. А.В.Зарицкийдин айтышы боюнча, бул учурларда, анын жараяны экономиканын өнүгүшү менен аныкталат, саясий туруктуулук, калктын жыргалчылыгы, укук коргоо түзүмдөрүнүн ишинин натыйжалуулугу, тиешелүү субъекттердин укуктук маданият деңгээли, башкача айтканда, ар кандай мүнөздөгү жана маанилүү себептер комплекси, бул механизм түрүндө укуктарын ишке ашыруу жараянын берүүгө мүмкүндүк берет. [3]

Белгилүү болгондой, адам укуктарын камсыз кылуунун кепилдиктери деп эл аралык жана мамлекет ичиндеги мыйзамдарда бекемделген укуктук камсыздоо (юридикалык кепилдиктер) гана эмес, ошондой эле экономикалык, саясий, руханий жана башка мамилелердин системасы, ансыз инсандын коомго карата талаптары таза формалдуу мүнөздө боло турган шарттар, факторлор түшүнүлөт. Ошол эле учурда, коомдун экономикалык, коомдук, саясий жана руханий негиздерин камтыйт, алардын арасында жеке укуктарын ишке ашыруунун жалпы шарттары, адабият, адамдын укуктарынын жалпы кепилдиктери деп аталып калган. Мыйзамда белгиленген каражаттар, алар жалпы шарттардын укуктук көрүнүшү болуп саналат, түздөн-түз коомдо адам укуктарын ишке ашыруу жана коргоо мыйзамдуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат, бул укуктардын юридикалык кепилдиги бар.

Эл аралык-укуктук документтер, Кыргыз Республикасынын мыйзам актылары юридикалык илимге адам укуктары чөйрөсүндөгү жалпы жана юридикалык кепилдиктердин ролуна жаңыча кароого негиз берет. Аларды чечимдер менен идеологиялардын айырмачылыктарынан эркин деп эсептөө жана адам түрүнүн жалгыз, бөлүнгүс, бирок плюралисттик коом катары түшүнүгүнө таянууну баарынан маанилүү дегенибиз туура, . "Плюралисттик демократия жана укуктук мамлекет, - адам укуктары боюнча конференциясынын Копенгаген кеңешмесинин документинде жазылган, - адамдын бардык укуктарын жана негизги эркиндиктерин урматтоону камсыз кылуу, адамдардын ортосундагы байланышты өнүктүрүү жана башка гуманитардык мүнөздөгү маселелерди чечүү үчүн зарыл". [4]

Юридикалык адабияттарда кепилдик маселеси четте калган жок. Аны изилдөөдө абдан пайдалуу ойлор жана пикирлер айтылат: биринчиден, кепилдиктерди укуктук системанын элементи катары кароо; экинчиден, кепилдиктерди башка түшүнүктөр менен теңештирбөө: укуктук коргоо чаралары, юридикалык жоопкерчиликтик; үчүнчүдөн, өзүнүн өзгөчөлүктөрү, таасир этүү объектиси, системасы, түзүмү, ишке ашыруу ыкмалары бар өз

алдынча категория катары, ошондой эле конституциялык ченемдердин белгилүү бир жалпылыгынын аспекти катары изилдөөсү.

Юридикалык кепилдиктер системасын мыйзамдык жактан бекемдөө фактысы - адам укуктарын камсыз кылуунун сапатынын далили эмес. Мыйзам кепилдиктердин системасы менен бирге жарандардын укуктарын коргоо механизминин статикалык элементтерин гана өз ченемдеринде бекитет. Бул механизмдин динамикасы мамлекеттик бийлик органдарынын уюштуруу иштери жана калктын активдүүлүгү менен байланышкан, кызмат адамдарынын укуктук аң-сезиминен жана укуктук маданиятынан ажырагыс.

Ошону менен юридикалык кепилдиктер системасынын ченемдик, институттук, процесстик, уюштуруучулук элементтери система "кепилдиктерге кепилдик"принцибине негизделгенде жана иштегенде натыйжалуураак аракеттенет. Ошентип, Ю.И. Мигачев юридикалык кепилдиктер мамлекеттин жана укуктун макулдашылган иш-аракетинин негизин камтыйт деп ырастайт, мында мамлекеттик-укуктук жөнгө салуунун айрым формалары, багыттары жана функциялары башкалар үчүн жана тескерисинче коргоо механизми менен бирге кызмат кылат. Ал эми жеке адамдын укуктарын жана эркиндиктерин укуктук кепилдиктердин айрым атайын түрлөрү жана конструкциялары реалдуу түрдө өзүнүн коргоочу ролун ишке ашыра алат. Кыскасы, юридикалык кепилдиктер өздөрү юридикалык кепилдиктерге муктаж, алардын формасында укуктук мамлекет жана укуктук мыйзамдар бар. [5]

Жыйынтыктап айтканда, окумуштуулар атайын (юридикалык) кепилдиктердин натыйжалуулугу, алардын жарандык коом институттарынын, укуктук мамлекеттин жетилгендигине, мыйзам чыгаруу жана укук колдонуу сапатына көз карандылыгы жөнүндө негизги идеяны негиздешет. Илимдин бул багытында ырааттуу, келечектүү позициялар жок эмес: адам укуктары идеясы канчалык теориялык жактан бекемделбесин, аларды ишке ашыруу практикасы экономикадагы оору синдромдорунда илимий теориялардан алыс болмок.

Бул жагдайларды эске алуу менен илим мамлекеттин алдына социалдык жана башка чөйрөлөрдө реалдуу милдеттерди коюушу, ошондой эле мамлекеттик жана жергиликтүү деңгээлдерде коомдук мамилелерди укуктук жөнгө салуунун принциптерин жана объекттерин так аныкташы керек.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 2021-жылдын 11-апрелинде референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынган. /<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112213?cl=ky-kg/>
2. Адам укуктарынын Жалпы декларациясы. 1948-жылы кабыл алынган. / <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/17534/10?mode=tekst/>
3. Зарицкий А.В. Гарантии прав личности при реализации юридической ответственности (Вопросы теории и практики): Дис. ... канд. юрид. наук. Коломна, 1999. С. 16.
4. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности / Д. А. Липинский. - 2-е изд., перераб. и доп. - СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. - 407 с.
5. Мигачев Ю.И. Понятие и виды юридических гарантий. Государство и право. 2000. № 11. С.96-98.

*Юлдашов К.К., к.ю.н., доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Айсаев Р.А., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ЮРИДИКАЛЫК ЖООПКЕРЧИЛИКТИ ЖОККО ЧЫГАРУУЧУ ЖАГДАЙЛАР

Аннотация

Макалада авторлор юридикалык жоопкерчиликти көйгөйлөрүн көтөрүшөт жана юридикалык жоопкерчиликти жокко чыгарган жагдайлардын негизги белгилерин аныкташат. Ошондой эле бул жагдайларды чектеш укуктук кубулуштардын арасынан бөлүп көрсөтүүчү айырмалоочу белгилерди аныктап, алардын өзгөчөлүктөрүн түшүнүгүн түзүшкөн. Юридикалык жоопкерчиликти жокко чыгарган жагдайларды илимий талдоонун негизги багыттары, ошондой эле мыйзамдарды өркүндөтүүнүн тиешелүү жолдору көрсөтүлгөн.

Ачкыч сөздөр: юридикалык жоопкерчилик; укук бузуу; юридикалык жоопкерчиликти четтетүү; юридикалык жоопкерчиликтен бошотуу; укук тармагы; тармактар аралык институт

Аннотация

В статье авторами поднимаются проблемы и устанавливаются основные признаки обстоятельств, исключающих юридическую ответственность. Также определяются отличительные признаки, выделяющие данные обстоятельства среди смежных правовых явлений, формулируется их понятие. Показаны основные направления научного анализа обстоятельств, исключающих юридическую ответственность, а также соответствующие пути совершенствования законодательства.

Ключевые слова: юридическая ответственность; правонарушение; исключение юридической ответственности; освобождение от юридической ответственности; отрасль права; межотраслевой институт.

Annotation

In the article, the authors raise problems and establish the main signs of circumstances excluding legal liability. The distinctive features that distinguish these circumstances from related legal phenomena are also determined, and their concept is formulated. The main directions of scientific analysis of circumstances excluding legal liability are shown, as well as appropriate ways to improve legislation.

Keywords: legal liability; offense; exclusion of legal liability; exemption from legal liability; branch of law; intersectoral institute.

Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдары юридикалык жоопкерчиликти жокко чыгаруучу жагдайлар институтун колдонууну жөнгө салган ченемдик көрсөтмөлөрдүн кеңири салмагын камтыйт.

Көрсөтүлгөн жазма буйруктар укуктун ар кандай тармактарында (кылмыш-жаза, жарандык, административдик, эмгектик ж.б.) жайгашкан жана юридикалык жоопкерчиликтин тармактар аралык институтунун системасында турат.

Ошол эле учурда, юридикалык жоопкерчилик жокко чыгаруучу жагдайларды изилдөө, бүгүнкү күнгө чейин, негизинен, Кылмыш-жаза мыйзамы илим негизинде жүрүп жатат. Бирок укуктун бөлөк тармактарындагы каражаттар бул укуктук кубулушту системалуу изилдөө үчүн жетиштүү эмес. Бул учурда, юридикалык багытындагы илимпоздор көп учурда жалпы мүнөздөгү изилдөө максаттары институтунун талдоо (эреже катары, юридикалык жоопкерчилик) же окутуу максаттары чектелген деп эсептешет.

Юридикалык жоопкерчиликти жокко чыгаруучу жагдайлар Кыргыз Республикасынын 2021-жылдагы Кылмыш-жаза кодексинде жетиштүү толук жол-жоболоштурууну алган. Анын 8-бөлүмү мындай жети жагдайды колдонууну жөнгө салат: зарыл коргонуу, аргасыз зарылдык; атайын тапшырманы аткаруу; кылмыш жасаган адамды кармоо; физикалык жана психикалык жактан мажбурлоо; негиздүү тобокелдик; буйрукту (тескемени), кызмат ордуна байланыштуу милдеттерди аткаруу.

Кыргыз Республикасынын администрациялык укук бузуулар жөнүндө кодексинде ошондой эле түздөн-түз жети жагдайлар көрсөтүлгөн: адамдын күнөөсүн жокко чыгаруучу жагдайлар; укук бузуунун укукка жатпашын жокко чыгаруучу жагдайлар; зарыл коргонуу, өтө зарылчылык; укукка каршы жосун жасаган адамды кармоодо зыян келтирүү; физикалык же психикалык жактан мажбурлоо.

Юридикалык жоопкерчиликти жокко чыгаруучу жагдайлардын тизмесинен тышкары, көрсөтүлгөн ченемдерди колдонуу эрежелеринин өзү да, анын ичинде мыйзамдык түшүнтүрмөлөрдүн деталдуулугу, колдонуунун натыйжалары да бир кыйла айырмаланат. Бул планда, мурдагы учурдагыдай эле, Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин тиешелүү жоболору, эреже катары, мындай жагдайлардын ар бирин колдонууга тиешелүү толук жазма буйруктарды камтыган эң жогорку тактыкка ээ.

Тескерисинче, Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексинде кызматкердин материалдык жоопкерчилиги ал жеткис күчтөн, нормалдуу чарбалык тобокелдиктен, өтө зарылчылыктан же зарыл коргонуудан улам зыян келип чыккан учурда, же жумуш берүүчү кызматкерге ишенип берилген мүлктү сактоо үчүн тийиштүү шарттарды камсыз кылуу милдетин аткармаган учурда гана алынып салынары айтылат.

Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинде өтө зарыл абалда келтирилген зыян, б.а. зыян келтирүүчүнүн өзүнө же башка жактарга коркунуч туудурган коркунучту жоюу үчүн, эгерде бул жагдайларда бул коркунуч башка каражаттар менен жоюлушу мүмкүн болбосо, зыян келтирген адам тарабынан орду толтурулууга тийиш деген эреже каралган.

Мындай зыян келтирилген жагдайларды эске алуу менен сот анын ордун толтуруу милдетин зыян келтирген жактын кызыкчылыгында аракеттенген үчүнчү жакка жүктөй алат же болбосо бул үчүнчү жакты да, зыян келтирген жакты да зыянын ордун толтуруудан толук же жарым-жартылай бошото алат.

Ошентип, бул учурда өтө зарыл абалда зыян келтирген адам тарабынан зыянын ордун толтуруу анын жосунунда (аракет же аракетсиздигинде) укук бузуунун жана укукка каршы жосундун курамы жок болгондуктан жоопкерчилик деп эсептөөгө мүмкүн эместигине карабастан [1], мындай ордун толтуруу жалпы эреже боюнча зыян келтирген адамга жүктөлөт. Ошол эле учурда эмгек келишиминин тараптарынын материалдык жоопкерчилик институтунун тиешелүү жоболорунда мындай эрежелер камтылбайт, өтө зарыл болгон шарттарда аракеттенген адамдын жоопкерчилиги гана жокко чыгарылат.

Позитивдүү юридикалык жоопкерчилик же юридикалык жоопкерчиликти ишке ашыруунун позитивдүү формасы, Д.А. Липинскийдин пикири боюнча, "мамлекет жактырган же кубаттаган юридикалык жоопкерчилик субъекттеринин укуктук жүрүм-турумунда ишке ашырылган укуктук ченемдердин талаптарын сактоонун юридикалык милдеттерин бекемдөөнүн жолу катары эсептесек туура болот" [2, 42-бет].

Юридикалык жоопкерчиликти жокко чыгарган жагдайларда жасалган жосундарды бир катар окумуштуулар коомдук пайдалуу катары карашат [3]. Башка изилдөөчүлөр мындай иштеринин айрымдарын мүнөзү боюнча нейтралдуу деп эсептешет [4].

Бул позицияны туура деп айтууга болот, анткени дал ушул зарыл коргонуу, өтө зарылчылык, негиздүү тобокелдик, кылмыш жасаган адамды кармоодо зыян келтирүү шарттарындагы жосундардын социалдык пайдалуулугу жана юридикалык жоопкерчиликти алып салууну негиздейт, жосунду укукка жат көрүнүштөн укукка жат абалга айлантат. Бул жагдайларда, адам укуктук мамилелердин ыйгарым укуктуу субъекти катары иш-аракеттерин аткарат. Мындай жосундар, аларды жасаган адам үчүн терс кесепеттерге алып келбеши керек, бирок аны кубаттоо зарылдыгы жөнүндө күбөлөндүрүшү мүмкүн [5].

Ошону менен бирге юридикалык жоопкерчиликти жокко чыгарган жагдайлар бул укуктук институтту юридикалык жоопкерчиликтен бошотуунун негиздери менен аралаштырууга мүмкүндүк бербеген белгилерге ээ.

Макалада белгиленген мамиле юридикалык жоопкерчиликти жокко чыгарган жагдайлардын маңызын жана социалдык маанисин аныктоого мүмкүндүк берет жана мындан тышкары бул институттун укуктук иденттүүлүгү жөнүндө маселени чечүүдө алдыга жылууга мүмкүндүк берет.

Жогоруда айтылгандар ошондой эле юридикалык жоопкерчиликти жокко чыгарган жагдайлар түшүнүгүнүн формулировкасына жакыndoого мүмкүндүк берет. Алар универсалдуу мүнөздөгү жагдайлардын (көрүнүштөрдүн) жыйындысын караган тармактар аралык укуктук институтту билдирет, мында укук бузуулардын курамынын белгилерин

тышкы камтыган адам жасаган жосун коомдук пайдалуу жана укук ченемдүү деп таанылат. Жакты терс юридикалык жоопкерчиликтин ар кандай түрүнө тартуу жокко чыгарылат, ал эми ага карата укукта коргоо чараларын колдонуу укуктун атайын көрсөтмөлөрү менен чектелет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Алексеев С.С. Право: азбука - теория - философия: Опыт комплексного исследования. М.: Статут, 1999. 712 с.
2. Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности / под ред. Р.Л. Хачатурова. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. 385 с.
3. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. М.: РАП, 2008. 324 с.
4. Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. Харьков: Основа, 1991. 360 с.
5. Елеонский В.А. Поощрительные нормы уголовного права и их значение в деятельности органов внутренних дел. Хабаровск: ВШ МВД СССР, 1984. 180 с.
6. В.В. Степанов. Правовая природа обстоятельств, исключающих юридическую ответственность. Вестник Пермского Университета. 2014 Юридические науки Выпуск 3(25)

*Аттокурова М.У., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Арым кызы Ж., ага окутуучу
Ош мамлекеттик университети*

УКУКТУК МАМЛЕКЕТТИН КАЛЫПТАНЫШЫ

Аннотация

Илимий макалада авторлор тарабынан укуктук мамлекеттин белгилери, анын негизги функциялары, мыйзам ченемдүүлүктөрү жана өнүгүү перспективалары аныкталган, ошондой эле мыйзамдуулуктун жалпы мүнөздөмөсү берилген.

Мындан тышкары, Кыргызстанда укуктук мамлекетти тузүүнүн экономикалык, социалдык-саясий жана маданий өбөлгөлөрүн изилдөө менен бирге, авторлор укуктук реформанын милдеттерин жана негизги багыттарын аныктап, жаңы мыйзамдырдын жана мыйзам чыгаруунун теориялык негиздерин белгилеп көрсөтүшкөн. Саясий системаны өркүндөтүүнүн негизги жолдорун жана каражаттарын аныктоо менен бирге, бул системанын концепциясын жана тиешелүү мыйзам актыларын даярдоо боюнча сунуштарды берүү зарылдыгы баса белгиленген.

Ачкыч сөздөр: укуктук мамлекет, концепция, реформа, саясий система, мыйзамдуулук, укуктук ченем, руханий жана адептик өнүгүү, өркүндөтүү.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Аннотация

В научной статье авторами определены признаки правового государства, его основные функции, правовые нормы и перспективы развития, а также общие характеристики законности. Кроме того, наряду с изучением экономических, социально-политических и культурных предпосылок формирования правового государства в Кыргызстане, авторы определили задачи и основные направления правовой реформы и указали теоретические основы нового законодательства и правотворчества.

Наряду с определением основных путей и средств совершенствования политической системы подчеркнута необходимость разработки концепции этой системы и соответствующих нормативно-правовых актов.

Ключевые слова: правовое государство, концепция, реформа, политическая система, законность, правовая норма, духовно-нравственное развитие, совершенствование.

FORMATION OF THE LEGAL STATE

Annotation

In a scientific article, the authors define the signs of a rule of law state, its main functions, legal norms and development prospects, as well as general characteristics of legality. In addition, along with the study of the economic, socio-political and cultural prerequisites for the formation of a rule of law state in Kyrgyzstan, the authors identified the task and main directions of legal reform and indicate the theoretical foundations of the new legislation and lawmaking.

Along with the definition of the main ways and means of improving the political system, the need to develop the concept of this system and relevant legal acts was emphasized.

Key words: rule of law, concept, reform, political system, legality, legal norm, spiritual and moral development improvement.

Укуктук мамлекетти калыптандырууну теориялык жана практикалык маселелерине байланышкан идеялардын жана коомдук мамилелердин жыйындысы ушул илимий макаланын объектиси болуп саналат. Изилдөөнүн максаты болуп укуктук мамлекеттин калыптануу процесси бул мамлекеттин социалдык мамлекет катары калыптанышы менен ажырагыс байланышта экени көрсөтүлгөн, ошондой эле укуктук мамлекетти калыптандыруу үчүн экономикалык, социалдык-саясий, маданий шарттар аныктайт.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүккө ээ болушу менен мамлекет адам укуктарынын принциптерин жетекчиликке алган жарандык коомду башкаруунун демократиялык рычагтарын аныктады. Бул аракеттерди ишке ашыруу үчүн 1993-жылдын 5-майында Кыргыз Республикасынын Конституциясынын биринчи редакциясы кабыл алынып, Адам укуктарынын жалпы декларациясына кошулган. [1]

Кыргыз мамлекетинин өнүгүүсүнүн азыркы мезгили коомдук жана мамлекеттик турмуштун саясий, социалдык, экономикалык, руханий жана уюштуруучулук негиздерин терең реформалоо менен мүнөздөлөт.

Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 5-майындагы Конституциянын биринчи бересинде: Кыргызстан укуктук, светтик мамлекеттин принциптеринде курулган көз карандысыз, суверендүү, унитардык, социалдык мамлекет деп айтылат. Кыргыз мамлекетинде суверенитеттин жарыяланышы коомдун дээрлик бардык чөйрөлөрүндө олуттуу өзгөрүүлөрдү алып келди.

Жарандык коомду жана мыйзамдуулукту түзүү милдеттери адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу, Конституциянын иштеши жана укуктук мыйзамдарды түзүү менен ажырагыс байланышкан. Атап айтканда, адам укуктарынын артыкчылыгын таанууга негизделген жана бул укуктарды толук коргоого жана камсыз кылууга багытталган укуктук мамлекетти калыптандыруу маселелерин чечүүнүн алкагында иштелип чыккан бир катар жаңы мыйзамдар кабыл алынган.

Укуктук мамлекетти калыптандыруу процессин мамлекеттик кызматкерлердин жана бүтүндөй калктын укуктук жана моралдык аң-сезиминин, укуктук жана адеп-ахлактык маданиятынын жогорку деңгээлине жетишпей туруп элестетүү мүмкүн эмес.

Укуктук мамлекетти куруу кыйла даражада демократиянын жана ачык-айкындуулуктун орношунан да көз каранды. Ошону менен бирге, Кыргыз Республикасынын Конституциясында демократия жөнүндө жобоолорун ишке ашыруусу маанилүү болуп эсептелет, мисалы, Конституциянын 1-беренесинде: Кыргыз Республикасынын эли эгемендүүлүктүн ээси жана мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы болуп саналат, деп белгиленген.

Ошондой эле, Конституцияда Кыргыз Республикасындагы демократия бүткүл бийликке элдин ээлик кылуусу, адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо, мамлекеттин жана коомдук иштерин башкарууга эркин жана реалдуу жеткиликтүүлүк принциптерине негизделет деп белгиленет. Кыргыз Республикасынын жарандары өз бийлигин түздөн-түз шайлоолордо жана референдумдарда (элдик добуш берүү), ошондой эле Конституциянын жана мыйзамдардын негизинде мамлекеттик органдардын системасы жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары аркылуу ишке ашырат деп көрсөтүлгөн. [2]

Андан ары, Кыргыз мамлекетинин калкынын укуктук маданиятын жогорулатуу Концепциясы коомдун, анын ичинде укуктун жана мамлекеттин өнүгүүсүнүн жогорку деңгээлин болжолдойт, бирок бул үчүн субъективдүү да, объективдүү да, анын ичинде экономикалык, социалдык, саясий, маданий жактан да белгилүү өбөлгөлөр талап кылынат. Укуктук мамлекетти түзүү, мамлекеттин укуктук системасын чыңдоо, мамлекеттин турмушунун бардык чөйрөлөрүндө укуктун жана мыйзамдуулуктун үстөмдүгүн камсыз кылуу мамлекеттик бийликтин бүткүл бутактарынын иштеринин маанилүү багыты болуп калат.

Кыргызстандын укуктук мамлекеттүүлүгүн калыптануусу узак жана татаал жолун басып өтүүгө туура келет. Негизгиси, саясий бийликтин институттарынын жана нормаларынын административдик системасын, жарандык коомдун идеяларына жана талаптарына ылайык келген мамлекеттик-укуктук формалар жана нормалар менен алмаштыруу зарыл.

Кыргыз Республикасынын калкынын укуктук маданиятын жогорулатуу Концепциясында көрсөтүлгөндөй мыйзамдын үстөмдүгүнө жетишүү аркылуу коомго конституциялык кепилдиктерди камсыздоону көрсөтүлөт.

Кыргызстандагы мамлекеттик мекемелер дагы, коом дагы укуктук окутуу жана тарбиялоону пайдалануу менен бардык деңгээлдерде жана бардык формаларда жогорку укуктук маданиятты калыптандырууну алып келет.

Коомду укуктук окутуу жана тарбиялоо деп, укуктук нигилизмге каршы аракеттенүү жана юридикалык ченемдерди сактоону, аткарууну, пайдаланууну жана колдонууну

камсыздаган белгилүү бир позитивдүү элестетүүлөрдү, көз караштарды, баалуулук багыттарды, эрежелерди жарандарда калыптандыруу процессин камсыз кылуу максатында укуктук аң-сезимди жана укуктук маданиятты түзүү жана жогорулатуу боюнча мамлекеттин жана коомдун системалуу жана максатты көздөгөн ишин түшүнүү керек.

Укуктук окутуу жана тарбиялоо системасы аркылуу калктын укуктук маданиятын жогорулатуу укуктук ченемдерди сактабагандыгы үчүн жазаны катаалдаштырууга салыштырганда кыйла натыйжалуу жана ийгиликтүү деп көрсөтүлөт.

Ошол эле учурда кыргыз калкынын турмушунун экономикалык, социалдык-саясий жана маданий чөйрөлөрүндөгү өзгөчөлүктөрдү аныктоо жана эске алуу маанилүү, анткени өлкөдө укуктук мамлекетти куруу аракеттери ийгиликтүү болуусу зарыл.

Көптөгөн авторлор укуктук жана социалдык мамлекеттин идеяларындагы айрым карама-каршылыктарга көңүл бурушса да, өнүккөн Батыш өлкөлөрүнүн реалдуу тажрыйбасынан мамлекет жарандардын экономикалык жана социалдык укуктарын камсыз кылмайынча, мамлекеттин таасирсиз укуктук мамлекет түзүлбөй турганын көрсөтүп келет. Ошентип, укуктук жана социалдык мамлекеттин калыптанышы бир убакта, параллелдүү жана бири-бирине көз каранды болот.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кабыл алынышы батыштын либералдык укуктук мамлекет идеясын кабыл алуу болуп саналат жана укуктук мамлекеттүүлүк доктринасынын негизги жоболорун Кыргызстандагы укуктук жана саясий-укуктук теориясын кабыл алууну билдирген, демек, мамлекетти өзгөртүүнү талап кылган.

Кыргыздын укуктук мамлекеттүүлүк доктринасында укуктук мамлекеттүүлүктүн негизги компоненттери өзүнүн таанылышын жана ченемдик бекемденишин тапкан. Тактап айтканда, биринчиден, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери, экинчиден, Конституциянын үстөмдүгүнүн конституциялык-укуктук концепциясы.

Үчүнчүдөн, Конституцияда каралган укук жана ыйгарым укуктарды бөлүштүрүү жана өз ара аракеттенүү системасы - анын мыйзам чыгаруу, аткаруу, сот бутактарына бөлүнүшү, алардын макулдашылган иштеши жана өз ара аракеттенүүсү.

Төртүнчүдөн, мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын ишинин ачыктыгы, алардын ыйгарым укуктарын элдин кызыкчылыгында жүзөгө ашыруусу жана мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ыйгарым укуктарын жана функцияларын чектөө – деп көрсөтүлөт.

Мыйзамдарга кийинки өзгөртүүлөр Кыргыз Республикасында укуктук мамлекетти калыптандыруунун ченемдик негизин түздү. Бийликтерди бөлүштүрүү жана эл аралык укуктун артыкчылыктуулугу жагынан да белгилүү бир өзгөчөлүк сакталган.

Кыргыз Республикасынын калкынын укуктук маданиятын көтөрүү Концепция жетектөөчү документ болуп саналат, аны ишке ашыруу адамдын укуктарын жана эркиндигин кыйшаюусуз сактоону камсыз кылууга алып келиши керек. Документте калкты укуктук окутууну жана тарбиялоону, заманбап укуктук аң-сезимди жана адамдын жүрүм-турумун калыптандырууну камтыган укуктук маданиятты жогорулатуу боюнча мамлекеттик бийлик органдарынын системалуу ыкмасы баяндалган. [3]

Концепция коомдун укуктук маданиятын калыптандырууга багытталган мамлекеттик саясаттын келечекти көрө билүүсүн, максаттарын, багыттарды, артыкчылыктарды, милдеттерди жана чараларды камтыган негиз салуучу документ болуп саналат. Аны ишке ашыруу мыйзамды жана бийликти сыйлабагандык катары көрүнүштөрдү жок кылууга багытталат.

Концепциянын маанилүү мүнөздөмөсү Кыргыз Республикасынын заманбап коомунун маданий, тарыхый, гендердик жана башка өзгөчөлүктөрүн, адам укуктарын жактоочу улугун жана өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылган жыйынтыктарга багытталышын эске алгандыгы болуп саналат.

Саясаттын бардык каралган чаралары, ошондой эле конкреттүү аракеттер зарыл болгон финансылык жана башка ресурстар менен камсыздалат. Аларды жүзөгө ашырууга бардык

кызыкдар тараптар - мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары, жарандык коом институттары тартылат.

Концепция аралыктагы жана акыркы жыйынтыктарга мониторинг жүргүзүүнүн жана баалоонун, ошондой эле ишке ашыруу процессинин айкындуулугун жана ачыктыгын камсыздоонун механизмдин өзүнө камтыйт

Жыйынтыктап келгенде, Кыргызстанда укуктук мамлекеттин калыптанышы тиешелүү шарттарды түзүүнүн зарылчылыгын аныктайт:

-социалдык-экономикалык - заманбап жогорку натыйжалуу экономиканы калыптандыруу; калкты, анын ичинде мамлекеттик кызматчыларды материалдык жана социалдык жактан камсыз кылууну жакшыртуу, жумушсуздукту жоюу, байлар менен кедейлердин кирешелеринин ортосундагы айырманы кыскартуу;

-социалдык-саясий - саясий жагдайды туруктандыруу, эл аралык жана улуттар аралык жаңжалдарды токтотуу, мемлекеттик аппаратты жана жалпы саясий системаны демократияландыруу, коррупцияга каршы күрөшүү;

-маданий - калктын, анын ичинде мамлекеттик аппараттын кызматкерлеринин укуктук, моралдык жана саясий маданиятын жогорулатуу боюнча чараларды ишке ашыруу.

Мында өнүккөн мамлекеттердин тажрыйбасынан тышкары Кыргызстандын улуттук жана башка өзгөчөлүктөрү, анын ичинде жергиликтүү калктын да, республикада жашаган башка улуттардын да улуттук маданиятынын өзгөчөлүктөрү эске алынууга тийиш. Тактап айтканда, жалпы адамзаттык баалуулуктарды, жакшылык идеалдарын бекемдеген исламдын прогрессивдүү салттарын, ошондой эле адилеттүүлүк, улууларды салттуу урматтоо, калктын түзүлгөн бирикмелеринин мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу зарыл.

Адабияттар жана ченемдик укуктук актылар

1. Конституция КР от 5 мая 2021 года.
2. Закон КР об Омбудсмене (Акыйкатчы) КР от 31 июля 2002 года №136.
3. Концепция повышения правовой культуры населения Кыргызской Республики на 2016-2020 годы от 14 марта 2016 гожа № 122. Б., 2016.
4. Национальная программа развития Кыргызской Республики до 2026 года от 12 октября 2021 года № 435. Б., 2021.
5. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы: Утверждена указом Президента Кыргызской Республики от 31 октября 2018 года № 221. Б., 2018.

*Мадышев Б.И., аспирант
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Мадышева Ш.И., аспирант
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ТҮЗӨТҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИНДЕГИ ЖАЗАСЫН ӨТӨП ЖАНА АНДАН БОШОГОН АЯЛДАРДЫН РЕСОЦИАЛИЗАЦИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА СОЦИАЛДЫК АДАПТАЦИЯЛООСУ

Аннотация

Жазык-аткаруу системасын реформалоонун контекстиндеги алдыңкы максаттардын бири соттолгондорду кайра социалдаштыруу болушу керек. Биздин оюбузча, соттолгондордун социалдык жактан аялуу категориялары өзгөчө көңүл бурууга арзыйт, алардын арасында эркиндигинен ажыратуу жайларында кылмыш жазасын өтөп жаткан жана балалуу аялдар да бар. Эркинен ажыратуу түрүндө түзөтүү мекемесинде жаткан аялдар өзгөчө көңүл бурууга татыктуу.

Ачкыч сөздөр: адаптация, аялдар абагы, балдар үйү, кайра социалдаштыруу, коомдук байланыш, үй-бүлөө, энелердин мектеби.

ОСОБЕННОСТИ РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ И СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ЖЕНЩИН, ОТБЫВАЮЩИХ НАКАЗНИЕ В ИСПРАВИТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ И ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ НИХ

Аннотация

Одной из основных целей в контексте недавней реформы уголовно-исполнительной системы должна стать ресоциализация осужденных. На наш взгляд, особого внимания заслуживают социально незащищенные категории осужденных, среди которых женщины, отбывающие уголовное наказание в местах лишения свободы, и женщины имеющие детей. Особого внимания заслуживают женщины в местах лишения свободы.

Ключевые слова: адаптация, дом ребенка, женская колония, ресоциализация, семья, социальные контакты, школа матери.

FEATURES OF RESOCIALIZATION AND SOCIAL ADAPTATION OF WOMEN SERVING SENTENCE IN CORRECTIONAL INSTITUTIONS AND RELEASED FROM THEM

Abstract

One of the main goals in the context of the recent reform of the penitentiary system should be the resocialization of convicts. In our opinion, socially unprotected categories of convicts deserve special attention, including women serving criminal sentences in places of deprivation of liberty and women with children. Women in prison deserve special attention.

Key words: adaptation, orphanage, women's colony, resocialization, family, social contacts, mother's school.

Түзөтүү абактарында жазасын өтөп жаткан аялдарды социалдаштыруу - бул жазалоо жана тарбиялоо чараларынын оң таасирин, ошондой эле соттолгондордун коомго алгылыктуу багытта субъективдүү жана жеке өзгөрүүлөрүн чагылдырган ырааттуу этаптардын системасы.

Эркиндигинен ажыратуу жайларында аялдар, алардын күчү менен социалдык абалы аялуу катмар жана көйгөйлөр түзөтүү абактарында, ошондой эле бошотулгандан кийин кайра социалдаштыруу өз өзгөчөлүктөрү бар. Кылмышкер аялдар эмоционалдуу туруксуздук, терс таасирлерге көбүрөөк дуушар болушат, алар бар антисоциалдык адаттар жана мамилелер көп учурда сакталып турат. Республика боюнча бир гана No2 аялдар абагы бар, Чүй районунун Степной айылында жайгашкан. Эл аралык уюмдардын жана донорлордун колдоосу менен абак ондолуп, андагы шарттар салыштырмалуу жакшы десек болот. Аялдар, кары-картандар жашаган имараттардын ичи жылуу, таза, эки кабаттуу керебеттери иретке келтирилгени менен, жагымсыз жыттар жок, тамак-аштан тартыштык жок.

Азыр аялдар абагында 350-дөй соттолгондор бар. Алардын эң кичүүсү 15 жашта, эң улуусу 70тен ашты. Статистикалык маалыматтарга караганда, баңгизат менен

кармалгандардын саны азайып жатат. 7 миллион калкы бар Кыргызстанда, жыл сайын 2 миңден ашуун аял кылмыш жана башка кылмыштарга шектелип кармалат. Алардын 15%-га жакыны темир тор артына отурат. Абактагы аялдардын саны аз болгонуна карабастан, алардын абактагы убактысынын социалдык кесепеттери өтө чоң.

Жаза аткаруу мамлекеттик кызматынын маалыматы боюнча, абактагы аялдардын 30%-ы кайрадан мыйзам бузуп, кайра абакка барышат. Ошол себептер менен биздин изилдоорубуз боюнча соттолгон аялдарды социалдаштыруу процесси этаптуу, татаал жана көп баскычтуу процесс. Социалдаштыруу боюнча иштер соттолгондун түзөтүү абагында болгон биринчи күнүнөн тартып башталып, ал бошотулгандан кийин дагы 2-3 жыл бою улантылышы керек, анткени бул постпенитенциардык мезгилде рецидивдин эң чоң ыктымалдыгы белгиленет.

Биринчи бөлүктө, аял эркиндигинен ажыратылган жерге келип, жазасын өтөй баштаган учурдан тартып башталат. Бул убакытта психолог аял менен тынымсыз иштөөнү талап кылат, ал жаңы чөйрөгө ыңгайлашууга жардам берет, түрмө субмаданиятынын анын аң-сезимине терең киришине жол бербейт. Олкобузго психолог адистеринин саны, сапаты менен чыгаруусу зарыл болуп келет.

Экинчи бөлүктө, соттолгон аялда коомго аралашууга туруктуу каалоо болушу керек. Бул үчүн эмгек базарын изилдеп, эң керетуу жана жагымдуу кесиптерди аныктагандан кийин ар кандай билим берүү жана кесиптик программаларды иштеп чыгуу жана колдонуу зарыл. Бул этапта мамлекет чон салым ишкерлер менен мамилени бекемдоого муктаждык кылат.

Пенитенциардык реабилитациянын үчүнчү бөлүгү - жаза мөөнөтү аяктаганга чейин бир нече ай калганда жүргүзүлөт. Бул мезгилде аялды бошотууга даярдоо, анын укуктары жана милдеттери менен тааныштыруу зарыл. Аялдын эркиндикке чыккандан кийинки келечектеги пландарын аныктоо үчүн психологдун иши да жүргүзүлүшү керек. Соттолгон аялдардын социалдык деформациясынын даражасы ар түрдүү, ошондуктан аларды ресоциализациялоодо криминогендик каршылыкты, позитивдүү потенциалды, келечектүү мамилелерди жана алардын башка индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жекече мамиле биринчи кезекте мааниге ээ.

Ошондой эле изилдөөлөрүн негизинде түзөтүү кызматкерлери тарабынан жүргүзүлүп жаткан иш-чаралардын сапаты пенитенциардык мекемелерден кийинки ресоциализация процесси канчалык узак жана ийгиликтүү болоорун аныктайт деген пикирлерин бөлүшөбүз. Мындан тышкары, түзөтүү мекемелеринин милдети соттолгон аялдардын жаңы кылмыштарды жасоосуна тоскоол боло турган мүнөзүнүн сапаттарын бекемдөө болуп саналат.

Белгилей кетсек, соттолгон аялдардын социалдашуусуна бир катар терс факторлор олуттуу таасирин тийгизүүдө. Ошентип, түзөтүү мекемелеринде камакта кармоонун шарттары энелик сапаттарды сактоо жана үй-бүлө менен байланышты калыбына келтирүү жагынан жагымсыз. Учурда, Л.А.Латышева белгилегендей, - аялдар түзөтүү мекемесинен чыгуу менен кыска мөөнөттүү сапарларды жана эс алууларды иш жүзүндө аткарышпайт, бул соттолгон эненин балдарына болгон жакындыгынын калыптанышына өбөлгө түзбөйт жана натыйжада анын баласы менен бирге жашоого мындан ары да салым кошпойт. Биз Кыргыз Республикасынын Жазык-аткаруу кодексине өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүүнү сунуштоого туура көрөбүз, төмөндөгүдөй - Балдар үйүндө, балдары бар соттолгон аялдар үчүн айына бир жолу, бала менен бирге балдар коомдук майрамдарда, аттракциондорго, эс алуучу жайларда кыска мөөнөттүү жолугушуу уюштуруу.

Соттолгондун социалдаштыруу процессине анын олуттуу деформациясы менен байланышкан инсандык сапаттар тоскоол болот. Мындай аялдар, эреже катары, үй-бүлөсүнөн, жумушунан жана башка коомдук пайдалуу байланыштарынан эчак ажырап калгандыгы менен көйгөй татаалдашат; адистиги жок; нормалдуу коомдук турмуштун ыктарынан ажыраган; алардын маданий-агартуу деңгээли темен; алардын көбү соттолгонго чейин антисоциалдык жашоо образын алып келишкен.

Соттолгон аялдарды түзөтүүнүн жана социалдаштыруунун ийгилиги алардын үй-бүлөгө, энеликке жана балдарга болгон мамилесин аныктайт. Үй-бүлөсү сакталып калган

соттолгон адам эркиндикте жашоосун уюштурууга байланыштуу кыйынчылыктарды азыраак башынан өткөрөт жана укук бузууларды азыраак жасайт. Бирок, обочолонгон энелер сейрек турмушка чыгышат, анткени адатта аларды эч ким күтпөйт. Ал эми практика көрсөткөндөй, жаза өтөө процессинде соттолгон аялдардын үй-бүлөлөрү бузулуп, жакын адамдары менен мамилеси үзгүлтүккө учурайт.

Изилдөөчү Е.В.Батищеванын айтымында - соттолгон аялдардын, өзгөчө балдары барлардын коомдук пайдалуу байланыштарын сактоо үчүн алардын, өзгөчө жашы жете электердин жашаган жери боюнча түзөтүү мекемесинде жаза өтөөлөрүн камсыз кылуу максатка ылайыктуу[1] деген пикирге кошулабыз. Жазык жазаларын аткаруунун мындай практикасы соттолгон аялдардын үй-бүлөсүнөн, тууган-уруктарынан жана кадимки жашоо образынан азыраак бөлүнүшүнө өбөлгө түзөт, эмгек жамааттары, коомдук жана диний уюмдар менен ийгиликтүү кайра социалдаштыруу үчүн зарыл болгон байланыштарды чындайт.

Биздин көз карашыбыз боюнча, аялдар кылмышынын алдын алууда соттолгон балдары бар энелердин үч жашка чыкканга чейин чогуу жашоо укугун камсыз кылуу чоң мааниге ээ. Бул эне менен баланын ортосундагы психологиялык байланышты калыптандырууга, ошондой эле соттолгон аялдарда баланы багуу жана тарбиялоо үчүн жоопкерчилик сезимин жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Туугандарынын жана жакындарынын бар экендигин аныктоо боюнча иштер соттолгон адам мекемеге келгенде дароо жүргүзүлөт. Соттолгондордун үй-бүлөлөрүн сактоо, алардын жакындары менен кат алышууларын түзүү боюнча тарбиялоо процессинин эң маанилүү компоненттери болуп тарбиячынын соттолгондордун өздөрү менен да, алардын жакындары менен да жеке сүйлөшүүлөрү, коомдук пайдалуу байланыштарды чыңдоого дайыма кам көрүү саналат. Иш жүзүндө үй-бүлөсүн сактап калган соттолгондор жаза өтөө режимин алда канча аз бузган.

Ийгиликтүү реабилитацияга жана социалдаштырууга эркиндигинен ажыратылган жерлердеги абал да шарт түзөт, ал эркиндикте жашоо шарттарына жакын болушу керек. Жаза аткаруу мекемесинин ичинде эс алуу чөйрөсүн уюштуруу маанилүү (туугандар менен жолугушуу жана жолугушуу борборлору, үй-бүлөлүк борборлор).

Түзөтүү мекемелеринде ошондой эле соттолгон менен баланын ортосунда туруктуу коомдук байланыштар системасын, анын ичинде деп аталгандарды түзүү жолу менен калыптандыруу зарыл. төрөт борбору, кошумча түрдө, мисалы, энелик капиталды алууга жардам берүү жолу менен, баласы бар соттолгонго колдоо көрсөтүү (башка авторлор буга макул болушат)[2]. Жогорудагы борбордун милдеттеринин бири соттолгон аялдарга эне болуунун негиздерин үйрөтүү болушу керек. Буга байланыштуу эркиндигинен ажыратуу жайларында “Энелердин мектеби” курстарын өткөрүү, өзүнө жана балага жоопкерчиликти жана кийинки адаптациядагы кыйынчылыктарга психологиялык каршылык көрсөтүүнү калыптандыруу боюнча социалдык-психологиялык иштерди жүргүзүү сунушталууда.

Соттолгон аялдар менен тарбия иштерин жүргүзүүдө чоң жардам көрсөтүү бул коомдук пайдалуу байланыштарды түзүүгө көмөк көрсөтүүсү, мисалы, камкорчулук кеңештери, ата-энелер комитеттери, диний жана башка коомдук уюмдар, ишке орноштуруу кызматтары. Бул жардам материалдык маселелерди чечүүдө, эмгек жана турмуш-тиричилик жактан тейлөөдө, соттолгондорду моралдык жана духовный жактан жакшыртууда керсөтө алат.

Балдары бар соттолгондорду социалдаштыруу программасын иштеп чыгууга өзгөчө орун берилиши керек. Ошентип, түзөтүү абагында балдары бар соттолгондордун 91%-на дайыма ыңгайсыздыкты сезишет. Буга байланыштуу энелердин балдары менен бирге эс алуусун уюштуруу жана баланын үйүндө баарлашуу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү зарыл. Ошол эле учурда мекемеден тышкары экскурсияларды уюштурууга артыкчылык берилиши керек4.

Соттолгон аялдардын жазасын өтөгөндөн кийин социалдык адаптацияланышы үчүн шарттарды түзүү пенитенциардык тутумдун негизги милдеттеринин бири болуп саналат. Билимге, зарыл эмгек ыктарына ээ болуу, алардын эркиндикте жашоого психологиялык

даярдыгын камсыз кылуу мына ушундай натыйжалар болуп саналат, аларды бекемдөө үчүн жалпысынан колонияда башталган бирдиктүү түзөтүү процессинин үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуучу шарттарды түзүү зарыл.

Соттолгондордун боштондукка чыгууда дуушар болгон эң орчундуу көйгөйлөрү турак-жай жана ишке орношуу болуп саналат. Бул багыттагы уюштуруу иштерин жакшыртуу багыттарынын бири жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан жардам көрсөтүү болуп саналат. Ал жазасын өтөп чыккан жана турак-жайы жок аялдардын кыска мөөнөттүү жашоосу үчүн адистештирилген жатаканаларды куруу, бошотулгандарды убактылуу жашаган жери менен камсыз кылуучу социалдык адаптация борборлорун түзүү, жардам көрсөтүү түрүндө көрсөтүлүшү мүмкүн. Аларды жумушка орноштурууда, материалдык, юридикалык, медициналык жана башка жардамдашуу, боштондукка чыккан аялдарды ишке орноштурууда[3].

Түзөтүү мекемелеринин ишинде аялдардын жумуш жана тиричилик маселелери боюнча алдын ала чечими жок эркинен ажыратуу жайларынан бошотулган учурлар көбөйүп баратат, бирок, эреже катары, бардык соттолгондордун төрттөн бирине чейинкиси буга ишенет. Себеби, бул маселелерди чечүүдө мекеменин администрациясы менен аткаруу бийлигинин ортосундагы өз ара аракеттенүүнү жөнгө салган бекем мыйзамдык базанын жоктугу. Ушуга байланыштуу муниципалдык түзүмдөр бошотулган аялдардын ишке орношуусуна көмөктөшүүсү, алардын ишке орноштуруу органдары менен болгон мамилесин көзөмөлдөп, соттолгон аялдарга керектүү адистиктерди алууга көмөктөшүүсү зарыл окшойт.

Аялдардын коомго аралашуусун кыйындаткан жана кайра кылмыш жасоого түрткөн дагы башка факторлор бар. Эркиндикке чыккандан кийин аялдар түзөтүү мекемелеринин администрациясынан гана эмес, туугандарынан, досторунан, жакындарынан жардам күтүшөт. Бирок, бул категориядагы адамдардын 30%га жакыны моралдык жана материалдык колдоодон ажыратылган[6]. Ушуга байланыштуу соттолгон аялдардын түзөтүү иштерине умтулган үй-бүлөлүк байланыштарын чыңдоо, туугандары менен жолугушууларды чектебей, социалдык-психологиялык иштерде үй-бүлөлүк байланыштарды сактоого өбөлгө түзгөн чараларга көңүл буруу максатка ылайыктуу.

“Мутакалим” аялдар коомдук уюмунун жетекчиси Жамал Фронтбек кызы - “Алар кайра камалган, негизинен 30 жашында түрмөгө түшкөн, балалуу болгон жана 10-15 жыл мурда кызмат өтөп келген үй-бүлөлүү аялдар», - дейт Бул бейөкмөт уюм көп жылдар бою кылмыштуулукка кабылган аялдардын коомго ыңгайлашуусуна жардам берип келет[4].

Көбүнчө үй-бүлөлөрү тарабынан четке кагылган аялдар түрмөдөн чыккандан кийин толугу менен келечектин жетишсиздигине туш болушат, дейт ал. «Алар (аялдар) темир тор артында отурганда, күйөөлөрү башкага турмушка чыгышат. Балдары апалары абакта экенин жашырып, Орусияда же Казакстанда иштеп жүргөнүн айтышат, билдирген Фронтбек кызы Ж. «Энелер кайтып келгенде, эреже катары, алардын үй-бүлөлөрү аларды кабыл албай, балдарынын жашоосуна кийлигишпөөнү суранышат». Аялдардын реабилитацияланышына дагы бир тоскоолдук – бул ишке орношуу маселеси.

Эл аралык уюмдардын жана донорлордун колдоосу менен колония оңдолуп, андагы шарттар салыштырмалуу жакшы десек болот. Аялдар, кары-картаңдар жашаган имараттардын ичи жылуу, таза, эки кабаттуу керебеттери иретке келтирилгени менен, жагымсыз жыттар жок, тамак-аштан тартыштык жок.

Эгерде адам анча оор эмес кылмышты жана биринчи жолу жасаса, ага карата эркиндигинен ажыратуу менен байланышпаган жазаны белгилөө зарыл. Экинчиден, ал жабырлануучу тарапка келтирилген зыяндын ордун толтурушу керек. Эгерде келтирилген зыян калыбына келтирилсе, анда адамга эркиндигинен ажыратуу менен байланышкан чара колдонулбашы керек. Андай болбосо, кылмыш-жазанын максаты ишке ашпайт. Биздин мамлекетте ашыкча акча жок. Түрмөлөрдү толтургандын ордуна бардык камактагыларды мамлекеттин эсебинен багып, аларды түзөтүү жумуштарына жөнөтүү сыяктуу эркиндигинен ажыратуу менен байланышпаган жазаларды караштырса жакшы болмок.

Комиссар өзүнүн компетенциясынын чегинде 2020-жылы ишке ашырган түрүндөгү жазык жазасын өтөгөн адамдардын укуктарынын сакталышын көзөмөлдөө үчүн эркиндигинен ажыратылган облусунун аймагында жашаган Мониторингдин жүрүшүндө соттолгондордон сурамжылоо жүргүзүлдү аялдар бошотулсун (40 адам).

Сурамжылоонун жыйынтыгы боюнча, ага катышкан бардык аялдар пенсия курагына жете элек, бул аларга жумушка орношуу маселесин чечүү зарыл экенин билдирет, сурамжылоого катышкан аялдардын 50% орто кесиптик билими, 15% жогорку кесиптик билими бар. Кошумчалай кетсек, 40 адамдын ичинен төртөө гана үй-бүлөлүү жана 45%ынын балдары бар.

Мындан тышкары, жазасын өтөп бүткөндөн кийин аялдар өз кызыкчылыгына пайдаланышчу турмуш-тиричилик жактан тейлеенун жана коомдук уюмдардын жардамы, ошондой эле юридикалык жана психологиялык жардам.

2021- жылына жергиликтүү мекемелеринин маалыматы боюнча жыл сайын эркиндигинен ажыратылган жерлерден туруктуу жашоого 80-ге жакын адам кайтып келип, жардам көрсөтүүдө билдируулар болуп чыгат. Алар эмгек жана турмуш-тиричилик маселелери боюнча юридикалык консультацияларды алышат приборлор, жалпы негизде социалдык жардамдын ар турдуу турлору, бирок кайрылуулардын бул түрү боюнча статистика жүргүзүлбөйт.

Бул категориядагы адамдар менен: алдын алуу чаралары жарандын- жеке кайрылуусу менен гана жургузулет, башкача айтканда, кийилет декларативдик мүнөз; жарандар менен иштөө керек жеке кайрылуусунан кийин эмес, кабыл алынгандан кийин жүргүзүлөт жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары түзөтүү мекемелеринен талап кылат соттолгондун кызмат өтөгөндөн кийин жашоо мүмкүнчүлүгү жөнүндө мекемелер ал көрсөткөн дарек боюнча жаза, ишке орношуу, өкүлчүлүк турак-жай жана каттоо[5].

Экономиканын конкреттуу жана таасирдуу чараларын кабыл алуу мурдагы жумуш берүүчүлөр үчүн стимул камактагылардын тезирээк реинтеграцияланышына кызмат кылат коомго ажыратуу жерлеринен бошотулган. Жыйынтыктап айтканда, биз кыйынчылыктар жөнүндө төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот жана тиешелүү мыйзамдарды ишке ашырууда келип чыккан көйгөйлөр.

Эркиндигинен ажыратуу жазасын өтөгөн адамдарды кайра социалдаштыруу азыркы учурда мекенибизде жаныдан уюшулган Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине караштуу Пробация департаментинин карамагында. Иш чаралары кандай болуп жатканы изилдөөгө эрте деген ойдобуз.

Соттолгон аялдарды ондоп-түзөө жана эркиндикте жашоого даярдоо иши татаал маселе, аны ар кандай профилдеги адистердин күч-аракетин бириктирүү менен гана чечүүгө болот, муну менен түзөтүү мекемесинин дээрлик бардык кызматтары алектениши керек, ал эми негизги роль социалдык коргоо топторунун өкүлдөрүнө таандык болууга тийиш.

Биздин мыйзамдарда балдар үйлөрү каралган, бирок биз соттолгон адамдын жазасын өтөп жаткан мезгилде эне-баланы бөлбөй, баланын өнүгүүсүндөгү мыйзам бузууларга жол бербөөнү сунуш кылгыбыз келет. Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин Пробация департаменти менен бирдикте бала жана эне үйү бардык зарыл шарттар менен жабдыла турган мекеме куруу. Кеминде эки бөлүм, алардын биринчиси балдар бакчасы, соттолгондор 3 жашка чейинки балдары менен бирге боло турган зарыл санитардык-гигиеналык шарттары бар уктоочу бөлмө. Ал эми өзүнчө - бир отсе, анда ашкана, ашкана, кир жуучу жай сыяктуу компакттуу бөлмөлөр жайгашат. Бул жыйынтыктоочу коз караштарыбыз менен, билдиргибиз келип жатат, томондогуну соттолгонн аялга – эртен тузотуу мекемесинен жазасын отоп чыккан сон маалымат катында белги коюлган болот – социалдык жумушка туруктуулугу.

Кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылган жана жазасын өтөгөн адамдар эркиндигинен ажыратуу түрүндө, өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Кийин камак жайларынан бошотуу, алар, адатта, туш коомдо өзүн-өзү ишке ашырууда олуттуу кыйынчылыктар. Ичинен бирөө Негизги себептери – коомчулукта белгилүү бир

стереотиптердин болушу аң-сезим. Көп учурда коом "өз катарына кабыл алууга" кызыкдар эмес.

Мурдагы кылмышкер: иш берүүчү кабыл албоо үчүн көптөгөн себептерди табат мындай кызматкер. Туугандары көбүнчө анын астында болгусу келбейт бир чатыр.

Колдо болгон маалыматтарга караганда, кылмыштын үчтөн бир бөлүгүнө жакыны укук бузуулар кайталанып турат. Азыркы учурда балдары бар эркиндигинен ажыратууга соттолгон аялдарды социалдаштыруу маселеси юридикалык адабиятта жетишээрлик деңгээлде иштелип чыккан эмес, ошондуктан андан ары өркүндөтүүнү талап кылат. Учурда мамлекеттин пенитенциардык саясаты пенитенциардык мекеменин концепциясын өзгөртүү жолунда турат, маанилүү аны эффективдүү реабилитациялоо системасына айландыруу болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Уголовно-исполнительное право Кыргызской Республики. Особенная часть: учебное пособие / А.К. Шагивалиев, А.К. Сманалиева, Р.А. Шагивалиев; под общ. ред. Н.Н. Сулаймановой. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2017. 244 с.
2. Батищева Е. В. Роль и основные направления социальной работы с женщинами, находящимися в местах лишения свободы // Вестник Владимирского юридического института. - 2007. - № 4(5). - С. 46-47.
3. Степанова И.С., Явчуновская Т.М. Проблема ресоциализации женщин, осужденных к лишению свободы // Криминология: вчера, сегодня, завтра: Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба. -2002. - №1 (2). – С.314-315.
4. Жамал Фронтбек кызы - Кыргызстан: осужденных женщин ждет тяжелое будущее. <https://iwpr.net/ru/global-voices/kyrgyzstan-osuzhdennykh-zhenschin-zhdet-tyazheloe-budushee>
5. Digital development assessment – Kyrgyzstan, National institute for strategic studies of the Kyrgyz republic, state committee of information technologies and communications of the Kyrgyz republic, world bank (2017)
6. Статистический сборник Национального статистического комитета Кыргызской Республики – Преступность и правопорядок в Кыргызской Республике (2015).

*Кудаярова Б.А., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Султанбаев Н.Р.
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

БАЛДАРДЫ ЗОМБУЛУКТАН САКТООДО ЖАНА КОРГООДО ПРОКУРАТУРАНЫН РОЛУ

Аннотация

Бул макалада прокуратура тарабынан балдардын кызыкчылыктарын жана укуктарын коргоо боюнча актуалдуу маселелер каралды. Балдарды тарбиялоого мүмкүнчүлүгү бар жакын туугандарынын жана башка жарандардын катаал мамилелеринен коргоонун баалуулугу жөнүндө. Көзөмөлдүн аныкталган үч багыты жөнүндө: үй-бүлөнүн конституциялык укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо; балдардын жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүндө мыйзамдуулуктун бузулушун четтетүү; жашы жете электердин кылмыштуулугу менен күрөшүүнү күчөтүү жана балдарды зомбулуктан коргоонун башка аспектилери.

Акчык сөздөр: прокуратура, балдардын укуктарын коргоо, балдар, жашы жете электер, балдарга карата зомбулук.

Аннотация

В данной статье рассмотрены актуальные вопросы защиты интересов и прав детей прокуратурой. О ценности защиты детей от жестокого обращения близких родственников и других граждан, имеющих доступ к их воспитанию. Об определенных трех направлениях надзора: защита конституционных прав и интересов семьи; устранение нарушений законности во всех сферах жизнедеятельности детей; усиление борьбы с преступностью несовершеннолетних и другие аспекты защиты детей от жестокого обращения.

Ключевые слова: прокуратура, защита прав детей, дети, несовершеннолетние, жестокое обращение с детьми.

Акыркы жылдары Кыргызстан укуктук мамлекет түзүүгө багыт алган, балалыкты бүткүл адамзаттык жана бөлүнгүс баалуулук катары тааныйт. Жашоонун бардык тармактарында жашы жете электердин укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо артыкчылыктуу. Кыргыз Республикасы БУУнун Баланын укуктары жөнүндө Конвенциясын сактоого милдеттенме алган, өзүнүн умтулуусун мыйзам менен бекемдеген: Кыргыз Республикасынын балдар жөнүндө кодекси.

Биздин Жалал-Абад облусубузда бүткүл калкынын үчтөн биринен бир аз ашыгы он сегиз жашка чыга элек болгон учурунда, үй-бүлөнү жана балдарды ар тараптуу колдоо, аларды толук кандуу тарбиялоо жана коомдо жашоого даярдоо - программалык милдет болуп саналат. Бирок, декларацияларды ишке ашыруу үчүн нормативдик таануу дагы эле жетишсиз.

Башка чаралар менен катар прокурордук көзөмөл да бар. Прокуратура көзөмөлдүн үч багытын так аныктады: үй-бүлөнүн конституциялык укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо; балдардын жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө мыйзам бузууларды жоюу; жашы жетпегендердин укук бузууларына каршы күрөштү күчөтүү.

Областтык прокуратура жана жергиликтуу прокурорлор билбеген жана чечуу боюнча иштебеген бир дагы маселе болбошу керек. Прокурорлор коомдук коркунучтуу абалдагы балдарды, өз балдарына жакын туугандарынын болгон мамилеси кээде акылга сыйбаган учурларда коргоого тийиш. Балдардын турак жай укуктарын коргоо жөнүндө мыйзамдардын аткарылышын текшерүүдө, ата-энелер же камкорчулар мыйзамды жана камкорчулук жана көзөмөлчүлүк органдарды айланып өтүп, кызыкдар органдарды адаштырып жана балдардын кызыкчылыктарына каршы турак жайдын ээлигинен ажыраткан фактыларды аныктоого болот.

Прокуратура жашы жетпегендерди корголушуна социалдык-укуктук кепилдиктерине чоң маани бериши керек. Облуста балдарды коргоонун уюштуруу-укуктук жана аткаруу системасы түзүлүп, жетим балдарды жана ата-энесинин камкордугусуз калган балдарды тарбиялоочу үй-бүлөлөргө даярдоонун, өткөрүп берүүнүн жана окутуунун тартиби иштелип чыгып, кабыл алынышы керек.

Үй-бүлө кризиси, салттуу үй-бүлөлүк мамилелердин бузулушу мамлекеттен жардамга муктаж кароосуз калган балдардын санынын көбөйүшүнө шарт түзөт. Өкүнүчтүүсү – ата-

энелердин балдарга болгон зордук-зомбулуктары. Ата-энелердин балдарын ур-токмокко алуу, кыйноо жана башка катаал мамиле жасоо фактылары бар, алар жаш кезинен, алсыздыгынан улам чоңдордун оройлугуна, ырайымсыздыгына туруштук бере алышпайт.

Балдардын кароосуздугунун күчөшү, балдардын ачууланышы - үй-бүлөдөгү кыйынчылыктардын кесепети, мында ата-энелер өздөрүнүн күчүн, эрезеге жеткендигин пайдаланып, балдарга болгон ээнбаш мамилесинен пайдаланып, балдарды ар кандай укук бузууларга, кылмыштуулукка түртүшөт. Балдарга карата зордук-зомбулук кылмыш катары квалификацияланат. Бул ата-энелердин, тарбиячылардын жана башка адамдардын баланын физикалык же психикалык саламаттыгына зыян келтирген аракеттери (же аракетсиздиги). Мыкаачылык уруп-сабоо менен эле чектелбейт. Мазактоо, кордоо, кемсинткен салыштыруу, негизсиз сын - мындан кем эмес травма келтириши мүмкүн. Мындай иштер жыл сайын тергелип, кылмыш жоопкерчилигине тартылган ата-энелердин ар бир онунчусу эркинен ажыратылат. Ишенгим келет, калган бардык ата-энелер соттун гумандуулугун баалашып жана мамлекет, укук коргоо органдары экинчи балдарды кордоого жол бербейт деп ойлоношат.

Өз балдарына каршы кылмыш жасаган ата-эне деп баласынын материалдык жактан камсыз болушу үчүн жоопкерчилик сезими жок ата-энелердин (балдарды багууга акча каражаттарын, алименттерин төлөөдөн кыянаттык менен качу) аныктоого болот. Бул өспүрүмдөрдү ээн-эркин кылмыштарга түрткөн шарттардын бири болот. Жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун жалпы түзүмүндө башкалардын менчигине ээлик кылуу кылмыштары басымдуулук кылат жана алардын көбүн түзөт.

Балдардын кызыкчылыктарын коргоо боюнча прокурордун иши көп кырдуу: аталыкты аныктоо фактысын өлгөндөн кийин аныктоо, ата-энесин дайынсыз жоголду деп таануу, баланы ата-энесинин камкордугусуз калган деп таануу, дайынсыз жоголду деп таануу жөнүндө сотторго арыздар, баккан адамынан айрылгандыгы боюнча пенсияны туура эмес эсептелгенине каршы пикирлер, балдарга турак жай берүү жөнүндө доо арыздар. Арыздарды жана дооматтарды беруу, прокурор тарабынан балдардын кызыкчылыгында протесттерди киргизуу - аткаруу бийлигинин айрым кызмат адамдары тарабынан өз милдеттерин талаптагыдай аткарганандыгынын натыйжасы экендиги талашсыз.

Текшерүүлөр көбүнчө балдардын укуктарынын бузулушу боюнча арыздардын негизинде жүргүзүлөт. Жетим балдарды жана ата-энесинин камкордугусуз калган балдарды социалдык жактан коргоонун кошумча кепилдиктери жөнүндө мыйзамдар, билим берүү жана турак-жай менен камсыз кылуу жаатында аткарылбай жатат.

Балдардын иштери боюнча комиссиялар прокурордун көңүл буруусунун объектиси бойдон калууда, алар алдын алуу системасынын башка субъекттери менен бирге балдардын укуктарын коргоо боюнча иштерди жүргүзүүгө милдеттүү. Аларга укук коргоо функциялары кенен берилген, алардын ичинен эң маанилүүсү - жашы жете электерди көзөмөлсүздүктүн жана укук бузуулардын алдын алуу системасынын мекемелеринде балдардын тарбиялануусун, окутуусун, багуу жана жашы жете электерге кандай мамиле кылынып жатканын контролдоо. Балдардын иштери боюнча комиссиялар бул мекемелердин ишин координациялоого жана контролдоого чакырылган. Демек, Балдардын иштери боюнча комиссиянын жана алардын кызмат адамдарынын статусун төмөндөтүү, алардын укуктук статусун калыбына келтирүү боюнча прокурорлор тарабынан активдүү аракеттерине алып келет.

Прокуратуранын мындай укуктук позициясы жер-жерлерде баланын жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүндө кыйла натыйжалуу көзөмөлгө алууга өбөлгө болот деп ишенебиз.

Адабият:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 5-май, 2021-ж;
2. Кыргыз Республикасынын балдар жөнүндө кодекси, 10-июль 2012-ж;
3. БУУнун Баланын укуктары жөнүндө Конвенциясы, 20-ноябрь 1998-ж;
4. Кыргыз Республикасынын прокуратурасы жөнүндө мыйзам, 2020-жылдын 24-августу №143;
5. Балдар иштери боюнча комиссия жөнүндө типтүү ЖОБО, 24-июль 2017-ж.

*Кантороева А.К., э.и.д., профессор,
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

*Токтомаматова Н.К., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙМАКТАРЫНЫН ЭКОНОМИКАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЖАНА БАШКАРУУНУН НЕГИЗГИ БЕЛГИЛЕРИ ЖАНА ПРИНЦИПТЕРИ

Аннотация

Макалa Кыргызстандын шартында аймактык экономиканы өнүктүрүүнүн жана башкаруунун негизги өзгөчөлүктөрүн жана принциптерин көрсөтүүгө арналган. Авторлор аймактарды өнүктүрүүнү башкаруу илимин өркүндөтүү учурдагы экономикалык илиминин маанилүү милдети экендигин белгилешет. Аймактык өнүгүүнүн негизги өзгөчөлүктөрү көрсөтүлүп, алар боюнча кеңири комментарийлер берилген, азыркы шарттарда аймактардын өнүгүүсүн башкаруу боюнча иштердин негизги багыттары жана мазмуну классификацияланган. Аймактардын социалдык чөйрөсүндөгү эң курч көйгөйлөрдүн тизмеси түзүлүп, аларды программалык ыкмалар менен чечүүнүн жолдору сунушталган. Авторлордун пикири боюнча, негизги максатка - калктын бакубаттуулугунун жогорку деңгээлине жетүүнүн негизги каражаты катары инновациялык-инвестициялык, билимди көп талап кылган өндүрүштөрдү, аймактын болгон ресурстардын потенциалын кайра түзүүдө жана натыйжалуу пайдаланууда билим экономикасын калыптандырууну зарыл.

Негизги сөздөр: аймактык экономика, башкаруу, аймактардын жашоо-ишмердүүлүгү, туруктуу өнүгүү, туруктуулук, тең салмактуулук, социалдык багыттуулук.

ОСНОВНЫЕ ПРИЗНАКИ И ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ И УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИК РЕГИОНОВ КЫРГЫЗСТАНА

Аннотация

Статья посвящена освещению основных признаков и принципов развития и управления региональной экономикой в условиях Кыргызстана. Авторами отмечается, что важной задачей для экономической науки в настоящее время является развитие науки управления развитием регионов. Ими же приведены основные признаки территориального развития с подробными комментариями к ним, классификация основных направлений и содержания работ по управлению территориальным развитием регионов в современных условиях. Составлен перечень наиболее острых проблем социальной сферы регионов и предложено способы их решения программными методами. По мнению авторов, в качестве основного средства достижения главной цели - высокого уровня благосостояния населения - следует рассмотреть формирование инновационно-инвестиционной, наукоемких производств, экономики знаний при воссоздании и эффективном использовании имеющегося ресурсного потенциала региона.

Ключевые слова: региональная экономика, управление, жизнедеятельность территорий, устойчивое развитие, устойчивость, сбалансированность, социальная ориентация.

Киришүү. Аймактык башкаруунун көптөгөн көйгөйлөрү жана Кыргызстанда аларды чечүү механизмдерин иштеп чыгуу мамлекеттик органдардын деңгээлдеринен аймактык жана муниципалдык түзүлүштөрдүн деңгээлине “түшүп” калган акыркы жылдарда экономикалык натыйжалуулук менен социалдык адилеттүүлүктүн катышынын жана бирдиктүү тутум катары болгон чөлкөмдөрдүн жашоо-ишмердүүлүгүнүн иштөөсүнүн натыйжаларына жетишүүнүн факторлорун жана технологияларын тандоо мүмкүнчүлүгүнүн ролу бир далай өстү.

Бүгүнкү күндө экономикалык илим үчүн эң маанилүү милдет – өнүгүүнү башкаруу илимин өнүктүрүү. Ири ата мекендик ишканалар өздөрүнүн ички колдонуусу үчүн эсептөөлөрдү, пландарды, өнүгүү божомолдорун корпоративдик кызыкчылыктары үчүн иштеп чыгып жана жүргүзүп жатышат, бирок алар ички корпоративдик документтер боюнча калууда. Жалпы улуттук усулдардын, сунуштамалардын жоктугу чакан жана орто ишканалардын заманбап башкаруу илиминин жетишкендиктерин колдонуусун татаалдаштырып гана тим болбостон, экономикалык илимдин бул тармагын өнүктүрүүгө тоскоол болуп, коомдук керектүү сарптоолордун көбөйүүсүнө алып келүүдө.

Макаланын максаты: Кыргызстандын шартында аймактык экономиканы өнүктүрүүнүн жана башкаруунун негизги өзгөчөлүктөрүн жана принциптерин, бул жараянды ишке ашырууда орун алган көйгөйлөрдү ачып көрсөтүү.

Негизги бөлүгү.

Заманбап илим аймактык өнүгүүнү аймактык тутумдун төмөнкүлөргө багытталган иштөө режими катары түшүнөт:

- калктын жашоо деңгээлинин жана сапатынын параметрлеринин оң динамикасы;
- чөлкөмдүн социалдык, экономикалык, ресурстук жана экологиялык потенциалын туруктуу, тең салмактуу кайра өндүрүүнү камсыз кылуу;
- “туруктуу өнүгүү” принцибинин пайдасын көздөө менен күчтүүлөрдүн жашап кетүү принцибин четке кагуу [1, 68-б.].

Учурдагы шарттарда чөлкөмдөрдү туруктуу өнүктүрүүнүн натыйжалуу технологияларын иштеп чыгуу аймактык жана муниципалдык түзүлүштөрдүн деңгээлине жана университеттик илимдин деңгээлине “түшүп” кетти, б.а. ушулардын милдети катары бааланып калды. Биздин оюбузча, каалагандай эле чөлкөмдүн өнүгүүсүн божомолдоодо чечүүнү талап кылган негизги белгилер катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот (1-таблица).

1-таблица – Чөлкөмдү өнүктүрүүнүн негизги белгилери

Тең салмактуулугу	Социалдык багыттуулугу	Туруктуулугу
Белгилерди мүнөздөгөн көрсөткүчтөр		
Чөлкөмдүн потенциалын түзүүчү факторлордун пропорциялуулугу Факторлордун убакыт боюнча оптималдуу катышы	Калктын жашоо сапаты Калктын жашоону камсыз кылуучу социалдык жыргалчылыктарды керектөө деңгээли	Ресурстардын жана жашоо-тиричилик натыйжаларынын жаңылануучулугу Аймактык дүң продукттун оң маанилүү динамикасы

Булагы: Авторлор тарабынан түзүлдү

Туруктуулуктан баштайлы. Чөлкөмдүк өнүгүүнүн эң маанилүү өзгөчөлүгү болуп туруктуулук саналат. Туруктуулук тең салмактуулук режимде жана социалдык багытта чөлкөмдүн потенциалын (анын социалдык, жаратылыш-ресурстук, экологиялык, чарбалык, уюштуруучулук жана башкаруучулук түзүүчүлөрүн) кайра жаратуу шарттарын сактоонун узактыгын көздө тутат. Теориялык жактан алганда В.П. Бурдаков тарабынан иштелип чыккан тутумдарды башкаруунун фракталдык-кластердик теориясы кызыгууну жаратат. Биздин оюбузча, бул теорияны бир адамга туура келген акчалай киреше, бир айлык орточо эмгек акы, жашоо минимуму, орточо айлык чыгашалар, кирешелердин жашоо минимумуна болгон катышы сыяктуу элементтердин ортосундагы байланыштар сакталганда туруктуу иштей турган биологиялык тутумдарды, анын ичинде социалдык тутумдарды башкарууда да колдонууга болот. Калктын кызыкчылыгы үчүн чөлкөмдүн узак мөөнөттүү, туруктуу өнүгүүсү жана өзүн-өзү сактоосу чөлкөмдүн түзүмүн түзгөн бардык ресурстарды сарамжалдуу, тең салмактуу өнүктүрүүнүн жана керектөөнүн эсебинен камсыз кылынууга тийиш.

Фракталдык-кластердик теория өз ичине төмөнкүлөрдү камтыйт:

- В.П.Бурдаковдун фракталдык-кластердик катыштарын (ФКК);
- Чөлкөмдүк өнүгүүнүн негизги белгилерин;
- ФКК нын эволюциясынын динамикалык теңдемесин;
- ФКК ны башкаруунун натыйжалуулугу критерийлерин [1, 80-б.].

Аталган теория боюнча фракталдык-кластердик тутумдун элементтеринин катышы төмөнкүдөй болуусу керек: Энергетикалык (Кэ) – 38%; Транспорттук (Ктр) – 27%; Технологиялык (Кт) – 16% Экологиялык (Кэж) – 13%; Маалыматтык (Км) – 6%. Теорияны иштеп чыккандардын ою боюнча бул катыштын бузулуусу бүтүндөй тутумдардын бузулуусуна алып келет деп эсептешет.

Туруктуу өнүгүү концепциясындагы борбордук орунду адамдын биосфералык функциясы боюнча жаратылыштык тутумдардын “туруктуулук резервин” сактоо жана көбөйтүү позициясы ээлейт. Адам “камсыздандыруу компаниясынын” ролун ойнойт, ага биосфера өзүнүн “материалдык үнөмдөөсүнүн” бир бөлүгүн берет, анын ордуна адам биосфераны өсүмдүктөрдүн “тамагы” болгон атмосферадагы көмүр кычкыл газынын жетишсиздиги менен байланышкан жагымсыз жагдайлардан бул газды, отун-майды күйгүзүү аркылуу “камсыздандырат”. Бирок адамдын ишмердүүлүгү табигый тутумдарга терс таасирин да тийгизет, анткени көбүнчө ал агрессор сыяктуу аракет кылуу менен жаратылыштын байлыгын бекер тартып алып, андагы табигый тең салмактуулугун бузат. Андыктан, күчтүүлөрдүн жашап кетүү принцибинен “туруктуу өнүгүү” принцибинин пайдасына баш тартуу зарыл [1, 171-б.].

Ю.П. Алексеевдин жана Б.Е. Шпилевдин ою боюнча туруктуулуктун жана аймактардын, ошондой эле шаарлардын жана райондордун экономикаларын туруктуу өнүктүрүүнүн илимий концепциясы өз ичине төмөнкүлөрдү камтыйт:

- чарба жүргүзүүнүн рыноктук моделинде башкаруунун спецификалуу объектиси катары регионалдык экономиканын туруктуу өнүгүүсүн бөлүп кароо;

- туруктуу өнүгүүнүн критерийлери жана көрсөткүчтөрүн, ошондой эле өнүгүүнүн ар кандай типтеги региондору үчүн башкаруунун негиздүү максаттарын жана милдеттерин;

- туруктуулукту социалдык-экономикалык тутумдардын универсалдуу касиети катары теориялык түшүнүү алардын терс таасир шартында да өз функцияларын аткарууга жөндөмдүү экендигинде турат;

- мамлекеттин, анын субъекттеринин, жергиликтүү өз алдынча башкаруу түзүмдөрүнүн турукташтыруу ишмердүүлүгүнүн келечектүү ыкмалары, ошондой эле ички жана тышкы экономикалык пропорцияларды оптималдаштыруу жолдору жөнүндөгү жалпыланган тыянактар [2, с. 71].

Демек, аймактарды өнүктүрүүнү натыйжалуу башкаруунун теориялык механизмдерин жана технологияларын иштеп чыгуу зарылдыгы өсүүдө. Региондун туруктуулугу жана анын экономикасынын туруктуу өнүгүү концепциясын ар тараптуу негиздөө бул сапаттын мазмунун (экономикалык, социалдык, институционалдык ж.б.), ошондой эле анын потенциалын жана аны мыкты колдонуу алгоритмин ачууга мүмкүнчүлүк берет, башкаруунун жаңы шарттарында аймактык өнүгүүнү башкаруу боюнча иштин негизги багыттарын жана мазмунун көрсөтөт.

Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн пикирлерин талдоонун натыйжасында жергиликтүү бийликтин башка тутумдардан айырмаланып турган белгилүү бир критерийлери бар экендигин белгилөөгө болот. Буларга төмөнкүлөр кирет:

а) аймактык түзүмдүн көз карандысыз жашоо-иштөө мүмкүнчүлүгү (автономдуу бюджет, анын карамагындагы чөлкөмдөргө административдик көзөмөл);

б) жергиликтүү бийликтин жогору турган органга тикеден-тике баш ийүүсүнүн жоктугу;

в) калкты социалдык коргоонун кепилдиктери.

г) чечимдерди иштеп чыгууга жана кабыл алууга аймактын бүткүл калкынын катышуусунун реалдуу мүмкүнчүлүгү;

д) жергиликтүү бийликтин бүт курамын кеңири демократиялык негизде шайлоо, анын алмашуучулугу жана калктын алдында отчеттуулугу.

Тең салмактуулук. Аймактардын узак мөөнөттүү, туруктуу өнүгүүсү жана калктын кызыкчылыгы үчүн өзүн-өзү сактап калуусу аймактын түзүмүн түзгөн бардык ресурстарды сарамжалдуу, тең салмактуу өнүктүрүү жана сарамжалдуу пайдалануу аркылуу камсыз кылынууга тийиш. Прогресс системанын кичине бөлүгүн гана түзгөн (көбүнчө 3төн 12%га чейин) эң өнүккөн элементтеринин эволюциясынын негизинде пайда болот жана андыктан андагы жалпы тең салмактуулукту бузбайт. Аймактын же муниципалдык түзүмдүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн максаттары катары кирешени көбөйтүү, билим берүүнү жакшыртуу, тамактануу, саламаттыкты сактоо, жакырчылыкты азайтуу, экологияны

жакшыртуу, тең мүмкүнчүлүктөр, жеке эркиндикти кеңейтүү, маданий жашоону байытуу сыяктуу параметрлер колдонулат. Бүгүнкү күндө бүтүндөй өлкөнүн жана анын айрым аймактарынын туруктуу, тең салмактуу өнүгүүсүнө өтүүнүн зарылдыгы тууралуу суроо уламдан-улам көтөрүлүүдө.

Илимпоздордун аймактардын туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүү жолдорун издөөлөрү заманбап глобалдык жана улуттук түшүнүктөрдүн таасири астында жүргүзүлүүдө. Жалпысынан алганда, аймактык өнүгүүнү башкаруу маселелерин, биздин оюбузча, 2-таблицада көрсөтүлгөндөй жалпылоого болот.

2-таблица – **Чөлкөмдүк өнүгүүнү башкаруу боюнча жумуштардын негизги багыттары жана мазмуну**

	Багыты	Мазмуну
1.	Мүлктү башкаруу	Менчиктин түзүмүндө мамлекеттик, аймактык, муниципалдык деңгээлдердеги сарамжалдуу катышты орнотуу Чөлкөмдүн калкынын толук жумуштуулугун камсыз кылуучу көп катмарлуу экономиканы түптөө
2.	Экономикадагы жана социалдык чөйрөдөгү түзүмдүк трансформациялар	Аймактык экономиканы аймактын жана өлкөнүн кызыкчылыктарын эске алуу менен өнүктүрүү Продукцияны жана кызматтарды өндүрүүдө социалдык багытты күчөтүү Муниципалдык социалдык чөйрөнү өнүктүрүү
3.	Чарба жүргүзүүчү субъекттерди өнүктүрүүнү пландаштыруу тутуму	Ишмердүүлүктү пландаштыруунун чөлкөмдөгү бардык менчик ээлеринин жана калктын кызыкчылыктарын сактоону камсыз кылган жаңы тутумун түптөө
4.	Материалдык-техникалык камсыздоо тутуму	Чөлкөмдөр аралык логистикалык борборлорду өнүктүрүүнүн жана жеткирүүнүн вертикалдык тутумунан баш тартуунун шарттарында аймактын экономикасынын керектөөлөрүн эске алуу менен материалдык ресурстарды аймактар аралык жеткирүүнү оптималдаштыруу
5.	Сырткы экономикалык мамилелер	Чарба жүргүзүүчү субъекттердин сырткы рынокторго чыгуусу Чөлкөмдүн өндүрүштүк потенциалынан, калкынын жумуштуулугунан жана экономикалык коопсуздугунан келип чыгуу менен товарларды ташып кирүүнү жана ташып чыгарууну оптималдаштыруу

Булагы: Автор тарабынан түзүлдү

Демек, социалдык-экономикалык өнүгүүнүн жана бардык деңгээлдеги мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгүнүн башкы приоритети болгон калктын жашоо сапатын жакшыртуу, элдин жыргалчылыгын жана төлөмгө жөндөмдүү суроо-талабын ырааттуу өстүрүү, социалдык кызматтарды көрсөтүүнүн натыйжалуу тутумун жана жарандардын эмгектик, интеллектуалдык жана чыгармачылык потенциалын өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүү, кирешелери жашоо минимумунан жогору болгон калктын үлүшүн көбөйтүү сыяктуу иш-чаралар мына ушундан келип чыгат.

Социалдык багыттуулук. Кыргызстанда соңку жылдары байкала баштаган белгилүү позитивдүү тенденцияларга карабастан, социалдык чөйрөдөгү көйгөйлөр курч бойдон калууда.

Бүткүл социалдык чөйрөгө жалпы жана эң курч болгон көйгөйлөрдүн катарына төмөнкүлөр кирет:

- калктын олуттуу бөлүгүнүн жашоо деңгээлинин төмөндүгү;
- терс социалдык кесепеттерден жана ак ниет эмгекке стимулдарды жок кылуудан

тышкары, өндүрүштү кеңейтүү үчүн рыноктун мүмкүнчүлүктөрүн чектеген калктын кирешесинин төмөн деңгээли;

- бүтүндөй социалдык мекемелердин материалдык-техникалык базасынын бузулушу жана турак жай-коммуналдык чарбасындагы инженердик-техникалык тармактарынын жешилишинин жогорку деңгээли;

- калктын аз камсыз болгон категориялары, өзгөчө жаш үй-бүлөлөр үчүн турак жайдын жоктугу;

- шаар менен айыл калкынын жашоо деңгээлиндеги айырмачылыктын жогору экендиги;

- оорулардын, анын ичинде коом үчүн өтө коркунучтуу COVID 19 сыяктуу жугуштуу оорулардын таралышынын жогорку деңгээли;

- жарандардын жеке коопсуздугуна коркунучтун жогорку деңгээли;

- калктын, өзгөчө жаштардын жалпы маданиятынын төмөн жана тынымсыз төмөндөп бара жаткан деңгээли, рухий турмушта терс тенденциялардын өнүгүшү;

- мамлекеттик жана муниципалдык бийлик органдарынын калктын кызыкчылыгында социалдык-экономикалык жараяндардын жүрүшүнө таасир этүү мүмкүнчүлүгүнүн чектелгендиги жана натыйжада башкаруунун төмөн натыйжалуулугу;

- калк тарабынан алынган сапатсыз, көбүнчө бурмаланган маалымат.

Ошентип, Кыргызстандын аймактарындагы социалдык-экономикалык өнүгүүнүн программалык ыкмалар менен чечүүнү талап кылган өзгөчөлүктөрүн чагылдырган негизги мүнөздүү көйгөйлөрдү төмөнкүдөй бир нече топко бөлүүгө болот:

- адам потенциалын өнүктүрүү көйгөйлөрү;

- илим сыйымдуу экономиканы өнүктүрүү;

- аймактын ресурстарын натыйжалуу колдонууну камсыз кылуу;

- айыл чөлкөмдөрүн комплекстүү өнүктүрүү жана алардын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу.

Айыл чарба өндүрүшүндөгү эң курч жалпы көйгөйлөргө айыл чарба продукцияларына болгон баанын диспаритети, айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугунун төмөндүгү кирет; булар бир аймактын башка аймактардан жана өлкөлөрдөн азык-түлүк жеткирүүгө карата негизсиз күчтүү көз карандылыгына, чакан жана орто бизнестин түзүмүндө андагы өндүрүштүк ишкердиктин өтө төмөн үлүшү менен туюнтулуучу дипропорциясына алып келет.

Аймактардын жана муниципалитеттердин концептуалдык пландарын түзүү практикасы бул иштерди ишке ашыруунун белгилүү тартибин иштеп чыкты. Социалдык-экономикалык өнүгүүнүн принциптери жана концепциялары документтерди түзүүдө максаттарды, милдеттерди жана түзүмдөрдү бирдиктүү түшүнүүнү иштеп чыгууга мүмкүндүк берет (3-таблица). Албетте, учурдагы шарттарда аймактар жөнүндө сөз болгондо муниципалдык түзүмдөрдү да биргеликте кароо керек.

3-таблица – Аймакты, муниципалдык түзүмдү социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн принциптери жана концепциялары

	Принциптер	Кыскача мазмуну
1.	Максатка багыттуулук	Артыкчылыктар жана аларды тандоону негиздөө
2.	Социалдуулук	Адамдын кызыкчылыктарын эске алуу, калктын жашоо сапатын огорулатуу
3.	Тутумдуулук	Өнүктүрүү максатынын башка аймактарды, муниципалдык түзүмдөрдү жана бүтүндөй өлкөнү өнүктүрүү менен өз ара байланыштуулугу
4.	Адаптивдүүүк	Өнүгүүнүн сырткы жана ички чөйрөсүнүн мүмкүн болгон өзгөрүүлөрүнүн таасирин эске алуу
5.	Натыйжалуулугу	Мүмкүн болушунча аз көлөмдөгү каржылык, материалдык, эмгектик жана социалдык чыгымдарды кетируү менен калктын талап кылынган жашоо сапатына жетишүү

6.	Тобокелдерди минималдаштыруу	Өнүгүүнү стратегиялык тандоодогу жана артыкчылыктуу функцияларды аткаруудагы тобокелдерди баалоо
7.	Кызыкчылыктардын тең салмактуулугун сактоо	Бийлик түзүмдөрү менен калктын коомдук топторунун арасындагы консенсусту табуу
8.	Легитимдүүлүк	Бийликтин ыйгарымдуу органдарынын өнүгүү программаларын кароодогу айкындуулук жана аларга катышуу
9.	Демократиялуулук	Илимий коомчулуктун, ишкерлердин, коомдук уюмдардын жана калктын долбоорлорун кароого жана экспертизага тартуу
10.	Кесипкөйлүүлүк	Усулдук камсыздалуунун, маалыматтык базанын болуусу, квалификациялуу адистерди, окумуштууларды, көз карандысыз экспертизаны тартуу
11.	“Биринчи жетекчи” принциби	Аймактын, муниципалдык түзүмдүн биринчи жактарынын концепциясын иштеп чыгууга катышуу

Булагы: Автор тарабынан түзүлдү

Албетте, мында муниципалитеттерге мүнөздүү болгон айрым өзгөчөлүктөрдү эске алуу зарыл. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аймактык башкаруунун башка формаларынан айырмалоочу төмөнкүдөй критерийлери бар:

а) аймактык субъекттин көз карандысыз жашоо мүмкүнчүлүгү (автономдуу бюджет, анын карамагындагы чөлкөмдөргө болгон административдик көзөмөл);

б) жергиликтүү бийликтин өзүнөн жогору турган бийликке тикеден-тике баш ийүүсүнүн жоктугу;

в) жергиликтүү маанидеги бардык негизги маселелер боюнча чечимдерди иштеп чыгууга жана кабыл алууга ошол аймактын бүт калкынын катышуусу үчүн реалдуу мүмкүнчүлүк;

г) жергиликтүү бийлик органдарынын бүткүл курамын демократиялык негизде шайлоо мүмкүнчүлүгү, мезгилдүү алмашып туруучулугу жана калктын алдында отчет берүүчүлүгү;

д) жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын өз компетенциясынын чегиндеги эркиндиги жана жоопкерчилиги;

е) жергиликтүү жамаатты түзгөн калкты социалдык коргоонун кепилдиктери [3, 126-б.].

Ошентип, негизги максатка - калктын жыргалчылыгынын жогорку деңгээлине жетүү натыйжалуу жана тең салмактуу экономиканы калыптандыруу менен мүмкүн болот. Ага жетүүнүн негизги каражаты катары аймактын ресурстук потенциалын кайра түзүүдө жана натыйжалуу пайдаланууда инновациялык-инвестициялык, илим сыйымдуу тармактарды, билим экономикасын калыптандыруу зарыл.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Герасимов В. Н. Современные организации: образ, проектирование, развитие: Монография / Герасимов В. Н., Лукьянов Л. А., Морозов В. В. - ФГСЗН, - Самара, 2007.
2. Алексеев Ю.П. Резервы устойчивого развития экономики регионов: Сб. Регион: ресурсы местного саморазвития / Ю.П.Алексеев, Б.Е. Шпилев. Науч. ред. Алексеев Ю. П., Шпилев Б. Е. - М: Изд-во БСТ, - 2009.
3. Кузнецов В.В. Совершенствование структуры экономики региона. Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. М., 2009.

МАЗМУНУ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

Омурзаков С.А. ТЕРИТОРИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗЛИЧНЫЕ ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА.....	6
Омурзаков С.А., Ашымова А.С. СИСТЕМЫ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ И АУДИТА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИИ	10
Омурзаков С.А., Калбаева Р.Д. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	15
Маткеримова А.М., Карабекова Э. СТРАТЕГИЯНЫ ИШТЕП ЧЫГУУНУН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ЫКМАЛАРЫ.	21
Маткеримова А.М., Жолдошева М. ИШКАНАДАГЫ ФУНКЦИОНАЛДЫК ЧЫГЫМДАРДЫН ТАЛДООНУН УЮШТУРУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	26
Убайдуллаев М.Б., Кенжеева М.А., Кылычбек кызы М. ПРОБЛЕМЫ ЭФФЕКТИВНОГО ОРОШЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ КЫРГЫЗСТАНА: РЕАЛИИ И ПУТИ РЕШЕНИЯ	31
Кочкорбаева М.Д. СЕЛЬСКИЙ ТУРИЗМ: ПОЧЕМУ НЕОБХОДИМО РАЗВИВАТЬ В КЫРГЫЗСТАНЕ?	36
Кочкорбаева М.Д., Алымова А.У. ТУРИСТСКАЯ ИНДУСТРИЯ КАК СИСТЕМНЫЙ ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ	43
Атаканов Б.К., Исмаилов Б. ЗЕМЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ И ПРЕДМЕТЫ СОХРАННОСТИ ПРОДУКЦИИ КАК ОСНОВА ЭКОЛОГИЧЕСКИ БЕЗОПАСНОГО ПРОИЗВОДСТВА ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ	49
Ганыбаева У.Г., Назаров Д.А., Кочконбаева К.З. ФИНАНСЫЛЫК ОТЧЕТТУУЛУКТУН АУДИТИНИН САПАТЫН КОНТРОЛДОО (АЭС 220).	54
Ганыбаева У.Г., Сыдыкова У.А., Карабаева М.А. АУДИТТИН ЭЛ АРАЛЫК СТАНДАРТТАРЫНЫН МАҢЫЗЫ ЖАНА АЛАРДЫ КЛАССИФИКАЦИЯЛООНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	59
Жороева А.М., Максатбекова Г.М. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙЫЛ ЧАРБАСЫН БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫН ӨРКҮНДӨТҮҮ ФАКТОРЛОРУ.....	62
Ешпанова Д.Д., Бекжанова Т.К. ASSESSMENT OF INNOVATION ACTIVITY OF AGGLOMERATION ENTERPRISES IN KAZAKHSTAN	67

Bolbekov E.A., Mirzaev F.R., Sultonova D.M. SCIENTIFIC APPROACH TO DEVELOPMENT OF MARKETING STRATEGY IN THE SPHERE OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS	72
İbrahim KAYNAR, Mesut ATASEVER SANAL İŞLETMELERDE YAPAY ZEKÂ VE AZALAN İNSAN FAKTÖRÜ.....	76
Курпаяниди К.И., Михайлов А.Б. ИННОВАЦИИ И УСТОЙЧИВОЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ: АНАЛИЗ КЛЮЧЕВЫХ ФАКТОРОВ И ВЫЗОВОВ.....	83
Омошев Т.Т., Юлдашев Д.Л., Чиколар Э. YEŞİL EKONOMİ ÇERÇEVESİNDE KIRGIZİSTAN’DA SU KAYNAKLARI VE HİDROELEKTRİK ENERJİ POTANSİYELİ	86
Савинова Г.А., Муратов А.А. ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕТА ПРОДАЖ ПРОДУКЦИИ (РАБОТ, УСЛУГ) В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ.....	93
Рустамов Н.С. РОЛЬ ГЕНБАНКОВ А ТАКЖЕ ГЕНЕТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ РАСТЕНИЙ ДЛЯ ПОСЛЕДУЮЩЕГО СОХРАНЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	97
Абдыкалыкова Ж.А. ПРИНЦИПЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РЫНКА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ КР И ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА.....	99
Ашымова А.С. РАЗРАБОТКА МЕТОДИКИ ЦИКЛИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ПРОВЕДЕНИЮ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ И АУДИТА	105
Мамыркулова Дж.Р. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АСЫЛ ТУКУМ МАЛ ЧАРБАСЫНЫН АБАЛЫ, КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА ЖАКШЫРТУУ ЖОЛДОРУ	110
Нурбекова А.Н., Режапова М.Р. ЭКОНОМИКАНЫ ИННОВАЦИЯЛЫК ӨНҮКТҮРҮҮНҮ ИШКЕ АШЫРУУ ЖААТЫНДА ЗАМАНБАП ИШКАНАЛАРДЫН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ	115
Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К. ЗАМАНБАП ОКУТУУДА ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН ДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ	119
Жолдошбаев А.С., Хурибаева Э.Г. КЫРГЫЗДАРДЫН ЫСЫМДАРЫНДА ЖАНЫБАРЛАРДЫН АТАЛЫШТАРЫН КОЛДОНУУ	123
Khonbabayev Sh.D., Kazimov J.Sh. METHODS OF PREPARING FUTURE PEDAGOGUES FOR SPIRITUAL EDUCATION	127

Бахриддинов К.Н. МЕСТО ОБРАЗОВАНИЯ В ПРОЦЕССЕ СОЦИАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ	130
Дуйшеев Ж.А., Дуйшеев Э.Ж. САДРИ МАКСУДИНИН МУРАСЫ	133
Kurbanov M.U. THEORY AND PRACTICE OF PURPOSEFUL MANAGEMENT OF THE PEDAGOGICAL TEAM IN CONDITIONS OF INNOVATION IMPLEMENTATION IN SCHOOLS	136
Вукович Г.Г., Островская А.В., Пивень Н.А. УПРАВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИМ РАЗВИТИЕМ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ НА ОСНОВЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ HR-ТЕХНОЛОГИЙ.	139
Абдыкулов У.А., Абдурасулова А.И. ЗАМАНБАП МАДАНИЯТТЫН ОЮН ЭЛЕМЕНТИ	145
Абдураимова З.С., Сулайманова Д.К. БАЛАНЫН САБАКТЫ НАЧАР ӨЗДӨШТҮРҮҮСҮНҮН НЕГИЗГИ СЕБЕПТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН АЛДЫН АЛУУ ЖОЛДОРУ	152
Тажибаева Ж.К., Темирбаева Г.К. ИНСАНДЫН КАЛЫПТАНЫШЫНДАГЫ ТААСИР ЭТҮҮЧҮ ПСИХОЛОГИЯЛЫК АСПЕКТИЛЕР	156
Куваков Ж., Омошев Т.Т., Куваков С. ПАЙЫЗДЫК (ПРОЦЕНТТИК) ЭСЕПТӨӨЛӨРДҮ ЧЫГАРУУНУН ЖОЛДОРУ	160
Омошев Т.Т., Куваков Ж., Куваков С. ШАРДЫК СЕГМЕНТТИН, ШАРДЫК КАТМАРДЫН (ПОЯСТЫН), ШАРДЫК СЕКТОРДУН КӨЛӨМДӨРҮН ОКУТУУ	167
Найманбаев М.Ж., Муктарбекова А.М. КЕНЖЕ МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫН ОКУУ ИШ-АРАКЕТТЕРИ, ДЕНЕ ТАРБИЯСЫ ЖАНА АДЕП-АХЛАКТЫК ӨНҮГҮҮСҮ	173
Лунькова А.С. СОЦИАЛЬНО- ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ.	177
Зиядуллаев К.Ш., Тургунов К.М., Турдубеков У.Б., Бойкобилов А.П. О КОЛИЧЕСТВЕННЫХ МЕТОДАХ УПРАВЛЕНИЯ СПОРТОМ	181
Bolbekov E.A., Mirzaev F.R., Sultonova D.M. SCIENTIFIC APPROACH TO DEVELOPMENT OF MARKETING STRATEGY IN THE SPHERE OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS	183
Тургунов К.М., Турдубеков У.Б., Халиков Б.Ш., Алиев Н.К. К МЕТОДОЛОГИИ МАТЕМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА БЕЗРАБОТИЦЫ В ЭКОНОМИКЕ: СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД	187

Тургунов К.М., Бойкобилов А.П. IN THE FIELD OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS WAYS OF INSURANCE ACTIVITY DEVELOPMENT	189
Крыгин П.А., Суворова Н.В. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЦИФРОВОГО ОДИНОЧЕСТВА.....	193
Прохоров В.В. ИНСТРУМЕНТЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ	196
Юсупова Ё.М. ФОРМИРОВАНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ.....	199
Румянцева О.С., Суворова Н.В. ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИИ КАЙДЗЕН	201
Ковальчук В.В. ВЛИЯНИЕ СТИЛЕЙ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ НА РЕБЕНКА	206
Исаева Н.М. ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ НА ПСИХИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПОДРОСТКОВ.....	210
Акжолтоева Э.А. ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ГОТОВНОСТЬ РЕБЕНКА К ШКОЛЕ.....	213
Жолдошбекова А.М. ПРИЧИНЫ НЕУСПЕВАЕМОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ	217
Турдубаева А.М., Кадырова А.К., Кочорова Г.О. ЭТИШ СӨЗДӨРДҮН МЕДИЦИНА ТҮШҮНҮГҮНДӨ КОЛДОНУЛУШУ.....	220
Эгембердиева А.Д., Абдымамунова Д.З. АДАМДЫН АЙЛАНА-ЧӨЙРӨГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ	225
Эгембердиева А.Д., Абдымамунова Д.З., Эркинбек кызы Г. РАДИОНУКЛИДДЕРДИН ӨСҮМДҮКТӨРГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ	228
Капарова Г.Т., Топчубаева Г. РОЛЬ ВУЗОВСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЦЕННОСТЕЙ В ЖИЗНИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ КЫРГЫЗСТАНА.....	232
Султанова А.А., Паязова А.М. СУРОО МААНИЛЕРДИН КЕЛЕР ЧАКТЫ ТУЮНДУРУШУ	236
Касымов Т. М. КУТБИ – ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ЧЫГЫШ КОТОРМОЧУСУ	240
Танырыкова М.М., Нурдинова Ж.Д. БАЛДАРДЫ АДЕПТҮҮЛҮККӨ ТАРБИЯЛООДО ЭЛДИК ЧЫГАРМАЛАРДЫ КОЛДОНУУ БКМАЛАРЫ.....	244

Абдубекова Ж.А., Төрөгүлова Ж.Г. БАЛДАРГА МЕНТАЛДЫК АРИФМЕТИКАНЫ ҮЙРӨТҮҮДӨ ОҢ ЖАНА ТЕРС ЖАКТАРЫ	247
Мамбеталиева Г.М., Дөөлөтбекова Г.С. БАШТАЛГЫЧ БИЛИМ БЕРҮҮ – КОМПЕТЕНТТҮҮ ИНСАНДЫН ПАЙДУБАЛЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ	251
Абдубекова Ж.А., Жусупбекова А.Ж. БАЛДАРДЫН ТОГУЗ КОРГООЛ ОЮНУН ҮЙРӨТҮҮДӨ ЛОГИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨСТҮРҮҮ	254
Болотова А.С., Абдымамунова Д. ОЮН ТЕХНОЛОГИЯСЫН БИОЛОГИЯ САБАГЫНДА КОЛДОНУУ	258
Юлдашов К.К., Айсаев Р.А. АДАМДЫН УКУКТАРЫ МЕНЕН ЭРКИНДИКТЕРИНИН КЕПИЛДИКТЕРИ: ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА СОЦИАЛДЫК МАКСАТЫ	262
Юлдашов К.К., Айсаев Р.А. ЮРИДИКАЛЫК ЖООПКЕРЧИЛИКТИ ЖОККО ЧЫГАРУУЧУ ЖАГДАЙЛАР	265
Агтокурова М.У., Арым кызы Ж. УКУКТУК МАМЛЕКЕТТИН КАЛЫПТАНЫШЫ	268
Мадышев Б.И., Мадышева Ш.И. ТҮЗӨТҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИНДЕГИ ЖАЗАСЫН ӨТӨП ЖАНА АНДАН БОШОГОН АЯЛДАРДЫН РЕСОЦИАЛИЗАЦИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА СОЦИАЛДЫК АДАПТАЦИЯЛООСУ	272
Кудаярова Б.А., Султанбаев Н.Р. БАЛДАРДЫ ЗОМБУЛУКТАН САКТООДО ЖАНА КОРГООДО ПРОКУРАТУРАНЫН РОЛУ	278
Кантороева А.К., Токтомаматова Н.К. КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙМАКТАРЫНЫН ЭКОНОМИКАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЖАНА БАШКАРУУНУН НЕГИЗГИ БЕЛГИЛЕРИ ЖАНА ПРИНЦИПТЕРИ	280

Вестник МНУ имени К Ш Токтомаматова 2023 №2
Зарегистрирован в Министерстве Юстиции Кыргызской Республики
Регистрационное свидетельство №1405
от 21 мая 2008 года

Формат 21x297 Объем 18, 125 п л 1/16 Тираж 150 экз
Отпечатано в частной типографии ИП Газизбаев Х Б «Чакан басма»
г Жалал-Абад, ул Токтогула, 22-1 +996 703 834 624